І. ОЛЬБРАХТ • МИКОЛА ШУГАЙ, РОЗБІЙНИК

Іван Ольбрахт

МИКОЛА ШУГАЙ, РОЗБІЙНИК

БІБЛІОТЕКА

«КАРПАТИ»

Іван Ольбрахт

МИКОЛА ШУГАЙ, РОЗБІЙНИК

Твори

*

Переклад з чеської

УЖГОРОД
ОРДЕНА ДРУЖБИ НАРОДІВ
ВИДАВНИЦТВО «КАРПАТИ»
1990

ББК 8.44
О-56

Основу книги склали твори відомого чеського письменника Івана Ольбрахта (1882—1952) про Закарпаття, написані у 30-х роках після неодноразового відвідування цього краю: роман «Микола Шугай, розбійник», цикл репортажів «Гори і століття», збірка «Голет у долині».

Основу книги составили произведения известного чешского писателя Ивана Ольбрахта (1882—1952) о Закарпатье, написанные в 30-е годы после неоднократного посещения этого края: роман «Микола Шугай, разбойник», цикл репортажей «Горы и столетия» и сборник «Голет в долине».

Упорядкування, вступна стаття та примітки
О. В. Мишанича

Редакційна колегія:
В. І. Данканич, П. К. Добрянський, К. Г. Зозуляк, В. М. Лесин, Р. М. Лубківський, Ю. В. Мейгеш, В. Л. Микитась, О. В. Мишанич, В. С. Поп.

Редактор О. П. Логвиненко

Художник-оформлювач М. М. Томчаній

О $\frac{4703010100-059}{M215(04)-90}$ 47—90
ISBN 5-7757-0143-7

© О. В. Мишанич. Упорядкування, вступна стаття, примітки, 1990;
© С. В. Масляк. Переклад, 1990;
© Д. І. Меденцій. Переклад, 1990;
© Видавництво «Карпати», 1973;
© М. М. Томчаній. Художнє оформлення, 1990

ІВАН ОЛЬБРАХТ І ЙОГО ТВОРИ ПРО ЗАКАРПАТТЯ

Вперше Іван Ольбрахт прибув на Закарпаття весною 1931 р. За плечима у нього вже був чималий життєвий і творчий шлях. Він утвердив себе в чеській літературі як видатний письменник-реаліст, автор численних оповідань, кількох романів і п'єс, як талановитий журналіст, майстер художнього нарису та репортажу, як прогресивний громадський і політичний діяч. Шість років свого творчого життя віддав письменник Закарпаттю, зробивши для нього більше, ніж усі тодішні буржуазні громадсько-культурні і політичні організації, разом взяті. Він написав низку творів, які відразу привернули загальну увагу до «землі без імені». За прикладом Ольбрахта десятки прогресивних чеських і словацьких письменників у 30-х роках створили цілу бібліотеку літератури про «Підкарпатську Русь». Та мало хто так полюбив цей край, як І. Ольбрахт, мало кому вдалося написати твори такої високої ідейно-естетичної та історичної цінності, як репортажі, нариси, оповідання, повість і роман І. Ольбрахта. Тільки великий художник і поет міг відчути душу закарпатських українців, що тужила за своєю правдою і справедливістю, «зробила із Миколи Шугая великого розбійника і фігуру трагічну, наділивши його всією тою силою і могутністю, яких у неї самої нема, але до яких вона так гаряче прагне». Вершиною літературної творчості І. Ольбрахта стала «закарпатська трилогія». Наступні історичні події не дали йому змоги створити щось правдивіше і поетичніше від цього монументального твору воістину безмірної глибини, правдивості і краси. Чим більше десятиліть відділяють нас від появи творів І. Ольбрахта про Закарпаття, тим більше захоплюємось ми його творчим подвигом, його розумінням історичної перспективи розвитку цього казкового краю. Пророчими стали слова, якими завершувався перший репортаж І. Ольбрахта із Закарпаття «Бій за культуру на Підкарпатській Русі», написаний в серпні 1931 р.: «Підкарпатська Русь буде українською».

* * *

Іван Ольбрахт (справжнє ім'я і прізвище Каміл Земан) народився 6 січня 1882 року в Семилях, промисловому районі Підкрконошшя у Північній Чехії, де його батько, відомий чеський письменник-реаліст Антал Сташек (Антонін Земан) працював адвокатом. Під впливом батька майбутній письменник рано починає цікавитися літературою, багато читає, особливо класиків російської літератури. Закінчує гім-

назію в Карловому Дворі, вивчає філософію і юриспруденцію в Берлінському і Празькому університетах. Після закінчення юридичного факультету Празького університету він повністю присвятив себе журналістській і письменницькій роботі, у 1909—1916 рр. був співробітником газети «Делніцке лісти», що виходила чеською мовою у Відні. У 1916 р. письменник повертається до Праги і до 1920 р. працює в соціал-демократичній газеті «Право ліду». Після заснування Комуністичної партії Чехословаччини О. Ольбрахт у 1921 р. стас одним із перших редакторів її друкованого органу — газети «Руде право».

Літературну діяльність І. Ольбрахт розпочав ще студентом Празького університету. З 1905 р. він систематично друкується у журналах соціал-демократичного спрямування — «Звон», «Руде квєти», «Копршиви» та ін., пише нариси, оповідання, відгукується на злободенні питання сучасного йому життя, гостро картає безпринципність буржуазних партій, викриває мілітаризм, висміює міщанську мораль. Помітне місце в ранніх творах письменника займає сатира і гумор. Цією дошкульною зброєю І. Ольбрахт активно бореться з наскрізь прогнилим цісарсько-королівським режимом «тюрми народів». Австро-Угорщини. Молодий письменник ще не до кінця поборов у собі анархістські, бунтарські настрої, але його увага до правди факту, до життя трудівників, нещадна критика експлуататорських класів поступово вводили його в коло прогресивних чеських письменників-реалістів.

Перша книга оповідань І. Ольбрахта «Про злих відлюдьків» побачила світ у 1913 р. В ній уже на повну силу проявився талант письменника-борця, що став на захист прав «малої людини», життя якої скалічене в умовах експлуататорського капіталістичного ладу. Герої збірки — актори, волоцюги, декласовані селяни, що в силу тих чи інших причин опинилися на дні життя. Вони тяжко страждають, бунтують проти суспільства, намагаються помститися за свою недолю, але протест їх пасивний, позбавлений класової, революційної спрямованості. Вони виступають не як соціальні типи, а як «злі відлюдьки», кожний із своєю бідою і індивідуальними способами протесту.

У першому своєму романі «Тюрма найтемніша» (1916) І. Ольбрахт продовжує тему «злих відлюдьків». Головним персонажем тут виступає дрібнобуржуазний інтелігент, який, потрапивши до в'язниці, цілком поринув у свої переживання. Індивідуалізм героя, його душевні страждання затінили в романі ширші соціальні проблеми.

Дальшим кроком у переборенні вузького індивідуалізму дрібнобуржуазної інтелігенції став роман «Дивна дружба актора Єсенія» (1918), дія якого розгортається на широкому тлі подій першої світової війни і боротьби за утворення незалежної Чехословацької держави. Головному героєві роману актору Іржі Єсенію, людині добрій,

творчій, проте з пасивною життєвою і соціальною позицією, протиставлено його друга Яна Веселого, активного, життєздатного, але — носія зла. У зіткненні цих двох різних характерів перемагає добро та активність, засуджується пасивність і зло. Іржі Єсеній, переборовши у собі індивідуалізм і пасивність, готовий стати в ряди борців за нове життя свого народу. Хай з художнього боку вчинки Іржі Єсенія у романі іноді не зовсім вмотивовані, конфлікти надумані, все ж письменик показав свого героя у боротьбі за щастя й добро. І. Ольбрахт вірив у прогрес людства, тому й змалював свого героя в переломний момент його життя, готового своїм талантом служити народу.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії справила великий вплив на національно-визвольні рухи у європейських країнах, сприяла визволенню чехів і словаків з-під гніту австро-угорської монархії. І. Ольбрахт вітав перемогу Жовтня в Росії і всю свою дальшу творчість пов'язав із робітничим рухом і діяльністю Комуністичної партії Чехословаччини. Весною 1920 р. він нелегально прибув до Москви і прожив тут шість місяців, брав участь як делегат від не організованої ще Комуністичної партії Чехословаччини в засіданнях II Конгресу III Інтернаціоналу, пильно приглядався до нового життя молодої Країни Рад, збирав матеріал для своїх майбутніх «Нарисів про сучасну Росію», що друкувалися пізніше в газеті «Руде право» і вийшли трьома окремими збірниками.

Повернувшись з Росії, І. Ольбрахт з головою поринає у політичну і культурну роботу. У травні 1921 р. він стає одним з організаторів Комуністичної партії Чехословаччини і редактором її центрального друкованого органу — газети «Руде право». На цьому посту він зазнає немало переслідувань і арештів. Не припиняє він і літературної роботи, друкуючи у прогресивній пресі свої твори. У 1927 р. вийшов його збірник «Дев'ять веселих оповідань про Австро-Угорщину і республіку», до якого ввійшли як нові сатирично-гумористичні оповідання, так і написані раніше, за часів Австро-Угорщини. Збірку пронизує одна ідея: як стара Австро-Угорщина, так і нова буржуазна республіка з її поліцейським і державно-бюрократичним апаратом ворожі інтересам простої трудової людини. Мало що змінилося в житті першої республіки: свободу і права народу душать ті ж солдафони, що пройшли вишкіл ще в Австро-Угорщині.

Іван Ольбрахт пильно стежив за розвитком робітничого руху в Чехословаччині, у своїх публіцистичних і художніх творах намагався показати зростання політичної свідомості робітничого класу, перехід до організованих форм боротьби. Одним із кращих його творів цього періоду став «роман про 1920 рік» «Анна-пролетарка» (1928), що зайняв помітне місце в історії чеської пролетарської літератури. Використовуючи досвід російської літератури у творенні образу позитивного героя-робітника, зокрема роман М. Горького «Мати»,

І. Ольбрахт показав зростання політичної свідомості чеського робітничого класу, боротьбу робітників за свої політичні і соціальні права. Головні герої роману — робітник-комуніст Тонік і наймичка Анна, яка з простої, забитої сільської дівчини поступово стає свідомою революціонеркою. Під впливом революційно настроєного робітничого оточення Анна навчилася розпізнавати друзів і ворогів, вливається в лави борців проти світу визиску і соціальної несправедливості. Образ Анни змальовано у його складній еволюції, він вважається одним із кращих жіночих образів у чеській літературі 20—30-х рр. XX ст.

У 1928 р. І. Ольбрахта було заарештовано за публікацію на сторінках газети «Руде право» статті В. І. Леніна «Поради стороннього». Перебуваючи у сілезько-остравській в'язниці, письменник написав книгу «Загратоване дзеркало» (1930), у котрій змалював цілу галерею борців, які у поліцейських катівнях не припиняють боротьби, вірять у свою перемогу. Більшість образів цієї книги — «злі відлюдьки», відомі вже з ранніх творів Ольбрахта. Автор показує переважно зовнішні вияви їх протесту, не вникає глибоко в їх соціальну психологію.

Наприкінці 20-х рр. І. Ольбрахт на якийсь час відходить від активної участі в роботі Комуністичної партії Чехословаччини, але він продовжував залишатися активним борцем за права людини в умовах капіталістичного суспільства.

* * *

З 1931 р. почався новий період літературної творчості І. Ольбрахта, який виявився вершинним, бо саме у 30-х рр. він написав кращі твори, що принесли йому загальне визнання. Пов'язаний цей період із Закарпаттям, закарпатською темою у його творчості. Звернення І. Ольбрахта до Закарпаття було підготовлене всією його попередньою громадсько-політичною діяльністю і літературною творчістю.

Закарпаття (у науковій літературі XIX — початку XX ст. — «Угорська Русь», у 20—30-х рр.— «Підкарпатська Русь») після розвалу Австро-Угорщини за Сен-Жерменською угодою від 10 вересня 1919 р. було включене до складу новоствореної буржуазної Чехословацької республіки. Трудящі Закарпаття не мирилися з таким становищем і під впливом перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції продовжували боротьбу за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Очолила цю боротьбу Комуністична партія Чехословаччини і її Закарпатський крайком. Політика чеської буржуазії на Закарпатті була спрямована на придушення національно-визвольного руху, максимальну експлуатацію трудових ресурсів і природних багатств краю. Закарпаття перетворювалося на аграрний придаток республіки, терпіло від безправ'я, безземелля, злиднів. Численні новостворені буржуазні партії проводили

тут свою антинародну політику, вигідну уряду і великому капіталу. Спровокована буржуазією «мовна боротьба» не давала змоги інтелігенції об'єднатися, її роз'їдали мовні, політичні і міжнаціональні чвари. Становище на Закарпатті особливо загострилось під час світової економічної кризи у 1929—1930 рр. Безробіття, непосильні податки, постійні урядові екзекуції, засилля лихварського капіталу привели населення краю до повного зубожіння. Під керівництвом КПЧ голодуючі селяни й безробітні піднялися на боротьбу, організовуючи страйки, демонстрації, голодні походи, вимагаючи від уряду роботи, хліба, грошової допомоги. На захист голодуючого населення Закарпаття стали всі прогресивні сили країни, воно привернуло увагу світової громадськості. Було створено європейський «Комітет порятунку трудящих Закарпатської України». До чехословацького відділення цього комітету, організованого у Празі у 1932 р. з ініціативи І. Ольбрахта, увійшло 26 прогресивних діячів країни — вчених, письменників, журналістів, серед яких були З. Неєдли, Ю. Фучік, С. Нейман, М. Майєрова, К. Чапек, Б. Вацлавек та ін. На Закарпатті в цей час побували численні делегації, прогресивні письменники, журналісти, які у своїх нарисах, репортажах, художніх творах відобразили правдиву картину того нестерпного соціально-економічного і національно-культурного становища, у якому опинилися трудящі під владою чеської буржуазії. На Верховину приїжджали і написали про неї свої твори відомі чеські та словацькі письменники В. Каня, В. Ванчура, К. Нови, І. Марек, К. Чапек, С. Нейман, К. Бібл, В. Незвал, П. Ілемницький та ін. Із зарубіжних авторів із творами про Закарпатя кінця 20 — початку 30-х рр. виступили А. Зегерс, Л. Ренн, Е. Колдуел, Дж. Гамільтон, Б. Фрей, М. Уінч, Н. Рост, Б. Іллеш, В. Фабрі, Д. Морваї, П. Джорджич, Г. Караславов та ін.

Одне з перших місць у розробці закарпатської теми у чеській і світовій літературі належить І. Ольбрахту. Саме він своїми книгами «Земля без імені» і «Микола Шугай, розбійник» привернув увагу багатьох авторів до Закарпаття, інспірував їхні поїздки по Верховині, фактично підняв усю передову громадськість на захист цього обездоленого краю. Уже одні назви його творів стали крилатими: «Земля без імені», «Гори і століття», «Село одинадцятого століття». Звертаючись до Закарпаття, письменник не шукав екзотики, а свідомо йшов на те, щоб відтворити його нужду і безправ'я, економічну і культурну відсталість. Він не захоплювався деякими досягненнями в освоєнні цього краю чеською буржуазією, оскільки бачив, що простий верховинець залишався таким же безправним, убогим і забитим, як і сотні років тому. Свої твори про Закарпаття І. Ольбрахт написав на підставі власних спостережень, після тривалого проживання на Верховині і близького знайомства з героями майбутніх книг, життям і побутом, думами і сподіваннями верховинців. Саме тому, як підкреслив чеський літературознавець Рудольф Гавел, Ольбрахт своїми ху-

дожніми нарисами «сказав чесному читачеві про Закарпаття більше, ніж всі державні газети і журнали за попередні понад десять років... за два місяці побачив на Закарпатті більше, ніж інші за цілі роки».

Іван Ольбрахт приїхав на Закарпаття ранньою весною, (18 березня) 1931 р. Пробувши кілька днів в Ужгороді, він, за порадою старого друга комуніста Івана Локоти, вирушив у гори, на Верховину — Волівщину (нині Міжгірщину) і Воловеччину. Природа Українських Карпат вразила письменника. Однак спостережливе око І. Ольбрахта одразу помітило, що це край, «поморщений горами, мов клаптик паперу». Убогі селяни, вівчарі, лісоруби жили тут своїм примітивним, патріархальним життям, їх не торкнулася сучасна цивілізація, нічого, крім зневаги і насильства, не дали їм і новітні буржуазні демократичні свободи. Дим у низьких дерев'яних курних хатах, темрява, голод і холод, безробіття і безправ'я, нестатки — ось що побачив письменник на Верховині. Але він не лише придивлявся до зовнішніх ознак верховинського життя, а й намагався побачити людей, осягнути духовний світ «голодного русина». В квітні 1931 р. Ольбрахт стає свідком масової демонстрації селян і лісорубів Волівщини, глибоко переживає трагедію голодних і безробітних, домагається від окружного начальника звільнення ув'язнених демонстрантів. У супроводі давнього друга Василя Хом'яка І. Ольбрахт піднімається на полонину, знайомиться з побутом вівчарів, слухає і записує їхні пісні і перекази. Від них він вперше почув про «розбійника» Миколу Шугая. Потім були навколишні села — Майдан, Ляховець, Присліп, Новоселиця, Нижній Студений, Торунь та ін. Всюди письменник придивляється до життя селян, цікавиться їх побутом, звичаями і обрядами, піснями і казками, ретельно занотовує побачене й почуте. Безземелля, злидні, виснажлива фізична праця — все це справляє гнітюче враження. Тут люди обробляють землю «одною мотикою, бо плуга тут ще не знали, ніби його ще й не винайшли». Із 100 кг посіяного вівса збирають мізерний врожай — 110 кг зерна. Нема жодних заробітків. «Тут нічого не продають і нічого не купують». Уже ці перші спостереження дають матеріал письменнику й публіцисту для його художніх нарисів, що оформляться у першу книжку про Закарпаття — «Земля без імені». «Де б я не був, що б я не робив,— писав І. Ольбрахт,— я бачив перед очима людей цього краю, доведених голодом до відчаю, і я зрозумів, що зобов'язаний як людина і як письменник допомогти їх горю». Свого слова письменник дотримав. Серпнем 1931 р. датується перший великий репортаж І. Ольбрахта із Закарпаття «Бій за культуру на Підкарпатській Русі», що друкувався в «Літературних новинах» і став основою книги «Земля без імені».

14 липня 1931 р. І. Ольбрахт прибув у Колочаву, поселився тут у сім'ї столяра Пінкуса Глайзера і почав збирати матеріал для книги про Миколу Шугая. Він познайомився з родичами Миколи — батьком Петром Шугаєм, дружиною Ержікою, братом Йосифом, односель-

чанами, що добре знали і нам'ятали Миколу Шугая. З Колочави він навідується до навколишніх сіл — Вучкового, Голятина та ін., близько сходиться з селянами, допомагає їм у їхніх бідах і цим викликає їхню довіру і пошану. В колибі над селом Голятин від вівчаря Івана Кривляка він записав один із варіантів легенди про Миколу Шугая, яка лягла в основу майбутнього роману. Письменник подовгу жив у горах, ночував у полонинських колибах, прислухався до народних оповідей. Пізніше він детально вивчив усі урядові і судові справи, пов'язані з Миколою Шугаєм. Тільки тривала і кропітка підготовча праця дала можливість І. Ольбрахту створити такий колоритний і повнокровний художній образ Миколи Шугая, показати життя закарпатського верховинського села 20—30-х рр. XX ст. у всіх його вимірах і зрізах, у всій складності його соціально-економічного, національного і релігійного життя.

* * *

Першим «закарпатським» твором І. Ольбрахта була «книга репортажів з Підкарпаття» — «Земля без імені», що одержала назву від однойменного нарису і побачила світ у Празі в 1932 р. До неї увійшли чотири нариси: «Село одинадцятого століття», «Ті, про кого тут раніше не чули», «Євреї» та «Земля без імені». Через три роки письменник написав ще шість нарисів і випустив друге, доповнене видання під назвою «Гори і століття» (Прага, 1935). Вже перше видання репортажів привернуло до себе увагу не тільки чеської, а й усієї європейської прогресивної громадськості. Добре володіючи фактичним матеріалом, І. Ольбрахт створив талановиту книгу, з якої постали жахливі картини життя селянства Закарпаття в умовах хваленої буржуазної демократії. Неймовірна відсталість, низький життєвий і культурний рівень, наступ лихварства, беззаконня і безправ'я, фальшивість обіцяної земельної реформи, зловживання державно-бюрократичного і поліцейського апарату та інші біди — все це письменник пропустив крізь своє серце, відтворив настільки правдиво і переконливо, що до його голосу прислухалися всі передові культурні сили країни. На захист Закарпаття під впливом Ольбрахта стали десятки прогресивних чеських і словацьких письменників.

Іван Ольбрахт, як ніхто із тогочасних вчених і публіцистів, показав класову і національну розстановку сил на Закарпатті, викрив антинародну політику численних буржуазних і дрібнобуржуазних партій, які тільки спекулювали бідою «русина». І українське, і угорське, і єврейське населення тогочасного Закарпаття тяжко звільнялося від тягаря минулого, усвідомлювало себе національно, готувалося до класових битв з наступом великого капіталу. Для українського населення це був нелегкий шлях, бо його ще роз'їдала «мовна боротьба», різні політичні орієнтації, які були вигідні великій буржу-

азії. Письменник з прогресивних позицій дивився на складні соціально-економічні, політичні та культурні процеси, що відбувалися на Закарпатті, підкреслював, що народ тут на початку 30-х рр. уже не той, що був десять років тому: зростає його класова і національна свідомість, появляється своя інтелігенція, все більшими стають симпатії до Радянського Союзу. І. Ольбрахт розумів, що на Закарпатті в той час була «відсутня одна з головних рушійних сил сучасної політичної історії — сучасний промисловий пролетаріат». Місцеве населення, яке жило ще майже на рівні середньовіччя, виборювало собі право на життя, шматок хліба і клапоть землі, об'єднуючим принципом для нього була «Людська справедливість». Як чесний талант, І. Ольбрахт правдиво і з великою художньою силою відтворив цю боротьбу народу, вірив у його силу, передбачав його майбутнє.

Починаючи з 1931 р., І. Ольбрахт щоліта приїжджає на Закарпаття, зупиняється у любій його серцю Колочаві, творить для людей і про людей, серед яких живе. Попрощався письменник з Колочавою у 1936 р., коли була завершена третя і остання книга його «закарпатської трилогії» — «Голет в долині» (1937), залишивши по собі добру пам'ять у людей і книги, що зробили б честь будь-якій світовій літературі.

Одночасно з нарисами для книги «Земля без імені» І. Ольбрахт працював над романом «Микола Шугай, розбійник». Роман було завершено в жовтні 1932 р., у грудні надруковано перший розділ «Колиба над Голятином», а у березні 1933 р. роман вийшов друком повністю у празькому видавництві «Сфінкс».

До свого романтичного героя І. Ольбрахт йшов досить довго. Мабуть, він тужив за ним ще юнаком, читаючи романи про «благородних розбійників», захоплюючись їхніми подвигами. Багатьом героям його ранніх творів властивий дух непокори, бунтарства, вони не миряться з існуючою дійсністю. Сама доля привела І. Ольбрахта в Колочаву, де він знайшов ідеальний життєвий тип, що став праобразом його літературного героя. Дитя природи, син карпатських гір і лісів, не зіпсований цивілізацією, волелюбний бунтар-одинак, що над усе боронить свою волю, прагне до особистого щастя, відстоює свою людську гідність і право на життя, Микола Шугай полонив творчу уяву письменника. Коли І. Ольбрахт вперше прибув до Колочави, минуло рівно десять років з часу трагічної загибелі Миколи Шугая. Та пам'ять про нього як про одного з останніх великих опришків Українських Карпат залишалася живою, обростаючи дедалі фантастичнішими подробицями і деталями.

Відправною точкою Шугаєвої легенди було те, що народнопоетична традиція пов'язала з його іменем кілька світових мандрівних сюжетів, які й поставили його в ряд незвичайних фольклорних і літературних героїв. І. Ольбрахт простежив усі деталі цієї легенди і майстерно вплів її у художню структуру свого роману, свідомо відділя-

ючи реальне від ірреального. Він зовсім не відкидає народних розповідей про те, що Миколу Шугая «кулі минали», що він «у багатих брав, а бідним давав, і ніколи нікого не вбивав, хіба обороняючись або заради справедливої помсти», що «Шугая від пострілів охороняла зелена гілочка: махаючи нею, він відганяв жандармські кулі». Та його розповідь пройнята суворою правдою життя. Ірреальне живе тільки в народній уяві, а реальний Микола Шугай такий же безправний, беззахисний, убогий і темний, як і його односільчани.

Легенда про Шугая, почута в колибі над Голятином, захопила письменника своєю художньою довершеністю, епічною масштабністю. Не скований провінційними передсудами і офіційною версією злочинів Миколи Шугая, І. Ольбрахт порівняв цю легенду про невразливість героя з уславленими світовими сюжетами на цю тему — макбетівською історією, з оповіданнями про героя старогрецького епосу Ахілла, старонімецького епосу — Зігфріда, переказами про славетного Олексу Довбуша. Може, саме залишки героїчного епосу давніх народів у свідомості простої людини XX ст. найбільше й привабили І. Ольбрахта, допомогли йому показати небуденність героя і все ж приреченість його благородних поривів.

Письменник розумів, що з реальної постаті Микола Шугай з плином часу перетворився на образ-символ. Якщо у самій Колочаві його ще знали і сприймали як живу людину, що зважилася на протест і загинула у цьому двобої, пам'ятали про нього як про «одного з колочавців», то «за межами Колочави його постать виросла у щось таємниче. В казку про боротьбу за волю. Це був друг пригноблених і ворог панів, і коли б жив, не було б стільки біди». З'ясувавши всі подробиці Шугаєвого життя, письменник дійшов висновку, що у нього не було жодних політичних і соціальних інтересів. Реальний Микола Шугай не викликав інтересу у дослідників-істориків, його прізвище не потрапило навіть до енциклопедичних довідників, але художній образ Шугая, створений народною фантазією, продовжував жити. Іван Ольбрахт помітив, що в народних творах — піснях, переказах, легендах — він дещо прикрашений, але не спотворений, ніколи не виходить за межі реальності, змальований таким, яким би він міг бути. І записи 20—30-х рр., і новіші записи 60—70-х рр. свідчать, що народні твори про Шугая живуть як бувальщини, легенди, його трагічна постать продовжує бути ідеалом народного месника, борця за соціальну справедливість. Для творення свого образу І. Ольбрахт максимально використав народну поезію і весь той розмаїтий фольклорний ореол, що витворився навколо імені Шугая ще за його життя. Одночасно своїм твором письменник закріпив на письмі народну славу Шугая, чим сприяв його утвердженню як художнього образу. Взявши за основу конкретний життєвий образ, автор узагальнив у ньому велику й одвічну народну мрію про особисту свободу і соціальну справедливість.

* * *

Хто ж такий Микола Шугай? Якими діяннями уславив він своє ім'я, чим заслужив на право жити в пам'яті народу, бути героєм літературних творів? Син колочавського селянина-лісоруба Петра Шугая (Сюгая) Микола (Никола) Шугай (1898—1921) ріс, як і всі селянські діти, неписьменним, у тяжкій щоденній роботі. Мобілізований під час першої світової війни в австро-угорську армію, він не хотів воювати ні за чиї інтереси і втік у рідні гори. Незабаром його зловили і знову відправили на війну. Він знову втік, одружився, почав жити звичайним селянським життям. Тим часом умови на Закарпатті змінилися, в Колочаву після угорських панів прийшли румунські війська, потім панами стали чеські урядовці і жандарми. Злидні штовхнули Миколу Шугая на крадіжку і, боронячи свою волю, він убив кількох чеських жандармів і опинився поза законом. Понад два роки полювали жандарми за Миколою Шугаєм, аж поки 16 серпня 1921 р. його разом з молодшим братом Юрою не зарубали сокирами колишні спільники і приятелі. Очевидно, Микола Шугай був небуденною і сильною особистістю, хоч приписувати йому якісь героїчні вчинки нема підстав. У той непевний час його іменем прикривалося чимало грабунків і вбивств, до яких він не був причетний. Як бунтар-одинак, без будь-якої соціальної програми, переобтяжений вбивством урядових осіб, Микола Шугай був приречений на загибель. «Останнього великого опришка Карпат» і «благородного розбійника» з нього зробила народна фантазія і літературна традиція. Ще за життя Миколи Шугая не стільки в Колочаві, скільки в навколишніх селах про нього почали складатися легенди, народна уява витворила образ розбійника, який від багатих брав, а бідним давав, якого кулі минали. Ці легенди особливо зросли після трагічної загибелі братів Шугаїв, вони полонили уяву письменників.

Першим у літературі Закарпаття до образу Миколи Шугая звернувся поет Василь Гренджа-Донський. У 1922 р. він написав поему «Микола Шугай», два розділи з якої увійшли до збірки «Квіти з терням» (Ужгород, 1923). Тут Микола Шугай виступає месником за народні кривди, не може стерпіти того, що після закінчення світової війни, яка мала нібито принести людям волю, «куди око гляне, нарід гине, пропадає, із голоду в'яне», тому й зібрав ватагу, яка ставить своєю метою «від багачів відбирати, бідним роздавати». У переробленому варіанті поеми (1942) В. Гренджа-Донський надав своєму героєві романтичного забарвлення: Микола Шугай тужить за своєю коханою, тяжко переживає не лише особисту недолю, а й народні «кривди й збитки», тому вирішує «мститись за горян», боротись з «катами свого народу». Микола Шугай В. Гренджі-Донського — це свідомий бунтар, герой-одинак, що присягається не «грабувати й красти», а «бути месником народу».

Образ Миколи Шугая відтворив також угорський пролетарський письменник Бела Іллеш, який жив на Закарпатті і добре знав життя й побут місцевого українського населення. У 1923 р. він написав невелику історичну повість «Микола Шугай» (укр. переклад — Харків, 1930), у якій легенда про Шугая опрацьована в її революційному, пролетарському розумінні. Микола Шугай виступає тут свідомим борцем, що веде за собою революційно настроєне безземельне селянство і гине від жандармських куль. Герой повісті Бели Іллеша не має, крім імені, нічого спільного зі своїм історичним прототипом. Це розумів і сам автор, коли писав, що він лише звів докупи «в географічному й історичному розумінні події, які траплялися в різний час і в різних місцях».

З поеми В. Гренджі-Донського і повісті Б. Іллеша почалося літературне життя образу Миколи Шугая.

Можна згадати ще один твір про Миколу Шугая, що з'явився через рік після виходу роману І. Ольбрахта,— драму в чотирьох діях «Николай Шугай» Н. М. Шуберта (Ужгород, 1934). Написана «язичієм», ця драма теж не має нічого спільного з реальним Миколою Шугаєм. Селянські хлопці, які спочатку погоджуються допомагати Шугаєві мстити панам за свої особисті і народні кривди, поступово залишають його. Незважаючи на свою сценічну недосконалість, п'єса ставилася на самодіяльних сценах і сприяла витворенню й закріпленню в народній уяві романтичного образу благородного розбійника.

Вершиною художнього опрацювання легенди про Миколу Шугая в літературі є роман І. Ольбрахта. Творча удача письменника пояснюється не стільки тим, що він взявся за цю тему, маючи вже чималий письменницький досвід, скільки серйозним ставленням до обраної теми, глибоким проникненням в історію опришківського руху в Карпатах.

Ключем до розуміння історизму роману про Миколу Шугая, його документальної і народнопоетичної основи є нарис І. Ольбрахта «Опришки», написаний у 1934 р. для книжки «Гори і століття». Гостра полеміка навколо роману спонукала автора поділитися з читачем тим матеріалом, яким він володів при написанні книги. Нині можна тільки дивуватися тій величезній творчій роботі, яку провів письменник, пишучи свій роман. В однаковій мірі його цікавили реальні життєві факти, народні перекази і пісні, офіційні судові документи, наукова література про опришківство як одну із форм народних визвольних рухів. Тільки при такій широті знань автор міг створити справді талановитий роман, що ось уже шосте десятиліття приваблює читача своїм гуманізмом, глибоким історизмом, міфотворчим началом, не втрачає свого пізнавального, ідейно-естетичного та виховного значення.

Проживаючи на Закарпатті, І. Ольбрахт перебував у вирі революційної боротьби трудящих початку 30-х рр. Він відчував, що його

роман про Шугая потрібний для піднесення революційних настроїв, підтримки в населення духу бунтарства й непокори, віри в перемогу. «Останні події на Закарпатті,— писав він до письменника В. Ванчури,— переконали мене в тому, що мій Шугай дуже потрібний. Він потрібний таким, яким знає його душа закарпатського селянина. Разом з тим він повинен бути живою людиною, простим селянином, плоть від плоті, кров від крові руського народу». Таким він і показаний на сторінках роману — символом одвічної народної боротьби за щастя, волю, соціальну справедливість, краще життя. Він стає виразником загального стихійного народного протесту, який ніколи не згасав, переходив від одного покоління до другого, виявлявся в ненависті до визискувачів і панів, боротьбі за свою свободу і права. Народний образ Шугая не постав на голому місці, він виріс із традиції, яка знала уславлених опришків минулого — Довбуша і Пинтю, Бойчука і Орфенюка. Образи ці переросли своїх прототипів, стали вічними у народній уяві. «Олекса Довбуш — це народ. Олекса Довбуш— це вибух помсти і жагуче бажання домогтися справедливості». Таку ж роль у романі Ольбрахта відіграє і Шугай, успадкувавши боротьбу від Довбуша. Один Шугай — це той реальний Микола, дезертир, що стріляє в жандармів, береже свою особисту волю, мстить кривдникам, грабує багачів, з батьківською ніжністю ставиться до брата Юри, любить Ержіку, мріє про тихе сімейне життя, а другий — це образ-символ, народний месник, захисник убогих і покривджених. І. Ольбрахт вміло поєднав фантазію і дійсність, легенду і реальність, створив реалістичний образ народного бунтаря, надавши йому романтичного забарвлення. Письменник був свідком і сучасником великого народного міфотворення, мав змогу простежити шлях перетворення людини в міф. Живучість і невмирущість цього міфу в тому, що він виражає народні погляди, символізує боротьбу за волю. Сам Ольбрахт своїм романом спричинився до цього міфотворення. Його образ Миколи Шугая міцно утвердився в літературній традиції.

За жанром роман «Микола Шугай, розбійник» можна назвати романом-баладою. Народнопісенна основа твору, трагічна доля головного героя і його загибель від рук зрадників — складники баладного характеру. Твір можна розглядати і як роман-біографію, бо присвячений він долі однієї людини, простежує його недовге життя. Зрештою, в романі присутній пригодницький елемент, окремі епізоди відтворено в пригодницькому жанрі. Відзначимо ще репортажність стилю окремих сторінок роману, публіцистичність, активну присутність автора. Все це свідчить про те, що І. Ольбрахт свідомо відступив від традиційного романного жанру, шукав і щасливо знаходив такі художні форми і засоби їх вираження, що відповідали його творчому задумові — показати цю небуденну трагічну постать так, щоб слід її в історичному плині ще довго не губився.

Після виходу роману в світ навколо нього почалася гостра ідей-

но-політична боротьба. Реакційна критика перекручувала його ідейно-художній зміст, не могла пробачити автору його правдивого і пристрасного слова про колоніальний режим, встановлений чеською буржуазією на Закарпатті. Робилися спроби заборонити роман, вилучити його з продажу. Коли у 1934 р. у Львові з'явився український переклад роману, хустський крайовий суд, керуючись горезвісним «Законом про охорону республіки», виніс рішення про заборону книги, вилучення її з шкільних бібліотек, що й було ретельно виконано жандармерією. Прогресивна чеська критика високо оцінила роман, за нього І. Ольбрахту було присуджено державну премію. Як відзначав Ю. Фучік, жюрі не могло не рахуватися з громадською думкою, не могло назвати жодного твору, який би міг стояти поряд з «Миколою Шугаєм». «Роман Ольбрахта про Шугая,— писав Ю. Фучік у статті «Плач чеської культури»,— є не тільки твором дивовижної сили і красоти, але, крім того, на рідкість одинокий у чеській літературі останніх років. Чому одинокий? Тому що він життєвий, тому що він не боявся перейти вузько визначену межу офіційного мистецтва».

* * *

З Колочавою пов'язана і дальша творча праця І. Ольбрахта. У 1933 р., уже після публікації роману про Миколу Шугая, письменник пише оповідання «Марійка-невірниця», у якому змальовано ще одну сільську трагедію. В центрі оповідання молоде подружжя Бирчаків — Марійка і Петро. Щоб врятувати шматок паленища від зазіхань колочавського корчмаря, Петро йде на сезонні заробітки. Марійка тим часом кохається з Данилом. Дізнавшись від матері про зраду Марійки, Петро топить Данила під час лісосплаву. В котрий раз по-новому повторюється стара як світ історія: любов — невірність — смерть. Образи «Марійки-невірниці» у чомусь нагадують образи з «Миколи Шугая, розбійника». Марійку Бирчакову можна порівняти з Ержікою, Данила — із жандармом Свозілем. Ця типова романтична історія стала основою однойменного фільму, випущеного у 1934 р. Сценарій написали у 1933 р. Іван Ольбрахт і Карел Нови, режисером виступив Владислав Ванчура, отже всі три відомі прогресивні письменники, яких захопили не стільки перипетії невірного кохання, скільки складні соціально-економічні процеси сучасного верховинського села, сильні та цільні натури верховинців. Фільм знімався влітку 1933 р. у Колочаві. Всіх героїв фільму грали колочавські селяни, тобто актори-любителі. Роль Марійки Бирчакової блискуче виконала сільська дівчина з Верхнього Бистрого Анна Шкелебей, а сам І. Ольбрахт — епізодичну роль чеського туриста. Прем'єра фільму відбулася в Празі 2 березня 1934 р. Сьогодні цей фільм вважається одним із кращих художніх фільмів чеського довоєнного кіно. Офіційна критика відмовлялася визнати його, мотивуючи це тим,

що фільм — любительський. І оповідання «Марійка-невірниця», і кіносценарій, і безпосередня участь у створенні фільму — все засвідчує багатогранність таланту І. Ольбрахта, його намагання всіма засобами мистецтва показати світові Верховину, «землю без імені» в усіма її невеликими радощами і великими болями.

І після «Марійки-невірниці» І. Ольбрахт не припиняв свої літні подорожі по Закарпаттю. Він працював над новою книгою, на цей раз із життя закарпатських євреїв. У книзі «Земля без імені» («Гори і століття») письменник у формі документального нарису досить об'єктивно розповів про те, чим жили закарпатські євреї. Він не розрізняв бід єврейських від бід русинських, вважав, що це спільні біди — загальнозакарпатські, породжені одним політичним ладом.

У 1937 р., уже після того, як І. Ольбрахт назавжди покинув Закарпаття, з'явилася його третя книга про цей край — «Голет в долині», що містила два оповідання — «Чудо з Юлчею», «Подія в мікве» та повість «Сумні очі Ганни Караджичевої». Над книгою письменник працював у 1934—1936 рр. Вона була останньою у «закарпатській трилогії».

Письменник глибоко вивчив життя і побут єврейського населення Колочави (у книзі село названо Поляною), за зовнішньою релігійною оболонкою побачив виразні матеріальні інтереси, його класове розшарування. Перед читачем проходить ціла галерея образів багатих євреїв і не менш колоритні образи єврейської бідноти. Верховодять, звичайно, багаті, яких зовсім не хвилює доля бідних євреїв.

З добродушним гумором змалював письменник образ представника єврейської бідноти Байниша Зісовича («Чудо з Юлчею»). До яких тільки хитрощів не вдається Байниш, щоб купити бодай кілька кілограмів борошна і нагодувати своїх восьмеро дітей? І лише випадковий турист-чех, що заблукав у ці гори, допомагає Байнишу прожити безжурно кілька днів. Багач Соломон Фукс категорично відмовляється допомогти своєму одновірцю. З оповідання видно, що доля бідних євреїв нічим не відрізняється від долі бідних русинів.

Засліплені релігійним фанатизмом, полянські євреї у всьому посилаються на авторитет свого бога, але у щоденних практичних справах не дуже рахуються з божими приписами, при кожній нагоді намагаються перехитрити його, обійти «закон».

Звідки було знати, що «подія в мікве» внесе таке сум'яття в усталений віками плин життя полянських євреїв? Гірко розплачується за свій недогляд у ритуальній лазні Мойше Каган. Бодай щось хоче заробити на цій події Байниш Зісович. Змалювавши цю трагікомічну бувальщину, письменник заглибився у внутрішнє життя общини, її обрядові і культові подробиці, ніби й не пов'язані із зовнішнім світом. Він нікого не засуджує, не зневажає звичаїв, не насміхається, лише спокійно, з сумною іронією веде розповідь про зашкарублі і віджилі традиції, які не мінялися століттями.

Іван Ольбрахт бачив страшенну відсталість поглядів цих людей, їхню забитість, релігійну закостенілість і нетерпимість. У силу історичних обставин все існуюче було освячене авторитетом Талмуда і Старого завіту. І коли серед цієї громади з'явилася людина з іншими поглядами, вона не хоче навіть її вислухати, бо до порозуміння з нею ще не доросла.

Центральне місце в книзі «Голет в долині» займає повість «Сумні очі Ганни Караджичевої», що визнана критикою «перлиною чеської повісті». У творі змальовано сильне і красиве почуття Ганни (Ганеле) Шафарової і Іво Караджича. Закохані борються за своє щастя і перемагають. В образі Іво Караджича Ольбрахт показав вільнодумця і атеїста, що свідомо зрікся національних і релігійних пересудів, мислить новими категоріями. Він буквально вириває Ганну з рук фанатичного натовпу і йде з нею в інший світ. Одночасно у повісті викривається класова реакційна суть сіонізму і хасидизму, показано, що ці реакційні течії вигідні тільки багатій єврейській буржуазії. Письменникові були чужими як антисемітизм, так і сіонізм. Він боровся за соціальну справедливість і національну рівноправність між людьми, знаходив у них те, що їх об'єднує, а не роз'єднує. І бідних русинів, і бідних євреїв, які здавна жили разом у цих горах, об'єднувала класова ненависть до багатих, боротьба за краще життя. На першому плані у повісті — соціальні проблеми, класова нерівність. Колись у Поляні правив Абрум Шафар, дід Ганеле, але поступово його багатство прибрали до своїх рук Герш і Соломон Фукси. Такі, як Фукси, уміють використати для збагачення зміну влади, одразу пристосовуються до нових умов, поширюють ідеї сіонізму. Письменник простежив, як в общину проникають ідеї сіонізму, як формувалася тут реакційна дрібнобуржуазно-націоналістична партія халуців, одурманюючи єврейське населення. Молодь села в особі Ганеле, Шлойме Каца, сільського філософа Лейби Абрамовича намагається вирватися з цієї атмосфери, шукає інших шляхів у житті. І. Ольбрахт викрив балачки сіоністів про «землю обітовану», показав, що насправді являє собою створена у Моравській Остраві гахшара, до якої потрапила і Ганеле. Саме тут готували майбутніх покірних і безсловесних роботів для відправки їх до Палестини.

У Поляну теж проникають нові віяння, єврейська молодь прагне знань і освіти, не в усьому погоджується з вірою своїх предків. Ганна спочатку повірила сіоністській пропаганді, мріє про «землю обітовану», та коли зіткнулася із справжніми намірами сіоністів — її ілюзії розвіюються. Нелегко далася їй ця перемога, довелося пройти тяжкий шлях приниження, образ, насилля, порвати зі своїм оточенням, рідними. Любов допомагає їй стати на новий шлях, вона знайшла у собі сили вирватися із задушливої атмосфери духовної темряви і релігійних забобонів, розпочати нове життя. Образ Ганни Кара-

джичевої продовжує попередні світлі жіночі образи у творчості І. Ольбрахта — Анни-пролетарки і Ержіки Шугаєвої.

Книгою «Голет в долині» завершився цикл творів І. Ольбрахта про Закарпаття. Як ми бачили, до циклу ввійшли твори різних жанрів — роман, повість, оповідання, нариси, репортажі, кіносценарій. Об'єднує їх одна тема — тема життя гірського села Закарпаття у 20—30-х рр. XX ст. за часів панування тут чеської буржуазії, коли досягла кульмінації революційна боротьба трудящих за соціальне і національне визволення краю, возз'єднання його з Радянською Україною. І. Ольбрахт взяв активну участь у цій боротьбі. Своїми творами він сприяв національному самоусвідомленню населення, будив його класову свідомість, підтримував у боротьбі. Три його книги можна вважати одним монументальним твором, прекрасним художнім пам'ятником Верховині. Їх породила любов автора до цього зеленого краю і його людей, віра в торжество історичної справедливості, надія на краще життя Шугаєвих нащадків. Твори Ольбрахта про Закарпаття не тільки залишаються цінним історичним і літературним документом своєї доби, а й продовжують активне життя, викликають подив і захоплення все нових і нових поколінь читачів. Творчий подвиг І. Ольбрахта став предметом серйозних наукових досліджень, а його образ перейшов у художню літературу.

Колочаву 30-х рр. і перебування у ній І. Ольбрахта художньо відтворив український радянський письменник Іван Долгош у своєму соціально-психологічному романі «Колочава» (Ужгород, 1982). Він простежив, як у І. Ольбрахта зародився інтерес до цього верховинського села, як він збирав матеріал і писав свої твори про Закарпаття, як брав участь у громадському і культурному житті цього краю, захищаючи його соціальні і національні інтереси.

* * *

Після завершення «закарпатської трилогії» І. Ольбрахт випускає літературну обробку біблійних легенд — «Біблійні сказання» (1939) і збірку народних історичних легенд і сказань — «Зі старих літописів» (1940). В останній він художньо опрацював історичні легенди й оповіді чеського народу, починаючи від праотця Чеха. Цими книгами, створеними в переддень другої світової війни й гітлерівської окупації Чехословаччини, письменник висловив несхитну віру в силу народу, його перемогу над злом і темрявою. В популярній формі він розповів своїм сучасникам про те, як боролися з іноземними загарбниками давні, біблійні народи, як відстоювали свою честь і національну незалежність впродовж багатьох віків чехи. Цими книгами І. Оль-

брахт підтримував і пропагував ідеї руху Опору німецько-фашистським окупантам.

Сам письменник взяв активну участь у цьому русі, жив нелегально на півдні Чехії у селі Стржбрці, був зв'язаний з партизанами, керував підпільним національним комітетом, був членом нелегального фронту працівників культури. Після визволення Ольбрахта нагороджено медалями, 1946 р. йому присвоєно почесне звання народного художника Чехословаччини. Він активно включився в будівництво нового життя, займав урядові пости в міністерстві інформації, не припиняв літературної роботи, видав твори, написані під час окупації, серед яких виділяється історичний роман «Завойовник» (1947) — про колонізацію Мексіки іспанськими конкістадорами у XVI ст. Своїм ідейним вістрям роман «Завойовник» був спрямований проти фашизму і загарбницької політики його «вождів». В останні роки життя І. Ольбрахт розпочав видання своїх творів у п'ятнадцяти томах, доопрацьовував попередні твори. Так, «Картини життя сучасної Росії» він доопрацював, давши їй нову, більш точну назву «Шлях до пізнання», «Дев'ять веселих оповідань про Австро-Угорщину і республіку» скоротив до семи і випустив під новою назвою «Так бувало...», написав спогади про святкування Першого травня у 1890 р., про 1920 рік, доопрацював спогади про В. І. Леніна, виступав у періодичній пресі з публіцистичними статтями на актуальні політичні і культурні теми.

Помер І. Ольбрахт 30 грудня 1952 р. у Празі.

Творчий шлях І. Ольбрахта невіддільний від історії його батьківщини. Почався він у задушливих умовах габсбургської монархії і вже з перших творів був позначений бунтарством, пронизаний духом непокори, увагою до малої людини, людини праці. Зв'язавши свою долю з Комуністичною партією Чехословаччини і робітничим рухом країни, письменник до кінця життя самовіддано служив народу. Його багатогранна літературна творчість вписується в один ряд із творчістю таких видатних чеських прогресивних і пролетарських письменників, як Ярослав Гашек, Марія Майерова, Станіслав Костка Нейман, Іржі Волькер, Йозеф Гора, Константин Бібл, Владислав Ванчура, Юліус Фучік, Марія Пуйманова, Турек Сватоплук та ін. Свідченням громадської активності письменника був його приїзд на Закарпаття. Участь І. Ольбрахта у боротьбі проти соціального поневолення і національного гніту закарпатських українців принесли письменнику заслужену славу борця-інтернаціоналіста. Він залишив по собі добру пам'ять у верховинських селян і лісорубів, з якими впродовж шести років ділив радощі і болі. Його роман «Микола Шугай, розбійник» став улюбленою книгою не тільки на Закарпатті, а й у всьому Радянському Союзі. На знак пошани і любові закарпатців до видат-

ного сина чеського народу у селищі Колочаві йому відкрито пам'ятник і меморіальну дошку. Оновлена Колочава гордиться тим, що її увіковічив у своїх творах видатний майстер слова. Сюди часто приїжджають чеські письменники, журналісти, туристи, знайомляться з нащадками Шугаїв, ходять слідами Ольбрахта, порівнюючи Колочаву 20—30-х рр. із Колочавою сучасною, радянською.

Вихід у світ цієї книги є даниною пам'яті й пошани до великого друга й громадянина, що у тяжкі часи підняв мужній голос на захист закарпатських українців.

ОЛЕКСА МИШАНИЧ,
доктор філологічних наук

МИКОЛА ШУГАЙ, РОЗБІЙНИК

роман

КОЛИБА НАД ГОЛЯТИНОМ

Коли автор цієї повісті знайомився у рідному краю Миколи Шугая з розповідями про нього, про того героя, що його кулі минали, який у багатих брав, а бідним давав і ніколи нікого не вбивав, хіба обороняючись або заради справедливої помсти, то, наслухавшись стільки від поважних і вірогідних свідків, він, автор, далебі, не мав жодного приводу не вірити, що Шугая від пострілів охороняла зелена гіллячка: махаючи нею, він відганяв жандармські кулі, як господар бджіл у липні під час роїння.

Бо в тій країні лісів, поморщеній горами, мов клаптик паперу, що його збираємось кинути до груби, ще й досі трапляються речі, з яких наївно насміхаємося лише тому, що їх у нас уже протягом цілих століть немає. В тому краю, де гори на горах, а провалля в проваллях, де в сутінках пралісів, наповнених запахом тліні, народжуються джерела і вмирають старезні клени, трапляються й досі зачаровані місця, звідкіля ще ніколи не вибрались ні олень, ні ведмідь, ні людина. Пасма ранкових туманів пнуться понад силу по верхів'ях смерек угору на полонини — це процесія померлих, а хмари, що пливуть над видолинками,— це недобрі пси з роззявленими пащами, які осядуть за горою, щоб когонебудь занапастити. А внизу, у вузьких долинах рік, у селах, зелених від кукурудзяних полів і жовтих від цвіту соняшників, живуть вовкулаки; вони перекочуються у вечірньому присмерку через кладку, перекидаються у вовків, а на світанку знову з вовків у людей. Тут в місячні ночі молоді відьми, обернувши своїх сонних чоловіків у коней, гасають на них верхи. Тут чарівниць не треба шукати за тридев'ять земель у долинах, де гуляють вихори, бо лихих можна зустріти на пасовищах, де вони насипають сіль у три худоб'ячих сліди, щоб у корів одняти молоко, а добрих можеш відшукати коли завгодно і просити, щоб залишили працю біля терлиць, що на них тіпають коноплі, і йшли зашіптувати укус гадюки або купанням у відварі з дев'яти зел зробили слабосильну дитину міцною.

Тут ще живе бог. В душній тиші пралісу живе ще стародавній бог землі; він панує над горами й долинами, бавиться в гущавині з ведмедями, пестить відбитих від череди корівок

і милується трембітанням пастухів, які увечері скликають череду. Він дмухає на верхів'я дерев, п'є пригорщею джерельну воду, сяє нічними вогнями на полонинах; з шарудінням колише листя кукурудзяних полів і хитає жовті щити соняшників. Той прадавній поганський бог, володар лісів і отар, не хоче знати ні гордого і хвалькуватого бога, який живе в золоті і шовках за строкатими стінами іконостасів, ні старого буркотуна-дідугана, який ховається за фіранками пурйохезу синагог.

Але історія з тією Шугаєвою зеленою гіллячкою — неправда.

— Ні,— сказав мені пастух на Голятинській полонині,— так говорять, але це було не так,— і, підсмажуючи на вогні гриби-голубинки, настромлені на вербовий прутик, розповів мені про цю знаменну подію, яка визначила життєвий шлях розбійника Миколи Шугая. Ця подія куди більше заслуговує на те, щоб оповідати про неї зимовими вечорами в хижах біля багаття, в якому палають букові дрова, ніж та історія із зеленою гіллячкою. Так! Оповідати! Бо це і є те єдине слово, що його можна тут з повним правом ужити, хоч такі слова, як «диво» і «чудо», аж просяться, щоб їх не забувати. Та ці слова, взяті з християнського словника, означають надзвичайні речі, щось таке, чому треба дивуватись. Тут, одначе, надзвичайні речі не трапляються, і дивуватися нема чого. Що в липні достигає хліб, а в серпні дозрівають коноплі, що це всі так само добре знають, як і про те, що в кукурудзі живуть добрі мавки, а над багнистими потоками — люті русалки; що людина втопиться, якщо злетить з дараби під час сплаву дерева до пінистої шаленіючої Тереблі,— це так само ясно, як і те, що той збожеволіє, хто ступить на те місце, куди чарівниця вилила решту нечистого відвару із своїх зел.

Голятинський пастух почав оповідати історію Миколи Шугая в колі пастухів біля ватри. Вогонь високо палахкотів і здіймався до вечірнього небосхилу, та оповідач не докінчив, бо пішов дощ, теплий і спокійний, як це часто буває на початку липня.

Докінчив розповідь аж на сіні в пітьмі колиби. Пастухи, докуривши люльки з гострими латунними кришечками, у сні голосно дихали, об стріху бив дощ, а за дерев'яною перегородкою, де спала худоба, то з одного, то з другого кутка було чути легенький бренькіт, ніжний і тихий, немов струмочок перестрибував через камінець. Це тоді, коли корови хитали головами, а серця дзвіночків на їхніх шиях легенько торкалися металевої стінки. І цей звук, такий дивний, клав барву

на цілу ніч, бо здавалося: десь там хтось крадеться з кутка в куток, потайки підслуховує і тихо підтакує.

Ось послухайте цю макбетівську історію про невразимого Шугая, про розбійника Миколу Шугая, що у багатих відбирав, а бідним давав і ніколи нікого не вбивав, хіба обороняючись або заради справедливої помсти, бо такі правила честі у всіх розбійників цілого світу в тих країнах, де ще вміють розбійників любити і шанувати, як народних героїв.

Це трапилося під час війни на невідомому місці поблизу фронту, де протягом цілих тижнів блукали вояки-дармоїди і, ховаючись від польової жандармерії, брехали людям з 52-го полку, що вони шукають 26-й, а людям з 26-го оповідали, що не можуть знайти 85-го, балашадярматського. Між ними був Шугай і його товариш, механік, семигородський німець. Обидва тоді в тилу австрійсько-російського фронту переховувалися в хаті якоїсь жінки. Баба була препогана, а її хатина, помазана глиною, із високою солом'яною стріхою, виглядала, як гриб-зморшка, що раптово підвівся догори на рівному місці; або скоріше як шишкуватий капелюх, що під ним сховано зачароване яйце, з якого зроду-віку нічого доброго не вилупиться.

Господиня мала дві доньки, дурні, обтріпані, з ногами, покусаними блохами. Але це було на відлюдді, де, як відомо, вояки мало думають про красу, а більше про те, як би поміж двома вибухами гранат приємно розважитись. Ось вони і вна-дилися до дівчат. Ходили з ними до вільшини пасти корів, а вночі лазили до них по драбині на підстрішок.

— Ти, русине,— одного разу під час вечері промовила стара до Миколи,— ти будеш дуже славним у своєму краю, тебе і військо і генерали боятимуться,— вона брала при цьому із спільної миски кружальця квашених огірків з цибулею і говорила це так, ніби тут йшлося про загвіздок або про сніпки на стрісі.— Хочу, щоб ти взяв собі мою дочку Василипу.

«А щоб ти осліпла! — подумав Шугай.— Видно, все знає. Аж злість бере!» Та сказав: — А чого ж би й ні? — а потім, хапаючись, як потопаючий за соломинку, додав: — А що ж буде, як мене завтра застрелять?

Стара промовчала.

— А ти, німче,— говорила, проковтнувши,— ти будеш найбільшим багачем на своїй батьківщині. Хочу, щоб ти взяв собі мою доньку Євку.

— Ба,— сказав німець,— якщо тільки з цієї халепи виліз живим!

Проте і по ньому було видно, що ця розмова йому така мила, як остюк в оці.

Вояки, очевидно, і на думці не мали женитися на доньках хазяйки. Микола вже тоді кохав Ержіку, а в німця теж була дома дівчина. Хотіли трохи побайдикувати подалі від фронту, непогано пожити, а баба їм годила.

Вечеря їм не лізла в горло. Євка хрумтіла огірками і цибулею, а Василинка держаком дерев'яної ложки чухала плечі.

— Та якщо ви мене обдурили, горе вам. Три рази по сім разів горе,— сказала баба, і цей прокляття був тим неприємніший, що його сказано було ніби байдуже, а бабині очі при цьому дивилися повз обох вояків кудись на стелю.

— Чого ж,— буркнув німець так, аби щось сказати для годиться.

Але Шугая і ця тиша, і ці вечірні сутінки дивно вразили, неначе хтось далеко звідсіля, там, над його батьківщиною, вирізав шмат повітря і переніс його сюди, над хату з високою солом'яною стріхою. А там, удома, залишилася округла порожнеча в просторі, зачароване місце у пралісі, де блукатимуть ведмідь, олень і людина. До нього, мабуть, долетів запах тліні й живиці; той запах вривався сюди крізь маленькі віконця рівночасно з тишею і присмерком.

— Дайте мені свої казанки,— сказала стара.

Вийшла з солдатськими казанками і за хвилину повернулася з якимось відваром у них.

— Нате, випийте!

І не було це ні гірке, ні солодке, ні добре, ні погане.

— Тепер вас жодна куля не зачепить. Ні з гвинтівки, ні з пістолета, ні з кулемета, ні з гармати.

Це все було подібне до якогось обряду. У Миколи злегка пройшов мороз поза шкірою. Цього вечора полягали рано спати і до дівок на горище не лазили. Але перед сном у стодолі на сіні ще довго розмовляли.

— Ну й дурниця! — сердився німець. Невже вона справді думає, що зловить їх на такі нісенітниці! Хай це оповідає дурним бабам, таким, як вона сама, а не бувалим воякам! Тільки злість його бере, що необачно дав себе спіймати, що не висловив бабі своєї думки і що взагалі пив ту гидоту. Ніде правди діти, він сердився неабияк, незважаючи на те, а може, саме і тому, що десь там, на дні серця, якийсь голос не давав йому спокою і настирливо переконував його, що все ж таки воно не було б погано, якби це була правда.

— Тікаймо,— сказав Шугай.

Ну, добре! Через кілька днів могли б дати драла. На біса їм здалася така баба!

Проте ці декілька днів затягнулися. Тут було спокійно і тихо. Немов жили за сто миль і за сто років до війни. Ніхто ніколи сюди не заглядав, а до татакання російських кулеметів та до блискавиць російської шрапнелі не дуже-то їх тягнуло. Були в безпеці, а це — найголовніше, і ця безпека варта була нечистої совісті. Знову ходили з доньками пасти корів і до вільшини по хмиз.

Але якось рано-вранці були на подвір'ї. Микола обрізував і тесав для баби соснову гілляку — кісся до коси з грабками. Німець сидів на землі, притулившись плечима до плоту, та грав на губній гармонійці. З хати вийшла баба, приставила до стодоли драбину і полізла за чимось на горище. Зненацька війнув прудкий вітер прямо під спідницю і заголив стару аж до пояса. Побачили щось дуже дивне. Бабин хребет продовжувався і був покритий шерстю, ніби козячий хвіст.

Німець, дурний німець, що знає тільки свої машини та свої дурнуваті числа і більш нічого не тямить і нічого не розуміє, почав здуру сміятися.

Але Шугай став як укопаний. Бо Микола Шугай був із Закарпаття, а там ще живе бог. Бо Микола був з країни Олекси Довбуша, славного розбійника, що сім років зі своїми сімома сотнями хлопців воював по цілій країні, у багатих відбирав, а бідним давав, і ніхто не міг його поранити, хіба срібною кулею, та й то ця куля мусила лежати раніше в зерні ярої пшениці і над нею треба було відслужити дванадцять відправ. Микола Шугай одразу догадався, що перед ним на драбині стоїть відьма. Лихоока. Чарівниця. Босоркання.

— Лихо нам буде! Вбиймо її,— прошепотів.

— Ет, навіщо? — махнув німець рукою.

Але за життям якоїсь там бісової тітки вояки плакати не будуть. Чи не вбивали ж вони вже самі досить, чи мало надивилися на вбитих товаришів, чому ж не послухати друга, особливо тоді, як маєш сам несплачений рахунок за те, що баба безкарно посягнула на твій здоровий глузд.

На другий день, коли стара зранку йшла до стодоли, ватовкли її полінами і втекли. Ще трохи волочилися поза фронтом, а потім усе ж таки повернулися до свого полку, до 85-го, балашадярматського. Знову стріляли, знову відносили поранених на перев'язочний пункт, а мертвих — до ям. Знову нюхали гар в окопах, знову їх нудило від голоду і знову, як усі порядні вояки австрійської армії, мріяли про якусь легку рану, таку, щоб їм дуже не зашкодила, а допомогла

дістатися коли вже не додому, то бодай на кілька місяців у тил. А що жила колись на світі якась баба та ще якісь Євка з Василиною, то вони вже про це давно забули.

І трапилося так, що саме вони вдвох ішли патрулювати до дубового лісу. Минуло вже три рази по двадцять чотири години після того гарячого дня. Чотири години підряд ревіли гармати. Все перетворилося в один білий туман куряви і звихреного піску, в якому виблискували вогні: було три атаки російської піхоти і одна контратака. Трупів було, хоч ними гать гати, а коли все скінчилося, то ніхто вже й не міг радіти, що має цілу шкіру і кості. Тепер, після трьох днів тиші, підозрілий неспокій там, навпроти, і метушня у своїх окопах свідчили, що танець почнеться знову. Сховатися? Куди? Втекти? З окопів це вже важче. А в полон? Нізашо!

— Шугаю,— сказав німець, коли йшли рідким лісом. Витягнув ліву руку, обернув її долонею вгору, а потім знову перевернув її вниз.— Маю вже усього того по саме горло. Не підстрелив би ти мене?

— Ти хочеш?

— Хочу!

Шугай мовчки кивнув на знак згоди. Німець притулив руку до дубового стовбура, і його долоня нагадувала паперову мішень для учбової стрільби у військових школах.

Шугай відійшов на кілька кроків і прицілився.

Пролунав постріл.

— Ба-а-ба-ах! — перелякано закричала діброва.

Дерева швидко передавали одне одному відгомін жевріючого пострілу, доки не викинули його на рівнину, де він згас.

Солдати дивилися один на одного розгублено.

— Що це значить?

Куля не влучила.

— Що з тобою? — сердився і дивувався німець.

Але Шугай промовчав. Бо в цю хвилину злетіло на землю щось таке дивовижне, що йому не було назви. Бо воно було з іншого світу. Все навколо притихло, як від дотику смерті, а речі втратили барву. Миколу Шугая охопив жах.

— Ще раз! Ходи ближче!

Що перед ним з'явилося? Смерть? Доля? Бог?

— З глузду з'їхав? Стріляй!

Цей голос виходив немов з-під землі, ніби з далеких окопів. А долоня товариша була страшенно біла, ніби паперова мішень. Така біла, що про таку страшну білість ніхто ніде ніколи не чував.

Шугай мов спросоння знову прицілився. Він добре стріляв. У бригаді буває таких, як він, найбільше один або два.

Майор одного разу кидав йому угору крони, а він у них влучав.

Натиснув курок.

Чув, як десь далеко мовкне луна.

Це десь над Колочавою, над Красною, на його батьківщині, збиралася буря.

— Що робиш, бовдуре! — сичав товариш і оглядав свою чисту долоню.— Стріляти не вмієш? Та це, йолопе, приверне увагу. Скільки пострілів!

Шугай мовчав. Перекинув через плече ремінь гвинтівки і пішов, а німець, стиха лаючись, рушив за ним.

Шугай раптом обернувся. Був білий-білий, тільки очі в нього горіли, а його голос наказував:

— Тепер ти!

— Я тебе? — сказав німець.— Ну, про мене!

— Але не відходь далеко.

— Куди тебе?

— Досить, стій! У груди!

— Ти збожеволів?

— Ні, не в груди! В голову!

— Осле!

Зрозуміло, що товариша не стріляємо ні в груди, ані в голову. Тому німець прицілився у плече. Цілився точно в дванадцяти кроків. А на такій віддалі не можна промахнутися.

Дуби знову закричали від пострілу.

Шугай стояв спокійно біля могутнього стовбура й дивився кудись поверх голови товариша, начебто все це його не торкалося й неначе думав про щось зовсім інше.

— Що за лихо? — збентежено говорив німець. Тут уже й він трохи зблід. Крутив у руках зброю і оглядав мушку.

— Ходімо,— сказав Шугай.

Йшли далі дібровою, де старі стовбури стояли далеко один від одного, а поміж ними було багато світла, зеленого внизу і синього вгорі. І що було найдивніше: це був інший ліс, ніж перед тим. Сонце вже заходило, але ліс загорявся, зморшки кори стали ясніти, зелень листків була свіжа, а ноги поринали у мох, як ніколи раніше. І якщо тріщала під ногами суха гілка, то звук — вони його ще недавно боялися — лунав ясно і весело. Ворог був далеко. Та чи був тепер взагалі якийсь ворог? Чи була якась війна?

Ішли поруч мовчки довго-довго. Аж надвечір, вже на рівнині, коли наблизилися до окопів, німець промовив:

— Невже ти віриш у ці нісенітниці? — він хотів це сказати твердо, але все ж таки голос його трохи тремтів.

Шугай і оком не моргнув.

А потім знову потягнулися тижні огидного життя в окопах і в таборах. І в той час, коли решта солдатів, слідкуючи за льотом гранат, загадувала: «Якщо впаде граната там, на це велике поле, за ту дику грушу — вийду з війни цілим», бо далі йти думкою не відважувалась, то вони обидва приховували в серцях дивну пригоду й ніколи про неї не говорили. Шугай тому, що не треба було говорити. А німець боявся брехати і собі й товаришеві.

Потім розійшлися і вже ніколи в житті не зустрічалися. Німця взяли до телефону, роту змінили. Пішли у тил. Потім знову на інші позиції. Люди десь губилися, як то вже звичайно на війні буває.

Пізніше Шугаєва жінка Ержіка, його старий батько Петро і свекор Іван Драч — вони зазнали багато переслідувань, як і всі його приятелі,— підтвердять вам, якщо, звичайно, не побояться після одинадцяти років признатися у зв'язках з Миколою, те, що він часто згадував німця і не раз висловлював бажання зустрітися з ним хоч би раз у житті.

Приблизно так сповідав пастух у колибі над Голятином. Безперечно, він уже знав тоді про долю Шугая, але його розповідь не менш повчальна, ніж оповідання про Ахілла, Зігфріда, Макбета і про Олексу Довбуша, чи як там тих усіх звали, кого доля ошукала. Бо якщо і не відважуємося говорити про таке абстрактне поняття, як безсмертя, то в душі всі прагнемо до нього. Але чорт завжди знайде собі якусь щілину, прослизне до людини, замовленої чарами та вірою в себе, і знищить її так, що від неї нічого не залишиться.

КОЛОЧАВА

З одного боку вузької долини з вічно закуреними вершинами — Стримба, Стременош, Тисова, Дервайка і Горб, з другого — Бояринська, Квасний Верх, Красна і Роза. Бо скрізь тут лише самі гори. Їх сланцьові і рудні пласти були зім'яті, як клаптик непотрібного паперу, скручені, погнуті, стиснуті і випхнуті до хмар. Гори і гори. Вони порізані ущелинами, проваллями, видолинками, не ширшими від військової шеренги із чотирьох чоловік, тисячами джерел, десятками потоків, що бризкають по гребенях порогів і в глибині такі прозорі, як зелені самоцвіти.

Тут з усіх сил змагається за свій шлях Колочавка. А далі, там, де вона біжить повз вивітрені скелі, щоб з'єднатися з Тереблею, де вже не скаче, не перевалюється бурхливо,

а тільки спокійно пливе, використовуючи стару перемогу, що нею здобула собі русло і долину майже на сто кроків завширшки, там розкинулась Колочава.

Повз вивітрену скелю котиться ріка: на протилежному боці — битий шлях, а між рікою і шляхом — село. Воно таке довге, що й не дивно, коли недосвідченого мандрівника, який іде долиною повз хатки і будинки з єврейськими крамничками, потім луками та горами і знов повз ряд хиж і городів, охоплює лють або тупа байдужість, бо йому за годину, за три, а то й за чотири години ходу знов-таки відповідають, що він у Колочаві, в Колочаві-Негрівці, в Колочаві-Горбах і в Колочаві-Лазах. Але прізвище Миколи Шугая тісно пов'язане з Колочавою-Лазами, тому тільки про неї і буде мова.

Вона найпоказніша серед цих сіл і має греко-католицьку церкву. Битий шлях тут зникає. Обнесений з обох боків тинами і посипаний річковою галькою, що так гарно торохкотить під ногами людей і корів, він переходить тут у вулицю.

У тому тині — він місцями або з тичок, або сплетений із ліщини, або зроблений з лат — бувають хвіртки і перелази, це такі, трохи нижчі місця у тині, куди за допомогою двох лавочок або приставлених каменів чи просто так може перелізти людина, перескочити собака, але худоба не пройде. За тином ідуть подвір'я. А між ними і рікою Колочавкою — городи. Ці городи влітку надають Колочаві різних барв: зеленої, червоної, жовтої. Бо грядки картоплі та конопель — зелені, витка квасоля розквітає кривавими краплинами, а сотні соняшників, що їх сіють на олію, зріють і відсвічують на грядках золотом.

Пізно влітку жовтіють також гідроподібні квіти рудбекії, хтозна-ким, коли і з яких панських садків перенесеної сюди. Високі стебла її цілими кущами випинаються над тином і обіймають усі хрести на роздоріжжях, дивовижні масивні хрести з двома перекладинками і варварським Ісусом.

Тут живуть русинські пастухи і лісоруби, єврейські ремісники і купці. Бідні євреї і багаті євреї. Бідні русини і ще бідніші русини.

Правда, греко-католицький християнин нізащо в світі не їв би в петрівку молочного, а єврей швидше згинув би, ніж напився б вина, до якого приторкнувся гой, але за століття спільного життя вони вже звикли до взаємних дивацтв. Релігійної ненависті не знають, а якщо й сміється русин з єврея, що той не їсть сала, обідає у шапці, а в п'ятницю ввечері з доброго дива палить дорогі свічки, то сміється без усякої злоби і не від злого серця. А якщо собі єврей і ди-

виться з погордою на русина через те, що той молиться до огидно страченої людини, а жінку (подумайте, жінку!), що стоїть на півмісяці, вважає божеством, то ця погорда тільки абстрактна. Вони знають свої ритуальні таємниці та релігійні забобони так добре, як і те, що діється у них на кухні чи в кімнаті. І коли прийде селянин вранці до єврейського ремісника, який саме розмовляє із своїм господом богом, то той спокійно залишає на своїх плечах смугастий талес, на чолі кубик тефіліну, а на лівій руці ремінці, вітається з сусідом і завзято сперечається про ціну за обковування воза чи за латку на постоли або за вставлену шибку у вікно. Вічний не спішить і почекає.

Тісно пов'язані спільним життям, вони не можуть обійтись один без одного, завжди винні один одному трохи кукурудзяної муки, декілька яєць, винні за пашу для худоби, за підводу, за роботу, і позичені гроші також винні. Відвідують один одного тільки в будній день. Однак боронь вас боже кинути між них думку. Тоді негайно перед вами з'являється два різних розуми і дві різні нервові системи. А обидва боги почнуть метати громи і блискавиці один проти одного.

Це торкається тільки бідних євреїв: ремісників, фурманів, дрібненьких торговців або людей, що живуть хтозна з чого. Що ж до євреїв багатих, таких, як Абрум Бер і Герш Вольф (не змішуйте з Гершем Лейбою Вольфом!), то їх однаково ненавидять як русини, так і євреї.

Збіжжя тут не росте, бо тінь гір відходить вранці дуже поволі, а весна приходить пізно, і, крім городів біля хат, тут тільки ліси та пасовиська. Проте жити можна було. Весною скидали мужики волохаті овечі кожухи, брали на плечі сокири і, спустившись одночасно зі снігом з гір униз до улоговин, прямували лісовими, ще замерзлими стежками, коч вістря сокир на їхніх плечах вже ясно виблискували на сонці. Ходили у Колочаву до вербувальників, а ті їх відвозили до Галичини, Семигороду, Боснії і до Герцеговіни на лісорозробки.

Правда, не раз бувало, що котрийсь із вербувальників з грішми тікав од них і його вже більше не бачили. Всі вони завжди були в змові з підприємцем і обкрадали заробітчан: недоплачували зароблені плати, проїзних грошей, ошукували на харчах, і заробітчани за це не раз били їм пику. Але у червні все ж таки повертались додому з чересом, у якому шелестіли двадцятикронки.

Тим часом, як чоловіки мандрували по світі, жінки виганяли на заквітчані луки свої невеличкі отари овець і влаштовували свято: пускали баранів до овець. Ох, які ж то були

невинні дівчата! Соромливі, вони ніколи не забували про ті хвилини, коли їхні майбутні чоловіки схочуть мати кривавий доказ їх невинності. А як тоді сп'янілі молодиці весело вигукували, а як вони веселились і витанцьовували під звуки двох скрипок і турецького бубна!

Курінний господар із знавцями прикидав, скільки гелеток молока приблизно дасть за літо кожна овечка, і відводив численну отару в близькі гори. Потім заганяли на полонину також і худобу, копали і засівали свої городи і вже чекали на чоловіків. Ті верталися на початку липня і, покосивши дома луки, бодай ті, на нижніх схилах, де трава вже була висока, перекидали через плече замість сокири коси і йшли на Угорську рівнину працювати за десятий сніп. Після жнив повертались додому у супроводі мадьярського наймита, який підвозив їм мішки пшениці і золоте кукурудзяне зерно аж до дверей хати. Не байдикували ані восени, ані взимку. Працювали на тартаках, на прорубках у лісі, гналися з вітром наввипередки на дарабах по Тереблі вниз до Тиси, а звідтіль до Угорщини. Їсти було що. Залишалося ще й на тютюн, горілку і жінкам на червоні хустки та чорні запаски, на скляне намисто, на шовк для вишивання; непогано жилось і євреям.

Але тут прийшла війна.

Щоб її бог прокляв!

Чоловіки вже носили за плечима не сокири і коси, а тільки гвинтівки. Жінки зостались самі. Власне, так бувало і раніше,— але хіба це була самотність? Тепер навіть у ясні дні здавалося, ніби над долиною безперервно клубочаться попелясті хмари, такі тяжкі, що важко було глибоко дихнути. Про чоловіків не було жодних звісток — хто ж з них умів писати? А жінка, коли вона просила у церкві перед чудотворною іконою богородиці здоров'я чоловікові, ніколи не знала, чи не молиться вона за життя того, з кого залишилися в землі лише білі кості. Місяці і роки. А потім одного дня прийшов з Синевіру старий посланець Шемет і приніс та прочитав по складах невеликий папірець, на якому між надрукованими рядками було вписано ім'я Іваниша Андрія і ще кілька якихось слів про вітчизну, про військову честь, а це означало, що чоловік мертвий і вже ніколи не повернеться додому.

Але, Ісусе Христе! Так усе ж таки було краще, ніж зустрічати чоловіка без руки, без ноги або сліпого. Такий каліка — це так, якби ще одна дитина заплакала в хаті. І так уже їх досить тулилося за комином на печі, а якщо і злазили, то тільки щоб скиглити й простягати рученята до

шматка кукурудзяного хліба. Та де його візьмеш? Врожаю з городу ледве вистачало до різдва, бо вже мішків з кукурудзою і пшеницею ніхто під хату не привозив. А в супроводі жандармів приходили пани з державних установ, зганяли з полонини худобу, забирали останнє: молоко, сир, а за це платили папірцями, за які нічого не можна було купити. Був голод. У дітей пухли животи, а матері не мали в грудях молока для новонароджених, для цієї єдиної пам'ятки про чоловікову відпустку. Був голод, хоч кричи та вбивай.

«Як уже король переможе, то нагородить свої народи за всі терпіння»,— проповідували греко-католицькі парафіяльні ксьондзи з амвонів, і жінки молилися за угорського короля, але не за те, щоб він переміг, а щоб уже скоріше переміг.

Та сталося так, що короля перемогли. «Цар вас визволить,— шептали православні попи,— він вам дасть мир і волю!» Ах! Щоб вам язики повсихали! Волю кожний обіцяв, а кукурудзи хоч би тобі жменю хто приніс! Кожний обіцяв мир, але лише тоді, коли переможе. Та все ж таки молилися і за царя, проте і царя теж було розбито. Прийшли гонведи, вішали й убивали людей. Тепер уже надіялись більше на вищу силу й ходили до ворожок. За їх порадою завзято вишукували газетні фотографії і листівки з портретами імператорів, а ворожки над тими всіма королями і цісарями виголошували незрозумілі заклинання, потім проколювали їм шпильками голови і серця, а жінки вішали їх дома у комин, хай прокоптяться. Правда, Франца-Йосифа спільними силами вдалось їм уморити — але що ж з того? Проти стількох панів і стількох нечистих сил, що панам допомагали, і ворожки не могли нічого вдіяти. Жінки зневірились у всьому й ні на що вже не надіялися.

В такі часи колись, дуже давно, виростали великі розбійники. «Чорні хлопці». Справедливі месники. Ласкаві до бідних і немилосердні до панів. Колись, давно. Але не тепер. Правда, вони, жінки, погрожували кулаками нотаріальним службовцям, які забирали в них корів та обкрадали їхні пайки, кричали в крамниці Абрума Бера при розподілі продуктів і погрожували: «Заждіть-но, хай тільки наші чоловіки вернуться!» Але і в це мало вірили. Чоловіки стали боягузами. Бо чому ж вони їх не боронили, коли у них забирали останнє? Чому не брали сокир та не йшли вбивати тих, хто морив голодом їх дітей? Дали себе забрати на війну, як стадо худоби. Боялися призовних комісій, згиналися, слухались, а коли приходили у відпустку, то валялись на постелі й не

могли насититися неробством і щастям, що в них ніхто не стріляє, і вихвалялися своїми геройськими вчинками.

Чи, може, все-таки знайшовся той, що не захотів мовчки терпіти цих всіх страхіть?

Микола Шугай повернувся.

Утік з війни додому, у свої гори. Бо лише вони єдині варті того, щоб за ними тужити.

Колочава! Колочава! Яке солодке ім'я, а який присмак від нього.

Стояв уночі на дорозі і вбирав у себе молочний запах Колочави. Пітьма була тверда, мов камінь, а в ній жовто блимали віконця, мов листки колчедану у вугіллі. У тиші лунали глухі удари колод млинової ступи, що збиває вовняну тканину, виготовлену на селянських верстатах. Їх чути тільки вночі. У пітьмі промайнула дівчинка. Вона несла на великій лопаті з однієї хати до другої розжевріле вугілля. Воно освітлювало тільки її обличчя і груди, решту постаті не було видно.

Колочава! Колочава!

Аж дивно: те все, що він бачив, було ніби ним самим — і це повітря, яке він вбирав і вдихав, і пітьма із золотим листям, частиною якої був і він, і освітлена дівчинка, яка з'явилась тільки на мить, і навіть глухі удари млинової ступи виходили з його грудей.

Ішов додому. До свого батька Петра Шугая. Батькова хата стояла майже за годину ходу від густонаселеного села, там, куди звичайно ходять вздовж Колочавки до Сухарівських лісів,— недалеко від них. Постукав у вікно. У шибці з'явилось материне обличчя. Микола тут? Вийшла.

Стояла перед ним у сорочці на ганку. Обоє ледь-ледь усміхалися і дивились одне на одного. Чого прийшов, не треба було й питати. Гвинтівка за спиною говорила про все.

— Батько на фронті?

Ні, був удома. Шрапнеллю перебило йому ногу, а в руці залишилось кілька осколків. Тепер його пустили додому, а потім знову піде!

— Дітям нічого не кажіть, матусю!

Бо Миколина мати, ще приводила дітей на світ, і в світлиці спало їх уже шестеро, а із сволока над материним ліжком звисав на ланцюгах видовбаний лісовий пеньок, в якому колихали немовлятко.

— Куди вночі водить Драчева Ержіка пасти коней?

— На Потік,— відповіла.

На ганку з'явився батько у військових штанах. Привіталися.

— Ти перейшов до митників? — спитав батько, маючи на увазі «зелені кадри», і в його голосі майнула думка, що це, далебі, не так вже й погано.

Шматок твердого кукурудзяного хліба у хаті ще знайшовся, і мати, зітхаючи, насипала йому до ранця картоплі з останнього запасу.

Микола пішов собі поспати в ожереді під лісом.

А потім чекав три ночі на Ержіку.

На пташку Ержіку, на рибку Ержіку. На Ержіку, рожеву й чорну. На Ержіку, запашну, як вишневе дерево. За такою Ержікою людина мусить іти за сім гір і сім океанів.

Кожного вечора переховувався у папороті на узліссі і чекав. І дочекався. Побачив її, але приїхала на Потік не сама: пасли з нею Калина Хемчукова, Гафія Суботова і якийсь підліток — згодом пізнав у ньому Івана Зятенькового. Пастухи серед пасовиська розпалили вогонь, приволокли дві колоди, одну з них поклали у багаття, а на другу посідали самі. На дідька тут Іван! Невеличкі гуцульські коні паслись, низько опустивши шиї і довгі гриви, а коли підходили близько до лісу і відчували Миколу, піднімали голови, вбираючи розширеними ніздрями повітря, іржали. Хто був біля ватри, оглядався на них, боячись, мабуть, чи не чують вони ведмедя. Та коні паслися спокійно.

«Чому не забрали на війну цього підлітка? — думав собі Микола, і його брала злість.— Адже ж він тільки на один рік молодший від мене і йому вже давно минуло сімнадцять». Крізь пітьму похмуро дивився на те, що діялося біля вогню. «Як тільки торкнеться Ержіки, прицілюсь і застрелю його біля її обличчя». Від цієї думки лунко закалатало в нього серце.

Але Іван вертівся біля Калини, і за хвилину відійшли вони кудись у пітьму. Своїм погукуванням на коней вони нікого не обманули.

Микола лежить на животі і стежить за обома дівчатами. Йому хотілось би кинутися, пролетіти цих сто кроків, що їх розділяють, погнатись за переляканими дівчатами, піймати свою, стиснути її і не пустити. Але тільки притискав голову до холодної папороті, а підборіддя аж до грудей. Ні! Не можна віддати себе на милість Гафійці Суботовій. Чекання викликає біль, а освітлене обличчя Ержіки, кожний рух її тіла і схрещені голі ноги — все це робить Миколу сумним. А все ж таки скільки б він віддав за цей погляд на нічне багаття кілька тижнів тому?

Хоч би з'явився ведмідь! Це було б добре. Вбив би його за крок від неї, а вона навіть не знала б, хто її врятував. Але ведмідь не прийде.

Може, Ержіка піде в ліс за хмизом? Аж затрясся від цієї думки і дуже виразно відчув запах вишневого дерева. Але Ержіка в ліс за паливом не піде. Огонь має досить поживи: колода тліє помалу, вона буде тліти і обвуглюватись ще й завтра.

Пастухи вкрилися мішками, лягли на спалену траву, босими ногами до вогнища, дрімали, а він так і пересидів цілу ніч.

Пересидів ще одну.

Третього вечора подався за Ержікою аж до середини села, щоб її перейняти раніше, ніж до неї приєднаються інші.

Побачив її у вечірніх сутінках на дорозі. Їхала верхи на коні. Сиділа на ньому по-жіночому, поклавши босу ногу аж на кінську шию. Поблискувала разками жовтих і червоних коралів, замість сідла під нею була строката попона, а сама одягнена у грубу полотняну сорочку і фартушину. Прошитий пасок оперізував її стан кілька разів. Було їй шістнадцять років. Чорне волосся заквітчала маруною, була дуже гарна. За нею помалу ступав другий кінь.

Вже смеркало, коли загородив їй дорогу.

— Ой! Як я налякалась. Це ти, Миколко?

Скочив на другого коня. Стиснув його колінами, сам напружився усім тілом, кров у ньому заграла.

Потім, коли на узліссі вони стояли і трималися за руки, Микола сказав:

— Залишусь тут, Ержіко!

— Зостанься, Миколко! — і її чорні бездонні очі стали ще глибшими. На конях наближалися Калина, Гафія та Іван.

— Ержіко! Ержіко! — гукали вони, прикладаючи долоні до уст.

З цього дня Микола Шугай переховувався у лісах і на полонинах.

Якщо вдасться обминути зачаровані місця у пралісі, де в скелях або у чорній драговині витівають свої каверзи нечисті духи і облудні русалки, то в лісових нетрях уже так безпечно, як ніде у світі. Одвічний ліс не зрадить. Тут прірви, гірські ущелини, яруги, широкі завали бурелому, з коренів якого піднімається гуща пагонів, крізь них не продереться навіть олень. І тут хотіли б знати Миколу? Випурхнув з рук птах — піймайте його, люди! Праліс пахне тишею і

тлінню, а цей запах завжди в житті навівав йому почуття безпеки і ще ніколи його не зрадив.

Ночував у покинутих колибах або на гірських луках у оборогах. Оборіг — це архітектурна форма, що надає особливого характеру Верховині, як димар — заводській околиці, готична вежа — середньовічному місту, а мінарети — східним містам. Це чотири стовпи, вбиті по кутах чотирикутника, а на них насаджена дерев'яна стріха. Стріху за допомогою кілків можна пересувати вгору і вниз, залежно від того, чи під нею збільшується, чи зменшується стіжок сіна, яке тут укладають, а між стріхою і сіном є ще досить місця на добрий нічліг, теплий та безпечніший, ніж логовисько зайчихи на узгір'ї. Хай тепер спробують перешукати десять тисяч оборогів на гірських сіножатях Верховини!

Тут жив Микола Шугай. Не було пастухів, які відмовили б йому молока на мамалигу, не було вівчаря, що не дав би йому у курені сироватки. Батько носив йому хліб до зимовища на Потік, а Ержіка часто крала кукурудзяну муку, бо Драчі були трохи заможніші. Коли він чекав на них у лісі, то цюкав вістрям сокири об стовбур дерева, щоб по звуку довідались, де він ховається. Що Миколі було до того, що його шукають жандарми? Коли йому пастухи у колибах розповідали про те, як його шукають і коли йому з переляканими очима (Ах! Які ж вони були гарні!) повторювала про це ж саме Ержіка, він сміявся. Нехай ганяються за ним! Будь ласка! Але як захочуть стріляти, то переконаються, хто раніше скуштує свинцю.

У Колочаві служив жандармський вахмістр Ленард Бела, він і полював на Миколу, як на хижого звіра. Дуже честолюбний, він хотів його, як дезертира, передати до королівських рук заради свого обов'язку і честі свого капелюха з півнячими перами. Шугай був першим у його окрузі дезертиром і міг стати поганим прикладом для інших.

Обшуки у Шугаєвій хаті нічого не дали. Бела роздав Шугаєвим дітям велику торбинку цукерок, але марно. Даремно грозив і матері Миколи, а викликати Петра Шугая ще раз у жандармський пост не було сенсу. Бити фронтовика він боявся, а можливо, саме тому й чув від старого Шугая тільки одні й ті ж відповіді: «Не знаю, не бачив, не чув! Насправді нічого не знаю!» Про Ержіку жандарм і не підозрівав, бо її навчила мовчати привабливість таємниці. Але пастухи з полонин на Потоці, з Рози і Красної, з Дордяви, Бояринського і Заподрини говорили. А він одночасно їм і обіцяв і погрожував: якщо приведуть Миколу, то дістануть на горілку. А ні, то призовна комісія і — на фронт.

Ленард Бела в той час був схожий на ловця, що висліджує рись. Перебував цілими днями у горах, оглядав сліди на багнистих місцях, обшукував залишені курені, висиджував з біноклем у руці на верхах, звідкіля було далеко видно. З вечірньої засідки ніколи не повертався без надії на наступний день, а вночі снився йому Шугай.

Одного разу його побачив. На Красній, коли переходив упоперек полонину, не ближче як за триста кроків. Хто не знає хвилювання мисливця — напівстрах, напівщастя і легкий подих жаху перед смертю,— коли він уперше побачить на віддалі пострілу звіра, на якого вже так давно очікував?

Переймати Шугая лісом було вже пізно. Тому, цілячись йому в ноги, послав з гвинтівки кулю. Шугай обернувся більш із цікавості, ніж із переляку. Дав йому змогу ще раз вистрілити, стоячи перед ним на повний зріст, а тоді вже подався швидко до лісу, переслідуваний запеклою і безглуздою стріляниною схвильованого мисливця.

Яка ганьба! Така невдача робить мисливця дуже нещасливим, зганяє сон з його очей, примушує його перевіряти патрони й мушку гвинтівки й переконуватися, стріляючи по мішенях, що його руки й очі здорові, вірити в чари, мовчати про пригоду та мучити себе таємними наріканнями.

Переслідувати Шугая стало для Ленарда пристрастю. Одного дощового тижня догадався він з розмов пастухів, що Шугай ховається у порожній колибі на Потоці. Переодягнувся жінкою, натягнув на себе полотняну сорочку, запаску, на білі онучі ремінцями прив'язав постоли, голову пов'язав червоною хусткою, а на шию повісив скляне намисто. Подався у ліс. Через плече закинув подвійний мішок — бесаги, немов ніс у гори вівцям сіль або кукурудзяну муку пастухам. Сільський сторож пішов лісом за ним.

Микола слідкував за жінкою здалека. Але коли побачив, що вона прямує до його куреня і що їх розділяє найбільше сто кроків, вийшов з гвинтівкою.

— Стій, бо стрілятиму!

Та жінка йшла далі, махаючи рукою, неначе говорила: «Гей, чоловіче, не дурій, хочу в тебе щось запитати». Дійшла до нього, раптом вихопила з кишені револьвер, вдарила ним Шугая в перенісся, накинулась на нього ззаду, вирвала у нього з рук гвинтівку і прикладом тріснула по голові. З лісу вибіг сторож, і вдвох збили Шугая та так стовкли ногами, що той знепритомнів. Потім у кайданах його повели до Колочави. Ленард, залишивши перед тим у лісі вузлик з уніформою, переодягся в неї і тепер простував селом позаду

Шугая, а його обличчя відбивало внутрішній усміх — цей вираз повного щастя у мисливців.

На другий день поїхав сержант з Шугаєм до Хуста і звідти поїздом відвіз його до Балашадярмату.

Балашадярмат?

Угорський король мав тоді мало часу думати про геройські вчинки своїх честолюбних жандармів. Солдати були йому потрібні на фронті, а не перед військовими судами і не в гарнізонних в'язницях; на це буде досить часу і після війни, а тим часом, може, грішник спокутує свої вчинки геройською смертю. З маршової роти Шугай втік знову. З новою зброєю і новими запасами патронів. Про вагання не могло бути й мови, він мчав, як молодий вовк, що зірвався з ланцюга і біжить, куди його жене інстинкт. У гори! І до Ержіки!

Так, у пралісах, проваллях і на полонинах між горами Типесом, Камйонкою, Стиняком, Стримбою, Красною і Боярińською знову почалось полювання на вовка, але вже на ширшому просторі і з більшими силами і пристрастю, ніж раніше.

Вахмістр Ленард дістав підмогу з Волового. Під час найбільшої облави у Сухарському лісі, в темному зачарованому місці, що його люди минають, впав не звір, а один з ловців.

— Не стріляйте,— крикнув Микола, побачивши перед собою жандармські півнячі пера. Але жандарми вистрілили.

Вистрілив і він.

У чорній драговині залишився на місці молодий жандармський єфрейтор. Постріл у голову був влучний.

Тоді з Миколи виріс Микола Шугай.

В цілому краї від Типеса до Стиняка і від Камйонки до Хустської рівнини не було хати, в якій відмовили б йому в нічлігові або в ложці мамалиги. Він єдиний зумів піти на бій з лихом! Микола! Герой Микола! Тільки на його боці була правда, а всі інші брехали від початку до кінця. А доки кожний, хто має здорові руки, не піде за ним і доки існуватимуть всі ці жандарми, нотарі, лісничі і багаті купці — кінця тому всьому не буде.

— Тікай, Миколо! Бий, стріляй, вбивай за себе й за нас! Раз мати родила, раз помирати!

Настав мир.

Але, господи, хіба ж це мир?

Та хіба ж за таке люди так палко молились перед іконами?

Якийсь чорт обплутав людей. Або, може, десь з'явилась нова комета, а можливо, також ще не перестала діяти сила тієї, старої. Бо не було й бути не могло таких великих гріхів ні між бідними людьми, ні навіть між власть імущими, щоб бог не мав досить того всякого горя. Тепер, коли знову було можна їздити на рівнину за Тисою по золоте кукурудзяне зерно на мамалигу і по мішки пшениці на білий хліб, коли вже час прийшов, щоб підніматися в гори і з вітром навпередки гнатися вниз Тереблею на дарабах, чоловіки ніби ще й досі не могли опам'ятатися.

Як вони, бідні жінки, могли знати про те, що сталося на світі, коли й піп і староста Герш Вольф брехали кожний на свій лад.

Одного дня в кінці жовтня, коли Колочава вже лежала під снігом, посипалися додому, як з роздертої торби. Дехто із зброєю, інші без неї, але всі оброслі, завошивлені і люті. Вони також інакше уявляли собі мир. А вже зовсім не чекали, що першим почуттям їхніх жінок буде переляк, бо ж на ту діжку капусти і жменю картоплі, зібраних з городу, прибув ще один рот.

Чоловіки ніби вперше побачили те, на що, бувши у відпустці, з лінощів затуляли очі: порожній хлів, без сіна оборіг, у хаті — як заметено, навіть і дрібки солі немає і ні жмені борошна, тільки трохи картоплі та капусти, яких і до різдва не вистачить. Тепер це стосувалося також і їх. Почали сходитися.

А між них, роздратованих, кинув хтось звістку, що громадський нотар перепродав агентові з Хуста цілу партію чобіт, призначених для населення по державних цінах. Вже звик до цього. Забув, що повернулися вояки, а з них ще не вивітрився спільний дух фронту і потреба діяти.

Звістка вибухнула між вояками, як ворожа граната. Увечері збіглися до Василя Дербака. Повна хата. Кричали: «Нас обкрадати? Вони? О ні! Ми на війні були, ми здихали в окопах! А вони? Вони чотири роки нічого не робили, тільки крали! Тепер покажемо їм, що ми вже дома!»

Скинули старосту Герша Вольфа і вибрали нового — Василя Дербака, а комендантом поставили Юрія Лугоша. Вирішили: завтра вранці зберуться, і кожний приведе, кого зможе. Нотар Мольнер — це перший злодій! Герш Вольф — другий, а Абрум Бер — третій!

Другого дня зібралися. Багато сокир, чимало багнетів, багато револьверів, трохи гвинтівок і офіцерських шабель. Були тут зарослі солдати у подертих мундирах. Вони сходилися повільним кроком, таким, як солдати йдуть в окопи.

Були тут і підлітки, яких брала нетерплячка побачити, на що спроможні старші. Жінки юрмилися на дорозі полохливими групками. Тепер, безпосередньо перед діями, їх раптом залишила відвага, як засватаних дівчат перед шлюбом, які бояться довго очікуваної радості. Невже ж нічого не буде? Командував Юра Лугош, опережаний довгою старшинською шаблею:

— Вперед! До Колочави-Горба! На нотаря Мольнера!

Але шлях до кам'яного будинку нотаря лежав повз жандармський пост. На нього! Вдерлися туди без особливого галасу і не дуже гарячились, як і личить воякам! Але пост був порожній. Вахмістр Ленард знав про вчорашні збори у Василя Дербака і вранці, тільки-но довідавшись, що в Лазах збираються озброєні селяни, втік з усіма жандармами. На посту залишилась одним одна гвинтівка, і її забрали. Взялися трощити меблі, спокійно, розміреними ударами, як годиться хвацьким робітникам. Жінки на вулиці чули тріск меблів, виломлюваних знадвору віконних луток, брязкіт скла. Вперше бачили по-діловому напружені обличчя чоловіків і хвилювались. Ось як це виглядає? Чому не вкладаєте в свою працю більше вогню, чортяки?

В підвальному приміщенні нотаря Мольнера бігали, як на пожежі. Про бунт почули лише тоді, коли юрба вже розбивала жандармський пост. Нотар натягнув вузькі білі штани з овечої вовни і піджак свого фурмана, нотарева жінка вбралася в полотняну сорочку і овечий кожух, а заплакана наймичка намотувала їй на ноги ганчірки і довкола них ремінці постолів. Дітей закутали в гуню і по снігу, через городи і крижану воду Колочавки втекли на другий берег, до лісу.

В нотаревій канцелярії вояки вже нікого не застали. В око впала їм сталева каса. Гроші! Там, напевно, до біса грошей! Нотар виплачував військову допомогу всім трьом Колочавам. Розмахнулися на касу лісоруби сокирами. Але їхні вістря лише відскакували від сталевих стін. Гатили в неї обухами, але тільки лущилася фарба, а грані сокири робили на металевих стінах каси лише вм'ятини. Відштовхували одні одних. Стривай-но, не вмієш! Щоб тебе біда побила! Сюди її! Кожний хотів випробувати свою силу. Хоч би там чорт сидів! Але не вдавалося. Підважити! Принесіть якийсь міцний сталевий лом!

А тим часом розбивали нотареву квартиру. Але це вже не було безпристрасне військове нищення, бо за це взялися й жінки. Їхні обличчя вкрилися червоними плямами, а гнів підступав до горла. Півхвилини стояли приголомшені — ще

ніколи не бачили такого багатства. «Так задля цього нас обдирали?!» — нараз верескнула Євка Воробцева і щосили вдарила ногою якийсь столик із вазочками і фарфоровими фігурками. Столик перекинувся, а вазочки і фігурки побилися. Жінки чекали тільки, щоб хтось розпочав, а тоді вже, як досвідчені коханки, вклали в цю справу більше пристрасті, ніж ті, у кого вчилися. Кинулись на меблі, на м'які крісла й канапи, на шафи з дзеркальними дверцятами, на ковдри, на столики для квітів, на все те, що було придбане за їхні гроші, за гроші з їх сліз та крові, на все те, через що чотири роки не могли наїстись досита, через що мусили вмирати їх малі діти. Розтрощили дзеркало, розбили скло в шафах, стягнули у кухні полиці з посудом, розбили меблі. Хрипко кричали одна до одної, та одна одну не слухали. Хвилювала їх кожна сукня, кожна шовкова сорочка, шматували їх та викидали крізь вікна на голови тих, що не могли дістатися всередину будинку. Роздирали перини і, на превелику радість людей надворі, пускали пір'я на жовтневий вітер. Фортепіано? Ах, ось де вони, ті цимбали, звідкіля дерлися пісні, що вони їх інколи чули, проходячи повз будинок нотаря! Збили його з ніг, фортепіано заскиглило, а вони розтоптали його.

«Робота» в квартирі вже закінчилась, а чоловіки у канцелярії все ще вовтузилися з касою. Вона лежала на землі, обідрана, без фарби, з безліччю ранок на стінах від обухів. До коваля з нею треба, щоб розтопити у горні! Та як же в огонь, коли там паперові гроші! Кінець кінцем приволокли кілля, касу поклали на сани, і декілька чоловік відвезли її під хату нового старости Василя Дербака і кинули її там край дороги у сніг.

Було вже пізненько, коли єфрейтор Лугош вів своє військо назад до Колочави-Лазів. У жінок горіли очі, як після любовних пестощів, і їх нерви тремтіли від щойно виконаної роботи; чимало доклали сили. Тепер черга на старосту Вольфа, на Герша Вольфа. Це перед його крамницею цілими днями вистоювали в довгому хвості, а коли вже черга наближалася, їх повідомляли, що немає ніякої кукурудзи, бо Вольф давав пайки тільки тим, хто міг йому принести курчат і яйця. Це він посилав пачку за пачкою своїм родичам до Волового та Будапешта. Це він сипав кукурудзу, призначену для них, своїм курям і вигодовував нею гусей на смалець. А тепер черга на Бера, на Абрума Бера, що мав завжди якісь приховані запаси, але продавав їх тільки за піт і кров. Це ж йому відносили все своє конопляне полотно, вовняну пряжу, овечі кожухи, ягнят і курей, це ж від нього

за мішок кукурудзяної муки треба було брати його корів на зимівлю до своїх стаєнь і на своє сіно, якого невистачало самим, бо його ще брав і нотар для війська. Від цих спогадів у жінок знову напиналися виснажені нерви, як струни на скрипці, аж кров починала вирувати в їхніх жилах. Раптово поривало їх знятися угору. Тряслися від нетерплячки і з ненавистю міряли очима своїх чоловіків, що, як байдужі воли, спокійними кроками йшли по дорозі.

Обчистили крамницю старости Герша Вольфа і розтрощили його помешкання. Він також утік з родиною. У складі знайшли багато кукурудзи, у крамниці — декілька бляшанок картопляного крохмалю, трохи цикорію і якусь матерію, в комірчині — багато гусячого сала, борошна і яєць. Все це поділили із страшним галасом, що попало і як попало. Збіглися діти, вони розносили товари по селу, гасаючи по снігу між хатами і крамницею з великими плахтами. У підвалі чоловіки знайшли барильце з вином, а за колодами у дровнику — бідони спирту. Все це випили, не з радощів — просто так, від вояцької жаги, а потім посунули на Абрума Бера. І він чкурнув. І його помешкання розбили, а пір'я з перин пустили на вітер, але вже без особливого запалу, нашвидкуруч і тільки тому, що так мусило бути. Більше, ніж нищення, їх цікавили склади муки, бобів, шкіри і матерії. Під час поділу було багато галасу і сварок, але старшина Лугош, звиклий до подібних явищ у військових польових кухнях, приборкував їх єфрейторським гриманням, відштовхував, а то і бив.

Дійшла черга і на Мордка Вольфа, Юзефа Бера, Калмана Лейбовича і Хаїма Бера. Грабунок їх малих крамниць відбувався спокійно, без галасу. Власники чемно стояли під вивісками й чекали. Їхні обличчя відбивали деякий жах перед силою народу, але не були вже в такому розпачі, щоб, дивлячись на них, можна було змилосердитися і не шаленіти. Але все ж помешкання їхні пощадили. Зрештою, звідти не було багато що й нести, а що нічого від них не було сховано — бачили на власні очі.

Вісімдесятиоднорічного Герша Лейбу Вольфа, винокура і найбільшого землевласника в Колочаві, вічний нарешті вислухав. А як же ж інакше? Бо чи могло ж статися, щоб Єгова, який нічим іншим не турбується, як тільки справами своїх євреїв, не почув за ввесь день стільки молитов, призначених на небезпечні часи, і стількох закликів: «Боже всіх євреїв, вислухай мене!» І Єгова йому порадив, сказавши: «Вийди своїм ворогам назустріч і пригости тих, що бажають тобі завдати лиха». Герш Лейба Вольф послухався.

Наказав жінкам свого роду викотити з льоху на дорогу два барильця вина; взяти сховану в сіні за хатою бочку спирту — і теж прикотити.

А ввечері, коли юрба вже наближалась до його корчми, вийшов їй назустріч і промовив до старости і старшин так голосно, що всі чули:

— Я старий, знаю світ і знаю, що він змінився, віддаю вам усі мої поля. Завтра, післязавтра, або коли вам забагнеться, поїду з вами у Волове до окружного суду і перепишу все на ваші імена! Знаєте, що товару в мене нема, нащо тоді руйнувати? Навіщо вам слухати, як діти плачуть? Все, що маю тут, прошу вас їсти і пити на здоров'я!

Ох ти, старий лихварський лисе! Невже ж це правда, що ти нам верзеш?

Харчі в хаті були, але за цілий день набралися досвіду і переконались, як мало припало б кожному з них. Крім того, були вже втомлені, і грабунок переставав їх тішити. Барильця теж приваблювали.

Їх манила хвилина відпочинку. Отже, на дорозі запалили багаття, як у військовому таборі. Дід виніс із корчми всі склянки, а жінки його роду весь трефний посуд, тобто такий, з якого єврей не сміє нічого їсти, бо в ньому тримають ритуально нечисті речі. Їли і пили, бо славний день годиться славно закінчити.

З вікон будинку доньки Герша Лейби Вольфа і жінки його внуків дивилися на рух коло вогню і журилися, що то буде, коли ці люди уп'ються, і тремтіли від страху за свого патріарха, який вийшов оборонити родинне добро. А патріарх з довгою білою бородою ані на крок не відступався від юрби і ані одним поглядом не давав пізнати, як напружені його нерви. Він усміхався, говорив і був поблажливий навіть до бідних єврейських підлітків, хоч вони також прийшли напитись, щоправда не вина, а спирту, який розбавляли водою. Іншим разом прогнав би їх.

Ця метушня навколо палаючих вогнищ дуже сподобалася дітям наймолодших доньок Герша Лейби Вольфа і його правнукам — дівчаткам з великими очима і хлопцям у оксамитових шапочках, з чорними, рудими і русими пейсами. Лізли до вікон і, не усвідомлюючи важливості хвилини, хотіли співати жаргонну пісеньку, якої навчились від своїх матерів:

Ой-ой-ой,
Там напився гой,
Мусить пити

І терпіти,
Ой-ой-ой,
Бо на те він гой!

Але матері швидко затуляли їм уста і гнали їх спати.

Того дня люди зустріли в селі Миколу Шугая.

— Ходи з нами, Миколо!

Але Шугай тільки махнув рукою.

— Я нічого не хочу. Я радий, що вже повернувся додому.

Оглянув село, спустошення перед хатою Герша Вольфа й Абрума Бера і повернувся назад до батькової хати під Сухарем. Бо Миколі Шугаєві був чужий спільний дух фронту. Микола був подібний до рисі, яка завжди виходить по здобич сама, сама б'ється і сама вмирає від кулі або, безсила і самотня, гине десь у хащах.

Уночі біля вогнів перед корчмою Герша Лейби Вольфа сталося нещастя: п'яні чоловіки виривали один в одного з рук гвинтівку, здобуту на жандармському посту, пролунав постріл — і двоє — Іван Маркуш і Данило Леднай — залишилися на місці мертвими. Юрба одразу стихла. Потім знову захвилювалася: «Що ж тепер буде?» — майнуло в голові Герша Лейби Вольфа. Його доньки і жінки його внуків відсахнулись од вікон, ухопилися за скроні і зашепотіли: «Шма есруель!»

Але, виглянувши знову, побачили, що дід крізь метушню пробрався до п'яного старости і щось говорить до нього і до старшини та наказує єврейським хлопцям геть віднести вбитих. Ах! Яка ж це людина, той наш старенький. Який це святий старигань! Народ юрмився за підлітками, які несли убитих. Гомоніли. Поволі розходилися, і невдовзі залишилися тут самотні вогні, майже порожні бочки, а на втоптаному аж до чорної землі снігу — кров.

Хай буде благословенне ім'я господнє! Жодній жінці не спало на думку в нестямі скрикнути, що хтось стрельнув із Вольфової хати, ніхто не впився до непритомності, і тому ніхто не міг тепер кинути між людьми підозру, чи, бува, не отруєні спирт і вино! Втомлений і замерзлий Герш Лейба Вольф міг тепер повернутися до хати.

Проти жінок, які стривожено його обступили, наставив старечу, жовту долоню, щоб, мовляв, облишили його в спокої, і пішов до своєї комірки. Перш ніж лягти, поговорив з вічним, читаючи Кришму, а як у четвер або в шабас виставлятимуть у синагозі тору, то помолиться перед нею бойгоймль беншін, молитвою подяки, так ревно, як уже не промовляв її від самого народження Бонди, свого наймолодшого. «Гашем ізбурех. День скінчився».

Другого дня майже все село спало. Висиплялися. Сруль Розенталь, коваль, величезний чолов'яга з бородою і чорними, як вугілля, пейсами, в шкіряному фартусі, перед хатою старости ковальським молотом намагався розбити касу. Гатив у неї бар-кохбівськими ударами. Даремно. Навколо нього зібрались люди: одні дивилися з цікавістю, інші сміялися, але кожний сам хотів спробувати ударити. І так каса з обідраною фарбою, погнутими стінками і сотнями знаків від ударів залишилась у снігу край дороги.

Минув ще один день. На майдані відбувалися загальні збори громадян і церковного братства. Обрання нового старости Василя Дербака схвалили, також затвердили комендантом Юрія Лугоша.

А далі нічого було ані говорити, ані робити. Були тільки призначені шляхові сторожі, їх обов'язком було доглядати, щоб із села нічого не виносили, а кожного нового захожого насамперед проводити до коменданта. Але з цього виникли лише самі неприємності. Ті, що приходили, були вояки, які поверталися з фронту, і коли Лугош брався обшукувати їхні ранці, вони кричали і лаялись. Десятник Михасько Дербак, син нового старости, заросліий, схудлий, змучений довгою дорогою аж із Тіролю, вчинив у Лугоша страшний бешкет, вихопив револьвер і хотів застрелити коменданта (мав з ним ще старі незведені рахунки з фронту).

Але самоуправління тривало тільки один день.

Нотар Мольнер і вахмістр Ленард втекли за тридцять кілометрів звідси, до Волового, але Абрум Бер і Герш Вольф обрали кращу дорогу: пішли до Хуста, негайно навідалися до військової управи та змалювали там становище і небезпеку, а військова управа мала тоді свої причини ставитися уважно до подібних подій. Отже, відрядили сотню піхоти, а командувати нею доручили молодому лейтенантові Менделю Вольфові, сину Герша Вольфа — єдиного законного колочавського старости.

На п'ятий день після заколоту о п'ятій годині ранку, ще затемна, разом із дрібненьким снігом вдерлося до Колочави військо.

Цим разом лейтенант Мендель Вольф наказував своїм солдатам:

— На них! Не щадіть нікого з тієї голоти! — Він покаже їм, що він вже не студентик, у якого стирчить з чобіт колочавське сіно, він їх навчить, хто такий поручик Вольф і що значить грабувати маєток — його майбутню спадщину.

— Дійте, хлопці! Завтра старий пан Вольф привезе вина!

Солдати розсипались маленькими групками по селу.

Сам поручик Вольф не міг собі відмовити в приємності, щоб не відвідати своїх старих знайомих коменданта Лугоша і старосту Дербака. Він і чотири солдати стягли Лугоша з ліжка і так побили, що той, скривавлений, звалився з ніг. Плеснули на нього пару відер води, наказали йому одягнутися і, зв'язаного, забрали. Тоді пішли до Василя Дербака. Той прокинувся від грюкоту в двері і брязкоту віконних шибок, в які просунулися дула гвинтівок. Жінка відчинила, чоловік зірвався з ліжка і перед ним, ще заспаним, виросли два солдати і Вольфів Мендель.

— Доброго ранку, пане старосто, я дозволив собі вас відвідати! — поручик погасив цигарку од Дербаків ніс. Потім її відкинув. Вихопив револьвер і націлився у Дербакове чоло, ніби збирався його застрелити. Милувався створеним ефектом, тоді вліпив йому два ляпаси, наказав зв'язати і забрав:

— Будь ласка, наперед, пане старосто!

Солдати тим часом шаліли по хатах, кого тільки вдалося впіймати — били, а хто мав зброю, того забрали. Одяг, спорядження, харчі, власні і взяті у купців, викидали за поріг, до бочок з кислою капустою лили гас, якщо ж його не було, туди мочились.

Ах! Чоловіки, ви горе-чоловіки, що ж то ви нам знову накоїли — адже ж нам ліпше було без вас!

В Колочаві військо пробуло два дні.

Лейтенант Мендель Вольф встановлював старі порядки. Перш за все відкрив маленьким ключем касу, що лежала на шляху перед хатою Василя Дербака, вибрав з неї щось понад триста тисяч крон і всі папери; все це забрав до себе, а касу наказав відвезти до розгромленого нотаріату. Все, що було повикидувано з хат, наказав звезти до батькової стодоли, щоб, коли повернеться батько, колочавські купці змогли вибрати з цього нагромадження усі свої речі. Потім найняв за плату двадцять місцевих підлітків — євреїв і русинів, створив з них «народну гвардію», дав їм гвинтівки і наказав підстаршинам своєї сотні їх учити.

Через три дні повернулися нотар Мольнер і вахмістр Ленард Бела зі своїми жандармами. Бела прийняв командування «народною гвардією».

Помста — це солодка їжа, і Ленард Бела мститься, мстяться і купці за свій страх і зі страху перед майбутнім страхом. Мстилися за пережиті страхіття і купецькі жінки: вони ладні були перетрусити півсела, щоб знайти горщик гусячого сала, якого їм ще бракувало. «Народна гвардія» шукала зброю і харчі. Крали і видирали силоміць. У хатах,

крім долівки і деяких меблів, нічого не залишилось. Лише єдиний патріарх, лихвар Герш Лейба Вольф, поводився, як завжди, достойно й ні на кому не мстився. Яку користь мав би з цього? А яку користь мали б з цього внуки і діти його внуків?

Таким чином, знову настали старі порядки, тобто покірні ходіння до Абрума Бера і до Герша Лейби Вольфа за грішми: на вексель, а той, хто ще міг що-небудь заставити, заставляв город або хату. А багатії знову були благодушні й поблажливі. Ось так воно повинно бути, і тепер знову все гаразд.

У спокійні часи «народній гвардії» не було чого робити. Але вахмістр Ленард вирішив, раніше, ніж розпустити цю роту розбійників і ледарів, виконати за її допомогою ще одну справу: чекав тільки нагоди. Шугай — його стара рана.

Справді, він не зможе спокійно спати, доки не дістане цього хижака, що стільки разів вирвався з його рук,— живого або мертвого!

Листопад пробуджує мисливські пристрасті, а замерзле поле і свіжий сніг на ньому — ця радість усіх мисливців — манять до пригод.

Ленард довідався, що Шугай перебуває у батьковій колибі на верхній Колочавці в Сухарському лісі, на зрубі з малою сіножаттю. Туди було близько трьох годин ходу від села. Дістатися туди було легко. Снігу лежало обмаль, а вздовж Колочавки в'ється стежка.

— Ходіть, хлопці! — звернувся до гвардії,— посічем його на капусту.

По дорозі зупинилися під Сухарем у Шугаєвого батька, зв'язали йому руки і забрали з собою.

У старому лісі, перед самою метою свого походу, зупинилися, щоб трохи відпочити. Ленард здалека пильно придивлявся до колиби посередині засніженої долини, робив останні приготування і віддавав накази. Розставив гвардійців розгорнутим фронтом так, щоб самому бути у центрі, а на фланги поставив по одному жандарму. Коли гвардійці побачили рівну сніжну поверхню, де не було слідів, їм перехопило дух. Та як це? Вони на віддалі двохсот кроків мають служити мішенню для Миколиної гвинтівки? Однак не відважувались не то що тікати, а й поворухнутися. А може, Миколи там зовсім немає? Із зрубу, щоправда, виходило трохи диму, але те ще нічого не означало, бо колода на вогнищі може тліти два дні. «Хай би пару постріляв,— думав собі вахмістр Ленард,— може, хоч тоді знатимуть, за що дістають плату!» Петрові Шугаю зв'язав руки ланцюгом

назад і так їх стягнув, що у того аж холодний піт виступив на чолі. Кінець ланцюга закрутив собі навколо руки.

— Вперед!

Вони цепом вибігли з лісу, кількома стрибками проскочили напівзамерзлу річку і хотіли перебігти галявиною до колиби, але це було не так легко, бо ноги стрягли у снігу і їх важко було витягати. Ленард закрив себе Петром Шугаєм. Шарпаючи ланцюжком, штовхав його вперед і разом з тим не давав йому можливості скочити вбік або впасти на землю і таким чином відкрити його, Ленарда, для Миколиних куль.

Очі всіх уп'ялися в колибу. Раптом побачили, як бічним вікном вискочив Микола і з гвинтівкою в руці великими стрибками кинувся в ліс.

— Стій! Стій! Стій!

Ліс ревів. Пролунав постріл, за ним затарахкотіла їх ціла черга. Радість дивитися, як тікає звір, люди дістали у спадщину від усіх своїх пращурів. Микола стрибав. «Гвардійці» переслідували його безладною стріляниною, але жандарми цілили добре. Дарма — не влучали.

Бачили, як зник у лісі.

— Вперед! За ним! — вигукував Ленард і шарпав ланцюжком, як кінською уздечкою.

Бігли, задихані, спотикались у снігу.

Але раптом з лісу задзвенів виразний та лютий-прелютий голос:

— Чого ви хочете від мене? Чому не дасте мені спокою?

— Стій! Стій! Стій!

По голосу пізнали, що він десь на самому узліссі, схований за одним із старих буків. Стріляли в той бік.

Через галас не було чути, що і Микола стріляв також.

Не встигли помітити навіть, коли це сталося, а вже на снігу лежали два «гвардійці»: Іцько Шафер і Олекса Хабаль. Іцько лежав навзнак, а з його шиї високо бив сильний струмінь крові. Він падав на землю і червонив сніг.

В першу хвилину гвардійці ніби нічого не зрозуміли, але потім стрілянина почала рідшати, вже стріляли тільки жандарми. А виразний грізний голос із лісу гукав:

— Тікайте, а то перестріляю вас усіх до одного.

Миттю послухалися цього наказу.

Бігли по снігу назад до лісу, спотикаючись у раніше витоптаних слідах. Вахмістр Ленард кричав даремно.

Він, бачачи цю паніку, шарпнув ланцюжком Петра Шугая, повернув його, притиснув його плечі до своїх і, напівнесучи, напівволочачи, тягнув його за собою. Відступав.

Петро, не пам'ятаючись від болю, кричав:

— Стріляй, Миколо! Не бійся, стріляй!

Над батьковою головою стирчала потилиця Ленарда. Микола двічі прицілився, але і двічі опускав гвинтівку.

Жандарми зникли у лісі за Колочавкою.

Була морозна тиша.

На галявині лежали двоє людей: Іцько на забарвленому кров'ю снігу був уже мертвий. Олекса, поранений у груди, силкувався підвестися на руках.

— Миколко! Що ж ти мені зробив, Миколко?

— Чому не залишите мене в спокої? — ще раз, немов на виправдання, залунав з лісу гнівний Миколин голос.

Тим часом Колочава чекала на повернення «гвардійців». Село було схвильоване і рахувало години. Нетерплячка жінок доходила до краю, коли в село прийшли діти з Сухара і розповіли, що там жандарми найняли сани, які мали їхати назустріч «гвардії», аж як далеко зможуть. Кого привезуть? Всевишній боже, невже ж Миколу? Але коли сани приїхали і жінки побачили, що з них біля жандармського посту виносять аж двох мертвих, то полегшено зітхнули. Бий їх, бий, Миколо! Соколе Миколо! Герою Миколо! Чому їхні чоловіки не такі? Чому завжди щось почнуть і ніколи не доведуть до кінця?

Облава на Миколу Шугая була уже останнім подвигом «народної гвардії». Скоро після цього її розпустили.

Але й панування вахмістра Ленарда теж тривало недовго. І коли люди дивувалися, чому давно в селі не видно жодного жандарма, їм сказали, що він і його команда зникли невідомо куди. З ними виїхав також і нотар Мольнер. Колочавці декілька днів ходили до замкненої установи і дивились крізь вставлені шибки на побиту касу, цього разу порожню. Ніхто не догадувався, що сталося, але євреї знали причину: в Угорщині назрівала революція, і Ленардові гвинтівки були потрібні в іншому місці.

Колочава була без влади. Життя пливло далі, правду кажучи, не гірше і не ліпше, ніж з нею.

Одного зимового дня, в тріскучий мороз, возій в овечому кожусі привіз на санях до Абрума Бера двох панів, закутаних у хутра. Одного з них пізнав: це був драговський торговець деревом Соломон Перль, а другий — якийсь незнайомий юнак. Говорили, що це, мабуть, також купець, який хоче найняти людей на роботу. Тепер? У ці тріскучі морози? А Перль його везе? Ті коні були якісь надто гарні. Абрум Бер також одягнувся у кожух, взув повстяні чоботи і пішов

з молодим панком по селу. Привів його шляхом на один кінець села, потім на другий, разом оглянули місток через Колочавку. Потім обидва вилізли на узгір'я над селом і дивилися вниз.

Молодий пан був румунський офіцер. Другого ранку до Колочави прийшло румунське військо.

Румуни вже тут і залишились.

Боже, яку кару послав ти знову?

Обкрадали обороги біля села, крали худобу, а тому, що неможливо було тепер добратися туди, де худоба зимує,— крали у людей з хліва останню корову, яку селяни залишили дома, щоб узимку мати трохи молока. Румуни давали натомість пописані папірці, за які, мовляв, заплатять чехи, як прийдуть. Вдирались до хат, чіплялись до дівчат, а на шляху зупиняли людей питаннями:

— Есте бань? Маєш гроші?

Хто не мав, того били в зуби.

Ісусе Христе, спаси нас від такого миру! Як вже не можна інакше, то пошли нам знову війну! Тоді діставали ми хоч допомогу за чоловіків, що убивали одні одних.

Чого у село повернувся Микола Шугай? Чому не схотів бути кращим від інших? Чому заховав гвинтівку десь в оборозі, як і їхні чоловіки, що залишили зброю іржавіти і, зовсім не соромлячись, нахвалялися при цьому, як діти, що ось, мовляв, трохи нападає снігу, вони витягнуть її і принесуть дикого кабана або оленя. Чому не хотів, якщо вже не рятувати, то бодай за них помститись?

Микола Шугай не був Олексою Довбушем. Він зійшов із своїх гір заради жінки. Заради пригорщі спілих вишень, смак яких мала Ержіка.

Жив у батька під Сухарем і нікуди не виходив. Хіба тільки в неділю до церкви, так ніби не міг насититись теплом, що палахкотіло з печі, ніби ніколи не хотів нічого іншого, як тільки гратися з малими дітьми або крізь таловинку, яку взимку робимо ребром долоні на шибці, дивитися на великі замети снігу. Зробився таким, як і всі. Можливо, був навіть трохи гірший, бо раніше ним надміру захоплювались за його розбійницький топірець, який він тепер загубив. Боягуз. Дезертир з фронту.

Однієї неділі після відправи увійшов Микола до хати старого Драча.

— Дядьку Драче, віддайте мені Ержіку!

Вийшло це справді трохи несподівано. Ержіка зашарілась аж до скляних перлин на шиї і вибігла з натопленої світлиці.

Старий нічого не знав та й не зрозумів.

— Що? Нащо Ержіку? Чому?

Але тут був також його син Юрій, товариш Миколи, трохи старший від нього. Недавно повернувся з війни. Доношував ще військовий мундир. Любив сестру, як і Микола. Підхопився з лавки і став навпроти Шугая.

— Тобі, грабіжнику? Радше її втоплю у Тереблі.

— Я нікого не пограбував.

Більше нічого не сказали. Стояли один проти одного трохи зблідлі, а з їхніх очей прискали іскри. Було тихо. Але не було сумніву: якщо таке напруження триватиме ще хвилину, то воно розрядиться одним ударом. Військові мундири нагадували про вбивства.

Однак до напружених Миколиних нервів раптово діткнувся запах вишневого дерева і розлився по всьому тілу. Знизав плечима, повернувся біля дверей:

— Якщо не дасте мені Ержіки, то спалю вас, Драчі!

І вийшов, а за ним шугнула пара великою хмарою.

Під час румунської окупації Колочави Миколу Шугая арештували. Одного ранку прийшли за ним солдати з гвинтівками. Сталося це тоді, коли Абрум Бер звернув увагу військового командування на небезпечну людину, яка, що не кажіть, була тричі вбивцею. Абрум Бер зробив це не стільки для того, щоб заслужити прихильність румунів і ближче познайомитися з панами, хоча, відома річ, таке знайомство для купця має свою вартість, а тому, що відносно Петра Шугая мав свої плани і то зовсім не прості. Оскільки ж не знав, чи не настав уже для нього слушний час, він не полінувався, звелів запрягти коней і їхав п'ять годин у Волове, до військової управи, довідатися про Шугаєву справу.

Пани вислухали його, поговорили з ним, запитали, скільки можна було б при добрій волі добути ще у Колочаві збіжжя і сіна, а коли той пішов, вирішили: адже не варто в такому голодному краї годувати ще якогось дармоїда! Це воєнні справи, нехай чехи, коли прийдуть, ламають собі з ним голову.

Миколу Шугая через чотирнадцять днів випустили з в'язниці. А Абруму Беру не залишилось нічого іншого, як дуже зморщити чоло й перебирати рухливими пальцями руду бо-

роду так, немовби грав на арфі. Це означало — чекати, але як довго?

Микола Шугай дістав Ержіку.

Бо страх старого Івана Драча був більший, ніж ненависть його сина Юрія.

Микола зробив ще одне широке ліжко, подібне до великих ясел. Це було ложе на високих ніжках із однаково низькими бильцями. Вистелив його сіном і овечими кожухами і поставив у батьковій коморі, де була стеля. Потім рубав дерева на узліссі і волоком тягав їх кіньми по снігу на долину, щоб весною поставити свою хату.

І от весілля. В Ержіки права рука в зап'ясті перев'язана білою хустиною, а на голові — корона з блискучими бляшками і з безліччю білих зірочок. Після дуже довгого обряду в церкві перед обличчями п'ятдесяти святих на іконостасі і після багатьох попівських «помолимось» та дяківських «помилуй нас» дав їм священик однією рукою поцілувати грецький дерев'яний хрест, другою покропив з цебра і з'єднав їх руки під епітрахиллю. Перед рідною Миколиною хатою, коли пройшли під двома зв'язаними рушником хлібинами, мати посипала їх вівсом, а молодша Миколина сестра взяла кропило і покропила їх водою з оздобленого відра. Танцювали під одноманітну мелодію однієї скрипочки, з'їли шматок дикого кабана, що його вбив на полюванні старий Петро (де тепер були лісники державних лісів?), і пили тільки воду. Потім, уже пізно ввечері, у коморі дружки зняли вінок з голови Ержіки, з яким вона розпрощалася потрійним поцілунком. Микола також тричі поцілував його і віддав Ержічиній матері. Тричі кидав на Ержіку хустку, яку носять одружені жінки, двічі вона її відкидала йому назад. Потім дружки пов'язали нею Ержіці голову, як годиться молодиці.

Микола став одним із колочавців. Мав право сподіватися, що раніше, ніж постаріє, ніж його розчавить дерево в лісі, або раніше, ніж йому дараби в крутих заворотах Тереблі поламають ноги і руки, матиме багато дітей і мало токану, багато біди і мало радощів, та й то коротких.

В горах, на південь від Колочави, ще лежав сніг, але на північних узгір'ях розквітало вже зілля «мати-і-мачуха».

Микола довідався, що румуни рубають ліс аж десь коло Вучкового, але що ніби платять за це грішми, а не папірцями. В хаті вже з'їли останню кукурудзу.

Микола одягнув овечий кожух довгою вовною наверх, взяв через плече сокиру і пішов найматися на роботу.

Перейшов південні гори. Минув вододіл двох рік і почав сходити до Вучкового по теплому боці гір, лісом вздовж річечки. Земля наливалась весною, а бурхливий потік летів великими хвилями, закриваючи навіть і сліди порогів. Микола наближався до осяяної долини, тієї, де вивірається сірчане джерело, куди бучківські єврейки аж знизу тягнуть ночви, щоб розжареним на вогні камінням розігріти у них воду і купати свій ревматизм, набутий там, у долині, у своїх крамничках.

На галявині було п'ятеро хлопчаків з кіньми. Розклавши вогонь, вони випалювали якийсь яловець, що не давав рости траві. Весна розігріла їхню кров і зробила такими буйними, як той молодий лошак, що на ньому один з них гарцював. Другий, присадкуватий і крутоплечий, ганяв решту коней, тріскаючи над ними довгим бичем з коротким пужалном.

Цей хлопчак виліз на валун і, вміло вимахуючи над головою бичем, стріляв ним короткими ударами, аж луна йшла долиною. Кричав:

— Я — Шугай! Я — Микола Шугай!

Шугай стримав крок.

Усміхнувся.

Але більш із подиву, ніж із радощів. Така його слава? Аж сюди досягла?

Зійшов із стежки, наблизився до хлопця, ухиляючись від вправних викрутасів його довгого бича. Нахмурився і гукнув до нього:

— Гу! Це я — Шугай, з'їм тебе!

Хлопець оторопів. Але, побачивши в Миколиних очах веселі іскорки, усміхнувся. Збіглася сюди решта хлопців, і він, вказуючи на Миколу, кричав:

— Отой каже, що він Шугай.

Пастухи глузливо зареготали і, відсунувшись трохи, щоб було безпечніше, вигукували:

— Шугай, Шугай, Шугай!

— Насправді Шугай,— усміхнувся Микола.

— Якщо ви — Шугай,— сказав той, на коні,— то дайте нам мільйон!

— А де ваша гіллячка? — питався інший.

— Яка гіллячка?

— То ви не знаєте, що Шугай має гіллячку?

— І що нею відганяє всі кулі?

— Ні!

— То ви дуже мало знаєте! — і хлопці знову зареготали.

Усміхнений Микола повернувся і пішов.

— Шугай не був такий кволий, як ви! — кричав услід той, з коня, готовий стиснути його колінами і втекти, якщо Микола обернеться.

А малий, плечистий, вигукував:

— І мав довший вус.

Та Микола вже не оглянувся.

— Де ваша гіллячка? — галасували одні, а решта приклавши до уст долоні, кричала: — Позичте нам гіллячку, Шугаю! Позичте нам зелену гіллячку-у-у!

Микола перейшов сіножать і ступав лісом.

Аж така велика була його слава? В пам'яті виринали спогади і йшли один за одним, як його кроки.

Чи справді він мав зелену гіллячку? Діти сказали правду! Скільки вже разів стріляли в нього? На фронті і тут. Чи існувала така зброя, з якої б у нього не били? Під Красником лишилися живими тільки троє людей з його взводу, а він між ними — і навіть не поранений. З передмостя на Стоході теж повернувся цілий лише він один. А Красна? А Чорний Мочар? Сухар? Чи був на світі хтось, хто б вийшов живий із цього дощу куль? Ні, це не могло бути лише так собі.

Але ще більш дивним було те: він завжди знав, що йому нічого не станеться. І під Красником, і над Стоходом, коли всяка надія здавалась божевіллям, і в сотнях інших випадків, і на Красній, і в Чорному Мочарі, і в Сухарі — завжди він знав, що йому навіть не може нічого статися, що його не зачепить жодна куля ні з гвинтівки, ні з кулемета, ні осколок снаряда. Мав такий талан? Так, він мав такий талан! У Миколи від цієї думки аж мороз перебіг поза спиною.

Вже давно не чути було крику дітей.

Може, справді міг стати Олексою Довбушем? Може, дійсно знехтував своєю славою заради жінки?

Закинув свій великий талан марно і без ужитку, не вміючи нічого за нього видобути, крім самого життя.

Хода Миколи Шугая ставала дедалі повільнішою. Земля розм'якла, і його кроків не було чути.

Ліворуч гудів і шумів потік, перестрибуючи каламутними хвилями місця, де раніш шуміли водоспади.

Як можна було, маючи зелену гіллячку в руці, жити так убого і злиденно? Чи вона мала тільки силу під час війни, а нині вже її сила пропала?

Абрум Бер щойно розмовляв у кімнаті з Єговою, своїм володарем і другом. З кубиком тефіліну на чолі, з ремінцями, обмотаними навколо живчика лівої руки (бо ж то виходить із серця), закутаний у смугастий біло-чорний талес, бурмотів ранкову молитву шахрес. «Ма тойві ой гулеху Янкойф! Як добре перебувати, Якове, в твоїх шатрах!»

Тепер же він стояв перед своєю крамничкою, яку можна було купити за три сотні й забрати в кошик на плечі. Думав про свої справи. Вони були складні й заплутані, і треба було багато кмітливості, хисту і праці, щоб їх розплутати, розв'язати, як вузли, вирівняти і знову заплутати. Лівий кут його уст був трохи відтулений і підтягнений вгору, ліва ніздря теж, ліве око прижмурене, чоло поране зморшками; перебирав пальцями бороду, як струни арфи. Усі колочавські кунці стоять так після шабасу перед своїми крамничками, а всі їхні справи поплутані і повні проблем, які можна вирішити десятьма способами або й зовсім ні. Бо торгувати — це не лише заробляти гроші. Торгівля — це філософія, політика, вся складність життя, його сенс і пристрасть, яка аж ніяк не менша від кохання. Речі — це витвір бога, і вони створені на втіху божим дітям. І справді, немає більшої радості, як бавитися й перебирати ними.

«Погані справи,— думав Абрум Бер.— Вже знову нові пани: чехи. Порядок? Здається, міг би бути порядок. Але порядку нема. Чехи вже тут, а ніхто не знає: чи будуть такі чи інші? Пан президент — професор, книжки пише, але, пробачте, що може професор тямити в торгівлі? Написав, кажуть, якусь книжку про ритуальне вбивство тоді, як сталася ота справа з тією Анежкою Грузовою та бідолахою Гельзнером, якого лише недавно випустили. Це начебто не погана ознака. Але не обов'язково і добра. Що хто може знати?

Немає сумніву: мусимо йти з чехами. Що мусимо робити, коли треба жити, та й ніде правди діти — у Чехії краще, ніж у Польщі й Румунії. А в Угорщині? Ой, ой-ой-ой-ой-ой! Бела Кун. Хорони нас, всемогутній боже! Той єврей, який зрадив своєму богу, гірший від десяти тисяч християн. Єврейська голова, гойська душа. Всемогутній його жорстоко покарає. Ц-ц-ц! Чехи кращі.

Але з ким вони підуть? З голодранцями чи з нашими людьми? Чи зрозуміють вони, що наші торговці — це надійна опора влади? Але можливо, що цього не зрозуміють. А також можливо, що це зрозуміють аж через два роки, через три роки, через десять років, бо, врешті, і такі гойські важ-

кодумні мозки щось нарешті второпають. Але що тепер? Ой, біда! Торгівлі ніякої, худоби немає, із збіжжям ні в кут, ні в двері, ще хіба спирт. У Вольфів можуть лягати зо сміху. Ой, ой-ой-ой! Може, хоч із землею вдасться? Ну й турботи! Коли вже нарешті він позбудеться того Миколи Шугая? Проклятий хлоп, розбійник, чорний рік на нього, виродка!»

Абрум Бер ще трохи відтулив куточок уст і ще трохи підтягнув ліву ніздрю. Бо справа з Шугаями була найважливіша.

Це була складна історія, і виглядала вона приблизно ось як: люди, народжені в цих горах, вже не жили в одній державі, бо їх розділили між Польщею, Угорщиною і Чехословаччиною. Це не дуже мудро: ставити людям митні кордони перед самим їхнім носом, але мудрий купець мусить вміти використати і такі речі. А по-друге: вузькі смужки городців і левад безперервно діляться на щораз вужчі. Батько віддає доньку і дає їй кілька квадратних сажнів землі, щоб мала де посіяти трохи конопель; батько вмре, а його смужки поля поділять поміж себе сини. Ці клаптики розкидані по всій долині — один тут, інший там, а господарі, щоб мати хоч трохи землі вкупі, вимінюють один в одного ті смужки, доплачуючи до їх ціни корову, троє овець або десять метрів конопляного полотна. Ясно, це все відбувається по-сусідському і подружньому, без адвокатів і окружних суддів, на яких немає ані часу, ані грошей. Таким чином у земельні книги вписаний не теперішній власник землі, а ще якийсь її правласник. І ось багато саме таких правласників живе тепер в Угорщині або Галичині. І це вже справа Абрума Бера зайти до Волового, заглянути у земельні книги і переконатися, як там насправді. Потім написати до Коломиї Менделеві Зісовичу або Зелікові Лейбишу до Дебречина. А Зісович або Лейбиш зайдуть там до Михала Химчука або до Дмитра Вагерича і скажуть: «Гей, ти, чи нема в тебе... в Колочаві в Чехословаччині якої землі?» — «Ех,— скаже Химчук або Вагерич,— а де б я її узяв? Бачиш, що рубаю в лісі. Дещо там по батькові було, і навіть до суду ми тоді ходили, та потім ми якось погодилися із сестрою і шурином, та вже і вони тієї землі не мають. Шматок продали, клаптик виміняли, про це скажуть тобі в Колочаві».— «Стривай! — вигукне Зісович або Лейбиш,— я це знаю. Та тепер з цими новими владами багато клопотів, треба, щоб ти мені написав, що продаєш мені цю землю».— «А що мені за це даси?» — «Що тобі дам? Три злотих тобі дам». Химчук і Вагерич поміркують. Не розуміють нічого ні на макове зерно. Та чому б їм не продати того, що не їхнє? А хоче єврей ошукатися, нема причини його спиняти.

«Дай п'ять».— «Бога ти не боїшся! — кричить Зісович або Лейбиш.— За віщо? За твої три хрестики, які я мушу в додатку засвідчити? Не хочеш, хай буде і так, хтось інший мені підпише». Отак Зісович або Лейбиш куплять грунт за три злотих і двадцять грошів і продадуть його Абрумові Берові в Колочаві за двісті чехословацьких крон. Тоді вже Абрум Бер піде з усіма паперами до волівського окружного суду і дасть землю переписати на своє прізвище. Саме так зробив із сіножаттю, де косить сіно старий Петро Шугай.

Обличчя Абрума Бера стає більш зажуреним.

Бачить бог: двісті крон — це дуже багато, ще й за річ, яку невідомо коли дістанеш. На єврейського Петра і Павла? Ой-ой-ой! Правда, міг би її продати комусь з Мукачева або Хуста, це ж завжди краще, коли хтось чужий судиться з госм, але в тому і заковика, що він її не може продати. Ця сіножать межує з сіножаттю Абрума Бера. А з Берової луки Колочавка зробила собі в минулому році весною на три дні корито, а коли відпливла у своє стàре річище, залишилася з його прекрасної ділянки, що за неї йому давали шістдесят тисяч, верства валунів, на якій навіть верба не виросте. Шугаєва сіножать мусить дістатися йому, така купівля вже ніколи більше не трапиться. Старому Шугаєві не боявся б сказати, що Шугаєва сіножать є, власне, його сіножаттю, його, Абрума Бера,— але як позбутися молодого? З кожного його ока дивиться на людину сім ножів, задушити когось тими розбійницькими руками — це ж для нього забава! Ах, турботи! Треба зачекати, які будуть чехи.

Диви, диви! Куди це так біжить Ісак Гершкович з хлопцем Дейві Менделем?

Також добра собі пташка, цей Ісак Гершкович з Гемешфальви. Така свиняча голова. Скільки ж це він продав овечих шкур на драгунські кожухи! Тс-с! І заробив же він грошей! Ет! А щоб його шляг трафив! Та куди ж це вони так біжать, ніби десь горить?

— Ну-у? — запитує Абрум Бер, коли проходять повз нього, але запитує тільки вищиреними зубами і розчепіреними пальцями руки.

Та Ісакові Гершковичу, видно, ніколи. Махнув рукою, мовляв: «Даремно говорити!» — і біжить далі.

«Ну-у? — говорить Абрум Бер до себе і дивиться їм услід.— Що трапилося з цією свинячою головою?»

А з Ісаком Гершковичем і справді щось трапилося.

Бігли з Дейві на жандармський пост. Там Гершкович розповів усе комендантові.

Сьогодні, 16 червня, повинен був, Ісак Гершкович, піти на полонину Довгі Груні, де пасуться вкупі вівці з цілої околиці. За пересічним річним прибутком він від своїх шести овець повинен дістати по шість гелеток молока або бринзу з нього, бо хотів мати «кошерний» сир, а тому, що боявся, щоб вівчарі не робили його руками, в яких щойно тримали шматок сала, або щоб якось інакше його сиру не стрефнили, то бажав особисто доглянути за виробленням і занести нагору на закваску кусок телячого шлунка з ритуально зарізаної худобини. Отож, вчора відміряв у мішок кукурудзяного борошна стільки, скільки повинен був дати вівчарям і псам на їжу, поклав у мішок дерев'яні відра на сироватку, попросив сестриного сина Дейві, щоб допоміг йому це нести, і після молитви за щасливу дорогу обоє вийшли. Зараз після півдня, бо на Довгі Груні треба йти Сухарем, а потім ще видряпатися стежкою вздовж Заподринського потоку, перейти полонину, де пасуться коні, і йти схилом Тисової. Це добрих п'ять годин дороги. Хотіли там заночувати.

Колиба на Довгих Грунях зовсім проста. Лише скісний острішок з хмизу проти роси і плотик перед нею, щоб худоба вночі не облизувала посів сплячим, а на плотику декілька дерев'яних дійниць. Увечері сиділи з вівчарями біля ватри перед колибою, витягли пшеничний хліб, сир і цибулю і повечеряли. А потім, розлігшись, дивилися на пломенючий огонь та на зорі. Раптом собаки щось нюхом відчули, почали скажено гавкати і кинулися в один бік. Загримів постріл. І ще один. Ісак Гершкович побачив, як один з собак покотився через голову. «Робоіної шель йольом, пане світу!» — закричав Ісак Гершкович і припав обличчям до землі. В темряві тріскотіли постріли. Було їх багато і десь близько. Ліси навколо множили їх. Ісак Гершкович тулився тілом до трави, а носом до холодної землі і шепотів безперервно: «Шма есруель! Шма есруель! Вислухай, царю, єврей до тебе волає!»

Потім над ним пролунав голос: «Вставай!» Але кільком таким закликам ще мусив допомогти удар ногою, доки Ісак Гершкович послухав. Біля нього стояв білий, як сир, Дейві, а перед ним — два парубиська. Вівчарі зникли. Втекли. Обидва парубки були в старих військових мундирах, носи й роти зав'язані хустками. Один — без шапки, чорне волосся падало йому на обличчя, а в руці тримав гвинтівку. Другий — у військовій шапці з краями, одігнутими і застебнутими на підборідді так, як під час війни носили їх солдати, коли у них мерзли вуха. Ісак Гершкович бачив в огняному сяйві, що кроків за двісті від нього лежать ще троє і наці-

лилися в нього з гвинтівок. Той, у шапці, чоботом розкидав вогонь, щоб так не палахкотів, і сказав: «Руки вгору». Ні, Ісак Гершкович уже вище руки витягнути не міг.

— Що маєте в колибі?

— Сир,— задзвонив зубами Ісак.

— Нам він потрібний. Іди додому.

Але другий додивився, що в нього добрі чоботи: «Скидай!» — і забрав їх. Потім ввійшли до колиби, забрали звідтіль бринзу і барильце урди — овечого сиру. Коли котили барилко повз огонь, у того, в відкоченій шапці, зсунулася хустка з уст, і Ісак Гершкович впізнав Миколу Шугая.

— Микола Шугай? — промовив жандармський вахмістр.

Схвильований Ісак Гершкович оповідав про свій страх та про те, як у нього грабіжники забрали вісімсот крон, і ще раз повторив про відібрані чоботи.

Вахмістр замислився. Микола Шугай? Знав добре цього легіня, оповідав йому про нього Абрум Бер, коли домагався, щоб Шугая заарештували. Але тому, що Шугай поводився добре і жандармерія не мала з ним клопоту, та ще й тому, що вахмістрові не зовсім було ясно, чи на вчинки Миколи треба дивитися, як на геройство в боротьбі з мадьярами чи як па потрійне вбивство, написав про це рапорт до крайового жандармського командування. Тепер же це було щось зовсім інше. Накази з центра про Підкарпатську Русь дуже суворі. На Словаччині ще йдуть бої. В Угорщині при владі — комуністи. І вже аж ніяк не можна терпіти, щоб тут створювалися розбійницькі банди. Вахмістр тепер покаже свій залізний кулак.

Проте ця історія була не зовсім така, як її змалював Ісак Гершкович. Ніхто ніякої собаки не застрелив. Не було ніяких трьох напасників, що з віддалі двохсот кроків націлилися в Ісака Гершковича. На Довгих Грунях були лише Микола Шугай і Василь Кривляк, який пізніше в Хусті у цьому признався. Однак, коли б навіть можна було погодитися, що Ісакові Гершковичу дійсно все те привиділося, то вже важко було повірити тому, що в нього забрали вісімсот крон. Хоч треба сказати, що він своїм твердженням нікому не хотів заподіяти шкоди. Бо ж і його справа була трохи ускладнена. Повинен був завтра заплатити Менделеві Блютрайху з Горба щось понад сімсот крон. Це був наслідок дуже заплутаного і пристрасного розрахунку взаємних боргів, своїх і чужих. Одначе не міг грошей віддати, бо вони були потрібні для купівлі шкіри. Мендель буде страшенно лютувати і не віритиме навіть тоді, коли Ісак Гершкович це підтвердить присягою на судовому процесі з Шугаєм, бо він, Мендель,

знає так добре, як кожний інший єврей, що великий Єгова по-гойському не розуміє і що йому і на думку не спаде бодай на одну хвилину звернути увагу на якийсь там чехословацький суд у Хусті. То чи варто купцеві випускати з рук таку нагоду?

— Чи здогадався Шугай, що ви його впізнали? — допитувався жандарм.

— Господи справедливий, ні! Він би мене вбив.

— Ви розповідали про це комусь?

— Ні! Лечу з Довгих Грунів прямо сюди, позичив лише у шойхета чоботи; старших не було вдома, а дітям я не казав нічого.

Вахмістр вирішив насамперед слідкувати за Шугаєм. Треба ж знищити всю банду!

— Добре,— сказав,— нікому про це не кажіть. А тебе,— загримів він на Дейві Менделя,— якщо будеш плескати язиком, замкну!

Дейві не розумів, чому так гримають на нього.

Вахмістр у найближчі дні не виявив нічого підозрілого.

Третього дня Миколу Шугая арештували. Вгорі на Дьордяві, де вони з Ержікою косили сіно. Там стоїть оборіг, і вони між його стріхою і сіном спали. Голова Ержіки лежала на його плечі, а він пригорнувся обличчям до її волосся. Так їх жандарми і розбудили, сонце тоді стояло вже над Розою.

Перед полуднем його, закованого і похмурого, привели на жандармський пост.

Мусив трохи почекати.

— Так хто був з тобою на Довгих Грунях? — випитував вахмістр, коли прийшов.

— Нам нічого було їсти. Ні у кого нема їжі. Ні зернинки кукурудзи, ні миски сиру, капусти теж немає. Не могли ж ми вмерти з голоду...

— Про це тебе не питаємо. Хто були ті четверо з тобою?

— Зі мною був тільки один, але хто — не скажу.

Шугай здивовано глянув на жандармів.

— Ага,— лагідно сказав вахмістр,— сільський джентльмен.— Так надіньте йому знову ланцюжки на руки...

Коли Шугаєві зв'язали руки, вдарив його в обличчя і заверещав:

— Так хто були ті четверо?

Увібрав голову між плечі і хотів головою, як баран, вдарити жандарма. Але один із сержантів вхопив його ззаду. На Шугая посипались удари.

— Так хто були ті четверо?

Скреготів зубами, бив ногами й ліктями. Три рази кидали його об землю, три рази знову вставав. Вгамували його лише кількома ударами нагайки.

Спутали ноги і прив'язали його до швейної машини. Її пані вахмістрова тримала в службовій кімнаті.

Знали, хто такий Микола Шугай, а до в'язниці не наважувалися його замкнути: її розбили люди під час осінньої завірюхи, а румуни не дуже потрудилися, щоб її відремонтувати.

Звістка розбіглася по всіх хатах, скупчених в долині Колочавки і розкиданих на дванадцяти квадратних кілометрах гір і схилів.

Шугай? Микола Шугай? Отже, Ержіці Драчовій не вдалося-таки тоді натягнути на нього ошийник і прив'язати до подружньої постелі. Даремно всі вони його кривдили. Зловили Миколу? Хай їх біс візьме! Миколка втече з чеських рук так само, як він втік з мадьярських і румунських. Миколка втече в гори і буде бити ворогів.

Абрума Бера ця звістка погладила по серцю.

Як? Що? Коли? Де?

Благословенне будь ім'я господнє! Нарешті! Завтра або післязавтра піде повідомити Петра Шугая, що його, Шугаєва, сіножать уже власність його, Абрума Бера.

Що це за голос був уночі?

І чий це був голос?

Ніхто з жандармів не мав часу відвезти Шугая до Волового, а тому й сидів Микола вже другу ніч на підлозі біля швейної машини.

Біль від ударів нагайкою уже минув, стух болючий опух на нозі. Минула і перша дика лють. Але тіло, коли лежало спокійно, було тупе й неначе чуже. На столі горіла гасова лампочка, а за вікном — зорі. На ліжках сопіли троє жандармів.

Микола вже облишив спробу своєї першої ночі звільнити руки або дістати зубами до вузлів; не домігся цим нічого, тільки ще гірше розболілося тіло. Блукав очима по жандармських гвинтівках на стіні, а гудзики на їхньому одязі, що блищали від сяйва лампочки, навіювали на нього сон.

«Врятуюся?» — це була сьогодні його єдина думка, перша й остання, і вона не покидала його ні на хвилину.

«Врятуюся!» — відповідав собі вже сотий раз, і всоте його змучене серце сильніше забилося.

Потім, спершись головою об залізну підставу швейної машини, заснув тим олов'яним сном, коли від найменшого руху

болить все тіло, проте немає сили прокинутися. Від ріки аж сюди долинала дивна музика колочавських ночей: глухі удари млинової ступи, що збиває овечу вовну. Микола чув цей звук, але ніби з далини, з нескінченої далини, з такої, куди вже ніхто ніколи не долине.

Спав. Знає напевно, що вже спав.

А раптом крізь тишу той голос:

«Нічого тобі не вдіють!»

Він зазвучав дзвінко й напрочуд виразно, як вилитий з металу. Микола зірвався, але мотуззя врізалося у його м'язи. Нестерпно заболіло. Зовсім прочуняв! Що це було? На ліжках спали троє жандармів, і ніхто з них не ворухнувся.

А тепер, знову немов з безмежної далини, з того боку, де раніш товкла млинова ступа, звучить ще раз тихе: «Врятуєшся».

Микола втуплює очі в жовте сяйво лампочки.

Що це за голос промовляв до нього?

Його власний зачарований голос?

Тепер прийшла млинова ступа аж сюди, до жандармської світлиці, а глухі удари дерева об дерево, між якими покладено шерстяну пряжу, тепер б'ють голосно.

Не спав уже до ранку. Намагався заснути. Але не міг.

Чий це був голос?

Потім вікна почали ясніти ранком, задеренчав будильник, жандарми вставали, одягалися, снідали, вдаючи, ніби його не бачать. Потім на хвилину відв'язали його від машини й вивели. Тоді знову прив'язали, один за одним виходили, і нарешті він залишився сам з практикантом жандармської служби Власеком.

Тепер скоро полудень. Біля стола, обернувшись до нього спиною, сидить Власек, записує щось до товстої книжки і курить цигарку. Інші пішли. Миколині очі ковзають по ручці дверей і по трьох віконних засувах. Голова Миколи знову працює. Все його єство ще досі сповнене нічним голосом.

Напевно, викрутиться з цього. Рятувався з гірших ситуацій. Має зелену гіллячку. Жодна куля його не зачепить: ні з револьвера, ні з гармати, ні з кулемета.

Але як? Силою? Поки що ні. Проханнями? Наївна думка! Приятелі допоможуть? Можливо, але аж тоді, як його вестимуть. Невже ж має чекати на це у Воловім або в Хусті, де його становище буде набагато гіршим, ніж тут? Ні, спробує ще одне.

Обрав собі для цього жандармського практиканта Власека. Саме цього, що сидить з ним тут. Чому саме його — не знає. Вчора йому прийшла ця думка, коли дивився на жандарма,

як той сміявся. Можливо, це був його погляд, можливо, звук його сміху; не думав про це.

— Я не злидар,— раптом говорить Шугай.— Маю худобу. Коли б я продав, можливо, дали б за неї шістдесят тисяч.

Помічник жандарма не вважав Миколу гідним навіть того, щоб обернути голову.

— Чехи тут не залишаться,— говорить через хвилину Шугай.

Жандарм курить цигарку і далі пише. В тиші чути, як його перо скрипить по папері. Жандармські плечі — широкі, і зелене сукно на них нап'яте.

— Були тут німці — пішли. Були тут росіяни — нема їх. Румуни зникли. Мадьяри також.

Власек, не обертаючись, відриває від аркуша клаптик паперу, і цей звук своєю раптовістю аж здивував Миколу. Жандарм на цьому папері записує Шугаєві вислови.

— Через кілька тижнів і ви відійдете, а потім ніхто вас не запитає, що сталося з Миколою Шугаєм.

Знову тихо. Чути удари власного пульсу. Пахне жандармська цигарка.

Так наблизилася найзнаменніша година в житті Миколи. Але Микола не догадувався про це, знав тільки, що наближається час, який вирішить: чи бути йому далі прив'язаним до швейної машини, чи, можливо, вийде звідсіль на сонце і волю.

Опівдні прийшла Ержіка. Принесла їсти.

Жандарм обернувся кріслом до них, а на коліно поклав гвинтівку, насадивши на неї багнет. Шугай не схотів кулеші і, як обидва дні перед тим, відмовився від неї. Але жбанок з молоком узяв спутаними руками і пив.

Пильно дивився при цьому у вічі Ержіки.

— Продай обидві корови з посагу,— шепотів між ковтками молока.— Абрумові Беру... Батько хай продасть коні... Гершу Вольфові... Зараз. В цю хвилину!.. Позич, де що можеш... принеси жандармові... зараз!.. зараз!..

Ержіка пішла, а жандарм знову обернувся до своєї книги.

«Чув чи не чув?» — думав Микола, а серце в грудях калатало. Та чи встигне Ержіка повернутися, доки ще тут Власек сам?

Ержіка встигла. Прийшла з тридцятьма тисячами, поклала їх на стіл біля жандарма і пішла. Але Власек занадто був зайнятий своєю працею, щоб мати час подивитися на пачку банкнотів або вслід Ержіці.

Ця тиша була нестерпна.

Липневий полудень кидав сюди крізь вікна широкі пасма

сонця. Жандарм ліниво запалював нову цигарку, і її дим в синьому світлі розпливався хвилястими лініями.

«Скільки тут буде? — прикидає собі Власек, позираючи скоса на пачку грошей.— Двадцять п'ять? Тридцять? Багато тут не буде, за це купиш одну корову. Ну, скажімо, дві...» Схилився, наче шукав чогось у спідній шухляді, і таким чином закриваючи своїм тілом гроші, згріб їх до кишені. Хто йому що докаже? А, зрештою, плювати йому на таку жандармську службу в цьому Сибіру, хай їй біс! Встав і почав байдуже розглядати Шугая.

«У тебе зовсім опухли руки, стривай, трошки тобі їх звільню. Розітри собі суглоби».

Зняв з Миколи пута і вийшов з хати. Микола відв'язався, боляче потягнувся, аж закрутилася голова, і виплигнув через вікно у город.

Жандарм повернувся, вже точно знаючи, скільки було грошей. Оглянувши кімнату з відчиненим вікном, побачив письмовий стіл, де лежав папірець з Шугаєвими протидержавними висловлюваннями. Він черкнув сірник, спалив папір і попіл розтер у пальцях, а потім став чекати на громовицю, коли повернеться вахмістр.

Буде буря. Хай! Йому ці гроші потрібні! Ну що ж, мусив вийти, в хаті нікого не було, а Шугай тим часом утік. Дійде до карного слідства? Викинуть з роботи? Хай собі!

Тільки додержання державної таємниці було причиною того, що через дві години після тривоги й метушні на жандармському посту подався Абрум Бер повідомити Петра Шугая, що на сіножаті над Колочавкою цього року буде косити сіно вже він. Перед небезпечною аферою проказав молитву твілес і дерех і ще по дорозі говорив зі своїм Єговою.

«Чи ж це не твій святий обов'язок мені допомогти? — звертався до нього.— Чи ж, нагромаджуючи маєток, не збираю його для твого народу, для більшої твоєї слави? Отже, власне, для тебе! Допоможи мені, господи! Інакше не можеш зробити!»

Коли прийшов під Шугаєву хату, серце в його грудях все ж таки калатало. Але діти йому сказали, що батька нема вдома, що пішов на Сухар, на полонини. Це не так дуже далеко. Абрум Бер подався туди.

А в лісі наперехресті двох стежок, там, де замість кладки через Колочавку поклали смерековий стовбур, зрозумів, що діялося в душі Лотової жінки, коли, обернувшись, вона побачила, як небо кидає сірку й вогонь господній на Содом і Гоморру: на перехресті стежок стояв Микола Шугай з гвинтівкою за плечима.

«Шма єсруель!» — шепотів Абрум Бер, відчуваючи, як холоне в ньому кров і він увесь перетворюється в соляний стовп.

Шугай згори поглянув на нього і підійшов швидкими кроками. Абрум Бер трясся.

— Скажіть їм, що тепер мене не дістануть живого ніколи! — кинув палко ці слова.

Потім рвучко обернувся і широкими кроками пішов угору лісом. Його рухи були завжди такі прудкі, а його хода така швидка.

Абрум Бер ще з хвилину був стовпом солі.

До Петра Шугая на полонину вже не пішов, бо його бог Єгова послав йому знак.

Сягнув рукою за пазуху під пахву і понюхав пальці. Це добрий спосіб проти переляку; може тому, що людина тоді усвідомлює собі саму себе. Пустився назад. Але минуло ще багато часу, перш ніж його коліна зміцніли, а кроки стали твердішими.

Додому повернувся аж смерком.

Хмурився.

На стелі в корчмі вже світилася гасова лампа з великим абажуром. Вона заливала середину світлиці жовтим світлом, залишаючи кути в темряві.

В корчмі знову були покупці, було вже що продавати, хоч, правда, важко було видерти копійку в людей. Зібралася тут також і єврейська молодь, хлопці і дві дівчини, сиділи на скриньках, опиралися на бочки і прилавок, забавлялися, втручалися до всього і перешкоджали. Жінка Абрума Бера обслуговувала покупців, а його сімнадцятилітня Ганеле (благословенне будь, ім'я господнє), тільки єдина невіддана, стояла з якимсь старим господарем у широкому чересі й, підтримувана своїми молодими приятелями, переконувала його, що за косу, звук якої селянин раз у раз невдоволено пробував пальцем, не може скинути ані п'ятдесят галерів. Абрум Бер лише перейшов крамницю. Не любив цих зборищ у своїй крамниці. Ні на що не звернув уваги, поглянув тільки злим оком на якогось нахабного єврейського підлітка, що сів на прилавок. Хлопець зараз зліз.

Абрум Бер пішов до кімнати. На небі вже з'явилися три зірки, і був час, коли треба проказувати молитву маріф. Абрум Бер щільніше насадив собі на голову капелюха і почав молитися, обернувшись обличчям до кута: «Слава тобі, Єгово, боже наш і царю світу, тобі, що своїм словом даєш присмерк, своєю премудрістю відчиняєш небесні ворота, своїм

розумом змінюєш час і добу і впорядковуєш по своїй волі зорі на їх дорогах по небосхилу».

Сьогодні промовляв слова маріфу особливо палко і з притиском, бо ясніше, ніж будь-коли, відчував близькість свого бога. Знав, що Єгова його оберігав, слава вічному, що остерігає свій народ! Слава королеві королів, який весь час, від початку безконечності, думає лише про щастя свого народу! Господь, який турбується кожним євреєм, знаючи, що на ступенях Ізраїля спочиває його зоряний трон та що молитва кожної людини зокрема сильніше, ніж ангели, збільшує його силу і славу. Який мудрий Єгова! То ж він, відіславши якраз у найпотрібнішу годину Петра Шугая на полонину і поставивши саме тоді на перехрестя стежок Миколу Шугая, коли туди мусив іти його Абрум Бер, врятував йому життя. Думка Абрума Бера, оберненого обличчям до порожнього кута біля софи, де йому нічого не перешкоджало і не розпорошувало його уваги, тимчасом як він хитався то вперед, то назад, підтанцьовував, бурмотів, підспівував і ляскав пальцями, була зосереджена лише на молитві Єгові.

Про чудо па Сухарі цілий вечір не можна було говорити. Це значило б говорити перед єврейською громадою. Бо й під час вечері неможливо позбутися цих нахабних підлітків («Чи добре мама береже доньку?») А ці вічно голодні ковалеві дочки ходять до Ганеле тільки для того, щоб їм на кухні мама дала якихось залишків з вечері.

Аже вночі, коли полягали у ліжко, Абрум Бер сказав жінці:

— Сьогодні врятував мене господь від великої небезпеки.

— Благословенне будь його ім'я,— щиро промовила пані Естер.

А коли вислухала, широко розплющивши очі, про цілу пригоду, піднесла під периною свої пухкі руки, немов для благословення, і, звівши очі вгору, возвеличила ім'я Єгови ще раз: «Гашем їзбурех». Бер, перед тим як заснути, пробурмотів молитву крішму: «В ім'я Єгови, бога Ізраїля, по моїй правиці Михаїл, ліворуч Гавриїл, передо мною Орієль, а за мною Рафаїл, а над моєю головою господня слава».

Але потім згадав ще дещо. Штурхнув пальцем сонну жінку:

— Дитині не говори нічого. Перелякається, що Шугай втік; про це встигне довідатись... Щоб тільки з цієї історії не вийшло яке лихо.

Чи піднявся, може, в Бразах з-під землі Довбушевий кріс? Там перед смертю славний опришок цих гір глибоко закопав свою рушницю з кресалом, і вона кожного року по-

сувається потроху із темряви до земної поверхні. А тоді, коли вся заясніє на сонці, як весною на полонині любисток і сон-зілля, прийде для добра світу новий, хтось такий самий, як Олекса Довбуш, що від багатих брав, а бідним давав, бив панів і ніколи нікого не убив, хіба заради справедливої помсти або обороняючись.

Звичайно! В Бразах піднявся кріс вгору до поверхні.

В лісах господарює Микола Шугай. Від Камйонки до Попаді і аж до долини Тиси, від гори Климової аж до Стою перетинає країну довгими оленячими кроками. Їсть у колибах і в гірських хатах, де по-королівському платить за миску мамалиги, спить в оборогах і під деревами і сміється, коли вранці бачить у ямці на грудях повно роси.

Вгорі на Греговищі, там, де на найвищому місці стрімкого шосе видно дерев'яний хрест із двома поперечками, нападає на поштові вози з Волового.

В альпійських черевиках і військових обмотках, у старому військовому мундирі, не озброєний і з відкритим обличчям, підносить серед дороги долоню: «Свій! Я Микола Шугай!» За ним стоять четверо із зав'язаними хустками обличчями, два з них націлюються на віз військовими скорострільними гвинтівками, а як хто з подорожніх має відвагу поглянути на них, бачить, що обидва дула гвинтівок націлені йому прямо поміж очі. Всі — з воза і руки вгору! Кожний віддай усе, що маєш, хіба що ти бідний.

У вузькій улоговині Тереблі переймає вози, що їдуть на ярмарок до Хуста.

Битим шляхом їде віз, переповнений людьми. Його власник — єврей — крокує з батогом поруч коня. А якщо його запитає піший чужинець: «Пробачте, скільки, власне, берете людей на цей віз?» — не розуміє іронії і привітно відповідає: «Скільки їх туди влізе, пуриц. Сідайте, коли хочете!»

Гарба має вигляд галузки, вкритої бджолиним роєм, віз скрипить, а коні шкандибають. На містку через потік стоїть порожній селянський віз без коней. А перед ним четверо або п'ятеро, з яких двоє озброєні гвинтівками. Цей, неозброєний поміж ними з незакритим обличчям, прикладає до своїх уст, як пересторогу, палець і так іде великими обережними кроками назустріч. Це має таємничий вигляд. Коні зупиняються. Микола Шугай без єдиного слова махає рукою: всі з воза! Але цей невеликий порух руки має силу наказу настільки таємничого, наскільки і рішучого. Немає нікого, хто б не послухав. Шугай мовчки і повільно підносить руку, а вони, немов у сні, очманілі, роблять це за його прикладом. Киває пальцем першому, і той слухняно підходить. А тепер

це вже як по-писаному. Дзвінкий ляпас. Рух до кишень. А тепер — до рову! А там лягай! Обличчям до землі! Другий! Ляпас, рух до кишень, і ти — до рову! Третій. Купці, багаті господарі, керони і «американці», які після війни повертаються із-за моря з доларами, тих Микола залюбки грабує. За хвилину лежить у рові довгий ряд нерухомих людей, а на шосе, вирячивши очі, стоїть візник з батогом. Приятелі Шугая відтягають з містка селянський віз і стають за полоненими.

— Всі на віз! — кричить на повний голос Шугай, і цей громовий звук ще страшніший, ніж тиша перед тим. Зриваються і біжать до воза.

— Їхати! Швидко!

Єврей батогом шмагає коней, і вони, витягнувши шиї і голови, намагаються навіть бігти. Двоє ззаду з військових скорострільних гвинтівок прицілюються у повозку. І лише від'їхавши далеко звідсіль, де вже не досягнуть кулі, за поворотом дороги, пограбовані зчиняють лемент, аж вилазять із шкіри, «американці» стріляють на сполох з браунінгів у повітря, чого ніхто, ясна річ, не чує і що нікого не може закликати на допомогу, і вдають, ніби вони хочуть повернутися та відібрати у розбійників пограбоване. А тим часом Микола чекає на новий віз. Історія повторюється до найменших дрібниць. А коли другий віз від'їжджає, Микола Шугай відходить своїми великими спокійними кроками до лісу понад шляхом, а його товариші за ним.

Люди зустрічають його в Сухарському лісі. Микола такий, яким його знали, коли ще жив у батьківській хаті: чорноокий, чорноволосий, вусики під носом, невелике підборіддя та випнуте чоло вершників або казкових диких стрільців; у широкому поясі, розшитому барвистою шкірою, який оберігає ребра при падінні або при ударі колоди, у вузьких штанах, у постолах з ремінцями, багато разів обкрученими над кісточками, і в полотняній сорочці з строкатими скляними гудзиками; на плечі в нього одна гвинтівка, а друга висить на шиї так, як носить кіннота. На прикладах обох гвинтівок вирізано великий хрест. Інколи розпитує про людей із села і про жандармів, інколи сміється і жартує; часто з доброго дива дітям і старшим жінкам роздає гроші. А якщо біля броду на річці або на шосе зустріне когось із поважніших колочавських громадян, священика або учителя, то поговорить з ними, розпитається про здоров'я жінки і дітей, а прощаючись, скаже:

— Чи не зробили б ви чогось для мене, отче духовний?

— Ну, а що такого, Миколко?

— Прошу вас, скажіть жандармам, що ви мене тут бачили. Я не проти того, щоб вони собі трохи підбори позбивали.

Але деколи поспішає, хмуриться і ні на кого не звертає уваги.

Горою мимо Тисової на полонину йдуть троє євреїв з бесагами, перекиненими через плечі, тягнуть кукурудзяну муку для пастухів і сіль для худоби. Перед ними зненацька виростає Шугай, наче впав з неба. Дивиться, мовчить, а вони поблідли і моляться.

— Гей, Шльомо Нехамкесе, не закривай чола долонями і не тримайся за дерево! Завтра екзекутори продають корову Ержіки. Ось тобі гроші, купи її. Колись за нею прийду!

І можна присягнути, що жодної корови на всій Верховині не будуть краще доглядати, ніж саме цю.

Інколи грабує, інколи ні.

«Якби мені тільки проїхати Забродь,— міркує Берко, тобто значить Бернард Ган з Горба,— то там уже, мабуть, Миколи не зустріну». І підганяє коника. Але Микола не чекав, коли той буде аж за Забродом. За сто кроків від Гана на шляху виникає піднесена догори Миколина долоня. Ган зіскакує з воза, вся кров вдарила йому в обличчя, а в його голові — одчайдушна думка.

— Цих грошей у мене, Миколо, не візьмеш. Їду до Хуста купувати дітям черевики,— каже рішуче, намагаючись говорити упевнено.

— Покажи, скільки маєш! — наказує Шугай.

Ган витягає засмальцьовану записну книжечку, відкриває її на сторінці, де лежать паперові гроші, але відступає і тисне книжечку до грудей, сповнений рішучості не віддавати її.

— Дай сюди! — грізно вигукує Шугай, вириває в нього з рук книжечку і перегортає сторінки.

— Ти маєш п'ятеро дітей?

— Семеро.

— Ну, то тоді ти, Берку, маєш дуже мало грошей. На тобі ще і купи їм добрі черевики! — і вкладає до записної книжечки кілька зелених соток.

— Як називається твоя найменша?

— Файгеле.

— Вітай її від мене!

З'являється в панському одязі і гумовому плащі аж на низинах у Хусті. Зайде до гостиниці, сяде під електричною лампочкою, наказує себе обслужити, як якийсь невідомий чужинець, і слухає цілу годину розмови панів, що забавляються оповіданням про Шугая; бо це одна з найбільших його радостей — ніби не бути, а насправді бути. А коли піде,

знайде офіціант на його столі під тарілочкою з-під склянки пива карточку, а на ній написано те єдине, чого Шугай навчився писати у мадьярському полку: «Шугай Міклош». Гості зриваються, біжать до порожнього крісла, немов на ньому ще можна було щось побачити, читають картку, вириває її один в одного з рук і хвилюються.

Вночі спав у великих стайнях на горі Стиняку, куди приніс німецьким дівчатам-корівницям солодкої горілочки і танцював з ними під коломийкові пісні; зранку пограбував у долині Мокранки чеського інженера, відібравши у нього бінокль і гроші; годину пізніше зробив це саме з нотарем з німецької Мокрої, а після півдня вже стоїть коло Сойми, над мілким струмком Ріки, де саме жінка окружного начальника з Волового купається зі своїм собачкою. Шугай дивиться, усміхається і підкручує собі чорний вусик:

— Ви нічого собі панійка, гарненька. Але моя Ержіка ще краща. Я Микола Шугай!

І доки молодичка стоїть у синьому купальнику по коліна у воді, не знаючи, що їй діяти і яку зробити міну, Шугай сміється:

— Вітайте чоловіка, пані окружна начальникова! — і широкими кроками відходить.

Жандарми безпорадні. Казяться. Б'ють Ержіку і старого Петра Шугая, б'ють Івана Драча, б'ють Миколиних братів і сестер. Заарештували Миколиних товаришів і тих, які ними бодай могли бути. На Колочаву (вона ж, очевидно, підтримує опришка) накладено тридцять тисяч контрибуції.

Чеські жандарми не відійшли, як це Микола обіцяв Власекові. Навпаки: зміцнюють свою владу. А їх пробним каменем повинен бути сам Шугай. Не може бути порядку й не може нова держава здобути собі авторитету, доки він бешкетує в країні, доки навколо нього виникають легенди, доки цікаві очі з прихованою радістю стежать за даремним змаганням жандармерії з бандитом, і як довго ім'я Миколи Шугая не сходить з усіх уст від Вигорляті до Говерли, доки воно означає те саме, що легінь-герой. Це знає так само добре колочавський жандармський пост, як і ужгородська влада, а від крайового командування жандармерії надходять гострі накази, нагадування і пояснення, хоч вони тільки дратують, бо це все знає колочавський вахмістр не гірше, ніж вони.

До Колочави з усіх постів стягнули жандармерію. Вже їх тут тридцять. Жандарми зайняли школу, оселилися в стодолі на сіні у Калмана Лейбовича і наповнюють цілий день

його корчму цигарковим димом, корками з пляшок від пива і смородом своїх чобіт. Комендантом сконцентрованого відділу було призначено капітана, а старший вахмістр існує хіба тільки для того, щоб знайомити нових людей з місцевими умовами і краєм. Тому й ненавидить Власека, як погану недугу. Хай воно вже тоді було як було. Подав на нього дисциплінарній комісії рапорт, у якому висловив найгірші підозріння. Інші жандарми теж дивляться на Власека підозріло, хоч він і добрий товариш і веселий хлопець, бо це ж він і тільки він винен у тому, що вони мусять жити в цьому розбійницькому селі й нести в цих горах таку ідіотську службу.

«Кожного, хто хоч трохи підозрілий, арештовувати!» — наказав капітан.

І вони арештовують. Тільки не Шугаїв, бо капітан вірить: коли не зловлять Миколи інакше, то він обов'язково впіймається на Ержіку. У Шугаїв відбуваються тільки домашні обшуки. Три, а то й чотири рази за ніч. Потім дають кілька днів спокою, щоб заколисати надією, ніби вони зреклися даремної праці, а тоді знову починають. Тричі з ліжка за ніч, тричі за ніч обшуки цілої хати, допити, погрози, тричі за ніч багнети до грудей. Бо якщо не вдасться цих людей довести до крайнього розпачу, і якщо вони не втратять останніх решток нервів,— не заговорять. Але заарештували Матвія Пацкана, Івана Гречина, Василя Кривляка, сина старости Михаська Дербака і багатьох інших. А як виникне потреба, заарештують півсела, нікому, мовляв, кривди не буде. Таж це люди, кожний крок яких до панського лісу за дровами, за звіриною, по ягоди або навіть на пасовисько — це вже напевно якийсь злочин або щонайменше лісова крадіжка. А якщо випадково це не крадіжка, то люди і про це не знають. В Хусті вони неймовірно брехали і, презирливо ставлячись до суддів, навіть не намагалися приховувати свою брехню.

Як це могло статися, що при цих масових арештах забули за Василя Дербака-Дербачка і його сина Адама Хребту?

Але Василь Дербак-Дербачок був поза підозрою; мав гарну хату, добре господарював і нічого поганого про нього не було чути; а в краю, де люди цілі дні проводять на полонинах, аж ніяк не можна підозрівати кожного, хто ночував поза домом.

Одного разу молодий пастушок приніс жандармам військову гвинтівку; він її знайшов у лісі під мохом. Гвинтівка не була покрита іржею, отже, її недавно чистили. Жандарми закопали її знов на тому самому місці і п'ять днів недалеко чатували. Шостого дня впіймали там Адама Хребту. Правда,

вони мали на думці тільки вислідити, куди власник зброї піде з нею, але тому, що Адама не знали, а він тільки поглянув на гвинтівку і знову хотів відійти, його затримали.

— Полохати ведмедів? Го, го! Говори це малим дітям, синку! — Обшукали його. Найшли у нього триста крон.

— Заробив? А може б, ти нам сказав де?

В хаті Адамового батька, Василя Дербака-Дербачка, якого в цей день не було вдома, зробили обшук, однак нічого не виявили. Проте Адама заарештували.

Адам Хребта був нешлюбним сином Дербака-Дербачка. Однак жив він з батьковою сім'єю, а Дербак-Дербачок жодного зі своїх дітей так сильно не любив, як саме цього гарного ясноволосого хлопця; мабуть тому, що нагадував йому молоді літа і єдині радісні дні його життя.

Коли Дербак-Дербачок повернувся з полонини, звістка про те, що трапилося, дуже вразила його. Він сказав собі: біжи на жандармський пост і випроси сина! Який немудрий помисел! Хто коли в Колочаві чув, щоб у жандармів можна було щось випросити? А хто коли їх прохав?

Але Дербаку-Дербачкові пощастило.

Говорив. За дві з половиною години можна сказати багато, навіть тоді, коли людина хоче затаїти для себе більшу частину правди і змушена ламати собі голову, щоб на масу питань давати хоч більш-менш правдоподібні відповіді. Не сказав усього. Головним чином остерігався сказати щось про Гната Сопка і Данила Ясинька, які знали про нього не менше, ніж він про них. Але все ж таки сказав досить, а жандармський капітан, погодившись на обмін, який мовчки цей селянин йому пропонував, дійшов до переконання, що матиме досить часу, щоб заарештувати батька і сина і що тим часом непогано буде використати їх для своїх цілей. Справа Шугаєва була надто важлива. Багато від неї залежало і особисто. Отже, добре: хай собі Адам Хребта йде, випустіть його!

Дербак-Дербачок і Адам залишили шкільний будинок, перетворений тепер у жандармський пост: Адам щасливий, усміхнений, Дербач-Дербачок із очманілою головою і спітнілим чолом.

Капітанові здогади підтвердилися. У полюванні на Шугая не йдеться про якийсь надзвичайний випадок, про якісь таємничі зв'язки і загадкові зустрічі, а про річ зовсім буденну: дім і кохана. Дім — це хата під Сухарем, а кохана — Ержіка. На них мусять його зловити. І зловлять. Отже, він здебільшого крутиться в улоговинах Сухаря і саме там відвідують його і батько і дружина. Добре!

— Кілька днів залиште їх у спокої,— сказав вахмістрові, думаючи при цьому про Шугаєву рідню і нічні обшуки.— І слідкуйте за їхньою хатою здалека!

На пасовиську між Шугаєвою хижею і Сухарським лісом стояли два обороги, віддалені один від одного щось на триста метрів і майже на стільки ж від хат. До одного з них сховалися троє жандармів, щоб виконати наказ. Вони прийшли сюди пізно ввечері й не знали, що в другому оборозі вже цілу годину сплять Ержіка з молодшою Миколиною сестрою Ганнусею. Обидві воліли спати в осінньому тумані, ніж чекати на відвідування жандармів. Та коли дощового ранку вони злізали з копиці сіна, долиною і гірськими схилами залунало:

— Стій!.. Стій!.. Стій!..

Обидві почали щосили тікати. Затріскотіли постріли. Жандарми думали, що та друга — це переодягнений Шугай. Жінки миттю перебігли пасовисько і втекли до лісу.

Хвилину йшли, відсапуючись. Але Ержіка вже далі не могла йти. Скоріше впала, ніж сіла під смерекою. Голова Ержіки лягла на виступаючий корінь.

— Що тобі, Ержіко?

Ганнуся бачить: Ержіка біла, як смерть, а поділ її полотняної сорочки весь у крові. І крові багато.

— Ісусе, мати божа! Застрелили Ержіку!

Але дівчина помилилася. Ержіка кривавила, бо почалися передчасні роди.

Ганнуся кинулась у глиб лісу. Бігла до долин і полонин, де б Микола міг сьогодні спати. Біжучи, не переставала кричати:

— Миколо!.. Миколо!.. Миколо-о-о!

Її голос лунав у туманах розпачливо і страшно.

Жандарми під першим враженням теж кинулися до лісу. Трохи пройшли ним. Але невдовзі усвідомили собі, яка це дурниця. Троє людей у пралісі? Кого ж тут знайдуть? Вертались, лихі й незадоволені.

З узлісся бачили, як Петро Шугай, його жінка і троє старших дітей роздивляються навколо, що трапилося, і як Петро знову повертається до оборогів. Напали на них. Волокли старих до хати. Обидва менші хлопці бігли за ними й кричали. Але чотирнадцятирічний Юра боровся з жандармами. Двічі кидали його на землю, двічі вставав і, подібний до малого вовченяти, з вищиреними зубами і палаючими очима, кидався знову. Скрутили йому нарешті руки й поволокли за собою. Поставили Петра біля стіни хати і тоді, як один приставив йому багнет до грудей, другий бив. Юра після кіль-

кох ударів уже лежав, уткнувшись обличчям у траву, і плакав.

— Де Микола?.. Де Ержіка?.. Куди втекли?.. Уб'ємо тебе!..

В цю хвилину залунав від лісу страшний крик. Слів не можна було зрозуміти. Це був Микола. Стояв там. Жандарми обернулися і вже хотіли прикласти гвинтівки до плеча, як вдарив постріл. Один із них звалився на землю. Тих двоє, що залишилися, вбігли до хати й звідтіля зчинили стрілянину в напрямі лісу. Стріляли чергами.

Цього вечора згоріла Шугаєва хата.

Загорілась, як купа сухого хмизу.

Хвору Ержіку винесли.

Так вони робили у сибірських селах, якщо було убито котрогось із їх товаришів *. Остраху! Остраху на них! Невже ж вони на те врятувалися від російських, сербських, італійських, австрійських, німецьких і більшовицьких куль, щоб тут убив їх отой опришок? Чи на те ж билися в сибірських степах і доломітових скелях, щоб загинути в цьому розбійницькому селі?

Через три дні відбувся похорон убитого єфрейтора. Ні, це не був похорон, це був парад бойових сил перед обличчям ворога та воєнна демонстрація в сибірському селі серед його мовчазної ворожнечі.

З Хуста на похорон колишнього легіонера, як це і належить, прибув військовий загін у повному озброєнні, а його тяжкі кроки поміж колочавськими тинами і парканами нагадували війну. Навіть повітря набрало її барви й запаху, неначе над долиною нависли попелясті важкі хмари, не дозволяючи глибоко зітхнути.

Солдати винесли із школи домовину з вінками, в ній лежав убитий. Пролунала коротка військова команда. Піхотний рій і жандарми віддали мертвому товаришеві честь. Барабан військового оркестру загудів у тиші, як далекі постріли з гармат, і навівав страх. А колочавці, ховаючись за тини і вікна хат, дивилися на чорно-жовті ризи католицьких священиків, на одяг церковних прислужників, на представників влади в уніформі і на всю цю масу панів, які одним рухом пера можуть знищити Колочаву й помститися за смерть одного із своїх. Похмурий похід жандармських четвірок, бухання барабана, таке лунке між хатами, і повільний воєнний крок,

---

* Автор має на увазі контрреволюційний виступ у квітні 1918 року Чехословацького корпусу, створеного в Росії проти Радянської влади.

під яким шаруділи щебінь і каміння на вулиці, були зловісні й пробуджували згадку про голод. У греко-католицькій церкві видзвонював єдиний дзвін, а його подвійні удари падали на село погрозою, як у час нічної повені. Колочава мовчала.

І тільки старі євреї, постававши перед вивісками крамниць і ремісничих майстерень, розуміли, що означає ця державна демонстрація, і, не забуваючи при тому головної справи й не даючи волі почуттям, кривили куточки губ та ніздрів і думали: «Ет, погана справа! Хай замкнуть Ержіку, а випустять Миколиних товаришів. Бо людей не зловиш на те, що в них є доброго. Бо людей можна зловити на те, що в них є поганого». Цю догму знайшов, можливо в Мойсейових книгах, можливо в пресвятому зогарі, білобородий хусит Герш Лейба Вольф. І євреї цю догму прийняли. Бо з тактикою жандармів не погоджувалися.

ОЛЕКСА ДОВБУШ

Розбійники! Чорні хлопці!

Якщо сприяє їм час і юнацьке щастя, засновують пануючі династії. Але далеко частіше їх тіла гойдаються на шибеницях, або, що буває найчастіше, кінчають життя, уткнувши голову в мох, у кривавій калюжі від удару в спину. Але саме такі мають славу, гучнішу від слави королівської. Бо ті вбиті — це люди, що народилися саме серед цих гір, вийшли з народу. Саме тому, що не стали панами, не відчужилися, саме тому, що не залишили по собі династій. Взяли на себе терпіння і тягар усіх і спромоглися на те, на що інші люди цієї гірської країни ніколи не наважувались, хоч усе ж таки так гаряче цього прагнуть: мститися за кривди, вбивати панів, відбирати в них награбоване майно, а те, з чого не можна скористатися, нищити вогнем і залізом, на радість, на помсту, на пересторогу майбутнім дням і зі страху перед ними. Це ж діти їхніх мрій, бо ж самі вони впродовж віків не зважились підняти бунт і ніколи не пережили масової помсти.

Гляньте. Ось ця плеската каменюка була бенкетним столом Олекси Довбуша. Біля цієї криниці збирався він зі своїми чорними хлопцями. Під тією столітньою ялиною ділилися вони скарбами. Там танцювали дикого аркана, в одному колі побравшись за шиї, співаючи, притупуючи і б'ючи каблуками об землю. Ось туди він ішов на панський замок, щоб його спалити, коли раніш уже заманив з нього оборонців у інший бік. Тут стояла колись корчма, де відвідав єврейське весілля

і відійшов з мішками, повними грошей і перлів, а в цьому напрямі тягнеться тричі прокляте село Космач: там жила зрадлива кохана Дзвінка; а там далі — Чорногора, де він лежить, похований посеред усіх своїх скарбів.

Все, що про нього видумали пани,— неправда. Неправда й те, що було про нього написано в книгах. Бо то лише для того, щоб затьмарити його славу.

Олекса Довбуш не жив у половині XVIII століття, в час внутрішніх чвар у Польщі, коли Август воював проти Станіслава Лещинського; не жив після пожежі повстання Ракочі в Угорщині, в добу важких внутрішніх міжусобиць у Румунії, яка провадила війну з Росією; він не опришкував сім літ у краю, де аж кишіло від утікачів із військ Ракочі, Сенявського і Гольца, в горах, повних селян — утікачів з маєтків пана Йосифа Потоцького, ладних швидше піти на шибеницю, ніж терпіти знущання всяких військових мародерів та здирства князівських підстарост і отаманів. Навіть і те неправда, що Степан Дзвінка його застрілив у Космачі, коли він прийшов примусити Степана повернути посаг його другові. А рік 1745 — це вигадана панами цифра. Олекса Довбуш не жив у якийсь певний час. Жив тисячі років тому, жив сотні років тому, живе сьогодні й житиме завтра. Бо ж Олекса Довбуш — це не одна людина. Олекса Довбуш — це народ. Олекса Довбуш — це вибух помсти й жагуче бажання домогтися справедливості.

Як же це було насправді з Олексою Довбущуком?

Ось як воно було.

Це був кволий пастух, бідолаха, каліка й недотепа. Бо, вживаючи слова проповідників та тлумачів святого письма, тут мав бути даний світові доказ, що і кожний з нас, боязливих, покірних і бідних, може спромогтися на великі подвиги, якщо бог того схоче. Довбуш за всі зароблені гроші купив пістоль і, кульгаючи на одну ногу, блукав селами на радість і сміх дітвори. Вона за ним бігала, а як уже кого поміж пастухами били, то це, напевно, його. Люди його мали за ніщо.

Але бог нагородив його великою силою. За Тисою, у Чорногорі, стоїть гора Кедровата, а під нею зяє велика прірва, над якою стримить грізна скеля. Там жив чорт. Він глузував з бога. Сидить було на скелі й богохулить. Бог на нього громом. Але дідько стрибне в діру, а грім у пустий слід ударить у скелю й розпорошить хіба що тільки шматок каменя. А чорт знову вилазить і знову глузує. Господь знову в нього. А нечистий знову зникне в дірі. Довго так жартував з господом богом.

Аж якось Довбуш підглянув цю забаву.

Став спиною до блискавиці, націлився в чорта і вистрілив у нього. Чорт злетів у прірву, головою глибоко вгруз у землю і залишилася з нього лише хмара диму. Над Довбушем з'явився архангел Гавриїл. «Велика твоя заслуга перед богом за те, що ти звів чорта зі світу. Що за це хочеш від бога?» Довбуш замислився. «Люди нехтують мною, а я хотів би довести їм, що до чогось здатний та що можу бути для них корисним. Хай бог мені дасть таку силу, якої немає в світі, щоб я міг перемагати ворогів і карати за кривди. Хай зробить так, щоб мене ніхто не міг здолати. І щоб жодна куля мене не могла поранити». І коли Олекса повернувся до пастухів, а вони знову почали з нього глузувати й намагалися його побити, метав ними, як камінням.

З того часу став Олекса Довбуш ватажком. Стояв за правду і карав за кривду. Був жорстокий з панами, милосердний і ласкавий з людьми. Від багачів брав, а бідним давав. З п'ятдесятьма чорними хлопцями, яких згуртував навколо себе, палив замки злих панів і житла їх прислужників. Нападав на крамниці, брав для себе і хлопців горілку, а решту виливав; викидав на вулицю зоставлені речі, щоб кожний міг забрати своє. Одного разу напав на панський двір у Богородчанах і виніс звідтіля мішки чистих дукатів, поклав їх на плечі хлопцям, узяв свій топірець, такий ціпок із сокиркою, яким підпирався, і перетяв ним усі мішки. Куди йшли — губили золоті гроші, а бідні люди йшли слідом й збирали дукати. Пани стали добрішими, бо дуже його боялися.

Жив на Кедроватій. Там його хлопці витесали в скелі трон; сидів на ньому й звідтіля керував народом. Робив наїзди аж до Румунії і Туреччини, де відбирав від нехрещених гроші і носив на Кедровату. Хто потребував і приходив до нього, діставав. Чого не роздав, ховав до другої скелі. Наказав своїм хлопцям цю скелю так добре замкнути, щоб її ніхто ніколи не відчинив, і вони так зробили. Тепер будують люди залізниці і висаджують у повітря цілі гори, але тієї гори ані відчинити, ані розбити. Там сховані золото, срібло, самоцвіти, зброя, змащена олією, і якби Кедровата відчинилася, ті скарби осяяли б цілий світ. Але чекають нового Довбуша. Бо ж у Бразах Олекса перед смертю закопав глибоко в землю свій кріс. Він кожного року на макове зернятко піднімається вгору, в напрямі поверхні землі, а коли ввесь покажеться на сонці, з'явиться для добра світу новий Олекса Довбуш — радість людей і жах для панів, поборник правди і месник за кривду.

Всі війська, які тільки висилалися проти нього, Довбуш

розганяв, як зграю птахів. Дізнався якось пан цісар, що існує така людина, якої жодна сила на вб'є, і переказав йому, щоб він прийшов до Відня, бо хоче з ним укласти мир. Але це він хотів його тільки обдурити, бо коли Довбуш став наближатися, вислав проти нього своє військо, щоб убити його, а сам розсівся біля вікна і придивлявся. Та всі кулі від Довбуша відскакували назад аж до солдатів і вбивали їх. Тоді цісар наказав негайно припинити вогонь і уклав мир з Довбушем. Дозволив йому вільно воювати в цілому краю, мав тільки щадити його війська, а на те дав йому документи з печатками. Три дні і три ночі Довбуш пригощав цісаря і його двір.

А потім сім років ще воював у своїй країні, і доки жив, бідному народові було добре.

Знищила його жінка, цей вічний ворог чоловіків. Це ганебне плем'я, через яке стільки зла діється на світі. Розніжився біля жінки, забув про своє покликання і загинув. Ах ти, зрадливе бісове кодло! Звалася Дзвінка. Жила в Космачі і мала чоловіка. У хвилину кохання випитала в Довбуша таємницю і дев'ять разів присягалася перед богом, що її нікому не розповість. Невразимий Довбуш міг бути вбитий тільки срібною кулею. Її треба було зберігати в мисці ярої пшениці, яку під час дванадцяти великих свят у році дають попові святити, і дванадцять священиків мусило відслужити над нею дванадцять служб. Дзвінка те все розповіла своєму чоловікові Степанові.

Йде Довбуш із чорними хлопцями здобувати кутський замок. «Завтра треба вчасно встати, а сьогодні спать пора. Заглянемо до Космача і відвідаємо Дзвінку».— «Олексику, батьку наш, не йди завтра до Космача, сон приснився нам, ой, сон!» — «Гей ви, хлопці, молоденькі, нерозумні дуже ви! По дві кулі набивайте, під горою зачекайте, а я піду запитаю, чи вечерю Дзвінка дасть».

Прийшов під її вікно. У вікні — вечірнє сонце. «Спиш вже, кумонько, чи чуєш і вечерю нам готуєш?» — «Не сплю, слухаю і чую і вечерю вам готую, а буде то славна вечеря, аж усі люди будуть дивуватися»,— думає собі Дзвінка. «Спиш чи чуєш, моє серце, Довбушу нічліг даси?» — «Ой, не сплю я і все чую, та опришка не прийму. Степана немає вдома і вечеря не готова».— «Відчиняй же двері, суко, як не хочеш дочекатись, щоб я двері висадив!» — «Ні, дверей ламать не смієш, але їх не відчиню». Розсердився Довбуш, наліг на двері. А Степан на горищі набиває гвинтівку срібною кулею. Двері тріщать, замки ламаються. Налякана Дзвінка шепоче крізь шпарку Довбушеві: «Олексику, моє серце, я

роблю це, бо я мушу, не заходь, ой, не заходь! На горищі у коморі зробив засідку Степан». Двері відчинились. Степан згори стріляє срібною кулею. Цілився в серце. Влучив у праве плече. Але і з лівого боку бризкає кров.

Довбуш лежить у крові перед хатою. Хлопці далеко.

«Ох, Степане, ти за суку вбив мене!» А Степан з горища відповідає: «Не треба було б тобі з нею кохатися, ні таємницю їй довіряти. Бо у суки стільки віри, скільки шуму на ріці».

Де його хлопці, його легені? Крикне — не докричиться, свисне — не досвиститься. Але крикнув і докликався, засвистав і досвистався. Примчалися хлопці, як стадо нестримне. «Олексику, батьку наш! Та чого ж ти нас не слухав і чому не вбив її?»

«Як я міг її убити, дуже я її люблю. Ви підіть і запитайте, чи й вона мене коха?» А Дзвінка плаче: «Якщо б його не кохала, біле б я не зодягала, в білому б я не ходила, злота-срібла не носила».— «Важко, хлопці молоденькі. Віднесіть мене звідсіль. Покладіть мене під буком, хай я з вами попрощаюсь — по-розбійницькому вмру». Поклали його під срібним буком. «Олексику, батеньку наш, чи нам суку так убити, чи застрелити її?» — «Не вбивайте, не стріляйте, хата хай згорить вогнем, а їй кривди не робіть». А хлопці плачуть: «Олексику, батьку наш, де ми дінемось тепер, як нам вік довікувати, як нам замків добувать? Порадь же нам, молодим: чи в Угорщину податись, чи в Румунію іти?» — «Не ходіть опришкувати, господарити ідіть. Маєте три брили злота. З них одна на похорон, другу суці віднесіть, третя буде для всіх вас. Топірці ви, хлопці, киньте, людську кров не проливайте. Людська кров — це не водиця, проливати не годиться. Не блукайте вже світами. Більше вже не опришкуйте. Вам самим це не під силу, ватажка у вас нема. Хлопці, ви мої молодці, візьміть мене на топірці, занесіть на Чорногору, я її весь вік кохав, там і вмерти я бажаю. Дві сосни на Кедроватій — це мої сестриці любі. Там стоять два явори— це мої брати рідненькі. Там мене поховайте!»

Віднесли його на топірцях на Чорногору. Там помер і там його поховали. Під тінями диких скель, невідомо де, посеред скарбів, які осяяли б цілий світ, якби відкрилися.

Бог любить Довбуша. І дав йому славу ще й після смерті.

Ні раніше, ні пізніше, а саме в той день, коли перший сонячний промінь у році проникає крізь тіні скель на його могилу і дотикається його серця, приходить для світу великодна неділя, найбільше свято християнських душ.

Про цю гнітючу задуху, що налягла на Колочаву в день похорону жандарма, решта Верховини нічого не знала.

Вона знала тільки, що Микола Шугай не загинув і живе в лісах. Людина в лісі — ніби риба в воді: кожний знає, що вона там, а ніхто не знає де. В каламутних глибинах води і лісу є щось таємниче. Воно дражнить мисливців, рибалок і того, хто йде мимо.

Під лагідним сонцем осінніх полуднів сідають перед хатами жінки. На лівому боці за запаскою у них застромлено кужіль з пасмом овечої вовни. В правій руці крутять веретено і, слинячи нижньою губою лівий великий палець, прядуть грубу нитку. Вже не оповідають про гадів — найулюбленіша тема, якою хтозна-чому захоплюються: чи тому, що вгадують стародавні божества і біблію, чи тому, що пригадують свої сни. Вже не оповідають про гадючих королів — людей, які вміють свистом, коли їм тільки заманеться, принадити всяких гадюк і пропускати їх крізь обидва рукави своїх кожухів; ні про заклинання вужів у день свята Благовіщення, коли вся підземна погань вилазить на сонце; ні про добробут, який вужі вміють приносити тій хаті, де вони живуть; ні про їхню помсту, коли вони роблять так, що діти народжуються з гадючими головами і лускою на тілі. Тепер жінки говорять про Олексу Довбуша, Довжу і про того Пинтю, що його панські посіпаки, жандарми, зловили і прикладали до його тіла розпечені монети. Оповідачі кличуть надвір старих бабусь, вони ж бо знають, як це було. А ті, подібні до чарівниць, курячи короткі люльки із шпичастими покришечками, злізають з печей, виходять з хати і згадують.

Тут усі оповідають і про Миколу. Про невразимого Миколу, про Миколу-героя, про Миколу — відважного коханця. Він у горах. Жандарми роблять на нього облави, оточують його з усіх боків, засипають кулями, але він стоїть на лісовому камені і, махаючи зеленою гіллячкою, відганяє назад кулі й зникає, куди йому захочеться: можливо до своїх скарбів, десь там у прірві на Сухарі, до печери, найвеличнішої в усіх святинь світу. Про ту печеру не знають навіть його найвірніші приятелі. Він навідується туди не інакше як в оленячими копитами, прив'язаними до постолів, щоб людських слідів не залишати. Він знову перетинає країну, вилавить на поштові повозки, нападає на багатих євреїв, керонів і панів. «Я — Шугай!» Цих двох слів досить, щоб у людини починали трястися коліна, пітніти долоні і відкривалися гаманці. Щоб люди дозволяли собе бити та укладати гарнесенько в один ряд у рові, як щаблі перекиненої драбини.

Го, го! Чи чував хто коли на світі про такі веселі речі? Ха-ха-ха!

«Знаєте про цю пригоду з бароном? Там десь у Чехії живе собі панисько, купив собі право полювати у нас і платив двом лісникам за те, що для нього вони пильнували оленів. А тут нараз: ведмідь у цьому лісі! У бідолахи Андрія Колобіжка на Заподрині вбив коня. Тільки раз стукнув його лапою, а з того вже й мозок вискочив. Лісники почали ведмедя ловити на малиновий сік. Потім його привчали ходити на готову їжу. Таким способом цей ведмідь відучився полювати сам, і вони його заманили аж на зруб, куди він приходив брати собі м'ясо. Знаємо ми його: ведмідь потім стане такий товстий і лінивий, що хоч бий його довбнею, він лише бурчить і шкірить зуби, але від їжі його і за вуха не відтягнеш. Лісники викопали для барона стрілецький рів, прикрили його такими колодами, щоб їх і гармати не розбили, й телеграфували: приїжджайте, вельможний пане, будь ласка, поцілите без сумніву. З'їхалося панів три автомобілі, мали з собою припаси, вино, котел для варіння їжі, ніби на війну зібралися. В сєлі найняли коней, щось із вісім селян і пішли на ведмедя, в гори, де була зроблена для барона мисливська буда. Але коли вже сходили нагору, побачили крізь дерева буду, здивувалися: що за лихо? На дверях ніби червоніло щось велике. Прискорили кроки. Господи, та що ж це таке? Як у різника! А тут уже барон з лісниками надбігли й раптом з переляку стали як укопані. Ведмідь! До дверей був прибитий ведмідь. Але голий! Вже без шкури. Микола її стягнув, щоб не завдати панам праці, Ха-ха!»

«А Марійку Іванишеву з Точки знаєте? Хата Іванишева лежить високо проти Камйонки. Вже смеркало, коли Марійка виглянула у вікно: хтось до них іде. Кого до них може в таку пору вести дорога? Чи вже ж так пізно, щоб не міг кудись дійти? Матінко божа! На плечах у нього гвинтівка! Покликала чоловіка. Чоловік налякався. Каже: «Марійко, та це ж Миколка!» Прийшов, привітався: «Слава Ісусу Христу!» — «Навіки слава!» — відповідає Марійка. Хоч, знаєте, душа в неї в п'яти забігла. Всі стоять, дивляться один на одного, мовчать, а Микола тільки усміхається. Іваниш, врешті, набрався відваги: «А хто ви такий будете, кумоньку?» Микола сміється, показуючи білі зуби: «Та це вже ви знаєте, куме, хто я такий!» А потім каже: «Вбив я оленя тут недалеко. Допоможіть мені його принести, посоліть його, бочки, певно, знайдуться, або закоптіть шмат — колись прийду покуштувати». Приходить двічі, тричі і досить. А до Цілії Гавійової ходив на Кальнівець на кабани. А коли побачив, що

в хаті у Гафійки Гудзанової нема нічого-нічогісінько, роздав дітям гроші. А німецьким дівчатам-корівницям на Стиняку носить наливки, а вівчарям на Стременоші — солодощі. Що Миколці яких-небудь сто крон або й тисяча! Піде до своєї печери і візьме».

Про Миколку можна оповідати цілий день. Бо від Говерли аж до Вигорлят немає місця, де б його хтось певно не впізнав. Чи то переодягненого селянином, чи паном, чи мисливцем, священиком, солдатом, а то й жінкою. А якщо й були люди з дуже малою фантазією, які його ніколи не бачили, то й вони, напевно, чули у сутінках вечора тут або там на краю лісу голос сопілки, сумний і тужний, і це саме й була Миколина сопілка, бо ніхто ж не вміє гарно грати на сопілці, як він. Бо ж і йому часом у лісах сумно. Тужить за Ержікою.

Про Миколу можна також оповідати пізнього вечора в світлиці, коли в печі червоно догоряють букові дрова, а старі баби за комином докурюють з коротких люльок тютюн, змішаний з горіховим листям. «Гей, діти, ану цитьте, не маю вже більше мамалиги. Почує вас Микола!» А діти на печі широко розплющують очі і дивляться в темряву. Перед ними Микола перетворюється в казковий образ, і мороз жаху та захоплення пробігає у них поза спиною. Можливо, і справді він там під вікнами, можливо, справді він там надворі притаївся і слухає, що про нього оповідають. Якщо його колись вустрінуть, дасть їм солодощів і жменю золота.

Але хто такі товариші Миколи?

В неділю чоловіки, йдучи з гірських хат униз до села, одягають овечі кожухи, пошиті довгою вовною вгору, і з рукавами, що сягають далеко поза пальці. Юрмляться перед церквою білі волохаті групки і, привітавши одні одних іменем Ісуса, говорять про Шугая. Бо ж це неабияка радість — чути нові подробиці про пограбованих панів, які мучать людей повістками до Волового і Хуста і не хочуть їм платити за папірці, видані румунами, або слухати про багатих євреїв, гроші яких не принесли їм жодного щастя. Хай же Микола стріляє жандармів, матері їх хрін, жандармів, що водять людей в ланцюжках до в'язниць, крадуть у них з хат військові гвинтівки і старовинні рушниці, накладають на них кари за кожний дрючок з лісу і за кожного пструга з потоку і, як чорти, нишпорять поміж картопляними кущами за тютюновою розсадою. Бачите там у панському одязі і в зеленому мисливському капелюсі губатого чорта, що перед церквою гуляє і ні з ким не говорить? Це керон — тварюка і проклятущий злодій, який, укладаючи умови з підприємцями, об-

дурює лісорубів, кривдить їх, розплачуючись з ними, обкрадає їх, коли купує на залізниці квитки і їжу для всіх. Він хоч і неписьменний, як і вони, з простої хати, але тут він тепер надув пику, яку вже стільки разів били долоні лісорубів. Волохаті групки овечих кожухів не оглядаються в його бік, повертають тільки за ним очі. Ха-ха, щось посмутнів, хоч і вдає, що нічого не сталося. Микола в нього біля Драгова забрав гроші, що їх ніс до Хуста.

Але які з тих хлопів Миколині друзі?

Вони тут, між ними! Хрестяться так, як і інші, перед іконостасом грецьким хрестом і співають з усіма «господи, помилуй». Можливо, щоденно їх зустрічають і вітаються з ними, як із звичайними людьми. А вони все ж таки зустрічаються з Миколою і запинають обличчя синіми хустками. Хто вони і котрі з них? І ця таємниця хвилює, як каламутні глибини вод і лісів або уявлення про гадючих королів.

Одначе питання Шугаєвих спільників (уже не кажуть «побратими») дуже цікавить також і єврейську колочавську молодь. Ці хлопці, що дозрівають з гарних дітей в негарних підлітків з угруватою шкірою, довгими пейсами і надто раннім мохом на обличчі, ніколи не перепрацьовувалися, а вже тепер, коли фірманство, торгівля й ремесло їхніх батьків стоять, вони таки зовсім нічого не роблять. Від ранку до ночі ходять на розвідини. Годинами сидять на порогах крамниць, гойдаються на дишлях возів на подвір'ях, валяються на токарному верстаті й дошках у столярній майстерні Пінкаса Глазера, допомагають з нудьги тягнути Срулькові Розенталеві ковальський міх, заглядають до кухонь і ломають голову, звідки б їм дістати щось поїсти або хоч закурити. Сваряться, глузують один з одного, дискутують про Шугая.

Прошу вас: де міняє Шугай долари? Ну?! А куди подів ту скриню велюрових капелюхів, яку пограбував на Воловецькій пошті? Ну?! А куди діває цукор? А куди запхав дві пачки матерії Герша Вольфа?

Невже ж тут Абрум Бер ловить рибку?

Хто говорить про Абрума Бера? Ніхто не каже «так», і ніхто не каже «ні». Це тільки таке собі питання: куди Микола діває долари і куди ховає матерію, цукор, велюрові капелюхи? Певно, те все їсть сам! Ну, ні, ти, мудрагелю!

«Абрум Бер?» — думають усі й на Глазерових дошках, з долоні на долоню пересипають тирсу та згадують Ганеле. Невже ж Абрум Бер? Такий паршивий вискочка, що його батько примандрував сюди з Польщі напівголим волоцюгою. А бодай з нього заживо такі клапті тіла падали, з паршив-

ця! Все хоче зжерти сам. Багачеві чорт задарма дiти колише, а бідному не хоче й за гроші.

Ну-у, а за що будує собі Петро Шугай нову хату, хоч ні у кого не позичав? Ні у Герша Вольфа, ні в Абрума Бера, ні у Герша Лейби Вольфа!? А де взяв гроші Федір Буркало на корову? А звідки має Адам Хребта на цигарки, коли ніхто з них не працює? Ну-у? Слухайте ж: усі знаєте цього восьмирічного Іцка Когана з Майдану. Живе у Герша Лейби Вольфа, а харчується по єврейських хатах, тому що в Майдані немає жодного єврейського вчителя, а хлопець мусить вчитися в хедері по-єврейському. Такий хлопець все знає, бо при ньому все говорять. Ви його спитайте. Спитайте, чи не возить, бува, старий Ісак Фукс уночі з Колочави дошки? А чи не сховане щось під цими дошками?!

Справді: навколо самі опришки. Опришки і вбивці. Але найгірший зі всіх все ж таки Абрум Бер. Тут так, як у лісі. Один пожирає другого. Але Абрум Бер проковтне нарешті їх усіх.

Старі євреї проказують кожну молитву, яку їм їхній закон велить: зранку перед сходом зірок і після сходу зірок, перед сном і після сну, після їжі, перед питтям води і після пиття. Коли ж вони не молилися і турбувалися своїми дуже заплутаними інтересами, думали про Шугая. І говорили: «Ех, погана справа!»

А коли приїхав до Колочави жандармський майор оглянути сконцентрований підрозділ, делегація багатих євреїв висловила йому свою думку прямо у вічі:

«На Ержіку Шугая не зловите, але зловите його на його друзів. Бо люди не ловляться на те, що в них доброго, а ловляться на те, що в них поганого. Замкніть Ержіку, а випустіть товаришів».

Жандармський майор такої талмудської мудрості не розумів і не відповів. Йому було ніколи і попросив тільки, щоб один з шановних панів, може пан Абрум Бер, відвідав його завтра.

Але вночі наказав задніми дверима привести до школи Василя Дербака-Дербачка. І сказав йому:

«Ти нас дуриш, негіднику! Водиш нас, правда, свіжими Шугаєвими слідами, але завжди лише туди, де його вже немає. А ніколи туди, де він саме сидить».

«Чи можу ж я птахом долетіти з гір сюди до Колочави або й ви теж, як птахи, долетіли туди?»

Це була незаперечна правда.

Але жандармський майор не помилявся. Бо хоч Василь Дербачок і хотів завоювати довір'я жандармів (а це було не

так легко) і водив їх свіжими Шугаєвими слідами, а все ж таки остерігався видати їм сплячого Миколу. Нічого так не боявся, як арешту Шугая. Шугай міг би багато розповісти. Сподівався і завжди вірив, що Микола врятується, і від усієї душі бажав цього. Може, втече, може, назавжди сховається, може... ні, Дербак-Дербачок іншого виходу не бачив. На що сподівається Микола? І він уже має досить, і приятелі мають досить. А жандарми натискають: де був Шугай учора? Де спав? Хто з ним був? Де він сьогодні? Веди нас до нього! А через цю подвійну гру і двояку небезпеку Дербак-Дербачок дуже страждає. Тим більше, що невинних людей не хоче вплутувати, а Гната Сопка і Данила Ясинька видати не наважується. Його прямолінійний мозок не в силі винести роздвоєння. Змарнів, не спить і погано виглядає. Чого чекає Микола і чому їх усіх не позбавить такого становища? Але якщо господь бог вирішить наперекір Дербачковому бажанню і над Миколою нависнуть жандармські руки, тоді... тоді... так, тоді вже видасть його, але занімілого.

«Слухай,— сказав Дербакові-Дербачку жандармський майор,— даю тобі часу шість тижнів. Цього більш, ніж досить. До того часу ти нас поведеш на Шугая. А як ні, то замкнемо тебе і твого пастушка. Має вже двадцять років, а чим це скінчиться — добре знаєш. До того часу із Шугаєм тобі ходити можна. Але тільки тобі, пастушкові ні. Також видаси нам тих, хто ще з ним дружить. Всіх! Зрозумів?» Дивився пильно-пильно Дербакові-Дербачку у вічі, що намагалися бути спокійними. Потім звернувся до жандармського капітана: «Пане капітане, будь ласка, запишіть собі сьогоднішню дату. Через шість тижнів накажете їх обох арештувати й віддасте під суд!.. А ти можеш іти!»

Дербак-Дербачок вийшов від жандармів з важчою головою, ніж прийшов сюди.

Другого дня майора відвідав Абрум Бер.

Якщо Дербак-Дербачок хитався в своїх бажаннях між порятунком Шугая і його смертю, то Абрум Бер уже це питання вирішив остаточно: так, хай жандарми дістануть Шугая в руки! Але хай його дістануть мертвим!

Тому Абрум Бер і витлумачив офіцерові теологічний погляд Герша Лейби Вольфа практичною мовою:

«Заарештуйте Ержіку і випустіть його приятелів, пане майоре! На Ержіку його не зловите, пане майоре, вірте мені, це так певно, як те, що Єгова — наді мною! Пане майоре, Ержіка — це його головна шпигунка в селі, зв'язкові, очевидно, інші, бо ж кожна дитина знає, що за Ержікою, куди б вона не майнула, ходять переодягнуті жандарми, а вона,

безперечно, також про це знає. Поки Ержіка в Колочаві — вся праця даремна. А живого його пан капітан теж не зловить. Фю-у! Шукайте, пане майоре, в купі збіжжя своє зернятко! То б мусив пан капітан мати тут половину чехословацької армії! Випустіть його товаришів, пообіцяйте їм помилування і оголосіть, пане майоре, нагороду за його голову. Багаті євреї також таку нагороду оголосять, і через якихось чотирнадцять днів матимемо цілу історію за собою: хтось його застрелить або рубне сокирою, можливо, припровадить нам його зв'язаного, а може... чи я знаю? Щоб я такий здоровий був, пане майоре!»

Напровесні, коли сонце било промінням снігові маси, що танули, а в льодах, що склепилися над швидкими водами, почали з'являтися перші проталини, в Миколу Шугая немов сто чортяк в'їхало.

Він, що до цього часу, зберігаючи стару традицію опришків, убивав тільки обороняючись, тепер убивав, як найнятий. Він, легінь, що виступав завжди з незакритим обличчям і то проти багатьох відразу, тепер не гребував нічною працею, при якій треба було вживати сокиру й обризкувати кров'ю сволоки хат.

Увечері, після ярмарку у Воловому, на битому шляху хтось застрелив трьох єврейських купців із Мукачева, які їхали селянським возиком. А ще як їх застрелили! Миколі, цьому чародійному стрільцеві, що до цього часу ніколи марно не стріляв ні в оленя, ні у ведмедя, ні в людину, тепер чомусь рука почала зраджувати на відстані тридцяти кроків. Кулі вцілили в животи, а тому, що купці ще були живі, він колесами воза переїхав їм через горла. Проте жили ще кілька годин і могли відповідати на запитання слідчого. В хаті, біля Буштини, замордовано вночі цілу родину господаря-русина, який щойно повернувся з Америки. На Розі застрелено й пограбовано Натана Файгенбайма... Вбивства, вбивства... Не проходив і тиждень, щоб не було про них чути.

Що це Микола Шугай виробляє!

Жах навис над краєм!

Жандармський сконцентрований підрозділ збільшили до шістдесяти чоловік. Але всяке слідство наче відскакувало від твердих лобів людей цього опришківського села. Біля тих лобів усе кінчалося. А з них не виходило нічого.

Нічого не бачили, нічого не чули, нічого не знають, Миколи вже не зустрічали цілі місяці, в лісах і на полонинах ніхто його не зустрічає, до зимових повіток молоко пити не приходить. Двоє каменярів, що працювали на шосе, коли від-

бувся напад на купців, сиділи в той час біля купок каміння, і їх знайшли ще з мокрими животами, бо під час перестрілки вони влізли до рову й корчилися там у мокрому снігу. Але, уявіть собі, вони не чули за триста кроків пострілів і взагалі ні про що не знають. Дівчина, яка була свідком грабіжницького нападу на Драгівському шосе, відмовилася від усього. А пограбований у себе вдома Соємський Арон Зісович (він тільки чудом урятувався), тремтячи всім тілом, сказав слідчому в Хусті: «Нічого не знаю. Я втратив гроші, пане докторе, але життя втратити не хочу». Бо над краєм нависав жах, а жінці, що описала одного з убивць «американця», підпалено хату.

Що це Микола робить? Мститься жахливо, але, певно, він добре знає, чому так поводиться. А чи не виросли в Миколи крила? Вночі грабує в Німецькій Мокрій, опівдні вбиває біля Хуста, а ввечері підпалює в Бистрій. Невже ж це можливо?

«Замкніть Ержіку! Випустіть Шугаєвих приятелів! Оголосіть нагороду за його голову!» — кричать багаті євреї, а тому, що в них кожна сформована думка стає догмою їх віри, викрикують це з усієї сили, скажімо, послідовно і з усією пристрастю. Нашіптують це у вуха жандармським офіцерам, бомбардують цим окружне староство у Воловому, гримлять про це в мукачівських газетах, пишуть скарги до Праги. У жандармів, що були розлючені невдачею, роздратовані газетами, доганами і твердолобістю русинів, бувають приступи.

Кличуть Дербака-Дербачка. Посилюють свої погрози.

Але Дербак-Дербачок упертий, як баран.

— Не знаю. Не можу знати, де він. Я не бачив його вже два місяці.

— Брешеш!

— Не брешу!

А тоді, коли, здавалося, жандармський капітан от-от кинеться на нього й покличе вахмістра, щоб його зараз же заарештував, Дербак-Дербачок вигукнув слова, які всіх приголомшили:

— Це не Миколина робота!

Капітан на якусь мить немовби скам'янів. Бо цей селянин тільки висловив його власні найбільш приховані підозріння! Але потім схаменувся.

— Брешеш, брешеш, собако! — вхопив його за горло.— Брешеш! Брешеш! Брешеш!

Далі капітанове тупання змінилося на швидкий біг по шкільній кімнаті.

— Звідкіля ти це знаєш? — вигукнув, ставши біля нього, й, не чекаючи на відповідь, почав знову бігати по класу з кутка в куток.

Звучало це неправдоподібно, неможливо, але все-таки Дербак-Дербачок висловив тут і його думку. Бо ж справді: виросли в Шугая крила, щоб міг зранку грабувати тут, а вночі за сімдесят кілометрів далі? Ця швидкість уже давно здавалася йому підозрілою. Але в такому разі хтось убивав на Шугаїв рахунок! А це значить, жах! Тут справа не з одним тільки бандитом і навіть не з бандою злочинців. Тут, видно, справа з цілою округою опришків і вбивць! Жах! Жах!

Допит Дербака почався знову.

Капітан сів за стіл.

— А звідки ти це знаєш?

— Микола ніколи не вбивав,— але зразу ж поправився, додавши: — Крім жандармів,— за що офіцер обпік його поглядом.

— Я тебе питаю: звідкіля ти знаєш, що всі ці злочини не Шугай робить?

— Казати — ніхто мені цього не казав. Але знаю. Микола ніколи не хибив, стріляючи в звіра чи в людину... Він не стріляє людей в живіт і не вбиває сокирою, і не вдирається вночі до хати.

— Де Шугай?

— Нічого не знаю про нього вже два місяці.

— Ще живий?

— Не знаю.

— Хто ж тоді це робить?

— Не знаю.

І справді не знав. А коли капітан, сам до краю змучений, мучив його ще дві години й знову починав погрожувати, закричав Дербак-Дербачок:

— Так арештуйте мене й Адама. Замкніть мене! І Адама! Ви думаєте, що я менше боюся Миколиної кулі, ніж вашої тюрми? Таж ціле село знає, що мене сюди вночі водите! Чорт мені ліпше б ноги поламав, коли я йшов до вас уперше! Нічого не знаю, нічого не знаю, нічого не знаю!

«Арештувати чи пустити?! — міркував капітан. Руки й ноги в нього злегка тремтіли від напруження й хвилювання. Жах! Один жах! Цілі полки опришків і вбивців! Нервово витер чоло долонею.

Дербач-Дербачок був готовий на все; вже не боявся нічого. Бо при одному з питань сьогоднішнього допиту у нього в голові промайнуло щось ясне, і воно тепер набирало об'єму і форми. Так, можливо, що Микола вже не живе! Але одно

певно: тут його немає. Можливо, втік. Може, назавжди сховався. Може, врятувався. Господи Ісусе Христе, дай, щоб так було і щоб уже більше не повернувся.

Але надії Дербака-Дербачка були даремні.

Бо Шугай жив.

Не втік. Ховався. У Зворці.

Зворець — це село під Стримбою, з чотирьох хат, віддалених одна від одної на півкілометра. Воно в такій вузькій улоговині, що ряд з чотирьох людей з розпростертими руками може її загородити. Ця улоговина така глибока, що сюди світить сонце тільки сім годин на день, а траву із схилів треба звозити саньми, і то влітку, з ранковою росою або після дощу, бо взимку вгору не видряпатися ні людині, ні коняці.

Сюди попав дивним дивом. Стара Олена Дербакова, мати Дербака-Дербачка, дала йому якогось гадючого папою: це було взимку, коли ночував у них в селі, а Ержіка прийшла за ним. Не звернув тоді уваги на дивний присмак молока, а пригадав собі його вже пізніше, коли гадючі яйця дозріли і вже було пізно. Адже ж перед Дербаковими людьми його остерігали і Ержіка, і брат Юра. Дербак-Дербачок, одначе, все заперечив: а що ходить до жандармів, то кого ж із села жандарми не кличуть на свій пост? І Микола повірив. Але Дербакова мати була відьма. Наврочувала очима, вміла приготовляти чародійні напої, мала силу над гадами й уміла ввечері перекидатись у жабу або чорну кицьку. Люди це давно знали, а Микола не вірив; і за це мусив так гірко відпокутувати.

Однієї ночі, в колибі на Сухарі, відчув страшні болі в шлунку. Йому стало дуже гаряче, а в голові шуміли сто гірських потоків. Коли зранку через силу висунувся з хати на мороз і пройшов улоговиною кілька сот кроків, схотілось йому лягти кудись у сніг під дерево і залишитися там: хай буде що буде. Насилу пригадав своєю хворою головою, що цього робити не сміє, бо нечисті сили, які на нього напали, саме цього прагнуть. Йшов і бачив навколо себе тільки щось біле, а перед очима — кола. Одначе знав: мусить іти.

Як дістався улоговиною і снігом аж до Майдану? Про це не знає. Але майданська чарівниця, найславніша із чарівниць Верховини, була вдома.

— Слава Ісусу Христу! — привітався він, входячи до кімнати. Голова в нього тріщала.

— Слава навіки! — сказала чарівниця.— Ти Микола Шугай!

Навіть не дуже здивувався, що його знають.

— Я знала, що прийдеш. Треба було прийти раніше. Чекаю тебе вже три дні і три ночі!

Бачив тільки, як вп'ялися в нього блискучі очі.

— Якась відьма дала тобі напитися! Насадила в тебе гадів.

У нього в голові промайнула стара Олена і її погані сиві коси, що вибилися з-під хустки. І та ніч, коли до нього приходила Ержіка.

— Гади з тебе вийдуть.

Його зір якось дивно загострився, але бачив тільки її, немов лише вона єдина була на світі, а крім неї, не було нічого іншого. Бачив, як набирає на сковороду з печі жевріюче дерев'яне вугілля і як ставить сковороду посеред кімнати.

— Зараз вони з тебе вийдуть. Вогонь їх пожере.

Дала йому чогось напитися.

— Молися!

Микола говорив стиха слова молитви, а вона, бурмочучи якісь заклинання, ходила і бігала навколо нього, ганяла, як мала дитина; слова заклинання ставали виразніші, а Шугай бачив тільки її очі.

Почав блювати. Здавалося йому, що з нього вийдуть всі тельбухи, що виблює навіть душу.

Зненацька побачив: його блювота кишить гадюченятами, малими і великими, гадюки струмком вилітають з його рота, всі падають на сковороду і зникають в жарі, який їх поглинає.

Йому стало погано; трохи не впав.

— Тепер ти видужав. Іди на горище і виспись. Вранці знову будеш міцний.

Вранці справді відчув, що вже видужав. Майданська чарівниця — велика чарівниця.

— Спасибі тобі,— сказав, прощаючись, і кинув їй пригорщу грошей.

— І я тобі дякую, Миколо Шугаю.

Пішов у ліс до самітної колиби.

Цього дня застрелив найбільшого за своє життя ведмедя.

— Гей, га! — гукнув на ведмедя, коли побачив його на лісовій стежці на віддалі трьохсот кроків. Ведмедиця звелася на задні лапи, і він поцілив її під серце. Побачив, як кинулась до старого бука й почала рвати з нього кору і тріски. Цього дня було все ясне і веселе, й Микола відчув на серці радість.

Проте чари Олени Дербакової були надто міцні. Корчі почалися знову, а з ними гарячка, гірша за минулу. Навперемінно його обдавало то страшним жаром, то морозом; тоді го-

ді було зігрітися навіть величезною кількістю полін, що їх з таким зусиллям докидав до вогнища посеред колиби. Засинав лише на короткі хвилини і зривався, бо всюди вбачав вогненні язики, і йому здавалося, що колиба горить. Ранок! Якби тільки дочекався ранку!

Не знав, чи це вже світанок, чи день. Знав тільки, що мусить іти. «Але йти! Йти!» — повторяв собі стократ, стоячи на колінах, навпомацки шукаючи овечий кожух і одягаючи його. Так, іти! Іти! Це слово він втискував до свого пригніченого мозку, коли виходив на мороз, ніби смертельно боявся, що це найважливіше з усіх слів забуде.

Добрів до хати. У Зворці. Це була хата Юри Токара. Ввійшов.

— Я Микола Шугай. Приведіть когось, хто вміє писати.

Зненацька опинився сам на ослоні в світлиці з долівкою. На нього витріщилася велика піч, з-за комина якої виглядали якісь діти, що ніби були її частиною. А крім цього, тут було ще щось потворне. Воно наповнювало майже всю світлицю і ледве залишало місце для постелі та столу. Треба було кілька разів закліпати очима (пробі, що це таке?), щоб воно набрало форму ткацького верстата.

Перед Миколою стояла людина з клаптиком паперу, брунатного від тютюну, і з олівцем. Здається, це той, що вміє писати.

Господар, господиня і ще якісь люди стояли в сінях і крізь відчинені двері заглядали в хату.

— Пиши! — сказав Микола.

І продиктував листа:

«Приїжджай мене вилікувати! Якщо б хтось довідався, де я, загинуть твої двоє дітей.

Микола Шугай».

— Віднесіть це лікареві у Воловому!

Хитаючись, поглянув на людей, мов крізь туман:

— Це Зворець?

— Зворець,— сказав той, що вмів писати.

— Якщо довідається хтось, де я, він вигорить.

Потім втратив свідомість. Ще тільки промайнули в його голові слова: «Нічого мені не станеться. Маю таку силу від бога».

Окружний лікар соромиться. Аж вуха паленіють від сорому.

І, керуючи своїм візком угору по найгіршому в республіці шосе, роздумує:

«Це страшне! Скільки разів він уже їде тією проклятою дорогою вгору на Греговище, а потім униз у тереблівську долину, чотири години їзди, а потім ще годину пішки: лікувати бандита! Смішне становище! Тема для фарсу! Для найідіотичнішої комедії на світі! Але що було робити! Добре навряд чи здійснилися б погрози, а приятелі — голота. Пригадує якийсь випадок з власного досвіду. Їм на думку не спало б бути вірними аж за могилу й наражати себе на небезпеку заради наказів когось, кого тут уже немає. Але все ж таки: ця відповідальність, коли бережеш дітей, і це пекло, і ці істеричні приступи, якби наважився розповісти про це дружині! Ніде правди діти: загальний психоз із всемогучим і всюдисущим Шугаєм! Одначе тільки тепер, коли вже добре знав Шугая, він став таким дуже премудрим і певним того, що нічого б не сталося. Але тоді сказати жінці «Шугай»? Чи, може, ж видати його нині? Ха-ха! «Пане докторе! Бійтесь бога! Це ви нам говорите тепер, по двох місяцях? Знаєте, в що обійшлося державі за цей час полювання на Шугая? А ви, державний лікар, не донесли про випадок тифу?..» Фу-у!»

Кінь ледве шкандибає вгору на Греговище, трохи ще снігом, а трохи по камінню. Десь унизу, під ними, співає жайворонок, лікар попустив віжки, курить цигарку і має досить часу, щоб міркувати над своїм становищем.

Що може робити з тифом? Якісь порошки проти гарячки чи якусь камфорну ін'єкцію для підтримки серця, очевидно, й дієта! Але дієти у Зворці дотримувати не можна, хіба що дійде аж до того (ха-ха!), що лікар з Волового буде возити також їжу. Але цей надзвичайний парубійко (який прегарний рід — ці Шугаї!) з тими ведмежими грудьми і серцем, як у пса. Бігав з гарячкою в сорок градусів по снігу і викараскається з цього сам. Та щоб тільки не напхався мамалиги! Чого лікар туди їздить? Закохався в Шугая? Чи, може, для того, щоб давати йому батьківські поради? «Залишіть це, Миколо, і з'явіться добровільно до властей!» Яка дурниця! Або: «Миколо, кайтеся!» Так само можна б промовляти до лісових звірів — вовка або ведмедя: «Кайся!» У чому, люди добрі? Чого ж він туди їздить? Бр! Здається, лише для того, щоб одного дня опинитися перед окружним судом у Хусті як свідок оборони й доводити Шугаєве алібі в стількох і стількох злочинах. Як цей візок повзе, огидно повзе, однорічна дитина рачки його перегнала б! Вйо! Посувайся трохи, шкапо! А хто йому заплатить за ці всі дороги? Після канікул він повинен віддати сина в гімназію аж до Чехії, дівчинку також не можна навічно залишати в цьому св-

рейському селі; грошей потребує, як солі! При останніх відвідинах Шугай знову давав йому пригорщу стокронових банкнотів, затесався між ними і якийсь тисячокроновий папірець: здається, Шугай підвищує гонорар. А він йому знову сказав гнівно: «Це тимчасом облишмо, на це — часу доволі!» Гм, тимчасом! А вони ж дуже мені потрібні! Може, взяти їх? Ті гроші витягнені з кишені у якогось подорожнього? В цього також могла б бути добра халепа! Проклята країна. Тут із села, враховуючи сюди і попа, й ста крон не витрясеш. А люди кличуть лікаря, навіть будять його вночі, лише в годину смерті і, як завжди, задарма і марно! Ну! Нарешті, це вже славна Верховина! Коли дивишся з Греговища, вона лежить перед тобою, як на долоні: горби, чорні ліси, а в улоговинах — пруг ясної землі. Тільки на малюнку все це гарне. Тут і жито навіть не виросте. Лише тут і там на схилах — трохи вівса з низеньким стебельцем. «На камені тільки камінь росте»,— говорять тутешні люди. Гм, гроші, пограбовані в якогось подорожнього. Ху-у! Ні. Якщо Шугая зловлять живим, матиме з цього так чи інакше неабияку ганьбу. (Якщо ганьбою тільки скінчиться). Але грошей від нього не візьме... Залишається тільки потішати себе надією, що його живим до рук не дістануть...

Окружний лікар їздить далі до Зворця. Дає Миколі ліки від гарячки, робить йому камфорні ін'єкції, щоб підтримати серце. А й справді, одного разу привіз йому з Волового пляшку коньяку, щоб Шугай доливав його до молока. І мовчить.

Також і Зворець мовчить. Бо для людей на відлюдді посеред панського лісу, кожний крок яких (хоч на це інколи не звертають уваги) — це якесь порушення власницьких законів, мовчанка стала другим хлібом. Та й погроза спалити село може навести жах. А чого ж би вони мали бодай найменшим рухом щось зрадити, коли вже цілі роки не було тут такого достатку, як тепер, коли між ними Микола? Потребуєш грошей? У Токара живе Микола!

Ходить сюди Данило Ясинько, чорний, кремезний господар з Колочави. Микола повинен вже їсти м'ясну юшку. Але де того м'яса взяти? Таж єврейський різник у Колочаві не продає яловичини, і треба було б за нею іти аж тридцять кілометрів до Волового. Тому Данило Ясинько водить для Миколи корів. Ясна річ, не куплених. Цілої корови одна людина не з'їсть.

— Не вмреш, Миколко? — питається Данило Шугая, вдивляючись співчутливо в його прозоре обличчя, на якому світиться пара запалих чорних очей.

— Ні! — відповідає слабким голосом Микола.

А з дощаного ліжка на високих ногах, більш подібного до жолоба, ніж до постелі, питається Микола:

— Що нового?

— А що мало би бути? Нічого,— бреше Данило Ясинько.

— Опришкувати не ходите?

— А! — бо Данило вміє мовчати і перед людьми, яких любить.

— Не ходіть, хлопці,— Шугаєві чорні очі дивляться м'яко у вічі приятеля.— А що робить Ержіка?

— А що їй робити? Живе в Івана Драча, у батька.

— Не залицяється ніхто до неї?

— Нічого не чути.

А потім знову пливуть довгі дні, ні з ким не говорить, живе сам зі своїми думками. Поранений вовк, залізши в гущавину, нічого не хоче, лише чекає, чи в ньому знову оживе бог лісу ,чи, може, відійде від нього кудись угору, між верховіття буків.

Вікна цих старих хаток маленькі, два завбільшки в дві долоні, щоб можна було просунути лише голову, а не плечі. Захист від опришків. А крізь віконце, навпроти, видно два квадрати зеленого лісу, з якого світить відблиск березневого сонця. Ні з ким говорити. Господар запріг коней у візок і з двома відрами поїхав аж на два дні і дві ночі до Шандрова за джерельною ропою, солоною водою, бо за зиму вийшла. За комином на печі дрімають діти в сорочках. Господиня сидить за верстатом, тче з вовняної пряжі матерію, а верстат скрипить і наповняє хату стуком дерева об дерево. Час од часу приповзає до неї дворічне дитя і просить грудного молока.

Микола має таку міць від бога. Але непохитну впевненість у цьому треба ревно берегти, й не можна ні з ким про це говорити, навіть з самим собою, з остраху, щоб це таємниче і безіменне не потерпіло від грубого дотику. Воно лежить глибоко сховане під усіма верствами душі: ясно розжевріла точка, що просвічує всі верстви. Ні, з ним нічого не станеться в тій вечірній світлиці з великою піччю з квадратиками, що світять зеленим, з скрипом і глухими ударами верстата. Оленині чари були міцні, але його сила більша.

Що буде далі?

Не знає, що буде далі. Переконаний тільки, що все буде гаразд і звідсіля вийде до зеленої заграви, туди навпроти. Що його знову люди любитимуть і боятимуться, що знову побачить Ержіку і що ніколи його не зловлять. Бо його не

діткнеться жодна куля: ні з рушниці, ні з пістоля, ні з кулемета, ні з гармати.

Господар повернувся з вантажем роки.

Перш за все лає митників, які тепер біля джерела стягають п'ятнадцять гелерів за відро. Щоб уже і за ту краплю солоної води людина платила! Потім розповідає новини зі світу. Говорить про злочини в країні, про вбивство після Волівського ярмарку, про замордовану родину «американця» біля Буштини, про кривавий грабунок на полонині Рози. Тепер по дорозі до колиби на Стиняку хтось застрелив мадярського купця Наси Федора. Загинули від куль євреї Швар і Абрагамович. Важко поранено і пограбовано господаря Івана Тернавчука. Весь край про це говорить. Пишуть про це, кажуть, всюди в газетах, навіть у закордонних. Жандармерію постійно зміцнюють.

Микола напружено слухає.

— Шукають тебе. Вони гадають, що це все — твоя робота.

В Миколи починає сильно битися хворе серце.

— Як же так? А люди цьому вірять?

— Ну так. Дурні. Вірять!

Хтось убиває на його рахунок? Якийсь боягуз ховається за його спиною? У Миколи кров раптом ударяє в голову й жили пульсують на скронях. Зірватися, вхопити гвинтівку, зараз, тепер іти, бігти й бити боягузів і вбивців! Але руки, на яких хотів підпятися, підломлюються під ним, і він знову падає на сіно. Йому хочеться завити вовком.

Коли за декілька днів приходить вірний Данило Ясинько, ведучи сюди теля, Микола впивається в нього чорними очима і дивиться довго і пильно.

— Не опришкуєте?

— Ет! — відповідає Ясинько і дивиться на Миколу сміливим поглядом.

— В краю, говорять, багато вбивають.

— Щось і я чув про це. Убили там якогось єврея.

— Кажуть, що це звалюють на мене.

— Таж нікого не зловили!

І тоді у Миколи в напівтемній світлиці дико спалахують очі. Знову, як колись, загоряються тим старим чорноземним огнем і стають подібні до очей рисі і вовка у темній гущавині. Бо бог лісів знову оживає в Шугаєві.

— Я їх повбиваю. Як бог наді мною. Я їх повбиваю. Скажи це кожному.

Данило дивиться Миколі у вічі. Але в його душі тріпоче крилами зграя птахів.

Знає: Микола не бреше.

Дні в хаті сірі й смутні, протилежний схил осяяний сонцем, а вітер ворушить зелень. Він охолодив би голову. Ночі задушливі, а за двома віконцями світять своїм твердим блиском зорі. Микола Шугай видужував. Поволі пробував дибати по хаті, хоч лікар це заборонив; без дозволу лікаря їв і багато спав.

Була весняна неділя. З північного боку Рози зникали останні снігові плями, а схили під Стримбою розквітли пролісками, і дороги швидко висихали. Миколині господарі вбиралися в біле, господиня навішала на шию червоне і жовте намисто, найменше дитя загорнула в білу ряднину і вперше в цьому році пішла до церкви в Колочаву.

Микола виліз із хати і сів на порозі. Наставив обличчя проти сонця і глибоко вдихав його запах, що оздоровлює людей, звірів і дерева. Дивився у глибину лісової зелені, слухав, як з шумом летить бурхливий весняний потік, і тужно йому було за тими, кому належав і кого не смів торкнутися: думав про Ержіку, її нагадувала йому ця сонячна неділя.

Але зненацька його думки спинились.

Бо з лісу внизу виринула людина і йшла швидкими кроками по стежці в напрямі хати. Хто б це міг бути і чого хоче? Микола хотів сховатися. Але раніше, ніж підвівся на кволих ногах, пізнав прохожого.

За хвилину дивилися один одному у вічі. Микола, що сидів на порозі, і за кілька кроків перед ним його брат Юра, п'ятнадцятирічний хлопець, сухий і, як для свого віку, надто високий, але з такими сяючими очима, опуклим чолом і малим підборіддям. Вони дивилися один на одного мовчки, не дивуючись нітрохи, що зустрілися, і були повні радості від побачення.

— Вмреш, Миколко?

— Не вмру, Юро.

Сів біля брата на порозі, і обидва дивилися на краєвид.

Долина горіла радістю, а в ярузі співав потік.

— Якби хоч руку можна було в нього занурити, щоб відчути опір його бистрої холодної води! Коли вже і я зможу вийти з свого барлога і злитися знову з усім тим, що навколо мене?

— То буде гарно! — відчував Юра.

Все пахне сонцем, землею і водою.

— Хто тобі сказав, що я тут?

— Ніхто, Миколко.

— Як же ти мене знайшов?

— Довго я тебе шукав, але сьогодні вночі мені чомусь раптом здалося, що ти тут.

Як для весни, було надто парно і сонце кололо, мов жалами. Ззаду, над проваллям, підносилися хмари, сунули вгору на небосхил і там сивіли. Буде буря.

Брати довго мовчали. В цьому краю багато мовчать. Глибокі гірські долини, що ними можна йти цілими годинами, але, крім шуму води, не почуєш жодного звуку; праліси, тиші яких не каламутить ані дрібна звірина, ні птахи; пасовиська на горах, де тільки худоба терпеливо хрумає стебла трав,— це все людей не вчить говорити. Слова потрібні тут лише для найнеобхідніших буденних понять, а все, що торкається почуттів, можна висловити тільки поглядом, потиском руки, піснею сопілки або молитвою.

Так, Юра прийшов до Миколи і вже залишиться біля нього. Коли Микола зовсім видужає, піде з ним у ліс і вже не повернеться. В краю шаленіють жандарми. Щохвилини нападають на їхню недобудовану хату, вдень, уночі, кілька разів за ніч, витягають з постелі, розкидають речі і б'ють. І батько втече. Відведе худобу на полонину, маму з малими дітьми залишить десь там і піде в Польщу або Румунію. Але він, Юра, залишиться з Миколою.

Микола дивиться вгору на міжгір'я. Воно десь посередині перегороджене голубою завісою, велетенською завісою, що прямо звисає з неба. Серединою міжгір'я перекочуються гострі білі хмаринки, смішні тим, що такі малі та неспокійні. Зворецька хата вже стоїть у густій тіні. Але улоговина ще й досі світить сонцем.

— Ти вірив, що ці всі вбивства — то моя робота?

Юра дивиться здивовано на брата.

А чому ж би не вірив? Таж і він, п'ятнадцятирічний, прийшов убивати.

Хто це робить?

Можливо, Гнат Сопко, можливо, Данило Ясинько, а може, Василь Дербак-Дербачок зі своїм пастушком Адамом Хребтою, може, всі вкупі, а може, й ніхто з них; Юра не знає. Знає тільки, що Дербак-Дербачок — зрадник, а його мама — відьма. Дербак-Дербачок ходить до жандармерії і посилає їх на їхню хату.

— Знаєш, що я вб'ю того, хто вбиває на мій рахунок?

— Знаю.

Чого ж би Юрі цього не знати? Микола може зробити все, що схоче.

— Дербачка також треба вбити.

— Можливо,— відповідає Микола.

Страшна синя завіса присунулась аж до них, заповнила все міжгір'я. Перед нею лишилися тільки маленькі клаптики

пагорбів, за нею не видно нічого, а на ній дико крутиться кілька сніжнобілих хмар. Похолодніло, ніби взимку. Навколо непроникліва тиша. Дерева завмерли без руху, ждуть, щоб зловити перші краплі з неба.

Зірвався сильний вітер. Самотні дерева низько зігнулися. Долина в одну мить зникла, і стало видно тільки клаптик стріхи над головою. В стріху вдарили перші великі краплі. Темряву освітила блискавка, що гравою обійняла весь небосхил. Вдарив грім, а гуркіт пронісся широко по хмарах.

Над ними і коло них свистять блискавиці. Тут! Там! Раз у раз б'ють у клаптик морогу перед ними. Небо прорвалося зливою і громом.

Обидва легіні не залишають хатнього порога. Юра поклав братові на коліна руку, а Микола прикрив її своєю долонею. Дивляться на бурю, і їх очі веселіють.

В час такої громовиці євреї внизу на улоговинах моляться: «Радіємо, господи, що ти такий сильний». Але Микола і Юра знають, що це значить: це господь бог переслідує своїм громом чорта. «Ніколи мене не вб'єш»,— сказав чорт богові. «Ні, вб'ю!» — «Сховаюсь у худобину».— «Заб'ю худобину; дам людям іншу».— «Влізу в людину».— «Заб'ю людину; створю іншу».— «Сховаюсь у недільну тріску». І бог замовк. Бо на тріску, зрізану в неділю, бог не має сили.

Небо — це вже суцільний вогонь, а світ — самий грім. Кінці батогів блискавиці шмагають моріг. Там! Там! Там! Десь тут мусив сховатися чорт.

Не бояться. Бо цього, що приходить з гір і лісів, не треба боятися вдень. Лише того, що приходить знизу від людей. А це, що діється зараз, справа бога і чорта і їх не стосується.

Обидва хлопці сидять рука в руку й дивляться широкими очима в обличчя бога землі.

Це одна з тих хвилин, коли говорить бог землі. В людині і поза нею. Це одна з тих хвилин, що вирішує питання про життя і смерть.

— Ну, а що тепер, Шугаю? — сказав, звівши догори брови, окружний лікар Миколі, коли заявив йому, що більше до Зворця не приїде.— На що сподіваєтеся? На приятелів? Приятелі — це голота, ті вас зрадять.

У Миколи стиснулося серце.

— Ні, грошей від вас не візьму,— відсунув Миколину долоню, повну папірців,— вважаю те все за насильство над собою, під тиском якого я так поводився. І думаю: ви не віддячите мені тим, що комусь розповідатимете, хто вас лікував.

І, радий, що знайшов законну формулу, відійшов, як злий кредитор. Микола залишився серед хати один.

Горло ледь стиснулося.

Приятелі його зрадять. Лікар сказав правду... Чи зрадить також Ержіка?.. Ох, як тужив він тепер за нею, коли його тіло наливалося свіжою кров'ю. Як прагнув він Ержіки! Невже ж і вона його зрадить, і він залишиться одинокий проти цілого світу?

А хоч би й так!

Струснув з плечей погані думки, і тіло випросталося. Відчував, як широко розставленими ногами впирається в землю і яка сила з неї ллється струмом у нього. Має в собі божу силу. А вона його не зрадить. Хоч би залишився сам один проти цілого світу.

Вийшов на поріг і свиснув у два пальці. Юра був у лісі, бо треба було його сховати від лікаря.

Прийшов.

— Завтра підемо звідсіля, Юро.

З цього часу обидва брати вже ніколи не розлучалися.

І з тієї пори знову на лісових дорогах зустрічали люди Миколу Шугая. Але бачили його щораз рідше в товаристві його замаскованих приятелів. Тепер ходять обидва: Микола в своїх альпійських черевиках з військовими обмотками і стрункий п'ятнадцятирічний хлопець у верховинському народному одязі, в постолах, у вузьких штанах і овечій гуні, з чересом для охорони ребер від ударів. Перехрещують країну, з'являються раз тут, раз там — не підлі душогуби, але чесні опришки, які одверто дивляться у вічі ворога і приятеля.

Знову переймають пошту і повозки. З рову виступають на дорогу двоє людей: хлопець з недобрим огнем в очах і гвинтівкою в руках, готовою до пострілу, і спокійний Микола, який з гвинтівкою на плечі йде попереду і промовляє свою чародійну фразу: «Я Микола Шугай». Не треба вже страшити ляпасами, вистачає страшного імені, ніхто не зважується на опір, люди їх знають, знають їх також і поштові фурмани. Вони, сховавши поштові гроші в чоботи або під сидіння, усміхаються в страху зовсім довірливо: «Сьогодні, думаю, Миколко, багато у нас не знайдеш».

Яка радість для Юри бути опришком!

Яка розкіш для нього, бо до сьогодні сам був повний страху, а нині наганяє жах на інших людей! Яка гордість на битому шляху стояти з гвинтівкою при боці, дивитися на зблідлих людей з піднесеними руками й думати собі: «Як захочу, застрелю тебе, пане службовцю, а як мені захочеться, то й не застрелю, але звалю тебе з ніг, позеленілий крамарю з переляканими очима і рудою бородою!» Яке задово-

лення сидіти з Миколою в лісі за буком, дивитися крізь листя, як за десять кроків від них ідуть стежкою двоє жандармів, і знати, що їх життя залежить від легкого натиску вказівного пальця на курок рушниці! Моліться, пси, до Юри Шугая, щоб він не зробив цього руху, і бережіться кожного найменшого жесту, який би лише тільки на одну соту градуса підвищив жар його чорного ока!

Було це одного разу, коли вони злізли коло Камйонки вниз на битий шлях за Синевиром.

Долина тут вузька, якраз місце для шосе і для ріки Тереблі; а вони сиділи на скелястому березі й дивилися, як на бистрій хвилі свистять дараби, намагаючись її перегнати. «Щасливої дороги!» — гукали за старим звичаєм сплавникам і махали їм рукою. «Дякуємо»,— відповідали ті (але не було їх чути), пізнавали Миколу, стоячи на дарабі і кермуючи веслами сплави, що летіли наввипередки з чортом та перестрибували легкими хвилястими рухами там, де через кілька тижнів уже висунеться з води велике каміння і прутяні гаті для охорони берегів.

— Хтось їде,— сказав Юра. Він сидів трохи вище на березі й показав головою на битий шлях.

По дрібному щебеню шосе їде возик. Його тягне пара коників. На возі стоїть бородатий єврей в дірявому поруділому сюртуку. В руці тримає віжки, а коні біжать риссю.

— Е, це Пінкас Майслєр з Негрівця,— каже Микола.— Від Пінкаса Майслєра нема чого брати.

— Все ж таки погляну, кому і що він везе,— відповідає Юра.

Але Майслєр нікому нічого не везе. Везе тільки для себе від полянського шойхета по-ритуальному зарізану курку і саме тому їде риссю по горбистому щебеню: сьогодні п'ятниця, і він би хотів бути якомога швидше дома, бо курку треба приготувати на шабасову вечерю, а жінка мусить упоратися з усією роботою раніш, ніж на небі з'являться перші три зірки.

Юра вистрибує на дорогу.

— Стій! Шугай! — А гвинтівка збоку приготована до пострілу.

— Шма єсруель! — шмагнув коні, заплющив очі, обличчя його стягнулося від смертельного жаху, а в очах промайнули курка і камінь.

Візок швидко пролетів повз Юру.

Пліск! — впстрелив Юра йому вслід.

Пінкас Майслєр пустив віжки і упав навзнак, а перелякані коні гнали, мов шалені, далі, аж хрускотів щебінь.

— Го-го! Як це було смішно!

На дорогу вибіг Микола.

Скам'янів і хвилину дивився на переляканих коней і на віжки, що волочилися по шляху. Не вірив власним очам.

Потім охопила його дика лють. Якби тільки міг, одним ударом звалив би брата на землю.

Загорлав на нього:

— Що ж ти робиш!.. Щоб тебе трясця!..

Юра дивився на нього здивовано. Що ж такого? Чого гнівається? Чи ж не все одно Миколі, чи він забив одного чи десять? Чи ж він так побивається за євреями? Не розумів.

Микола пішов швидкою ходою в тому напрямі, куди поїхав віз, немовби хотів наздогнати переляканих коней, що десь запутаються в посторонки і стануть або поламають ноги. Юра пішов за ним.

І лише згодом, коли вже звернули з дороги в ліс і йшли мовчки, мов суворий батько до сина, що провинився, сказав Микола:

— Більше такого не роби!

Сказав це сердито, але все ж таки як батько, що вже перестає гніватися.

Не міг довго сердитися на Юру. Ще тієї самої ночі, повернувшись з походу до Негрівця, де вдові Майслєра всунув за вікно чотири тисячокронові банкноти, і заставши Юру сплячого в оборозі, прикрив його своєю гунькою і ніжно дивився на нього при місячному світлі. Яка радість, що цей хлопець прийшов до нього! Можливо, любив його одного; але це вже зовсім напевно, що тільки йому одному цілком довіряв.

Так, була ще Ержіка. Коли дивився від Заподрини на дві вершини Дервайки, що так дуже були подібні до жіночих грудей, думав про неї; і коли сидів на скелі, підперши долонями підборіддя, й дивився на течію ріки і м'яку лінію між двома хвилями, тремтів завжди, уявляючи її тіло. Засинав на оборозі з думкою про неї і повний її запаху, а як увечері грав на сопілці, мав таке відчуття, ніби вона стоїть за ним, слухає і обніме, коли він скінчить грати. В сонячні дні годинами лежав за скелею на схилі над Колочавою з біноклем і пильно дивився на хату старого Драча. А тоді повторялися хвилини його повороту з війни, коли очікував у нічному лісі біля полонини на Потоці і, тремтячи від ревнощів і туги, дивився на вогонь, біля якого Ержіка сиділа з Гафією, Калиною і Зятеньковим Іваном. Вийде з батькової хати? Побачить її, як вона з відром ітиме по воду у підібраній сорочці, заткнувши її кінці за пояс запаски. А хто це там уже тричі

пройшов біля хати? І Миколині очі так, як і тоді, дико блиснули. Якщо ввійде в хату до неї, застрелить його, коли повертатиметься! Добре націлиться і влучить навіть і з такої віддалі!..

Ах! Так кохав Ержіку! Але все ж таки вона була щось інше, ніж Юра. Цей хлопець належав лісу і належав його будням. Ержіка була чимось поза буднями, подібним до весняної неділі або до блискавиць у горах, або, ще краще,— до пісні його сопілки. Чому Юра не любив Ержіки?

А були ще тут і приятелі.

Але ті належали вже до минулого. Відносини, які ще тривали, це була лише звичка, і то вже нетривка. Ще відвідували його, приходили його голити, носили йому на Сухар овечий сир і мамалигу, також інколи брали ще участь у набігах: Гнат Сопко, Данило Ясинько, Василь Дербак-Дербачок і його син Адам Хребта. Ті, що не сидять у в'язниці. Але яка холодна стіна стоїть між ними! Дивляться один одному у вічі, але так, ніби крізь покрите інеєм вікно з світлиці на подвір'я. Юра не помиляється, коли ненависно хмуриться в їх присутності й не випускає з рук гвинтівки, приготованої до пострілу.

Ось Дербак-Дербачок з тими непевними, неспокійними очима, ходить тепер до нього так рідко і так часто до жандармів. А це ж його мати-відьма намішала Миколі гадючого напою! А чи це не постать Адама Хребти, чи не він так обходить хату тестя Драча? А чи немає часом тут між ними, тими чотирма, що сидять і не знають, про що говорити, того, хто вирізав родину «американця» і підстрелив після ярмарку у Воловому трьох євреїв та переїхав потім колесами по їх горлах? А все звалюють на нього! Все те на його рахунок! Миколина кров кипить, його очі ковзають з одного на другого, на мить зупиняються на котромусь, а вони відчувають ці погляди і хоча й сміливо дивляться йому у вічі, мороз у них пробігає поза шкірою.

— Адаме,— сказав раз у ліщині на Сухарі до Хребти і при тому спокійно їв хліб з сиром.— Скажи своєму батькові, що на Заподринській полонині лежить його кінь, якого Юра проколов багнетом, а я про те не знав. Твій батько — зрадник, тому вже до нас не ходить. Це пересторога... також і для тебе, Адаме.

Кажучи це, Микола пронизливо поглянув на нього.

Адам Хребта зблід.

Юра сидів недалеко на трухлявому пні, чорні очі горіли в нього, як у рисі, а на коліні тримав заряджену гвинтівку.

Інші лише тепер звернули увагу на нього, що сидить за чотири кроки від них і може одним рухом пальця застрелити кожного, кого захоче.

ЕРЖІКА

Чому Юра так не любив Ержіки?

Це був прадавній страх створінь перед усім невідомим, але надто близьким, від чого може прийти смерть. Страх, який примушує лиса, коли така небезпека діткнулася його носа, протягнути хвоста і повзти викрутасами геть, а оленя — кількома стрибками перескочити у найближчі нетрі. А Ержіка була незнана, була надто близька, і від неї могла прийти смерть.

Вона жила тепер у центрі села у свого батька Драча з братом Юрою. Було багато важче зійтися з нею, ніж перед пожежею, доки ще жила в Шугаєвій хаті на краю лісу, далеко за селом. Але від старої хати не лишилося нічого, крім декількох обгорілих віконниць, а новий будинок стирчав над лукою без стріхи; бо Петро Шугай вивів малих дітей, жінку і худобу вище в гори, на полонину Красну, а сам утік до Румунії.

Та все ж Микола зустрічався з нею. Бо як же ж йому жити без Ержіки? Тікала вночі від батька і брата Юри й скрадалася, хитра, як лисиця, в пітьмі з хати, оточеної жандармами, щоб зійтися з коханим. Коли ходила двічі на тиждень на полонину по молоко від батькових корів, за нею всю дорогу пильно стежили жандармські патрулі, ховаючись у ровах або за деревами. Але завжди вміла точно відгадати, чи безпечно, а вже Микола й Ержіка знаходили місця, де вона могла прослизнути, а він чекати, щоб усміхнутись, а то пригорнутися похапцем одне до одного. А якщо Ержіка надто довго не приходила, Микола підводився на нічному оборозі з-під братового боку й відважувався йти аж до села; скрадався поміж соняшниками і тичками, на яких сплелася квасоля, попід тинами городів, лежав годинами в коноплях, щоб тільки виявити, де вартує сторожа, й перестрибнути через перелази. «Моє реберце!» — будив її в коморі пошепки і тулив своє обличчя до її. Бо як же ж можна було жити без цього тепла, без цього запаху вишневого дерева, без цього тіла, такого гнучкого, як течія поміж двома хвилями?

Коли б Юра Драч не любив сестри, він би її за все те зненавидів. Переконував, кричав, присягався їй і собі, що заб'є Миколу, але вона ходила навколо нього, спокійна, працьо-

вита, не зважала на його ревнощі й думала своє. Навіщо ж гніватися, коли й так ніколи не буде інакше, таж брат її любить, бити її не буде, а якщо лютo струсне її за плечі,— невже це болітиме? Юра Драч пильнував Ержіку. Юра Шугай пильнував Миколу. А вечорами, коли з братового обличчя вичитував про близьке нещастя, він стежив підозрілими очима за кожним його неспокійним рухом і вночі, коли Микола з-під його боку відходив і не говорив куди, напівзводився з сіна й дивився йому вслід докірливо смутними очима.

Вчора пробув Микола всю другу половину дня біля Колочави; лежав за скелею і дивився у бінокль на подвір'я і вікна Драчевої хати. Вже десять днів не бачив Ержіки. Але вночі, коли зійшов у лабіринт сільських городів, не зміг дістатися до жінки. Може, скрипнули дверцята, коли вповз до сіней, можливо, це було випадково, але з великої кімнати із скаженим криком «Хто тут?» вибіг Юра Драч і почав кликати жандармів. Миколі ледь-ледь удалося втекти у темряву.

Повернувся в гори на зорі, гнівний і нещасливий.

Юра Шугай уже не спав. Чекав брата, як ревнива жінка. Сидів під оборогом, краяв кукурудзяний малай, а коли Микола наблизився, допитливо дивився на нього.

І Микола вже не пішов спати під стрішку оборогу. Він теж сів, сперся на оборіг сіна, гвинтівку поставив біля себе та спостерігав, як народжується світанок. Не обзивався.

Обізвався Юра:

— Ти був у Ержіки?

Микола не відповів.

— Отже, був!

Сонце над Красною ще не зійшло, лише холодне світло сповіщало про його прихід. На протилежному боці на щоглу оборогу сіло каченя, не рухалося і, тремтячи, чекало на перший промінь, що зогріє його.

— Тому ти такий блідий! Ти завжди такий блідий, коли вранці приходиш від неї.

Микола чув голос брата, розумів трохи також зміст слів, але вони його не цікавили. Не доходили до нього, зупинялися за два кроки від нього, так ніби хтось чужий говорив до когось іншого.

— Слухай, Миколо,— продовжував Юра, і його голос звучав стурбовано, ніби це старший брат повчав молодшого,— Олекси Довбуша також куля не чіплялася, й ніхто не знав, як його убити. Але Дзвінка, його кохана, виманила в нього таємницю.

Над Красною сходило сонце. Перші промені боляче кололи очі. Околиця швидко вкривалася позолотою. Верхи протилежних гір уже світилися, і радісне світло посувалося вниз у долину. Ніхто не має права позбавляти його жінки, яку йому дав бог. Треба буде застрелити Юру Драча! Чому той його ненавидить, таж він йому ніколи не заподіяв кривди... Молоде каменя на щоглі оборогу сиділо без руху, як опудало.

А далі Юра вимовив страшне слово, яке давно навівало на нього жах:

— Ержіка — відьма! — сказав це тихо, дивлячись у землю, бо боявся цього слова.

Навпроти чорним лісовим жолобом пливла вгору біла хмаринка. Сама одна в чистому пломеніючому просторі, густа, як добре вимішений буханець хліба, пливла вгору по верхів'ях смерек, не розбиваючись об них. Що на це скаже Ержіка, якщо одного разу знайдуть її брата на полонині мертвим?

— Знаю, що з тобою вночі Ержіка виробляє. І чому вранці ти завжди такий блідий.

Якщо довго тягнеться ланцюг слів, хоч би й хлоп'ячих, несміливих і тихих, то кінець кінцем все-таки дійде до людини.

— Обертає тебе вночі в коня і до ранку їздить на тобі.

Що це плете той хлопчисько?

— А ти, Миколо, чи не міг би зробити з нею так, як той господар з Веречок?

Господар з Веречок? Микола, очевидно, знав оповідання про верецького газду. І його жінка була відьма і обертала його вночі в коня. Але раз, порадившись з якоюсь чарівницею, він тільки вдав, що спить, а коли жінка нахилилась над ним, щоб розпочати чари, вхопив її за волосся, не пустив і бачить: волосся обернулося в гриву, жінка — в кобилу, і він цілу ніч аж до світанку гасав на ній. Зранку відвів кобилу до коваля, дав її підкувати і поставив до стайні. Тоді пішов на роботу. Але коли опівдні прийшов обідати, в світлиці на постелі вмирала його жінка. Подивився і побачив: у жінки на руках і ногах, пробитих цвяхами — підкови.

Добре, але що спільного він має з газдою з Веречок?

— Або ще краще, Миколо: ти її вбий!

Миколині очі блукали по межах гір і ясного небосхилу.

Що плете цей хлопець?

— Або ні, краще, Миколо, я її сам застрелю.

Тільки тепер Микола поглянув на брата. Подивився на нього трохи так, як на цуценя, що зі страху за нас, туля-

чись до наших ніг, шкірить беззубий рот і хотіло б вкусити. Сказав:

— Ержіка ні в чому не винна.

Цілий світ іскриться ясними барвами. Каценя всунуло голову між пір'я шиї і, потягуючись, випростало крила; потім швидким льотом знялося вгору. Одинадцять днів уже не бачить Ержіки. Щось діється з нею. Ержіка відлітає? Так, щось діється. Він це відчуває. По ледь помітній різниці між її попередніми і теперішніми обіймами, по невловимому ваганню в долю секунди, яке може спостерегти тільки спраглий коханець, та й то не напевно.

Але Юра це знає, відчуття і знання у нього ще не так відділені одне від одного. Знає це і відчуває близьку смерть.

— Чого ви варті, бовдури? — говорив жандармський капітан до своїх людей.— Не вміти привабити до себе дев'ятнадцятирічної жінки! А ще вночі стережуть її постіль! — Капітан уперто тримався за план зловити Шугая на Ержіку.

І ось одного вечора, коли корова повернулася з пасовиська і Ержіка її в сутінках доїла, світло від дверей хліва заступила чорна тінь. Обернулась і з переляку мало не випустила дійниці з-поміж колін. По чорних обрисах шапки впізнала жандарма. А вже так довго залишали її в спокої.

— Як здоров'я, Ержіко? — весело сказав парубочий голос.

Хай нічого не боїться, він прийшов не в службових справах, чув тільки, що вона, Ержіка, має по чоловікові ведмежі шкури і хотів би якусь послати своєму шуринові до Чехії.

З хвилину торгувалися під стайнею. Він був милий, говорив, що не має зовсім на думці мучити рідню Миколи, а коли розходилися, хотів погладити її волосся.

Так воно і почалося.

Можливо, Микола говорив правду: можливо, Ержіка не була винна. Можливо, тут завинив Юра Драч, бо він ходив тепер з нею на полонину і так довго заважав їм зустрічатися. Можливо, в цьому була вина жандармського капітана. Але, можливо, не було тут нічиєї провини. Може, Ержіка скорилася перед насильством старшого жандарма, надто великого пана, щоб хтось посмів одверто йому опиратися. Хотіла, може, полегшити долю свою і Миколи, або, можливо, все ж таки подобалася їй сильна постать жандарма, його кучеряве волосся й білі руки з перснем. Одне напевно: хоч її коліна і стали безвільні, але вона відпихала його руками і була потім червона і мовчазна, і коли б могла заплакати, то плакала б.

Колочава — прокляте село. Жандармам завжди нагадувало сибірські села. Живеш тут, як в окупованому краї, люди дивляться похмуро і водночас глумливо, а з того часу, як на Колочаву за підтримку бандита наклали тридцять тисяч крон контрибуції, є вже тут не один Шугай, а сотні таких, які б охоче вбивали. Сільські жінки полохливі, мовчазні й обминають кожного жандарма. Єврейські дівчата за прилавками і на східцях перед крамничками вміють мило базікати і розкішно сміятися, але очі матерів насторожено стежать за ними, і завжди десь трохи збоку стоїть котрийсь із братів з руками в кишенях, підсвистує і вдає байдужого; цих дівчат не можна й через вулицю провести, а не те, що б до них торкнутися. А тому, якщо людині не цікаво вилежуватися за жандармськими казармами й дивитися, як сунуть хмари від Дервайки на Красну, якщо набридло кому грати з ранку до вечора в карти маріяша, залишається одне: впитися у Калмана Лейбовича або в Герша Вольфа.

«Вона страшно солодка!» — думає десятник Свозіль. І ці слова йому подобаються. Коли ввечері, доки ще не розставлені жандармські патрулі, прокрадається він через городи між Колочавою і Драчевою хатою, повторює собі ці слова на радість і для виправдання. Він теж м'яко ступає по стежках і довго вичікує між соняшниками та квасолею, спостерігаючи, що діється в хаті і чи вже скоро вийде Ержіка до нього.

Із службової пильності народилася любовна необхідність. Хотів похвалитися перед товаришами, але мовчить; хотів прийти до капітана з певними інформаціями про те, де буває Шугай, але не думає про нього. Вона така страшно солодка! Кохає його? Не знає. І хоч як намагається вмовити себе, що це тільки хвилинна розвага, його мучить непевність. Сама не говорить (ах, ці тутешні люди, як вони вміють мовчати), не говорить, коли її цілує і обіймає за плечі. Не говорить, коли ніжний з нею, а якщо примушує її відповісти, вона спокійно каже: «Люблю тебе». Ах, скільки зусиль коштувало переконати її, щоб зверталась до нього на «ти», але це все звучить так, ніби говорить: «Люблю червоне намисто!» Ні, навіть не так, бо в такому випадку сказала б: «Дуже люблю червоне намисто». Кицька, кицька, кицька: ніколи не промовить, лише дивиться широко розплющеними очима, а людина, коли заглядає в них, ніколи не знає, що діється за ними. Кицька, яка думає, що сама хоче, спокійно приходить і спокійно відходить, коли це їй до вподоби.

Але коли в присмерку на подвір'ї з'явиться тінь Ержіки і на перелазі майнуть її босі ноги і на мить блисне її на-

мисто, тоді великий хлопець з циганськими кучерями від радості сяє: «Ах ти, моя солодка!» І зараз думає: «Так, перлинки я тобі несу, чи, може, ти б хотіла клаптъ блакиті з неба?» Біжить їй назустріч і цілує.

А потім увечері, коли вже зовсім стемніє і вона говорить: «Піду, брат буде мене шукати»,— десятник Свозіль пригадує ще щось:

«Звідкіля знає майданська ворожка, що ходжу до тебе?» — говорить, сміється і пальцем лоскоче її по ребрах.

Майданська ворожка, безперечно, нічого знати не може. Ніхто цього не знає.

«Коли я був у неї позавчора в службових справах і хотів, щоб поворожила, вона напророчила мені смерть. І незабаром. Коли ж це буде — сказати не схотіла. Але здається мені: її очі говорили, що напевно в цьому місяці. Таке могло б статися тільки з-за тебе!» — І сміється з цього, як з доброго жарту.

Вислизнула з рук. Спокійно дивиться на нього чорними очима, за якими йому нічого не видно. Цей велетенський хлопець такий милий. Шкода його! Він не до них належить, але до неї добрий і носить їй подарунки. Шкода! Якщо сказала майданська ворожка, то це правда.

— А ти що про це думаєш? — весело запитує Свозіль.

— Нічого. Вже мушу йти.

І втікає, залишаючи його так стояти, ще спраглого і повного її пестощів.

Цієї ж ночі в шкільній кімнаті, де він спав на соломі, раптово перервали його сон про неї.

На жандармський пост прибіг Дербак-Дербачок. Уже минула перша година.

Дербак-Дербачок повідомив:

«Микола Шугай і Юра Шугай сплять цієї ночі біля Тисової на лузі між лозами, в самотньому оборозі, який там стоїть. Затемна можна туди дійти за три години. Луг невеликий, і його легко оточити».

Вартовий жандарм збудив відразу капітана і старого вахмістра. Одягаючись, вони кинули швидким оком на карти. Вмить підняти всіх жандармів! Найшвидший марш! Доки розвидниться, пройти всі дороги! Потім — нові накази! Дорогу знаєте, вахмістре? Капітан хвилювався.

Раптово пробуджені жандарми, відчуваючи дрож поза шкірою, нашвидкуруч одягалися, взувалися й підперізувались. А ті, що спали на сіні у Герша Вольфа і Калмана Лейбовича, наповодягнені, злазили по драбинах у густий нічний

туман. Мряка блимала розпливчатими світлими кулями ліхтариків, що рухалися по подвір'ї.

Сконцентрований підрозділ рушив у білу пітьму, залишаючи за собою село у глибокому сні. Воно нічого не знало.

А коли вранці о пів на четверту випускала Ержіка з двору на дорогу гусей, щоб їх погнати до потоку, побачила, як повз хату біжить риссю десятник Свозіль у повному озброєнні. Затримався по справах у селі, а тепер доганяв товаришів.

Угледівши Ержіку, трохи нервово всміхнувся і сповільнив крок. Зупинився. Сказати їй чи ні?

— До півдня приведемо тобі Миколу. Але можливо, що принесемо його.

Знову ніяково всміхнувся, немов не знав, чи це їй принесе радість чи біль, і немов сам не був точно впевнений, чого для себе бажати. І знову побіг у туман.

До півдня? Блискавкою промайнула думка.

Щодо часу це відповідало.

Вона також знала, де в ці дні ночує Микола. Позавчора ж була в нього.

Залишила гусей на дорозі й скочила до хати натягнути постоли. «А можливо, принесемо його». Але водночас із цим ще інший образ виринув перед нею: майданської ворожки. Шкода його! Швидко обмотала довкола онуч ремінці. Брат і батько ще спали.

Бігла в гори.

Над улоговиною лежав туман, як молочна повінь. Хати в ньому зникли, і було видно тільки за два кроки перед собою. Не думала, не питалася, чи є в неї час, хто буде там раніше: вона чи вони. Лише бігла. Луками і стежками.

О п'ятій годині зупинилася перед лісом. Швидко дихала. Протерла долонею чоло і очі. Можливо, вона тут перша.

І пішла стежкою вгору. Йшла лісом.

Десь збоку від неї несподівано захрускотіло каміння. Певно, вирвалось з-під ніг людини або звіра й осипалося вниз. Зробила кілька швидких кроків. Ісусе Христе! Перед нею в тумані йдуть жандарми. Праворуч і ліворуч. Гвинтівки тримають у руках. Пнуться розгорнутим ланцюгом на шпиль.

Не треба було думати та й ніколи було. Побігла праворуч, щоб обійти їх ланцюг. Стрибала через каміння і пні, по коліна брела багном берегами джерел. Падала і розбивала коліна. Але все це пусте. Вони були в тумані перед нею всюди, тихі і ніби неживі. Рухалися спокійно вгору і все вперед.

Господи боже на небі, що ж робити? Назад, ліворуч? Таж

вони й там. Сили її вже покидають, а за хвилину буде пізно. До шпиля вже, мабуть, недалеко. Кілометр, півтора.

Йшла хвилину в своїх тихих постолах тридцять кроків за жандармським ланцюгом, ледве бачачи лише поодинокі шоломи, що з білої мряки виринали на головах без тулубів, і ступала м'яко, як кішка, що скрадається за здобиччю. Набирала знову віддиху, і її голова вперше, відколи вибігла з дому, починала працювати: вони не її переслідують, вони хочуть зловити Миколу і будуть остерігатися звернути на себе увагу такими близькими пострілами. Зробила кілька швидких кроків. Ховаючись за деревами і скелями, опинилася враз за військовим ланцюгом. Вибирала прогалину між двома жандармами.

Перехрестилася тричі грецьким хрестом.

І кинулась. Проскочила поміж жандармами, бігла далі. Почула за собою якийсь рух, якесь каміння летіло вниз, якісь галузки тріщали, а потім уже не було нічого. Постоли несли її самі через валуни і обминали каменюки, летіли папороттю і гналися кущами, які самі перед нею розступалися! Бог землі був з нею. «Микола! Микола!» — кричало щось у ній, гущавина на крок її бажання стала рідшати, побачила перед собою озеро ясного туману і тінь оборогу в ньому:

— Миколо-о-о, тікай!

Сама перелякалася голосного крику, що розбудив тишу.

Ще побачила, як від тіні оборогу відірвалися дві людські постаті, стрибнули з нього вниз, бачила, як довга тікає і зникає у ясній білій мряці, а ця менша, кремезніша, прикладає до обличчя гвинтівку. Потім одночасно з пострілом щось стрибнуло їй на плече, якісь удари звалили її на землю, щось налягло на голову, вбиваючи дрібне каміння у чоло і ніс. Чула постріли, багато пострілів. Обличчя від щебеню дуже боліло.

Перші, що цього вже зовсім ясного дня добралися до села, були чотири насуплених жандарми. Двоє з них несли ноші. На них лежав посинілий чолов'яга, здається, він ще був живий. Це не був Микола: це був жандарм. Колочава довідалася від Герша Вольфа і Калмана Лейбовича про нічну облаву під Тисовою і стояла тихо перед дверима хат та за тинами городів, де поміж зеленими тичками, на яких горіли червоні квіти квасолі, розкривалися перші щити соняшників. На село набіг такий самий жах, як того осіннього дня, коли ховали застреленого вахмістра. Зловісний похід про-

йшов, але люди не рушали з місця. Що трапилося? Бо це був тільки початок, а вони хотіли знати все.

Їхня нетерпеливість була винагороджена: через якийсь час ішов ескорт з Ержікою. Колочаву охопило хвилювання. Бліде обличчя жінки було подряпане камінням і опухле від жандармських побоїв, але вона йшла рівно і своїми чорними очима сміливо дивилася в обличчя людям. В її очах був тільки спокій і ані сліду страждання або радості перемоги.

Десь опівдні повертався ввесь жандармський підрозділ. Відділений від людей тинами, він ішов військовим кроком по вулиці, як на показ, мов коні на іподромі. Їхні четвірки розчавлювали дрібне і більше каміння. Обличчя в жандармів були похмурі і злі. Серед жандармів крокувало двоє таким самим кроком та з ледь-ледь більш похиленими головами; ці двоє належали до підрозділу лише своєю уніформою, але їхні думки летіли кудись далеко, мимо товаришів. «Геть звідсіля, якнайшвидше геть!» — думав допоміжний жандарм Власек. Хай дисциплінарне слідство складається якнайгірше, та хай це вже скінчиться. Живе ще поранений? Це вже друге життя товариша! А цифра тридцять із одержаних від Ержіки тридцяти тисяч навіювала йому згадку ще із шкільних років про біблейську історію і чорний образ Іуди Іскаріотського на горі Оливній, якого так ненавиділи і якому виколювали шпильками очі. За кілька шеренг перед ним ішов велетень із кучерявою головою; його дитяча душа плакала: завіщо? Господи, завіщо? Та невже ж він її коли скривдив? А невже ж можливо, що вона й досі кохає вбивцю і опришка?

І відділ жандармів пройшов.

Чи Колочава вже нічого більше не побачить? То Миколи не зловили?

Ні, вже нічого більше не побачить! Навколо панує тиша, а над улоговиною стоїть гарячий день. Треба буде через годину-дві піти й розпитати по єврейських крамничках, де вже напевно дещо знатимуть. Господарі, жінки в червоних хустках і малі хлопці в батьківських капелюхах і в полотняних сорочках по п'яти розійшлися по хатах.

Біля дверей крамниці, в оточенні євреїв, стояв Абрум Бер. Не кричав, не хвилювався, рухливі пальці занурив у бороду, а його голова в ярмулці з оксамиту повторювала щораз тихше: «Ой, ой-ой-ой-ой!» і хиталася вправо і вліво. Пульс його життєвої енергії ледве відзивався, а його долоні пітніли! Скільки перетерпів уже від ранку, коли довідався, що на цей раз жандарми йшли напевно! Все, що діялось від ранку до полудня, було схоже на страшну гру зовсім чужих

людей, де все ж таки йшлося про його життя. Ця гра була тим страшніша, що не міг до неї приєднатися, а мусив тільки чекати. Жахався думки, що сьогодні ввечері назавжди загине для Ганеле, для дружини, для всього, чим жив, одначе при тому все ж не втрачав надії, що сьогоднішній вечір буде щасливим, як янголи в небі. Сталося інакше. Сіро і в'яло. Не виграв: не привезли застреленого Миколи. І не програв: життя поки що врятоване, благословенне будь, ім'я господнє,— не привели Миколи живого. Поки що! Але це значить, що страшна непевність починається заново.

Ой-ой-ой-ой! Навіщо він з цим Миколою зв'язався! Але це сталося не знати як, не міг навіть сказати: ні, бо боявся. Заробив, звичайно, що заробив. Багато грошей, цілий маєток на вимінюванні доларів і на товарах. Але це вічно тривати не може. Одного якогось дня хтось догадається, що старий Ісак Фукс, який уночі виїздить із Колочави з вантажем дощок, зупиняється за двадцять кілометрів звідсіля біля одинокої хати і забирає на віз уже складені там скрині, щоб відвезти їх до Мукачева; або зловлять його самого, Абрума Бера, коли він особисто їздить туди оцінювати ці речі; або — а це найгірша небезпека — ті зашмаркані єврейські хлопчиська щось винюхають, таж вони цілими днями волочаться по селу, нічого не роблять, лише збираються, як пси, на кожному подвір'ї і, просякнуті сіонізмом, ненавидять Абрума Бера тільки тому, що йому бог дає більше, ніж їм; або зловлять котрогось із Миколиних товаришів, і той щось бовкне, а жандарми вислідять решту; або... ах, що він може знати? Вже не хоче. Господь хай буде свідком, що вже не хоче. Але що ж діяти? Міг би комусь дати десять тисяч і сказати: «Йди і вбий Миколку?!» Ах... ах... ах, хай спасе всемогутній і від думки про щось подібне! Всього вже зазнав! «Віднині, Миколо, перестаю з тобою торгувати; це вже мене не влаштовує»,— сказав йому під час нічної зустрічі на призначеному місці на схилі за селом. «А про мене,— відповів Микола,— але напишу про це листа до Хуста і спалю ваш дім». Скільки він його вже переконував сам і через інших: «Їдь, Миколо, до Америки!» Сам би йому допоміг добратися в Галичину до Натана Абрагамовича в Лавочнім, той би його послав до Шльоми Войскопфа у Кракові, а цей спровадив би його до Германа Кона у Вроцлаві, а вже той допоміг би йому дістатися до Америки. Микола збожеволів. Думає, що переможе цілий світ або, можливо, і не думає про це, а просто він божевільний. Ой, ой-ой-ой-ой! Життя жахливо заплутане і страшно важке! Абрум Бер їздив аж до Тернополя радитися із чудо-

творним рабином, привіз йому в подарунок цілу тисячу. «Чи, може, мені виїхати з Колочави, равві?» Мудрі очі равві довго дивилися на нього. «Бідна людина — це так, як мертва людина. Якщо виїдеш, Шугай в попіл оберне твій дім і знищить усе, що твого. Не кидай Колочави. Вічний не дозволить, щоб тебе вбили». Безперечно, ці слова додавали Абрумові Берові багато сили, але... але все ж таки: що буде, як вічний це дозволить? Ой, ой-ой-ой-ой! Страшно важке життя.

На східцях перед крамницею євреї кричали, розповідали, сварилися, а поміж ними стояв Абрум Бер, мовчав, перебирав нервовими пальцями бороду, як струни арфи, і не слухав їх. Миколи не застрелили. Який сенс був сперечатися про все інше?

А за кілька сот кроків звідси Василь Дербак-Дербачок і його син Адам Хребта безцільно никали в хаті, в стайні, на городі, не мали вже про що говорити, не знали, за що взятися. Але і їхня ослабла кров рухалася не швидше, ніж у Абрума Бера. І вони, внутрішньо схвильовані, чекали повернення облави. А коли на дорозі з'явилися жандарми з ношами, їх серця завмерли, вони перехилялися через тин і витягали шиї, щоб на кілька сантиметрів бути ближче до обличчя мертвого чи пораненого і щоб бодай на одну мить раніше довідатися, чи той, кого несуть, це саме той, кого чекають; розчарування, як обухом, ударило їх по голові. Чекали... Бачили, як повели зв'язану Ержіку. Чекали... Кров бухала в їхніх скронях, а час зупинився. Ще пройшли шеренги лютих жандармів. А потім уже нічого, нічого, нічого. Побачили, як їх надії летять геть з хвилями Колочавки і зникають удалині.

Тепер удвох проходжувалися стежкою впоперек картопляних гонів поміж хатою і Колочавкою, мовчали, а за їхніми трохи спітнілими лобами дерев'яніло питання: «Що ж далі, коли і ця чудова нагода скінчилася невдачею?»

В цей час Микола з Юрою сидять на шпилі Тисової в траві, ген високо, де немає дерев: уже поза небезпекою, кров охолола. Над ними світить небосхил без хмар, одна величезна блакить, а з неї пражить біле сонце полудня. Внизу, в долині, напевно, гарячий день, але тут віє вітер, шмагає обличчя, кучерявить низеньку траву та надуває полотно їхніх сорочок. Юра нарвав любистку, вересу і смолок та заквітчав капелюха.

Микола сповнений почуттям солодкої безпеки. Гвинтівки лежать збоку, непотрібні, бо ж тут, над верхів'ям дерев, вони обидва, як на замковій башті. Звідсіля бачать далеко,

а до них ніхто не може дістатися. В його тілі розливається радість. Вдихає її глибоким віддихом і цілою поверхнею тіла. Він — птах, який ширяє в просторах.

Глибоко внизу, в долинах, у ледве мріючих будиночках живуть люди. Бояться панів, брешуть їм, турбуються, працюють, а на чолах їх ростуть зморшки, а на долонях — мозолі. Людина на роботі — це пес на ланцюгу. Праця — не радість. Ще може бути трохи радості, коли людина лаштує для себе власну стріху або збирає з поля добрий урожай, в інших випадках — ні! Радість — це сидіти на гарячому камінні на березі Тереблі, вдивлятися в блакить і зелень та слухати пісні порогів. Радість — це переживати почуття безпеки на шпилі Тисової, мати під собою світ без тіней, над головою — білопалаюче сонце, а навколо себе — вітер. Щастя — це кохати Ержіку. Радість — це мати ватагу легінів, таких же засмаглих, з такими ж руками, на все готовими, і з думками дружніми й веселими. Радість — це давати. Це означає радіти з чужої радості. Радість — це не пройти крізь життя непомітним, але бути коханим і зненавидженим. Радість — це мати за три кроки від себе Юру, в якого вірні очі і китичка за капелюхом. Радість — це бути Миколою Шугаєм.

У півколі дерев здіймаються вгору Дервайка, Стримба, Красна, Роза, а тут ще й ліси, які світять сріблом, ще й Колочавка зі своєю зеленою долиною, і село, і людські хати, і велетенське склепіння небес, і палаюче сонце — велика єдність усього. Він любить ці гори і ліси навколо, до них можна завжди безпечно втекти. Ніколи його не зрадили, ніколи не дадуть йому загинути. Вони і його бог. Тому що він — це тіло їх тіла і кров їх крові. Радість струмує із землі, її приносить вітер, вона його гріє сонячними променями.

Юро, брате Юро!

Лежить так тихо біля нього велике, сухе собача, вірне й віддане, голову простягнуло в траві, а очі вперто дивляться на господаря, не насмілюючись порушити його спокій.

— Юро! Ержіка ні в чому не винна. Ержіка відважна жінка.

Немає радості, щоб не поєднувалася з цим іменем. Микола усміхається. Він задоволений, що це може сказати братові, саме в цей щасливий день пригадати йому давню розмову. Йому хочеться говорити про Ержіку, про відважну, повну самопожертви, сповнену кохання і над усе дорогу. Таж вона сьогодні для них ставила життя на карту. Хотів би, щоб і брат її любив.

Але Юра не рухається і тільки дивиться тими своїми широкими собачими очима.

І раптово відкриває уста:

— Ходім. Спалимо Дербачка!

Бо Юру не заколисує почуття безпеки. Думає про сьогоднішній ранок, про втечу з оборогу і ще й досі відзивається в ньому свист жандармських куль над головою. Їх зрадили і хотіли вбити. Мали вбити Миколу. Лише тому, що живуть і що цього хочуть якийсь Василь Дербак-Дербачок і якийсь там Адам Хребта, для яких Микола завжди робив тільки добро. І буде вбитий, якщо їх залишить живими.

Вчора прийшов Адам, приніс урду, торбинку кукурудзяного борошна і поголив Миколу. Домагався грошей: поділу за продану матерію; тепер Юра розуміє, чому так поспішав. Це ясно. Але вони зберегли закон пралісу і не були такі довірливі, щоб на його очах лягти на своє ложе або показати йому дорогу до нього. Розійшлися з ним ще перед присмерком за два кілометри відсіля. Щоб його одурити, пішли в зовсім інший бік. Але і він їх ошукав. Він також вдавав, ніби йде до села, а, очевидно, слідкував за ними і бачив, де лягли спати. Була ясна ніч, міг сміливо пуститися в дорогу і бути в долині раніше, ніж упав туман.

«Дербак-Дербачок? — думав собі Микола.— Гаразд. Юра каже правду. Але чому говорить про Дербачка, а мовчить про Ержіку?»

— Дербак і Адам — це зрадники. Треба їх убити,— каже Юра.

Микола глянув на брата. У нього за капелюхом китичка, а очі дивляться в його уста.

Микола знову подивився в долину.

Там, унизу, лежить Колочава: розтягнений ряд дахів, які можна було б змести руками в одну купку і взяти у жменю. Що сталося б, якби їх здув з долоні на вітер? Нічого не змінилося б, і ніхто б навіть не пізнав, що там колись була якась Колочава. А внизу десь там, маленькі й невидимі, Дербак-Дербачок із своїм пастушком, а на горищах валяються жандарми. Що вони можуть йому зробити, доки навколо нього все те величезне і надзвичайне — гори і ліси, хмари і сонце. Все одне ціле з ним разом, а він — тіло його тіла і кров його крові.

Дивиться на брата й усміхається:

— Нічого не можуть нам зробити, Юро.

— Що ти коли заподіяв Дербачкові й Адамові? — хмуриться Юра.

Микола знову усміхається. Здмухне їх. Не тому, що їх боїться, а тому, що ніхто не сміє безкарно зраджувати Миколу.

— Ержіка славна жінка, Юро!

— Я вже дуже голодний, Миколо.

Справді, цей хлопець від учора нічого не їв.

Микола встав, перекинув через плече гвинтівку. Оглянувся навколо і ще раз ковтнув повітря із сивих гір.

— Так, ходім, підемо на Сухар!

Сходили в царство дерев і лісів.

Сонце пекло, а вітер рвав, тріпав полотно їх сорочок.

— Сьогодні ввечері подамося до Колочави, Юро. Візьмемо з собою багато патронів.

Юра лише наполовину зрозумів, але все було в порядку! Все, що робить Микола,— добре.

Тієї ночі згоріла хата Дербака-Дербачка. Зайнялася об одинадцятій годині, як багаття лісового хмизу, а сухе полум'я без диму стріляло високо в зоряний небосхил.

Марійку, жінку Дербака, збудило раптом ясне світло на подвір'ї і тріск полум'я. Крикнула з переляку і побігла до дітей. Всі зірвалися з постелі і кинулися до дверей. Але який жах! Двері були підперті знадвору. Знавісніло навалювалися на них усім тілом. Не подалися. «Микола!» — промайнуло Дербачкові і Адамові в голові, а ясне світло і скажений рев худоби в стайні додавали цьому імені грізної величі. Мати розпачливо кричала. Сокири! Сокири! Сокири! Вікна надто малі, щоб ними можна було пролізти. Полум'я тріщить. Врешті десь у сінях знайшли сокиру.

Вирвалися з хати в останню хвилину. Хата і стайня були геть охоплені полум'ям. Надумали відв'язати худобу і біжать туди. Але і двері стайні заставлені стовбурами молодих берізок, що забиті навхрест поміж одвірків.

Землю подвір'я решетять кулі.

Хтось стріляє. Постріли розлягаються звідкілясь здалеку.

В переляці тікають. Мати тримає на руках одну дитину, а тругу тягне за собою.

На дзвіниці повільними ударами забовкав дзвін. Ті удари навівають жах на жителів дерев'яних осель. На порогах хат з'являються жінки в довгих полотняних сорочках, заспані чоловіки поспішно натягають штани. Кілька жандармів поспішають на пожежу.

Що діється? Зі схилу над селом хтось безперервно стріляє. Десятками пострілів; цілими чергами. Всі голови повертаються в той бік.

Де це горить?

У Василя Дербака-Дербачка.

Стріляти може тільки один!

В еліпсі палаючого подвір'я — ясний день. Він має чотириста кроків завдовжки, триста кроків завширшки, і в ньому є шматок вулиці з виблискуючими камінцями, яскраво-зелені грядки городів і дві сусідні хати, тіні яких здаються надто довгими, бо ясно, як опівдні. День на межі ночі, гостро окреслений муром людських голів, які дивляться на дивовижну пожежу, ніби несправжню, де ніхто не гасить, ніхто не виносить, ніхто не голосить і не звертається до бога і святих, де запала жахлива тиша, а сухе полум'я б'є прямо до неба. Посеред дня падають постріли, що лунають із пітьми і пробивають землю, не дозволяючи нікому вступити до його кола. Протяжні удари церковного дзвону теж надають жахові чогось надприродного. А над вогнем вночі і вдень ширяє страшне ім'я розбійника Миколи Шугая. Ширяє над ним, як хижий птах з непорушними крилами.

Дербак-Дербачок зрадив.

Ніхто не сміє безкарно зраджувати Миколи.

До ранку залишилося з хати Дербака-Дербачка лише два звуглених одвірки, а на попелі стайні лежали спалені на вугілля тіла двох корів з вивареними тельбухами, з яких сичала біла пара. Дзвін давно відгомонів. Постріли стихли. До світанку гупали лише дерев'яні тупі удари ступи колочавського млина.

Єврейські торгівці сміялися тим чортівським сміхом, який висловлює лють і безмірну погорду: «Барани! Ідіоти! Свинячі голови! Випустили Ержіку!»

Спокій білої камери хустського окружного суду тримав Ержіку не дуже довго. З'їла кукурудзяний хліб, який їй приніс батько, три рази вимила камеру, вислухала кілька життєвих історій замкнених з нею жінок, користувалася їх увагою, але щирістю їм не відплатила. Кілька разів наглядач водив її до слідчого: до гарної кімнати, до добре виголеного пана в пенсне і до панночки, що сиділа за машинкою і друкувала. Сиділа в кріслі, руки поклала на колінах, спокійно дивилася панові крізь пенсне у вічі і брехала, не маючи навіть претензії, щоб їй вірили. Коли була у нього третій або четвертий раз, він сказав:

— Слухайте, Шугаєва! Ваш вигук «Миколо, тікай!» чуло найменше десять чоловік, а те, що ви взагалі щось кричали, це чуло набагато більше людей. Ви ж тут мене запевняєте, що ви нічого не кричали, а тікали тільки тому, що

боялися жандармів. Відомо, що там, де ви перебігли ланцюг жандармів, ніхто не ходить, а в тих місцях поблизу взагалі нема ніякої полонини. А ви тут вигадуєте, ніби вдосвіта ви цілком випадково йшли на полонину. Ваш власний брат Юра свідчить, що вас мусив сам обороняти від вашого чоловіка, що вас Микола Шугай переслідував навіть у хаті і що він сам його однієї ночі сполохав. А ви говорите, ніби Шугая майже рік не бачили. Як пояснити всі ці протиріччя? Я хочу вам добра, Шугаєва. Говоріть правду! Це полегшить ваше становище.

Але Ержіка мовчала. А коли слідчий питав її і ще раз питав, і знову питав, усе залишалося по-старому: йшла на полонину; не кричала; Миколи не бачила від минулого літа. Так, жандарми все це вигадали; брат на неї сердиться; а полонина там є. «Ну, як хочете, Шугаєва, я це напишу, але коли ви думаєте, що допоможете собі такими брехнями, то дуже помиляєтеся».

Повторяв зізнання Ержіки панночці, вона клацала, машинка все це видрукувала, а Ержіка під рядочками намалювала три хрестики.

З Хуста її визволив колочавський капітан.

Його нерви були вкрай підірвані. Коли Ержіка зірвала його велику облаву, трохи не впав у розпач, а коли жандарми, послані вночі на схил під час пожежі Дербачкової хати, не привели обох Шугаїв, казився: ах, боягузи! Очевидно, не хотіли їх знайти. Здається, було їм дуже приємно, що бандити постійно міняють місця, щоб мати змогу стріляти знову. Тепер, чого доброго, почнуть і його жандарми вірити в байки про невразимість Шугая. Але за свій план тримався вперто. Ержіка. Це була його перша, а тепер уже остання і єдина надія. Від цього залежав успіх або провал його місії. Його честь і кар'єра.

Відвідав президента окружного суду:

— Повірте, пане президенте, вона обов'язково потрібна нам у Колочаві. Можна вести слідство проти неї, якщо вона навіть буде на волі. Лише двоє людей знають, де перебуває Шугай: це вона і Дербак-Дербачок. Але Дербак тепер уже безсилий. Страшне село, пане президенте, і страшна країна!

І от Ержіка знову виганяла вранці гусей до потоку, копала город, доїла корову і двічі на тиждень ходила на полонину по молоко. За нею на кожному кілометрі стежили причаєні жандарми, чи була не звертає десь із дороги. Знала з досвіду, як легко могла б проскочити непоміченою, але не робила цього. Йшла спокійно, несучи перекинені че-

рез плече бесаги, й робила вигляд, ніби нічого не знає, а тим часом думала: тут хтось, напевно, сховався; і за чверть години знову: з цієї гущавини хтось на мене дивиться. Не мала підстав тікати. Про Миколу не було жодної чутки. Нічого не могли їй сказати ні Гнат Сопко, ні Данило Ясинько. Микола з Юрою були, мабуть, десь далеко, а можливо, люди говорили правду, ніби він на румунському кордоні їздить верхи з комісією і дивиться на паради чехословацької і румунської жандармерії та урядів під час урочистого поділу прикордонних сіл. Вдома було невесело. Брат з того часу, як повернулася з Хуста, ні разу не заговорив до неї; але інколи вночі тихо прочиняв двері до комори, де вона спала, щоб глянути досередини, а в сінях на сволоці тримав заряджену гвинтівку.

Старший десятник Свозіль інколи бачив Ержіку. Можливо, частіше від інших жандармів. Це тому, що він дуже часто мусив ходити повз Драчеву хату. Кілька разів углядів її на подвір'ї або на городі і щоразу змушував себе проходити повз неї мовчазно, з похмурим виглядом, не вітаючись. Адже мав на це серйозну причину; а щодо неї, то, схилившись над грядкою або несучи відро води, вона ніколи його не помічала або вдавала, що не бачить. Це було нестерпно.

Чому? Це питання вічно гнітило його душу, як кам'яна брила, і не покидало його ніколи.

Це були дні, сповнені ганьби, приниження і сорому. Він, добрий вояка, який завжди чесно й відважно виконував свої обов'язки, мусив тепер дивитися, як допитують Герша Вольфа, Калмана Лейбовича і їх рідню про те, хто міг зрадити Ержіці таємницю облави. Мусив слухати, як капітан, непритомний від злості, сповнений антисемітської люті, верещить на них і розмахує кулаками перед обличчями заплаканих жінок; він мусив зберігати спокій, коли на жандармському посту били тринадцятирічного хлопця. Того пам'ятного ранку хтось бачив, як цей хлопець заходив до Драчевої хати; мусив вислухувати здогади своїх товаришів про зраду і знизувати плечима, коли з такими питаннями зверталися прямо до нього. А в ужгородській лікарні, кажуть, умирає поранений жандарм Бочек; мріяв про своє весілля після повороту звідси. Старший десятник Свозіль паленів від сорому перед самим собою.

Поняття про державну зраду під час війни до смішного втратило свою вагу, але словник солдата не знає важчого слова, ніж зрада; зрада товаришів, зрада спільних інтересів підрозділу. Це слово тхне могилою і ганьбою аж до

смерті. Старший десятник Свозіль спробував зрадити жінку. В своєму військовому захопленні, прагнучи заради спільної справи раз назавжди покінчити з тим ненависним краєм, переоцінив свої сили. Згадуючи деякі гусарські подвиги в Сибіру, підходив до Ержіки з підступною думкою. Але його характер не терпів брехні; не вмів брехати. Співвідношення сил змінилося; чого він не вмів, уміла вона. Вона, що так ніжно лестилася голівкою і так солодко мружила очі, несподівано вкусила. Вкусила глибоко.

Чому? Це питання не покидало старшого десятника Свозіля на всіх його службових дорогах пралісом навіть і тоді, коли, відпочиваючи на землі, дивився в порожнечу та запалював цигарку від цигарки; це питання «чому?» поряд з обличчям Ержіки тривожило його сон на соломі в шкільній кімнаті. Чи можливо ж, щоб після всього, що було між ними, вона й досі кохала бандита? Чи, може, діяли тут підземні темні сили гір? Вони спонукали її виступити проти чужинців та бігти на допомогу людині, яка вірила в того самого бога, що й вона. Хто дасть йому відповідь на ці запитання? І він, хоч ніколи в житті не хотів до неї говорити, ловив себе на тому, що готує довгі, повні гіркоти речення, які скаже їй, коли зустрінеться, що збирається засипати її настирливими питаннями, коли ненависно стискатиме її гарні плечі або знову говорити з нею ніжно, як її коханець. Ніхто не відповість йому на його питання. Невже ж таке може зробити кішка, яка не вміє говорити і за розплющеними очима якої нічого не побачиш?

Одного разу він її вгледів. Майже на віддалі руки. Йшла на полонину, а він мав завдання стежити за нею. Ховався за деревом, сперся чолом об його кору і заплакав: «Ержіко!»

Такою сильною може бути людина лише один раз.

Бо вдруге вийшов з лісу і заступив їй дорогу. Впізнала його відразу, але ходи не сповільнила і, дивлячись йому просто у вічі, йшла назустріч.

— Куди йдете, пані Шугаєва? — запитав суворим службовим тоном і доклав усіх зусиль, щоб його голос не тремтів так, як усе його нутро.

— На полонину,— відповіла йому, немов говорила це комусь іншому і ніби не була злякана ні його раптовою появою, ні вітанням.

Хотіла його обійти, але він заступив їй дорогу.

Стояли одне проти одного на зеленій лісовій дорозі. Велетень-жандарм і дев'ятнадцятилітня жінка з барвистим намистом на шиї і в одязі, що не підкреслює жіночих форм,

але все ж залишається єдиною полотняною сорочкою на голому тілі. Бачив, яка вона гарна.

— Ержіко!..

Дивилися одне одному у вічі.

В її очах ніби щось затріпотіло. Що це було? Згадка? Насмішка? Жаль? Його дитяча душа плакала. І його голос також плакав.

— Що ж ти зі мною зробила, Ержіко?

Підійшов до неї і простягнув обидві долоні. Поклала у них свої; так просто, немов і не могло бути інакше.

— Що ти мені, дівчино, зробила?

І несподівано її обійняв по-парубоцькому, дико, аж уся зникла в його дужих обіймах.

— Кохана! Найсолодша любко на світі!..

І в той час, коли сам не знав, чи тремтить із жалю чи з радості, цілував її вологими устами, куди тільки вони попадали.

— Куплю тобі намисто, куплю тобі шовкову хустину, оженюся з тобою, кину службу і візьму тебе з собою до Чехії.

Не боронилася. Навіть настільки, як тоді, коли вхопив її у свої дужі обійми вперше.

Ця хвилина була надто коротка, щоб відважитись тратити її на слова про те, що було, або взагалі на слова. Після зливи поцілунків у руки, уста і коліна (ах, як це було Ержіці смішно, а при цьому і любо) сказав до неї:

— Ти спізнилася, кохана. Мусиш поспішати, бо інакше прийде сюди мій сусід перевірити, чи ти вже пройшла повз мене і чому ще не дійшла до нього.

Це її не здивувало. Зав'язала хустину, поправила на полотняній сорочці запаску й пішла.

Дивився вслід. Хотів, щоб оглянулася. Але марно.

«Знову зрадив їй службову таємницю?» — подумав. Але його істота не допускала до нього смутку, хоч той був уже майже поруч. Його душа, обороняючись, запротестувала: «Люблю її більше, ніж товаришів. Одружуся з нею». І, відкинувши брехню, що так довго стискала його горло і не давала вільно зітхнути, він, знову збентежений раптовим рішенням, щасливий коханням та трохи наляканий своїми службовими обов'язками, проходжувався спокійно лісовою доріжкою, пожадливо палив цигарку і, іноді зупиняючись, в душі вголос твердо казав сам собі:

— Так!

З тієї хвилини Шугай став його особистим ворогом. І від

сьогодні Микола Шугай уже не має більшого ворога, ніж старший десятник Свозіль.

Знищить його. Якщо це не вдасться цілому його підрозділові, він сам цього доможеться. Навіть якби мусив його шукати в пеклі.

Дістане його... і дістане м е р т в и м.

Жандармський капітан писав до крайового жандармського командування.

Але робота якось не клеїлась. Бігав по кімнаті, легко шпурляв предмети, що потрапляли йому під ноги, кусав нігті, випив склянку коньяку, сідав писати знову, вставав, щоб за хвилину кинутися на похідне ліжко.

Капітан хворий. Йому б слід полікуватися. Він це знає. Його нерви пошарпані зовсім, і він уже не в силі ясно думати. Зрештою, не тільки він; він бачить це і на людях, а якщо будуть у цих тричі проклятих горах ловити Шугая ще півроку, всі або збожеволіють, або зіп'ються. Можливо, одне і друге. У капітана болить голова від голосного звіту вахмістра; він не терпить голосу деяких жандармів; кожна дрібниця його дратує аж до люті. Його огоротає жах, коли-небудь під час такого звіту почне сміятися, як божевільний, або заспіває пісню. У нього трапляються антисемітські припадки. Ах, як він ненавидить усіх цих людей! Як ненавидить їх обличчя, такі смутно поважні, коли вони самі, і такі хитро підлі, коли з кимось говорять; як ненавидить їх нервові рухи й очі, то злякані, то знову тверді, як камінь. Ах, бути б тут диктатором! Четвертував би їх, вішав би на гілляках. Ніхто з них не сміє близько до нього підходити. Коли зустрічає Абрума Бера, поважного патріарха Герша Лейбу Вольфа або кого-небудь з тих, хто вартий уваги, розчепірює пальці обох рук і вигукує зовсім, як сільський хлопчисько: «Ай-вай! Гасте гезен? * Пхі!» Євреї мстять йому. Пишуть на нього анонімні листи до жандармського командування і крайового управління, до кошицьких газет та ще й до празьких, будапештських і віденських: що він, мовляв, зовсім ні на що не здатний; не зумів від Ержіки затаїти облаву проти Шугая; кожний знає, що за нею слідкують на дорогах до полонин; кожній колочавській дитині відомо, де вночі стоїть варта перед хатою Драча; Ержіка дала жандармові Власеку тридцять тисяч хабара. «Хай слідство вияснить, чи в той день, коли Шугай утік, не продала худоби і скільки за неї дістала!» До газет пи-

* Ой, лишенько! Ти бачив? *(Євр.)*.

шуть, що він не довів жодному з Шугаєвих товаришів вини, бо всіх людей настроїв проти себе; люди вороже ставляться до жандармерії; щоправда, нікуди не ходить, але вдома, як ніхто не бачить, упивається коньяком із Ужгорода... Ех, сволота! Знищити їх, як Петлюра! Погроми на них! Або ж вигнати всіх до Палестини: хай там жеруться самі!

А коли не доведуть його до божевілля євреї, то, напевно, доведе його до цього крайове командування жандармерії. Ось тут знову один із цих прекрасних наказів! У краю, мовляв, грабують далі. Чому не вислідить бодай Шугаєвих спільників? Сміх та й годі! Спільників! Якби йому написали, щоб зловив тих, які не є Шугаєвими спільниками, можливо, пощастило б йому знайти двох-трьох, і то б до них не дуже приглядався. Спільників! Чи, може, арештувати щонайменше два з половиною повіти, починаючи від дітей і кінчаючи старими бабами, яким лишилося мало жити?

А ось що сталося три дні тому.

Лісники рапортували йому, що в останню добу ночує Шугай у Нижній Бистрій, тільки невідомо, в кого. Ті чеські лісники і лісничі тільки про всякі нісенітниці рапортують, а взагалі — ніколи нічого певного не знають. Отже, будь ласка, потрудіться чесати до Нижньої Бистрої, до якої 40 кілометрів, але візьміть щонайменше тридцять людей та йдіть переважно лісом, та так, щоб жива душа не бачила. Прийдіть до села аж ватемна, а насамперед не забудьте перед тим походом відправити молебень, щоб небо дало добру погоду! Коли ж туди прийшли, лило як з цебра, і всі промокли аж до кісток. Тут, безперечно, вже нічого не можна було вдіяти. Розподілив людей по хатах, а сам з шістьма жандармами пішов до старости. Той йому і вахмістрові поступився своєю подружньою постіллю, а для решти постелив на долівці нестерпно пахучого сіна. Теж приємний нічліг у такій пахучій перукарні, та ще й з лоскотливим стрибанням бліх по тілу. Вранці, коли вже здавалося, що дощ трохи перестає, знову пішли назад. Зустріли чеського лісника. Якісь лісоруби, мовляв, казали йому, що Шугай спав цієї ночі у старости.

— Що?

— Ну так, у старости.

— Назад! До нього!

— Тварюко, хлопе, звіре, говори!

Дійсно так і було: щось за годину, як вони поснули, прийшов до старости Шугай. «Пусти переночувати!» — «Миколо, тікай щодуху, в мене семеро жандармів!» — «А куди ж

я піду в таку негоду? Пересплю на горищі». Виспався. Мабуть, непогано. Вони внизу, а він угорі. Капітан мало не душить старосту власними руками, стискає йому горлянку, трясе його, а голова старости теліпається то вперед, то назад.

— Чому ж ти нам цього не сказав? — верещить капітан. А староста? Благально вп'явся обома руками в капітанів рукав і невинним тоном говорить, а очі його дивляться при цьому зовсім щиро:

— Пане офіцер, як же я міг би вам таке зробити? Ви ж маєте ще маму, пан вахмістр має жінку, а решта панів, можливо, також. Тримав у руках гвинтівку і був би вас усіх постріляв.

Капітан розпорядився негайно його заарештувати і забрав із собою. Страшне! Сім проти одного! А він був би їх постріляв. Тут люди з глузду з'їхали, і він, капітан, з'їде з глузду, і всі вони з'їдуть з глузду.

Капітан дико гасає по кімнаті. Сміх його бере! Лють його бере! «Ні! — кричить, уже зовсім у нестямі, й відштовхує крісла геть аж під стіну.— Блювати хочеться людині від цього всього!»

Влив потім у себе дві склянки коньяку і сів за стіл продовжувати рапорт.

Примушував себе писати діловито:

«Як злочинець досягне пралісу, а добігти до нього може кожний, бо туди лише кілька кроків із кожної садиби, він уже безпечний. Країна гориста, населення негусте і розпорошене, і тому всяке систематичне переслідування — безнадійне. А тутешній сконцентрований підрозділ може чекати хіба тільки щасливого випадку. Спільники Шугая — це, щоб не збрехати, майже все населення: його постійно, планово й організовано в протидержавних цілях підбурюють громадяни Мойсейової віри, і воно ставиться до чехословацької влади вороже. На основі цих фактів, думаю, не можна буде виконати попереднього плану, тобто зловити бандита живим і на судовому процесі виявити всіх його спільників; тимчасово треба буде задовольнитися лише знищенням Шугая. Не бачу іншого виходу, як оголосити Шугая поза законом і виділити досить велику нагороду за його знищення». (Ах, капітан все ж таки не насмілився написати про єврейську заповідь: арештуйте Ержіку, випустіть товаришів!)

«Анонімний донос крайовому жандармському командуванню з обвинуваченням жандарма-практиканта Юрія Власека, що ніби той за хабар тридцять тисяч крон дня

19.VII м. р. дав можливість Миколі Шугаєві втекти, нічим не підтверджується. На допитах Ержіка Шугай, її батько Іван Драч і брат Юра Драч заперечили факт будь-якого продажу худоби в цю пору, а в селі про те ніхто нічого не знає. Рідних Петра Шугая не можна було допитувати, бо вся родина розбіглася невідомо куди. Цей донос теж вважаю одним із тих підлих протидержавних наклепів, за допомогою яких мадярофільське ізраїльське населення бунтує проти авторитету уряду республіки. Даю наказ розшукати авторів анонімних листів. Жандарм-практикант Юрій Власек поводиться зразково й дисципліновано. Він один із найбільш здібних жандармів, крім того, прекрасно обізнаний з тутешнім краєм, тому прошу до закінчення дисциплінарного слідства не знімати його із служби».

Капітан встав від столу, перехилив склянку і знову на хвилину кинувся на похідне ліжко.

«Це ж страшно!» — думав. Коли він сюди прийшов, то був ще порядною людиною. Тепер пиячить, а на вулиці показує язика старим євреям.

«Страшне плем'я! Повбивати б їх усіх до одного!»

Так щораз більше людей приєднувалося до бажання смерті Шугая, бажання, що його вперше висловив Абрум Бер. Ані Абрум Бер, ні Дербак-Дербачок, ні Адам Хребта, ні старший десятник Свозіль, а тепер уже і жандармський капітан аж ніяк не були людьми, що тільки прагнуть. Від Миколиної смерті залежало надто багато: безпека і багатство, честь і кар'єра, кохання і врятування життя. Якщо вдасться перекопати владу, що треба визначити ціну за Шугаєву голову, то, можливо, вдасться зберегти багато добра, особливо дорогого для деяких людей.

Навіть і Данило Ясинько та Гнат Сопко, єдині з колочавських Шугаєвих приятелів, що з ласки Дербака-Дербачка ходять досі на волі, сповнені нерішучості, коли зустрічаються з Миколою. Їх лякає сила, яка щораз тісніше стискається навколо Шугая. Поки що лише навколо нього; навколо них ще ні. Дербак-Дедбачок і Ержіка ще в своїх інтересах про них мовчать; а тому, що Сопко і Ясинько були обережні і не сіяли грішми, ніхто інший нічого не знає, а Абрум Бер лише хитро навздогад кидає питання і дещо прощупує. Але на що сподівається Микола? Скільки разів йому говорили: Миколко, тікай! Тікай до Галичини, Румунії, Росії або й до Америки, грошей маєш досить, буде там тобі добре. А Ержіка може поїхати з тобою. Не хоче. Або сміється, або виблискує очима: «Хочете мене позбутися?» Спокушає господа бога, ходить у село до дружини. По корчмах охоче слухає, що люди про

нього говорять, їздить з комісіями верхи і показує туристам гори. Ніби осліп і не бачить тієї величезної сили, що розставила на нього сіті: начебто все те було тільки його справою, а не його товаришів; таж їхнє життя залежить від його безпеки. І не розлучається з Колочавою. Знають чому: боїться за Ержіку. Так, Микола загине. А якщо не знищить себе сам, то вжене його в нещастя те дике щеня — Юра.

Так що ж, їм гинути через нього? Був час, коли такі питання їх не тривожили. Це було тоді, як повернулися з війни і мали ще в нервах і крові смерть у всіх її різноманітних формах; тоді, коли ніхто не знав, що буде завтра, і все було байдуже: чи згине людина з голоду чи від кулі. Ці часи вже минулися. Тихо і непомітно. Світ став виглядати інакше, але Микола в своїх лісах не хоче цього бачити. Чи вони своє життя мусять зв'язувати з його життям? Їхнє становище інакше; він уже не може відступити назад, вони — можливо, так. Але як з ним розійтися? Чи сказати йому одного дня: «Миколо, пробач, більше не принесемо тобі вже кукурудзяної муки, не прийдемо тебе поголити, не підемо з тобою завтра чатувати на пошту. Досить уже цього!» Ой, знають, чим би це скінчилося. Микола ще нікому нічого не прощав, а вистачить його одного слова, щоб стягнув їх у прірву разом з собою або самих. А дорогою, якою намагався рятувати себе Дербак-Дербачок, також не можуть іти, хоч би вже тому, що мають на сумлінні багато більше, ніж він. Чи також і для них уже немає жодного повороту? Невже ж опинилися в такому зачарованому місці пралісу, де безнадійно блукають і людина і звір, і ніколи вже звідти не вийдуть?

Ідуть разом у гори. Чорний газда Ясинько і молодий Гнат Сопко. На плечах у них сокири. Верховинці ніколи не ходять до лісу без сокир. Інколи треба вбити її у стовбур і триматися за неї, щоб легше стрибнути з каменя на камінь. Іншим разом треба просікти собі дорогу крізь гілля повалених дерев чи нарубати дровець до вогню, або влаштувати над головою дашок від дощу і ранньої роси; сокира — це зброя, пожива, це — все. А бог, якщо це не він сам її зробив, хай нагородить того, хто її дав людям. Йдуть на Заподринську полонину, де протягом літа пасуться колочавські коні. В лісах знову починається праця, лісове управління наймає підводи, і от Данило Ясинько йде на Заподрину за своїми кіньми. Гнат Сопко йде з ним.

Ранкове сонце припікає, і вони йдуть у гори мовчки. Відчувають потребу поговорити: адже йдеться про їхнє життя. Разом багато прожили, знають один про одного все. Та чи можуть звіритись один одному?

Перейшли вузьку долину Колочавки, а тепер ступають угору повз пороги Заподринського потоку. Мертвий ліс стоїть у гарячій тиші. Шумлять лише дрібні водоспади. Здається їм обом, що повинні б зупинитися, поглянути один одному у вічі й сказати: «Так що, Даниле?» — «Так що, Гнате?» Але бояться, що жоден з них не наважиться відповісти. Можливо, обидва однаковісінько дивляться на речі і виявляли це один одному вже не раз стурбованим обличчям, похмурим словом, лайкою на Юру або помахом руки. Але що, коли це все не так? Йдеться про речі надто важливі. Вони могли б коштувати життя.

Йдуть стрімким схилом твердими великими кроками. Сокири на плечах. Мовчать і не дивляться один на одного. Можуть довіряти один одному?

Дійшли до Заподринської полонини. Але їм не хочеться виходити з лісу на спеку. Не поспішають, мають досить часу. За якихось три години можуть завжди повернутися звідси додому. Відкидають сокири й лягають грудьми на висушені шпильки сосен під крайні дерева. На полонині пасуться коні всього села. Але й вони втекли з-під сонця на край лісу, стоять парами, голови в протилежні боки і взаємно обмахують один одного хвостами.

Ясинько і Сопко лежать на боці, лице в лице. Обидва одночасно поглянули один одному у вічі. Допитливо, багатозначно, немовби говорили: скажи перший хоч єдине слово, бо я думаю так само, як і ти, можеш мені вірити!.. Але чи справді це так?

Спека, і пахне смеречина.

«Чи справді воно так?» — думає газда Ясинько і мружить очі. Відважився:

— Так що, Гнате?

— Так що, Даниле?

— Погано, Гнате.

— Погано, Даниле.

І там, біля Заподринської полонини, на спеці полудневого сонця, заохочені однаковим забарвленням своїх голосів, сказали один одному все.

Не лише словами. І не стільки словами. Вони розуміли, що дивляться на речі однаково, усвідомлювали собі, що засновують у цю хвилину дружбу. Дружбу на життя і на смерть, іншу й зовсім відмінну від тієї, що була. Ніде правди діти, люблять Миколу, чи, може, краще сказати, дуже його любили і були готові за нього дати собі відрубати руку. Багато з ним і пережили, при чому більше доброго, ніж поганого. Вони зв'язалися з його розбійницьким щастям, і воно

дало їм багато. Данило Ясинько — сьогодні заможний господар, а коли жандарми відійдуть і завірюха навколо Шугая трохи притихне (ах, коли ж те вже буде!), зможе також і Гнат Сопко, досі безземельний, батрак, збудувати власну хату й одружитися з Ганною Гречиновою. Але Микола твердолобий і нічого не хоче слухати. З того часу, коли між ними з'явилося це кусливе щеня Юра, він і зовсім змінився. Підозрівав. Це правда, вони вчинили самостійно кілька грабунків. Трапилася їм також неприємна справа, огидна справа. Ще й сьогодні, коли про неї згадають, їм стає так, ніби хтось напхав їм у жили голок. Чи могли ж передбачити, що цей дикий «американець» стрілятиме в них з револьвера? Але щоб з примхи вбивати євреїв, єдине майно яких становить чорна курка,— цього вони ніколи не робили. І чого це він вічно возиться з тим ярмарком і трьома застреленими мукачівськими євреями? Навіщо слідкує, потай вишитує в одного про другого і допитує, ніби жандарм? Бог свідок: про Волове, крім них двох, ніхто не знає. Не знають також ні Дербак-Дербачок, ні Адам; тут хтось мусив підшитися під Миколине ім'я. Погрожує винуватцям смертю, а ніде правди діти: перед Юриною гвинтівкою і найближчі приятелі Миколи не дуже безпечні. Яке безглуздя погрожувати товаришам! І хоч жандарми довели Дербака-Дербачка до зради, проте яка нісенітниця доводити його до крайності, яка необережність відштовхувати приятелів саме тепер, коли так потребує їхньої допомоги! А яка впертість: не тікатиме! Микола загине.

Гнат Сопко, схвильований, сів. А Данило Ясинько перекинувся з боку на груди і ліг тепер обличчям до землі.

Ясинько подивився на високу смереку, і його увагу прикувала мурашка, яка ледве волокла якусь крилату комаху. Потім його очі зупинилися на сокирі, кинутій поруч. Яка дивна була ця сокира! І якою новою вона йому здавалася! Її топорище було в тіні, але вістря палало, гаряче проміння сонця лилося на нього крізь гілля дерев. Залізо, напевно, було гаряче. Його тонко гостреве лезо біло світилося й виблискувало тисячами малих сонць.

Але якщо Микола в лісах не загине? Що буде, як піймають його живого? Приятелі, ув'язнені в Хусті, не говорять, мовчить також Дербак-Дербачок. Це їм на руку. А чи мовчатиме також Микола, честолюбний Микола? Він же не може сподіватися й не сподівається на помилування. Він, напевно, захоче, щоб його повісили лише за те, що він дійсно зробив. А Юра мовчатиме? А що тоді?

На серці важко. Мурашка тягне свій тягар через поламані галузки, а одне крильце її здобичі прозоре і схоже на крильце

це смерекового насіння. Сонце пригріває полонину. Коні стоять, мов неживі, і лише їх хвости рухаються. Тонко нагострене вістря сокири іскриться на диво визивно.

Жандармам не вдається застрелити Миколу. Ніхто цього не зможе. Має проти куль чари. Не признається, які, ніколи про них не говорить, а якщо його хтось про це питає, промовчить або посміхнеться. Проте ніколи не дозволить жартувати з того. Крізь той град куль, який на нього сипався, і птах не пролетів би. А він безстрашно стояв і тільки поглядав, у кого б пустити з своєї гвинтівки смертоносну кулю. Самі в цьому переконалися. Але чи Микола має охорону проти іншої смерті... наприклад... ну, наприклад... (а тому, що кинута сокира і далі світилася своїм настирливим блиском, який виходив з неї самої і з її власної природи...) наприклад, проти удару сокирою?

Ясинько, також схвильований, сів.

— Що вдіємо, Гнате?

— Що вдіємо, Даниле?

Пильно дивилися один одному у вічі.

Але того слова, яке в обох тремтіло на устах, ніхто з них не вимовив.

Колочава проголосувала за смерть Миколи Шугая.

Решта Верховини про це не знала. Вона не відчувала того тривожного, невимовного і сірого жаху, що навис над Колочавою.

І далі любили Шугая. За його чудесну силу, за його відвагу, за його любов, за його журливу сопілку. Бо він узяв на себе все, на що вони ніколи не мали відваги: сіяв жах між панами, любив принижених, у багатих брав, а бідним давав, мстився за всяку біду і кривду. Ім'я Шугая мало щось із присмерку, запаху і гомону недільних церков, де живе той, кого треба любити і кого треба боятися.

Шугай! Микола Шугай! Нехтують розповідями про гадів, які на Благовіщення вилазять з-під землі, і про тих, що живуть за печами хат та приносять щастя; не згадують про їхніх людських володарів, які зашіптуванням і тютюновою жвачкою вигоять кожну рану від укусу гадюки; які чарами, з допомогою бруска, можуть вилікувати всяку пухлину на коров'ячому вим'ї, що з нього на пасовиську вуж напився; які, перекинувши через пеньок піджак, уміють свистом скликати з усієї околиці гадів і примусити їх пролазити рукавами. Не розповідають уже про чарівниць, ні про добрих, ні про злих, не оповідають про відьом, повітруль, бабів-яг, як то вони ворожать на трьох худоб'ячих слідах, як насилають на людей

хвороби, а на коноплі — град, і як увечері перекидаються у великих жаб. Бо де ж кінець розповідям про Миколу, злого для злих і доброго для добрих? А який день не приносить про нього щось нове?

В Ізках, недалеко від польського кордону, мешкає єврейська дівчина Рузя Грінберг, і на неї дивляться її подруги з великою повагою: вона знає Миколу Шугая. Наприкінці війни, коли шрапнеллю вбило її батька, переселилися з матір'ю з Колочави сюди до Ізок, до дядька, і на нього обидві працюють. Коли ще була мала, Микола приходив до них на подвір'я гратися в «копаю криницю» і в піжмурки, вона теж із сестрою ходила влітку на Сухар збирати чорниці й малину Про це знає все село. А на шабас, у єдиний день, коли можна зійтися, сідає з подругами на лавочці перед дядьковою хатою і при кожній новій звістці про Шугая знову мусить розповідати про його дитинство. Які в Миколи очі? Він гарний? Був добрий? Цілував тебе під час «копаю криницю»? Дозволяв тобі батько з ним гратися? А Юру ти також знала? І Рузя пишається, що стільки всього знає.

Вчора дістала з Америки від одруженої сестри (ах, щаслива Естерка!) великий пакунок старого одягу, і в ньому були лише трохи сходжені черевички з гадючої шкіри і пара шовкових панчіх, праних не більше як двічі. Рузя закохалася в черевички. Але кому ними похвалитися? Це можна зробити не раніше, ніж після шабасового полудня. Тоді на запорошеній дорозі між Ізками і Келечином гуляє з десяток ізьких єврейських дівчат, а в інших групах — вісім єврейських хлопців. Грають усмішками і поглядами першу несміливу гру кохання й вихваляються одні перед одними всім, що вбрали на себе гарного. Не могла розстатися з черевичками, а коли мусила йти під ліс пасти корову, взяла їх під пахву з собою. Корова щипала траву, а Рузя взувала на босі ноги і знову стягала гадючі черевички, піднімала спідницю, вертілася, пританцьовувала й, нарешті, поставила свій скарб каблуками до себе, як це буває у взуттєвих крамницях, причому уявляла собі елегантні вітрини з взуттям у Мукачеві. Лягла перед ними й дивилася. Це споглядання її присипляло. «Що це там виблискує на сонці в лісі?— думала напівдрімаючи.— Ще ж не косовиця, щоб люди йшли з косами?» І задрімала. Коли за хвилину раптом розплющила очі, серце її скам'яніло від жаху. Над нею стояв Микола Шугай. «Корова! — блиснуло в неї в голові, а зараз же: — Черевички!» За кілька кроків від Миколи стояв Юра, а з ним двоє хлопців, обернених до неї плечима. Очевидно, для того, щоб не бачила їх облич. У всіх за плечима були гвинтівки.

— Ти,— сказав Микола, і було видно, що саме в цю мить впізнав її,— в селі жандармів не бачила?

— Ні, не бачила,— витиснула з себе.

— Не брешеш, Рузю?

— Чого ж би я тобі брехала, Миколко?

Дивився на неї, а на його устах грала усмішка, ніби щось пригадував, а можливо, трохи така, мов йому не дуже було весело.

— Ти мене боїшся?.. Ти мене, Рузю?..

— Чого ж би я тебе боялася, Миколко?— дзвонили її зуби крізь усміх.— Ні, зовсім тебе не боюся, Миколко,— а уста її намагалися розширитись від усмішки.

— Вбий її! Що тут довго бавитися з єврейкою?— загудів Юра.

— А грім на вас усіх! — розсердився Шугай.— Не раз я з нею з однієї миски їв токан.— І обернувся до Рузі.— А що робиш?.. Маєте з чого жити?.. Робота є?..

— Знаєш, Миколко, бідна людина має тільки свої дві руки.— Шугай шукав у записній книжечці. Мав там якийсь банкнот, біля нього сотку і ще якісь дрібні паперові гроші. Їх і сотку витягнув і дав Рузі.

— Дав би тобі більше, Рузю, але не маю, а решта самому потрібна.

Пішли. А гвинтівки на їхніх плечах знову заблищали.

Як витримає Рузя з тією величезною таємницею аж до сутінків? Це ж найбільша пригода, що трапилася тут, відколи Ізки Ізками. І ніде навколо не було жодної живої душі, якій би вона про це могла розказати. Схвильована, з розпаленими щоками, знову перераховувала гроші, повторювала кожне сказане до неї слово, гадючі черевички втратили для неї свої чари, і вона нетерпляче поглядала на сонце, коли вже нарешті воно зникне за верхів'ями дерев.

Потім сонце спустилося з неба в ліс, а вона з черевичками під пахвою підтюпцем бігла додому, підганяючи корову вербовим прутом. Свою новину вголос кинула першому підлітку на перехресті стежок, і той, підбігши до неї, підстрибував за коровою разом з нею. Вона, горда за свою вістку, розповідала, тимчасом як він з напіврозкритим ротом ковтав кожне слово; за хвилину він викличе ним рух у селі.

А дома знову розповідала, смакуючи велику пригоду і радіючи з переляку дядькових та материних широко розплющених, стурбованих очей. Коли вже все розповіла, приховавши тільки зовсім небагато, побігла до найближчої єврейської хати і повторила свою новину слово в слово, знову ж таки промовчавши про одне: про гроші. Їх було немало, вони впа-

ли їй у цей щасливий день у подолок, матиме за них багато прегарних речей, які вона так любить, тому не хотіла поставити під небезпеку можливість їх купити. Лише як буде в постелі, скаже про це мамі. А потім, увечері, прийшла до Ізок нова вістка. Вона Рузиній зустрічі надала великої ваги: сьогодні після півдня біля Подобівців був напад на двох торунських купців. Вони возили для залізниці у Волівці дошки і поверталися з грішми.

Сьогодні — п'ятниця, вечір, початок шабасу, і за хвилину на небо вже вийдуть три зірки. Єврейські жінки до білого вишкребли хати, вимили вікна, і крізь шибки, що світять на сіру дорогу, видно на столах шабасовий пшеничний хліб, покритий білим полотном, і багато запалених свічок у свічниках або лише наліплених на банки з рибних консервів; на кожного члена родини, живого і мертвого,— по одній. Ці нічні вогники, коли вже всі лежатимуть у постелях, самі догорять, бо сьогодні день господній і всяка праця — це гріх, а загасити свічку — теж праця. Чоловіки, вже по-святковому одягнені, пішли до старого Хаїма Срулевича помолитися і повернулися за годину. Але цієї години досить, щоб до Рузі збіглися всі десять єврейських дівчат та щоб тиснулися в пітьмі на лавочці під освітленим вікном і навколо неї. Ой, ой! Тільки один на тисячу може мати щастя його бачити, і то лише один раз в житті. Ай, який він гарний! Смаглявий, як дерево в лісі, але уста в нього маленькі, червоні, як черешня, брови вузькі, а його чорні очі світять, як це шабасове вікно за їхніми плечима.

А Юра? Жорстокий Юра? Ой, він ще хлопець, але якщо це взагалі можливе, він ще кращий.

А на завтра, в день християнської суботи в другому кінці краю, в Хусті, що аж біля мадярського кордону, робітники під час виплати грошей за роботу на регуляції Тиси полаялись із касиром, атакували службовців і, не розшукавши підприємця, кинули роботу. Злі, демонстративним походом рушили до міста. На жердину нап'яли плакат з написом великими буквами:

СЛАВА МИКОЛІ ШУГАЮ
ШУГАЙ НАС ПОВЕДЕ!

Вночі, перед цим пам'ятним днем, ішов Микола з Юрою битим шляхом по долині Тереблі до Драгова. Хотів відвідати хату Махала Гриміта, поговорити з ним і там переночувати. Ніч була ясна. Високо, над вузькою долиною і шумом Тереб-

лі, пливла друга вузька ріка — ріка пливучих зірок. Ішли з гвинтівками на плечах, з почуттям цілковитої безпеки, бо Колочава була далеко, а якщо б і зустріли патруль, будуть двоє проти двох.

Почули на шляху торохкотіння воза і сховалися в гущавині. Хто це? Микола напружив зір.

Ах, та це ж він! Біля воза спокійно йде Юра Драч.

У Миколи закипіла гаряча кров. Не від ненависті до Юри, а від згадки про Ержіку! Жагуча повінь крові; її прибій вдаряв у стінки жил.

На вистеленому соломою возі стоять дві бочки, прив'язані скрутнями. Юра Драч їде до Шандорової по ропу, солону воду. Юри Драча два дні не буде дома! А Ержіка буде сама з батьком! В уяві його промайнуло біле тіло Ержіки.

Перечекали, доки віз проїхав. Вийшли на шосе. Микола поспішав своїми великими кроками, майже біг, а Юра ледве встигав за ним. Біля хати Михала Гриміта Микола кинув:

— Мені ні про що вже говорити з Михалом. Виспися там сам. Завтра після обіду жди мене на Боярській полонині.

Юра спохмурнів.

Ці тридцять кілометрів Микола пройшов до ранку. В Колочаві був близько четвертої години. Розвиднілося. Жінки вже повставали, а біля перших хат одна із них здивовано глянула від порога йому вслід. Звернув до Колочавки, а звідти перелазами, через городи, пробирався до Драчевої хати, щоб увійти туди задніми дверима.

— Ержіко!

Вгледів її на порозі.

— Ержіко! Серце ти моє! — стиснув її в обіймах і ніс у глибину сіней.

В сінях кинув у куток гвинтівку і стрибнув, щоб замкнути петлею двері на вулицю і подвір'я.

— Де батько?— видихнув схвильовано.

— Я сама дома, Миколко,— її голос сміявся.

— Рибонько моя! — ніс її в дужих обіймах перед собою через поріг світлиці до ліжка так, як у нетрях ведмідь тягне свою здобич.

А вона пильно дивилася у його кам'яне обличчя й усміхалася очима й устами.

Хтось знадвору постукав у двері.

— Ержіко...— почувся знадвору голос.

Не чув. Але жінки мудріші. Вони зберігають гостроту почуттів і в ті хвилини, коли їх чоловіки втрачають.

— Стривай... стривай...— шепотіла й відпихала його.

— Мовчи! — скрикнув. Але вона за підборіддя щосили відпихала його назад.

Стук повторився:

— Ержіко!

Тепер уже й він почув.

— Це хто?— засичав з ненавистю.

— Жандарми! — поблідла.— Тікай!

Відчув, як у хаосі думок блиснула вогненна лінія.

Стрибнув до темних сіней. Схопив гвинтівку, що її тут кинув.

Ержіка зняла петлю і трохи відхилила двері. У вузькій ясній щілині з'явився озброєний жандарм. Шугай стискав гвинтівку. Хотіла вислизнути надвір, але жандарм натиснув на двері й увіпхнув її досередини.

— Іду зі служби. Тужно мені було за тобою. От і прийшов поглянути.

Що це таке? Десь у глибинах Миколиної душі завирував дикий вир. Темний, а все ж таки прозорий. Бушував на поверхні хвилями: як глибини під порогами Тереблі. Так не говорять жандарми з колочавськими жінками!

Старший десятник ішов за Ержікою, а вона від нього перелякано тікала до кімнати.

Сховалася аж у куток за дверима, яких він за собою не зачинив. Притиснулася там, як підстрелена в крило куріпка, яку переслідує пес, а коли наблизився до неї і хотів її обійняти, заломила руки перед самими його очима. Заломила так, що аж хрустіли. А старший жандарм Свозіль перший раз у житті бачив, що її очі говорять. Що кричать і стогнуть.

— Що з тобою?

Вп'ялася нігтями в його обличчя, а її уста шепотіли до його вуха:

— Мовчи, ради бога!

— Що з тобою?

І тут рантом зрозумів.

— Шугай дома! — крикнув повним голосом.

— Ні,— зашепотіла, а коліна під нею підломилися.

— Він тут!.. Де він?!— загримів. У ньому прокинувся жандарм.

— Нема його дома,— застогнала. Хотіла вбивати і хотіла, щоб її вбили, і хотіла тим пронизливим криком заперечити провину, і хотіла признатися.— Нема!

Старший десятник окинув одним поглядом світлицю: тут не міг сховатися. Замок його гвинтівки металічно дзвякнув. Старший десятник перебіг сіни і кинувся до дверей хати — відскочити вже не мав коли.

На розі хати стояв Шугай.

Ержіка чула, як надворі загримів постріл. Постріл між будинками завжди дає гучний відгомін. Постріл ударив Ержіку по напружених нервах. Почула, як гвинтівка забряжчала об каміння. Як упало велике тіло. Майданська ворожка!

Перед вікном промайнуло кілька жандармів. Вони бігли. Юрба людей за ними. З другого боку хтось до них схвильовано кричав: «Стрибнув за стайню!» Від стайні гримнув постріл. «У стайні! В стайні!» — верещав якийсь розпачливий єврейський голос. З вулиці лунали постріли. У вікно на город Ержіка вгледіла, як поміж квасолевими тичками майнув Микола; як перестрибує перелаз; тікає; як зникає. Ержіка заплющила очі і кілька разів глибоко зітхнула. Тепер, коли це побачила, хотілося їй сісти біля стола і прихилитися до нього головою.

Надворі стріляли з гвинтівок, улоговина стугоніла відгомоном пострілів, хтось викрикував якісь накази і знову лунала стрілянина, але це все втратило свою гостроту, притупилось, доходило ніби з іншого краю; те все Ержіки вже не стосувалося. Їй хотілося заплющити очі, покласти голову на стіл і заснути.

Жандарми поклали мертвого товариша на ліжко в школі. Скільки разів дивилися на його прострелену голову, стільки душили в собі плач, і знову їх огортала лють. Бігали, як чорти, по завмерлому селу, стусанами розганяли з вулиці людей, вдиралися до хат і били. «Всіх повбиваємо!.. Спалимо ціле село!» Коли входили до єврейських крамничок, щоб запитати про щось, тримали гвинтівки в руках, верескливо кричали і поводилися так, ніби хотіли повбивати всіх у хаті. У жандармських казармах сюди й туди бігав капітан, білий як смерть. Знову вбивство! І знову було все даремно. Від заарештованих не добилися ні слова. Після всіх цих побоїв — ні слова! Це котрий вже раз? Сам дав наказ, щоб на Драчевому подвір'ї перестали мучити, товкти головами об землю і бити по підошвах. Вже й сам не міг на це дивитися. А цей крик Василини Дербакової, жінки Михайла Михайлового, був просто нестерпний. Ісусе Христе, мати божа! А з Власеком, то це все ж таки правда! Капітан відчував, як його залишають сили, як перестає працювати розум та що це все нічим іншим не скінчиться, як тільки божевіллям. Знову огортає його лють: як ті хлопи стріляють! Невже ж насправді тієї бестії не можна поранити? Бігає по кімнаті і верещить за вахмістром.

Привели його. Кричить йому в обличчя якісь безглузді питання, докоряє, його рука безперервно сягає до кобури з ре-

вольвером. І справді, треба берегтися. щоб, шаленіючи, чогось не зробити. Вахмістр стоїть, виструнчившись, і зразу відповідає по-військовому чітко:

— Не заню, пане капітане! Та ні, пане капітане! — Але потім ці всі вибухи слухає вже байдуже і тільки стережеться, щоб надто не здвигати плечима.

— Мусять показати, де він ховається! Мусять! Чуєте, вахмістре, мусять. А не скажуть, так повбивайте їх! Усіх їх повбивайте. На мою відповідальність і з мого наказу! Чуєте? Я вам наказую. І беріться до євреїв! Це вони все те роблять! Організуйте погром! Під'юдьте населення проти них! Бийте їх, стріляйте їх, вішайте!

Вахмістрові здається: ось-ось у капітана потече піна з рота.

Вахмістр не знає, чи дивитися на все як на вигадки напівбожевільної людини, чи все те шаління сприймати як безглузді службові накази. В такому випадку треба, щоб той підтвердив їх письмово.

— Ви чули мене, вахмістре?

— Так, пане капітане.

Відходить із зморшками на чолі і зовсім спокійно махає рукою. Чи, може, про все це написати рапорт до крайового жандармського командування? А можливо, вже завтра все буде знову в порядку, а в капітана все вивітриться з голови.

Це був ще один із тих страшних днів, що їх уже стільки пережила Колочава.

На подвір'ї Драчевого сусіда Михайла Дербака лежала горілиць Ержіка із зв'язаними руками й ногами, поруч — Петдо Драч і його тринадцятирічний син Йосип, які були заарештовані, коли вранці повернулися з полонини. А біля них Михайло Дербак і його жінка Василина, кинуті сюди не знати з якої причини. Можливо тому, що Микола, тікаючи, перестрибнув спершу через їхній тин.

Всі були побиті, з опухлими обличчями й синцями під очима, в закривавлених сорочках. Ще тепер, після полудня, коли вже найдошкульніша сонячна спека перестала пекти їх обличчя, приходили жандарми, і хоч вони вже були потомлені після стількох хвилювань, та все ж таки, глянувши на в'язнів, набиралися нової сили, щоб ударити ногою того чи іншого або наставити лежачому до грудей багнет: «Де тебе проколоти, тварюко?» Знали, як мусять володіти собою, щоб справді не натиснути.

Лише безвладне тіло Ержіки залишили в спокої.

Сьогодні вранці, коли її за волосся волокли по подвір'ю, били кулаками в обличчя і штовхали чобітьми, вона поміж

своїми мучителями побачила Власека і, щоб помститися на ньому за всіх, крикнула:

— Ось цьому я дала тридцять тисяч!

Вдарив її в уста, хотів покарати перед усіма товаришами за образу. І в лютому гніві, прагнучи змусити Ержіку мовчати, бив її по обличчю. Але вона поміж ударами шипіла йому у вічі:— Ти взяв.... тридцять тисяч... ти випустив Миколу... сама, рік тому! — Він бив її ще лютіше, впала, а він душив її тремтячими руками, причому більш лежав, ніж нахилявся над нею:— Брешеш! Брешеш! — Але вона, коли тільки трохи відпускав, повертала до нього закривавлене обличчя і шалені гнівні очі й шипіла:— Ти взяв... від мене... тридцять... тисяч... випустив Миколу... розв'язав йому пута...—І її вигуки знову замовкали під новими ударами.

Решта жандармів у невимовному жаху відступили. Залишилися лише вони обоє. Вона, шалено атакуюча, і він, що розпачливо боронився. Жандармам здавалося, що перед ними скажена кішка дряпає, кусає і в останньому пориві б'ється за життя.

Власек? Все ж таки? Власек має на совісті життя стількох людей?

До Власека підступив старший жандарм. Підвів його за комір, вхопив за блузу коло шиї і, тримаючи на віддалі руки перед собою, палив огнем свого погляду.

— Залиш її! — засичав на нього і відштовхнув від себе на кілок у тину.

Хто витримає потрясіння цього дня?

Ввечері загорілася хата Драча.

Жандарми бігали по мертвому селу, готові розбити голову кожному, хто її висуне з хати. Але село було порожнє і мертве. Ніхто сьогодні не відважувався навіть засвітити, а єврейські крамниці вже від полудня були замкнені.

Хата Драча горіла в порожньому німому вечорі. Це було велике прямовисне полум'я, сухе й бездимне. Це була тризна по мертвому другові, а пожежний дзвін видзвонював, ніби похоронний.

Цього вечора Микола опинився в горах на вододілі двох рік — Тереблі і Ріки, над лугом із сірчаним джерелом, де два роки тому наскочив на хлопців, які гралися в Миколу Шугая:— Шугаю-у-у, позичте нам гіллячку! — кричали вслід і прикладали руки до уст. Ця згадка чомусь промайнула у нього в пам'яті. Сходив схилом до долини Ріки. Тікав. Від чого — не знав. Але сьогодні вперше в житті можна було назвати це втечею. Не знав, куди йде, мав тільки неясне важке від-

чуття — звідкіля. Лише йти, йти — жодних людей, навіть і Юри — ні!

Внизу мигнули якісь вогники. Два, три. Це світили у Вучковім, але не хотів туди йти. Поминув стежку в село і звернув до лісу.

Зауважив, що прийшов на малий зруб на схилі, понад лучківською хатою лісника. Під ним шуміла Ріка, а за нею, на другому березі, не більше ніж за триста кроків навпростець стояла хата лісника з високим дахом і двома червоняво освітленими вікнами.

Микола стояв. У хмарах над улоговиною плив місяць, а дерева навколо кидали виразні блакитні тіні. Долина теж була дивно синя і наче вимерла. Лише червоні криваві очі хатини лісника тупо й непорушно дивилися в ніч і свідчили про гидкий бруд нутра там, за ними, про якусь недугу, що в тому домі блукає.

— Аго-го-о-ов! — зненацька вигукнув Микола. Не знав, як це сталося, але власний голос його здивував.

— Аго-го-о-ов! — а ліс посилював його оклики потужними хвилями.

— Аго-го-ов! Тут Шугай!

— Микола Шугай! — і здавалося йому, що це ім'я, його ім'я, росте над верхів'ями дерев і наповнює всю долину, аж до хмар.

— Чуєте, я Микола Шугай!

Але ніхто йому не відповідав.

У хатині лісника і в селі панувала глибока тиша. Тиша — це добра річ у лісі; там вона говорить людині про безпеку, але тиша поблизу людей — страшна.

— Пліск! Ба-а-ах! — закричав ліс пострілом гвинтівки.

Куля пробила дах хати лісника, хаотичний мозок брудного будинку.

Пліск! Пліск! Пліск!

— Аго-го-ов! — нісся рев долиною і лісами.

— Шугай!.. Микола Шугай... Невразимий!.. Якого не зачепить жодна куля...

Посилав постріл за пострілом на хату лісника, все в її збентежену, бідну голову. Двоє очей згасло. Згасло також декілька вогників, що раніше тріпотіли в селі. Микола вистрілював обойму за обоймою, постріли гриміли, а земля кричала їх відгомоном. Микола знав, що як перестане, знову наступить тиша, така грізна й нестерпна.

Люди, сховані внизу, в темряві, вистрибували з ліжок, навпомацки нишпорили навколо себе, вишукували найдальші

місця в хатах і в стайнях. Матері тягли за собою дітей, що хотіли плакати, долонями затуляли їхні уста.

Над Вучковим шаленіла буря. Це сильний Шугай гнівався. А в своєму гніві він був страшний.

ПРИЯТЕЛІ

— Тсс! — шушукалися євреї, здвигаючи правим плечем, коли з Хуста прийшла звістка, що найближчими днями випустять усіх уявних і справжніх спільників Шугая, а це «тсс!», висловлюване з такою погордою, означало: «На це потрібен їм був цілий рік! Можете собі, взагалі, уявити, скільки людей можна було врятувати від смерті і скільки майна зберегти?!» З дня смерті Свозіля Ержіка нарешті також сиділа під замком. «Мабуть, цей новий пан офіцер все ж таки трохи більше зможе».

Правду кажучи, Шугаєва справа втратила для молодого єврейського населення свою принаду і не цікавила його більше, ніж це було потрібно. Тепер думки зосереджувалися на старій суперечці між родами Вольфів і Берів. Ця суперечка набрала особливого загострення в боротьбі за нову тютюнову крамницю, і тепер увагу всіх привертали наклепи, хитрощі і ненависть, що були зв'язані з цією справою. Але навіть і це вже надокучило, і їх пристрасті завирували навколо вільного місця кантора в хустській синагозі та навколо запеклої агітації, що розгорілася з приводу цього між хуситами, ортодоксами і сіоністами.

Незважаючи на це, молодих євреїв усе ж таки дуже схвилювало, коли вони за кілька днів на стіні корчми Вольфа і корчми Лейбовича побачили оголошення чеською, українською та угорською мовами:

ВИЗНАЧЕННЯ НАГОРОДИ!

У Хустському, Волівському і сусідніх гірських округах уже довгий час діє розбійник і вбивця.

Микола Шугай

із своїми спільниками. Ця банда, особливо її ватажок Шугай, має на совісті кілька грабіжницьких убивств, надзвичайно нахабних і жорстоких. Членам тієї банди щастило уникати рук правосуддя, бо бандити мали серед населення своїх прихильників.

Закликаю всіх, хто міг би дати якісь інформації про членів цієї банди, в інтересах спокою мирних громадян негайно сповістити про це в найближчий жандармський пост або в політичну установу.

Той, хто дійсно допоможе зловити ватажка цієї банди розбійника Шугая або хоч би допоможе натрапити на його слід, дістане нагороду в 3 000 чехословацьких крон, яка визначена цивільною адміністрацією Підкарпатської Русі в Ужгороді.

По нагороду нехай звернеться до найближчої політичної установи.

Шеф цивільної адміністрації
Б Л А Г А в[ласною] р[укою].

А біля цього було ще приліплене інше оголошення, мале і скромне. Це єврейські релігійні громади Хустського і Волівського округів визначили за піймання Шугая нагороду в т р и д ц я т ь тисяч крон.

Ну, нарешті!

Тепер, євреї,— голови докупи! Бо ж відомо: руки нічого не зроблять, все робить голова. Вирішальна хвилина настала.

Але громадський нотар зробив євреям капость: розпорядився наліпити оголошення в суботу зранку. А тому старі євреї не могли їх прочитати, а лише повагом ходили навколо них і вислухували розповіді інших, менш набожних, ні про що їх не розпитуючи. А це коштувало неабияких зусиль, щоб цілий день втримати мозок далеко від усіх щоденних справ і зосереджувати його лише на всевишньому. Потрібна була велика витримка, щоб їхні обличчя були не затьмарені і без зморщок, а кроки повільні, як на прогулянці. Спокуса манила їх тіла кудись бігти і стягнути обличчя у глибокій задумі. При цьому їх душі боролися з спокусою думати не про бога і небесну царівну Сабат, а про речі земні — про Шугая. Але при добрій волі й деякому досвіді в зносинах з господом богом можна було знайти компроміс і водночас думати про одне і про друге. Справа господом обраного народу завжди переможе, і хоча б це тривало століття, бог завжди порадить; одначе, господи, коли вираховувати час по-людському, то як довго це часом триває, поки ти пригадаєш собі, що нас мучать вороги, а Шугай між ними не найменший! Що з ним діяти? Яку знайти раду? Чи стануть вольфівці дибки? А де візьмуть єврейські громади стільки грошей? Ой! ой! Чи вони й справді мають намір виплатити таку суму?

Отже, в суботу ввечері, ледве на небі з'явилися три зірки, що закликають царівну Сабат повернутися знову до зоряного трону вічного Єгови, старі євреї зійшлися за спущеними што-

рами кімнатки патріарха Герша Лейби Вольфа. Руки не роблять нічого, все робить голова, а руки, як до чогось будуть потрібні, знайдуться. Утворили зараз групки, сперечалися і викрикували один одному свої поради; кожна з них була наймудріша і лише вона могла мати успіх. Ворожнеча вольфівців і берівців ще не була забута, але сьогодні відкладена на майбутнє. Покличте Шугаєвих друзів! Хай їм капітан пообіцяє посадити лісників і дорожників! Хай їм пообіцяє блакиті з неба! Роз'єднайте їх, посійте в їх душі заздрість, розпаліть між ними конкуренційну боротьбу, тридцять три тисячі — це багато грошей, величезна маса грошей. Правда, ніхто з них не наважиться стріляти в Шугая. Вони дійсно вірять, що куля могла б відбитися і попасти в них самих, але чи ж не мають вони сокир? А кілків у лісі хіба мало? А хіба неправда, що стара Дербакова вміє готувати різні напої?

Все було ясно. Це все було цілком ясно.

Було ясно? Ні, не було ясно!

Це виявилося зразу ж, як розсілися на канапі, по кріслах і підвіконнях і коли Берко Вольф (само собою зрозуміло: пан Бернард Вольф завжди мусить мати щось надзвичайне!) кинув ніби зовсім невинне питання, як треба розуміти слова оголошення: «Той, хто **допоможе зловити** Шугая, дістане нагороду в три тисячі чехословацьких крон». «Що це значить — «**зловити**»? Чи тільки зловити, а не вбити? Людина має право тільки допомогти, а не спіймати? Чи заборонено вбити Шугая? Чи, може, це все тільки так виклали, а думка прихована інша?» Суперечка між вольфівцями і берівцями знову розгорілася й завершилася, коли до дискусії було внесено також дуже складне питання, що саме з релігійного погляду дозволяється, а що ні. Тут можна було показати знання закону і побити ворога логікою, діалектикою, цитатами з найбільших рабинських авторитетів, колочавською тютюновою крамницею і посадою хустського кантора. Підхоплювалися з місць, гулюкали на противників колючими реченнями, вибухали саркастичним сміхом, іронізували одні з одних з почервонілими обличчями, жваво вимахували руками, сварилися: «Ви мене будете вчити, що таке талмуд, ви, саме ви, пане Йозеф Вольф, який продає в шабас горілку через задні двері!» — «А хто вас питає про ваш талмуд, ви, зайшлий польський єврей, ми самі тут хусити. А щоб ви знали: всі ваші дівки заради хустських офіцерів повихрещуються. Щоб ви луснули!»

Сварка під кінець стала така запекла, а крик такий небезпечний, що в битву мусила втрутитися своїм авторитетом біла борода вісімдесятирічного Герша Лейби Вольфа.

Хуситський мудрець не моргнув досі й бровою і не сказав жодного слова. Лише тепер він повільно підвівся із заяложеної канапи. Всі раптом стихли, бо знали: зараз станеться щось велике. Розвів трохи руками, мов кантор перед торою, і, глянувши вгору до неба, процідив спроквола достойно і попророчому:

— Маєте в руках Шугая? Шугай воша чи блоха?

І, сказавши ці слова, знову поволі сів.

Зібрання шанобливо мовчало.

Що за мудрість! Старий, як завжди, говорить правду, і дійсно: ніщо так не прояснює питань, як порівняння. А вони це порівняння зрозуміли дуже добре. Пристрасті охололи, голови прояснилися, а думки пішли іншою, єдино правильною дорогою. В час шабасу заборонено вбивати вошу, бо до завтра вона не втече, але блоху вбити дозволено, бо вона не чекатиме до неділі. Шугая дійсно в руках ще не мають, і треба буде докласти ще багато зусиль, перш ніж його позбудуться. Ні, Микола — це не воша, по яку завжди мають час простягнути руку. Щодо Шугая не можна керуватися буквою закону. А чи, може, є якийсь день, святіший за суботу? А чи ж у кожний інший день заборонено робити те, що можна робити в суботу? Мудрість промовила, сварка скінчилася.

Абрум Бер, хоч і не брав участі в дебатах, проте був страшно схвильований.

На другий день, у неділю пополудні, біля корчми Лейбовича новий капітан скликав збори всього населення. Посилений жандармський підрозділ уже цілий тиждень мав нового коменданта. Оскільки його ніхто ще не знав і що він, хоч і ввічливо, але все ж таки відмовився прийняти делегацію євреїв, мовляв, має багато роботи, і що ніхто не знав, чого від нього сподіватися, зацікавлення було загальним.

Під кленами перед корчмою Лейбовича зійшлося щось із триста чоловік. Юрмилися групками, посідали на східцях і під стінами, спиралися на тин; досередини корчми, де стояли столи з розпинкою, відважилося зайти лише декілька найповажніших. Решта чекатиме, доки прийде той жандарм і скаже, чого хоче; лише тоді просуватимуться один за одним на поріг корчми і штовхатимуть інших уперед. Крамничка Лейбовича була набита нетерплячими євреями. Поміж громадянами проходжувалися чотири жандарми, але без гвинтівок і шоломів, зовсім ніби по-сусідському. Всміхалися, розмовляли з ними про ціни на худобу і плату за підводи, немов спокон віку жили з сусідами в найдружніших стосунках. Що в лісі здохло?

У зібраній юрбі були майже всі виявлені і невиявлені Шугаєві товариші, випущені із слідчої тюрми або умовно звільнені від кари: Василь Кривляк, той, що з Миколою в колибі на Довгих Грунях вчинив пам'ятний грабунок бочки овечого сиру; Юра Штаєр і Микола Штаєр, Дмитро Дербак (його пізнали по роздертій холоші і по чересі, обшитому військовими гудзиками, під час пограбування пошти на Греговищі), Йосип Гриміт, Олекса Буркало, Дмитро Вагерич.

Лише Ержіку і старого Драча залишили в Хусті. Були тут і Василь Дербак-Дербачок та його пастушок Адам Хребта. Також трохи схвильований Гнат Сопко. Не було лише Данила Ясинька.

Добре зробив, що не прийшов. Дійшло до небезпечної розмови.

Коли Дербак-Дербачок побачив Гната Сопка, що сперся на пліт, підійшов до нього і почав бити себе кулаком у груди:

— Я вже досить довго щадив Миколиних товаришів! Бог — свідок, що досить довго!

Гнат Сопко намагався дивитися йому спокійно у вічі.

— А чого, власне, ти це мені говориш?— визвірився він на нього.

Дербак-Дербачок ніби не чув.

— Але що для мене зробили мої товариші, коли я погорів? А що для мене зробили раніше, ніж я погорів?— Від ударів кулаками в груди аж дудніло. Навколо них зібралася юрба людей.— Але досить! Я, я Миколу вб'ю! Я, я його відшукаю! Вже його не боюся. А якщо не знайду, то ти його знайдеш для мене, Гнате!

— Чому саме я?

Але Дербак-Дербачок, сповнений гніву, жалю і, безперечно, бажання дістати тридцять три тисячі, показав вказівним пальцем на Сопка:

— Ти! Саме ти, Гнате!

Тут підійшов швидкими і трохи грайливими кроками новий жандармський комендант. Ще молода людина. Юрба розступалася, а з голів злітали капелюхи. З усміхом козиряв і подружньому заглядав людям в обличчя. Звідки цей вітер повіяв?

Перед порогом корчми обернувся:

— Ну, заходьте, заходьте! — і махав долонею, немов підганяв гусей.

Проводив людей від порога світлиці вглиб, розсаджував їх, жартував, сміявся, а далі по-юнацькому вистрибнув на лавку і в переповненій корчмі розпочав збори:

— Взаємини між населенням і жандармерією тут, у цьому селі, на жаль, досі не були дружні. В цьому вина всіх: одні одних не розуміли. Населення важко звикало до нових, зовсім інших умов, а жандармерія не розуміла його почувань і цих труднощів; знову ж населення не розуміло важкої і небезпечної тутешньої служби жандармерії, не хотіло розуміти її досади, ба, гніву, коли підступний опришок позбавив життя стількох їхніх добрих товаришів, коли жандармерія думала — правда, вона думала, хвала богу, помилково,— що населення підтримує злочинця. Цьому непорозумінню мусить бути покладений край. Власті зроблять усе, що в їх силах. Вони вже дали жандармам нові накази, покарали для перестороги жандарма-практиканта Власека, на якого населення скаржилося. «Чого брешеш? — думали собі газди.— Начебто ми не знаємо, що перед пожежею вигукувала Ержіка!» — «Помилка!» — сказали самі до себе старі євреї. «Хазркопф!» — говорила напівголосно єврейська молодь; вона стояла в крамниці на прилавках і ящиках і дивилася крізь відчинені двері понад головами людей у зал на оратора.

— Тепер обов'язок населення Колочави — все забути й віднині дивитися на нас інакше, бо ж ми його справжні друзі. Час дійти до взаємного порозуміння. Війна, страшне нещастя людства, вже минула, і завдані рани поволі гояться. Вже всюди, де ще недавно шаленіли воєнні бурі, настали нормальні відносини, а з ними з'явилася пошана до закону, порядок, спільна праця громадян, добробут. Лише на цьому клаптику землі ще триває війна, якийсь її пережиток. Тут ще досі точиться боротьба, причому найзавзятіша з усіх: боротьба проти злочину.

Тривало це досить довго. Веселий настрій, викликаний м'якою бесідою оратора і його мовою, що не була ні українською, ні російською, ні чеською, ані колочавським діалектом, а мішаниною, в усіх поволі зникав, вуха призвичаїлися, і люди починали нудитися. А коли промовець вираховував соціальні шкоди, заподіяні Шугаєм, господарі думали: «Ну, говори, говори, якщо воно тебе тішить. Тра-та-та, та-та-та, а нам не зашкодить посидіти тут з годину і викурити люльку».

Але зненацька знову зацікавилися:

— Ніхто з вас не може почувати себе у безпеці перед опришком («Щодо нас, то ми можемо»,— подумали газди з Колочави і навколишніх сіл) — ні бідний, ні багатий, ні єврей, ні християнин. Ви знаєте, скільки людей він убив? Ви ж знаєте, що він пустив з димом хату власного батька, щоб правосуддя не змогло знайти схованої там здобичі. Ви знаєте, що заради помсти він підпалив хату громадянина Дебрака. Він

же підклав огонь під садибу свого тестя Драча, з яким не поладив, ділячи здобич.

«Ах, то ти так на нас, жовтодзьобий, хай тебе біда візьме! — думали газди.— То ти такі нам тут брехні розводиш? Ти диви! Ну, не на таких ти натрапив, братику!» Але не ворухнулися, вдавали поважних і дивилися з пошаною на промовця. Старі євреї вертілися, а молодь на прилавках, вважаючи, що жандарм усе програв, затріпала руками й поставила на ньому хрест: «А нехай собі!»

— Необхідне спільне зусилля, щоб знешкодити злочинця. Самі жандарми його не зловлять, це вже ясно. («Ой-ой-ой-ой-ой, цього не слід було йому говорити!» — заволали в один голос душі старих євреїв). Обмундированого жандарма можна впізнати здалека, а самотній жандарм, переодягнений у цивільний одяг, міг би розраховувати лише на випадковість. Але населення з ним зустрічається. Зустрічається з ним, очевидно, проти своєї волі: бачить його на полонинах і в лісах, де він насильно видирає від вас інформації. («Чого вже знову брешеш? А що він видирає? Нічого не видирає. Дає»). Відвідує вас у гірських хатах, щоб під час негоди переночувати. Про визначену нагороду не буду говорити («ага») — навіть не хочу про неї говорити («ага!»). Але апелюю до вашої громадської честі: знешкодьте Миколу Шугая! Якщо прийде до вас, пошліть котрогось із своїх дітей, щоб нас покликали. І ходіть озброєні, друзі! Державним установам добре відомо, що ще з воєнного часу знаходиться в краю багато зброї та ще майже в кожній хаті знайдеться як не гвинтівка, то револьвер. Так витягніть же їх на світло, громадяни! («Так так, щоб ти їх від нас відібрав!» — думали громадяни). Закон допускає найширші можливості. В цьому випадку це не буде ні підступне вбивство, ні вбивство взагалі, ба, навіть і не зловживання правом самооборони, тому що кожна зустріч із Шугаєм — це, як з багатьох випадків знаємо, велика небезпека і безпосередня загроза для життя. Якщо деінебудь і коли-небудь знешкодите його — ви це зробили з необхідної і законом дозволеної самооборони. Застрельте його, друзі, де лише зустрінете!

«Ах ти ж, дурний ведмедю!» І тут уже все населення трохи не пирснуло сміхом: «Він думає, що Миколу можна застрелити!»

— Ми випустили Шугаєвих спільників, бо ми переконані, що їх провина не така велика, як спочатку здавалося, та що вони робили це скоріше під впливом загального післявоєнного психозу, ніж із злочинних спонук. Але, ясно, ми чекаємо, що вони оцінять цю доброзичливість, спокутують

усю свою провину і допоможуть нам у переслідуванні вбивці. Ми визначили нагороду, ви це читали. Гарантуємо недоторканість. І не тільки це: обіцяємо державну посаду кожному, хто дійсно допоможе знешкодити бандита. Навіть при посередніх здібностях кожний громадянин може стати службовцем, якщо допоможе впіймати Шугая. Але я вже говорив: не хочу розглагольствувати про нагороди, бо для вас і для мене це справа другорядна. Нас веде щось зовсім інше.— Тут капітан підвищив голос: — Громадський обов'язок і розуміння права та закону.

Оратор закінчив гарячим закликом, дещо, може, розтягнутим, який, однак, все ж таки у слухачів пробудив тверду надію, що, дякувати богу, наближається кінець зборів.

Аж надвечір колочавські громадяни розходилися по своїх хатах.

— Хазркопф! — казали євреї, і це єдине жаргонне слово, яким вони висловили свою оцінку, означало: свиняча голова.

А в той час, коли капітан відпочивав у своїй кімнаті й усміхався, надзвичайно вдоволений своєю дипломатичною промовою, газди вдома скидали білі недільні свити з овечої вовни і відповідали цікавим дружинам:

— Брехав, як пан бог велів.

— Але що, що?

— Гарненько нас просив, щоб ми зловили йому Миколу, бо сам не вміє.

Потім ще дещо згадали:

— А хто зловить, той стане службовцем. Такого дурня ми вже давно не бачили.

— А що тих тридцять три тисячі?

— Сказав, що про них не буде говорити. Це якесь шахрайство.

Гнат Сопко? Ще на зборах думав Абрум Бер, після того як йому донесли про сцену між Дербаком-Дербачком і Гнатом. Той непомітний хлопець? Гляньте, якою сліпою може бути людина, хоч і думає, що бачить душу кожного, мов у склянці. Він шукав в пам'яті якого-небудь підозрілого випадку, що на нього чомусь не звернув уваги. Але не знайшов нічого.

Після зборів він не хотів сам іти вслід за Сопком, бо було ще видно, тому послав за ним одну єврейську дитину. Коли хлопець довідається, куди Гнат пішов, хай прийде до крамниці, дістане цукерок. За хвилину єврейський хлопець рапортував:

— Сопко пішов до Данила Ясинька.

Ага-га, Ясинько, старий хвалько і забіяка, це вже щось інше! В минулому році зимою сплатив одразу весь борг, і він, Абрум Бер, уже давно його підозрівав.

Абрум Бер знову страшно схвильований. На прогалинках обличчя між очима і бородою висипали червоні плями. Серце б'ється, а голова гарячково працює, на всі боки перевертаючи дійсне і можливе. Безсумнівним є тільки одне: якщо не вдасться вбити Миколи в ці перші дні, то не вдасться вже ніколи. Новий капітан — дурень, не вміє використати можливостей, що йому дані в руки, і проморгає свій великий капітал. Абрум Бер мусить сам узятися за справу... Ясинько!.. Ясинько!.. Чи справді Ясинько міг би бути тією потрібною людиною?! Чи ті це руки?

Надворі почав накрапати дощ. Тим краще. Сопко ніде не дінеться. Почекав щось зо дві години, щоб друзі могли наговоритися, помолився потім на щасливу дорогу, взяв парасолю і пішов.

В хаті Ясинька застав обох приятелів. Самих. Уже сутеніло, а дощ темрявою окутував світлицю.

Чи не міг би для нього Ясинько привезти так з чотири вози дров?

— Чому б ні! Завтра? Добре.

Потім Абрум Бер сів у кутку на ослоні:

— Дощ.

— Дощ.

Перші слова розвіяли все хвилювання. Серце заспокоїлося, а нерви були на все готові. Абрум Бер чекав. Насторожився. Його гра почалася, а ставка була висока.

— Ну, як вам сподобався новий пан офіцер?

Не відповіли.

— Мм,— промимрив нарешті Гнат Сопко.

Мовчать. Значить, обороняються. Старою колочавською зброєю. А якщо обороняються, відчувають виразно, що хтось їм загрожує. Хто? Він? Як вони його не розуміють! Адже ж прийшов не для того, щоб їм шкодити. Прийшов їх підтримати, підбадьорити, прийшов тільки підкреслити їм те, що капітан так погано використав; хоче їм лише допомогти, щоб швидше дозріло те, що вже давно в них зріє.

— Микола — погана людина, але тепер, коли вже надходить йому кінець, усе ж таки шкода його,— промовив спроквола, слово за словом.

Як же хотілося Абруму Беру в цю хвилину очікування почути звук їх голосів. Як бажав би він поглянути в їхні обличчя. Однак вони мовчать, а їхні обличчя — це лише

якісь неясні червоні плями. Але Абрум Бер відчуває страх нюхом. Відчуває його в цій хаті так виразно.

— Миколу вціймають,— говорить.

Не розпитують. Не будуть розпитувати. Але їхні білі недільні сорочки — це єдине, що в сутінках ще ясно видно,— не ворушаться; немов білизна, розвішана в тиху погоду на тину. І рукав не ворухнеться.

— І вціймають його живого... А це буде для нього найгірше.

Відчуває, як поглинають кожне його слово. Він це майже бачить.

— Тепер, після зборів, ми були в капітана... говорили з ним.

Встав. Підійшов до вікна і понад горщечками з волошками нахилився аж до шибок. Ніби його дуже цікавив дощ надворі. Але навіть і зблизька не побачив їх облич.

— Дощ,— а що слово зазвучало без відгомону, сказав ще раз, поволі повертаючись у куток на лавку: — Дощ.

Потім почав розповідати. Спроквола й обережно, немов розмотував заплутану пряму. Це не була звичайна брехня; лише виправлення психологічних капітанових помилок. Це була лише спроба показати, що він, Абрум Бер, зробив би з таким матеріалом, якби він дістав його в руки. Але ця теоретична спроба вже перетворилася в душі Абрума Бера в найправдивішу дійсність.

— Капітан не сказав усього. Це неправда, що він думає, ніби жандарми самі його не зловлять. Також не думав серйозно, коли закликав, щоб його застрелив кожний, хто тільки зустріне. На цей останній захід має досить часу. Тепер хоче схопити Миколу живим. Хоче, щоб той говорив і розповів усе, що знає. І схопить його живим. Домовився з його двома випущеними товаришами. Не знаю, хто б це міг бути. Склав з ними план. У найближчі дні, каже, вони його зловлять. Цей капітан вже інший лис, ніж той, що був раніше. Він має список усіх тих людей, у яких Микола ночує, і встиг уже з ними переговорити. Якщо це тим двом не вдасться, то взимку газди приведуть його з гір, зв'язаного мотуззям, звичайно лише в тому разі, якщо Дербак-Дербачок не загребе тих тридцять три тисячі з-під їхнього носа. Я чув, ніби він перед зборами нахвалявся вбити Миколу. Він знає, що йдеться тут про його життя: або Микола, або він... Ні, Микола не викрутиться з цього... Тепер уже ні... Не може...

Дві білі сорочки не ворухнулися.

— Це багато грошей. Ой-ой-ой, цілий маєток! Це вже не те, що за війни було, коли корова коштувала тисячі. За таку суму продасть брат брата, а син — батька.

Абрум Бер випростав у сутінках долоню лівої руки, а до її мізинця притиснув палець правої:

— По-перше, тридцять тисяч від єврейської громади. На руки. Зараз. Без затримки. Вони вже лежать у капітановій касі.— Тепер притиснув підмізинний палець: — По-друге, три тисячі державних грошей.— За чергою діткнувся середнього пальця: — Потім не забувайте ще цих тридцять тисяч колочавської контрибуції. Коли зловлять Миколу, контрибуцію знизять і зрозуміло, що село мусить дати тому, хто допоміг, якусь нагороду.— Абрум Бер дійшов до вказівного пальця: — А щодо тієї державної посади, про яку говорив капітан, справа така: хто схоче бути лісником — стане лісником, хто схоче бути обхідником на залізниці — будь ласка. А хто захоче ціле життя ледарювати і щонайбільше ходити для панів по пиво і ковбасу, дістане посаду слуги в якійсь канцелярії в Ужгороді. А до того ще й право на пенсію. Це — сила грошей!

Абрум Бер хвилину посидів. Поглянув ще крізь вікно на дощ, сказав ще дещо про дрова і підводу й пішов.

У кімнаті було тихо. А після теплого дощу парно.

Одна з білих недільних сорочок ворухнулася, ніби хотіла піднятися. Але не піднялася.

— Миколу зловлять, Даниле.

І лише після довгої мовчанки відізвався голос, глухий і затамований:

— Зловлять його, Гнате.

— Микола застрелив Дербака-Дербачка!

Це кричало дівча в червоній хустині, що бігло з гір до села. Вигукувало це в селі до кожного зустрічного, аж до хати Дербачкової сестри.

— Де, де? — запитували перехожі, зупиняючись.

— На Черенинській полонині.

Дербачкова жінка і сестри заголосили. З сусідніх хат повибігали люди.

Адам Хребта з мачухою і тіткою подалися на Черенину. Малі діти Василя Дербака-Дербачка і ще якісь сусідські підлітки бігли з ними, щоб не пропустити такої надзвичайної події. Мати застреленого — «чарівниця» — дивилася їм услід з ганочка і у вузьких губах жувала коротку люльку. Жінки плакали, але їх очі були тверді і злі.

Звістка була дуже ймовірна. Тепер, у серпні, починається в Колочаві сінокіс, і Дербак-Дербачок зранку пішов на Черенинську полонину викосити свою ділянку, орендовану в лісництві. Біжучи туди, рідня мала хіба тільки ту надію, що в застреленому застане ще якусь іскру життя.

На полонині були вже пастухи. Вони оточили мертвого півколом. Стоячи на покошеному клаптику і оберігаючи ще не скошену траву, дивилися поважно і з пошаною ставилися до плачу жінок. Дербак-Дербачок був уже мертвий; можливо вже кілька годин. Лежав горілиць на покосі сіна, а його скляні очі були звернені до неба. Біля нього валялася коса і в землю застромлений ріг з бруском. У нього була поранена рука і прострелений живіт. Сорочка навколо ліктя просякла кров'ю.

Незабаром прийшли жандарми з капітаном і почали лаяти людей, що затоптали всі сліди. «Яких ще йому слідів потрібно? — сердито думали пастухи, відступаючи.— Хіба не бачить, що він мертвий? А чи не знає, хто його застрелив? Чого ще більше хоче?»

Коли Колочава почула про Дербакові рани, знала, що дівча вигукувало неправду, в яку хіба один тільки капітан вірить. Не Микола застрелив Василя Дербака-Дербачка. Микола не стріляє в одну людину двічі. Це зробив Юра.

Поблідлий Гнат Сопко прибіг до Ясиньків. Викликав Данила з хати.

— Ти говорив після зборів з Миколою? — видихнув до нього ще на ганку.

— Ні.

— Погано, Даниле!

І потягнув Ясинька городами до ріки.

— Як міг Микола довідатися про Дербакові погрози? — І з Гнатового обличчя дивився страх.

— Не знаю, Гнате. Я до нього маю йти післязавтра, хоче борошна й сиру. Ти з ним не говорив?

— Так, я зустрів його з Юрою, коли йшов зранку на Потік перевертати сіно. Здається, мене чекали. Але дивно — нічого від мене не хотів.

— Ти не говорив, що Василь йому погрожував?

— Ні. Власне, це й погано.

У переляканій Сопковій голові майнув недовірливий учорашній Шугаїв погляд. Його запитання мимохідь про те, що робить Дербак-Дербачок і чи після другої перестороги, після пожежі хати, вже не зустрічається з жандармами. Пригадав такий зловісний усміх Юри при тому.

— Чому ти йому цього не сказав? — питав Ясинько.

— Я боявся, бо Василь вимагав, щоб я йому знайшов Миколу.

Стояли на березі Колочавки. Дивилися на течію ріки і на скелю над нею. Крутився на ній вузенький білий водоспад, подібний до веретенця з нитками.

— Погано, Даниле. Микола має зв'язок з кимсь із давніх товаришів.

Так воно й було.

— Даниле, Юра на усіх постріляє.

Так, усіх їх повбиває.

— Убиймо їх, Даниле!

Грізне слово, що його в душному лісі, біля Заподринської полонини, ніхто з них не наважувався сказати, було сказане.

— Убиймо їх, Гнате!

В обох сильно застукали серця. У Данила Ясинька перед очима блиснуло вістря сокири на Заподрині. Срібне, іскристе.

— Коли, Даниле?

— Післязавтра. В понеділок.

А в той час Адам Хребта вже тричі був у Сопків. Шукав Гната. Шукав його завзято по всьому селу. Бігав городами і по хатах, повний жовчі і сліз.

Образ мертвого батька із скляними очима, що лежав на покосі, стояв перед ним дуже виразно, і в Адамових грудях барабанила помста. Уб'є його! Хоча б з убивцею були всі сили пекла і хоч би його обороняли всі чародійні напої світу, він його вб'є. І Гнат мусить йому в цьому допомогти. А як не схоче, Адам кричатиме на цілий світ про те, хто біля Буштина вирізав родину «американця» і хто вчинив цілий ряд грабунків навесні, коли Микола був хворий. Сам донесе на себе і попросить лише капітана, щоб залишив йому час на помсту. Мусить його вбити! І вб'є його! Як бог на небі!

Адам шукав Гната Сопка, його лють зростала щохвилини, не розпитував, а зразу визвірювався на людей, але вони йому сьогодні прощали. Потім хтось біля церкви сказав йому, що бачив Гната разом із Ясиньком, як вони йшли до ріки. Адам полетів туди.

Знайшов їх. Підійшов просто до Сопка. Ладен загрожувати і битися. Крикнув до нього:

— Тато тебе перед смертю щось просив!

— Знаю,— спокійно відповів Сопко.

— Щоб ти йому знайшов Миколу.

— Так.

— Що так!? — розкричався Адам і стиснув кулаки.

— Що знайду тобі Миколу.— У Гната також заблищали очі.

— Ти... мені... знайдеш Миколу?

— Так.

— Коли?

— Післязавтра. В понеділок.

На другий день, у неділю, трьома повозками приїхали з Волового пани. Окружний начальник, окружний суддя з судовим помічником і писарем, окружний лікар, слуга і ще якісь празькі пани, що приїхали сюди на прогулянку і хотіли побачити це розбійницьке село.

На городі, за Лейбовичевою корчмою, де зеленів клаптик моріжка, поставили стіл і поклали на ньому роздягненого мерця. Пани групками розмовляли. Обабіч плоту, через який звисали жовті квіти рудбекії (хто і з яких панських квітників переніс до Колочави цю квітку?), стояли рядами жандарми. Колочавців сюди не пускали.

Окружний лікар одягнув білий халат, вийняв із шкіряної торби скальпелі, пінцети, зонд і пилку. Поклав їх на дошку біля себе, у миску з водою кинув таблетку сулеми, наготовив рушнички і мастив руки вазеліном.

«Котрій це вже людині роблю розтин у цьому клятому селі?» — думав він, і його трохи бентежила совість.

Згадував темну світлицю з долівкою і середньовічним ткацьким верстатом. Згадував свої мандрівки по мокрому снігу, Шугаєві блискучі від гарячки очі і його прекрасну грудну клітку. «Якщо не помиляюся, це було у Зворці. Чому тоді не повідомив про нього жандармів? Через романтичне лицарство! Ех, яке тут лицарство, коли йому перед тим загрожували!? З боягузтва! З голого, пустого, нікчемного страху! Дав себе загіпнотизувати іменем «Микола Шугай» так, як ці всі дурні люди. Лицарем тут Шугай. Він ще нікому не сказав про відвідини лікаря і примусив мовчати кожного, хто про ті відвідини знав. Але лікаря знову огорнуло неприємне почуття (воно вже не раз наганяло зморшки на його чоло). А що буде, як Шугаєва стійкість не витримає коли-небудь обвинувачення в злочинах, вчинених кимось весною? Він же їх не робив і міг би лікаревим свідченням довести свою невинність. Фу! Ніде правди діти. Ліпше зустрівся б з ним тут на цьому столі, ніж у Хусті».

Окружний лікар оглянув рану. Перевірив її зондом.

— Ці тутешні розбійники мають, правду кажучи, гарні тіла! — говорив помічник судді.

— Мають,— відповів лікар і подумав: «Бідолаха веле-тень Свозіль мав краще».

— Знаєте, докторе, що слово «гуцул» — це по-румунському «опришок»?

— Та тут немає гуцулів. Тут ще бойки.

— Гуцулів нема, але розбійники є. А зрештою, бойки — це також, очевидно, від слова «битися». А скільки тут, прошу вас, живе Дербаків?

— Не знаю, але думаю, що кожний п'ятий.

Лікар різав. Відкрив скальпелем черевну порожнину.

— Ну й мішанина тут,— сказав,— кров і кал.

Оглянув рану з внутрішнього боку. Були в ній конопляні волокна Дербачкової сорочки; отже, рана заподіяна здалека.

— Постріл у живіт. Перфорація кишок. Внутрішня кровотеча до черева.

До розтину приглядався також і жандармський капітан. У Галичині і в Сибіру бачив сотні застрелених, проте йому неприємно було дивитися на це професійне бабрання у нутрощах мертвого; неприємно, може, також і тому, що зелений садок, жовті квіти і голе мертве тіло нагадували почуття страху в дитинстві біля каплички під лісом. Крім того, ця справа надто торкалася його: відчував, що винен у смерті Дербачка. «Нічого тут не вдієш! Збожеволієш»,— сказав його попередник, передаючи йому посилений жандармський підрозділ. І справді, ця людина після річної служби у цьому селі могла сміливо йти в санаторій для нервовохворих.

— Куля в тілі? — питав суддя.

— Ні, ні,— відповів лікар, відгортаючи руками кишки,— вона вийшла біля першого крижового хребця. Це, очевидно, була австрійська піхотна гвинтівка, як у випадку з Бочком і Свозілем. Ну, зрозуміло: аорта десценденс також зачеплена. Тому стільки крові. Принаймні довго не мучився.

«Ну, очевидно! — роздумував жандармський капітан.— Шугай саме цілив в живіт, а його головною турботою було, щоб добре попасти в «аорту десценденс»! Ех, навіщо вся ця різанина!» І капітан відчув до лікаря таку ворожість, як учора на Черенині пастухи до нього. «Справа зрозуміла: коли звалити ці всі учені речі докупи, то це називається смерть. А все інше також ясне: це мав бути лише хтось із Шугаєвих приятелів, хто йому встиг донести, що Дербачок тиждень тому, перед зборами, погрожував. А там, у Дербачкових кишках, убивці не знайдуть, коли навіть кулі не знайшли».

Капітанові ставало моторошно при згадці про відповідальність. «Можливо, було божевіллям замикати Ержіку, єдину людину, на яку можна було зловити Шугая, і домагатися (та ще з яким трудом!) звільнення цілої тієї зграї негідників, які тепер тут сновигають по селу, висиджують по корчмах, мудрують, сходяться із Шугаєм, готують з ним, напевно, нові злочини і в гадці не мають його зловити. Але тут не його вина, а євреїв. Його попередник говорив правду! Страшний народ ці колочавські євреї. Вважають його, капітана, своєю людиною, бігають за ним, не залишають його ні на хвилину самого, турчать йому безперервно у вуха і всім тим його замучують. Це ж вони десь викопали містичну дурницю, що люди не гинуть від того, що в них доброго, а від того, що в них поганого. І так довго це йому у вуха дзявкали, що він сам у те повірив. Та й страшний народ ці колочавські бойки! Наводь на них жах, муч їх, пести їх, як дітей, говори з ними ангельськими словами — не рушиш їх з місця. І хоч би ти дав порізати себе на шматки, а, по-їхньому, Микола все ж таки має чарівну гіллячку і стара Дербакова, говоріть, що хочете, вміє чарувати!.. Ну, багато начарувала своєму синові!»

Окружний лікар кінчив свою роботу. Мив у бляшаній миски руки.

— Приготуйтеся, пане Шірку, все те напишемо! — звернувся він до судового писаря.

В цю мить якесь бліде обличчя з'явилося над плотом, над жовтими квітами рудбекій. Чийсь кулак піднявся вгору. У панів поза шкірою пробіг мороз. Задерев'яніли. Це була та сота доля секунди, яку переживають володарі, коли тільки за п'ять кроків від їх розкішного екіпажа мигне в повітрі кулак і з нього летить бомба.

Але з руки над рудбекіями бомба не вилетіла.

Людина кричала і махала кулаком:

— Сьогодні ріжете тата, але через три дні будете різати Шугая!

Окружний начальник схаменувся.

— Це хто? — закричав розпачливо.

Жандарми, відривали людину від плоту.

— Це хто? — кричав з усієї сили окружний начальник.

— Син убитого,— сказав жандармський капітан і махнув рукою жандармам, щоб зараз же відпустили Адама.

«Прокляте село! — думав окружний начальник.— Так налякатися!»

На другий день, у понеділок, ішли Гнат Сопко і Адам Хребта вбити Миколу Шугая.

Адам ще вранці зайшов до Гната. Трохи зблідлий, Сопко вийшов до сіней за сокирою і в темряві перехрестив її вістря потрійним хрестом. Тоді випростався і, звівши очі до неба, три рази перехрестився сам. Вороття не було. «Господи, допоможи мені!»

Вийшли. Був похмурий ранок.

Двоє людей з сокирами на плечах нікого не дивують. У лісі інакше ніхто не ходить. А вони, крім того, в Сухарському лісі на полонині, на Потоці, мали роботу. Батько Сопка мав там орендовану ділянку. Це приблизно півтори години ходи від села, на схилі над Колочавкою, яка мостить собі дорогу крізь лісне міжгір'я і лежить близько місця, де сьогодні мають зустрітися Шугай з Ясиньком. Випало зручно: Гнат на луці працював уже декілька днів, і те, що товариш прийшов йому допомогти, не могло викликати підозріння. Ясинько прийде опівдні. Обороги вже були поставлені, і обидва хлопці обгороджували їх прутяними плотами, щоб худоба не могла скубти сіна, як пастиметься тут восени. Тесали кілки, вбивали їх довкола оборогів у землю, а поміж них вплітали галузки, принесені з лісу. День був похмурий. Ще тоді, як ішли сюди, небосхил затягнувся хмарами, і почав моросити дрібний дощ. Швидше це була тільки мжичка, яка робила їх піджаки важкими й лягала на скошену траву серпанком ясноблискучої роси. Адамові Хребті було надто важко працювати мовчки і примушувати нерви не тремтіти від страху перед справою, яку їм треба було зробити. Щохвилини відкладав сокиру, підходив до Гната і, бажаючи чути людський голос, задавав йому питання, що на них знав або не знав відповіді так само, як і той. Але Гнат був обережніший.

— Можеш говорити,— нагадував Адамові,— але не підходь до мене, при тому працюй; можливо, що він звідкілясь із лісу на нас дивиться.

Говорив правду.

З лісу на віддалі чотирьохсот кроків Шугаї слідкували за ними. Микола дивився на товариша, колишнього товариша, у якого позавчора Юра застрелив батька. Правда, зрадника. Але Микола знав, як вони один одного любили.

На колінах у Юри лежала гвинтівка.

Чому Микола не дозволяє обійти їх знизу і постріляти, якщо і ті обидва так гарно вкупі? Адже нічого доброго від них не можна сподіватись. Навіщо ж із ними панькатися? Адам — це ворог, разом з батьком зраджував їх жандармам, а вже смерті батька ніколи не простить. Такий же зрадник і Гнат. Ще під час останньої зустрічі покривав Дербака-Дер-

бачка, ні слова не сказавши про його погрози. Чому ж їх не знешкодити? Якби тут був сам один, не вагався б і хвилини.

— Що їм обом тут треба? — спитав сьогодні вже вдруге.

Микола глянув на нього збоку.

— Поклади гвинтівку! Бачиш — городять оборіг. Сам добре знаєш, що Гнат бігає сюди вже майже тиждень.

— А Адам?

— Бачиш, допомагає йому.

— Стережися, Миколо! Вони прийшли тебе вбити!

— Ет! — махнув рукою Микола.

Внизу Адам Хребта і Гнат Сопко вплітали між набиті в один ряд кілки смерекове гілля і не відчували, як близько від них курок Юриної гвинтівки і його палець на ньому.

За годину, десь близько одинадцятої, побачили, як крізь мжичку на полонину йде Данило Ясинько. Спирався на сокиру, як на ціпок, через плече перекинув бесаги — половину на груди, половину на плечі: очевидно, ніс харчі для Шугая. Микола слідкував за ним у бінокль. Ясинько підійшов до оборогу, з хвилину говорив з Гнатом і Адамом, потім ті обидва взяли сокири, і всі пішли полониною до лісу.

Микола встав, щоб іти їм назустріч.

Юра зірвався.

— Не йди, Миколо!

— Облиш, Юро!

Це звучало, як благання.

— Що за дурниці, Юро! Таж у нас гвинтівки! — І пішов.

Юра за ним. Зійшли вниз краєм лісу, вздовж полонини, а коли вийшли на неї, зупинилися за п'ятдесят кроків проти тих трьох.

В Адама Хребти страшно застукало серце.

Зійшлися. Микола подав руку Ясинькові і Сопкові. На Адама не звернув уваги. В Адамовій голові промайнула вчорашня сцена на городі, біля Лейбовичевої корчми: на столі — голий батько з розрізаним животом, довкола пани, а з-за плоту він погрожує кулаком, і жандарми тягнуть його... Микола говорить з Ясиньком. Юра став недалеко, тримав гвинтівку напоготові і слідкував за сокирами тих трьох та за кожним їхнім рухом.

— Що нового в селі?

Ясинько оповідав про вчорашні відвідини панів і глузував з нового жандармського капітана.

— Не стій тут, Миколо! — сказав Юра, майже викрикнувши це.

Микола кинув очима по полонині і по клаптику лісу за плечима.

— Твоя правда, сховаємося від дощу!

Пішли в глиб лісу. Попереду Микола, за ним Ясинько, потім Сопко, в кінці Адам і за чотири кроки — Юра зі зброєю в руках.

Ясинько обернувся, зважуючи можливість, а коли побачив нахмуреного Юру, засміявся:

— Що ж ти, Юро, нас ведеш під гвинтівкою, як жандарм?

Микола теж обернувся і став. Весело глянув на брата Повів очима по обличчях товаришів і кинув в бік Адама.

— А чого цей тут хоче?

Адам відчув, як блідне. Юра стиснув гвинтівку і кинув на брата допитливим оком.

— Допомагав мені городити обороги, то й пішов разом,— сказав Гнат. Веселі очі Миколи, усміх і ледь помітний рух головою відповіли Юрі: «Не роби дурниць, Юро!»

Дивна шеренга, подібна до загону конвойованих полонених, знову мовчазно рушила далі. Звернули туди, де росла ліщина.

Зупинилися на невеликій галявині. Дрібний, як туман, дощ не припинявся.

Сіли. Микола на правому боці півкола, потім Гнат, Ясинько, Адам, а на лівому крилі, знову за кілька кроків,— Юра. Брати сиділи лицем один проти одного. Тут нападало багато шарудливого листя з ліщини і сухих галузок, і якби хто хотів наблизитися, мусив би зрадити себе шелестом кроків. Микола був спокійний.

Але Юра — ні. Мав погане передчуття. Майже впевненість. Як тоді весною, коли бог лісів вів його навпростець у Зворець, до хворого брата. Відчував небезпеку нюхом: кружляла навколо і дотикалася до кожного сантиметра його тіла. І якщо Микола не відчував її, дихаючи, якщо він її не помічав у запаху повітря і якщо передчуття не тиснуло його під грудьми, обов'язком Юри було взяти на себе всю обережність. Його очі і нерви були безперервно напружені. Лише витримати б! Щоб тільки не ослабнути. Коли лишаться самі — можна буде відпочити. Завтра. Можливо — все життя. Але тільки не сьогодні!

Ясинько і Гнат знову докладно розповіли про збори та про нового капітана, про те, що говорять люди про його дурні плани та про розповіді випущених в'язнів. Говорили про все, тільки не про Дербака-Дербачка. Але Миколі немовби бракувало саме цієї розмови. Перервавши їхню розповідь, неспокійно обернувся до Адама.

— Жаль тобі тата, Адаме?

Адам перелякався.

— Сам добре знаєш, як мені його жаль.

Микола довго не зводив з нього очей.

— Ну, нічого вже не вдієш,— промовив.

А потім за хвилину:

— Кажуть, що ти хочеш одружитися.

— Хочу.

— Приходь до мене, дам тобі на весілля.

«Ти вже мені на весілля нічого не даси»,— думав Адам.

Потім Гнат приніс горнятко води і став голити Миколу. Юрина настороженість була нап'ята до краю. Бачив тільки, як на братовому обличчі під рухами бритви поступово зникає біла мильна піна. Гвинтівка на його коліні перетворилася в живу істоту, а під пальцями гостро відчував холодний дотик її курка... Ковзаючи бритвою по Миколиному горлу, Гнат зважував: «Тепер?.. Уже?.. Щоправда, ми домовилися інакше, та невідомо, чи трапиться ще сьогодні така нагода?» Але коли скоса поглянув на Юру і побачив його рисячі очі та дуло гвинтівки, ніби випадково націлене на нього, голив далі спокійною рукою. Намилене обличчя Миколи кілька разів по-братньому посміхнулося до Юри. «Боже,— думав Адам,— як той час біжить. Гнат не наважився! Чи сьогоднішній день не дасть нічого?»

Юрині нерви не витримали такого довгого напруження.

— Миколо, ходім геть! — Це був. благальний, нетерплячий голос упертої дитини. Його очі вп'ялися в братові.

Але Ясинько розв'язав бесаги, свій подвійний мішок, і витягнув з них їжу: бринзу, цибулю, пшеничний єврейський хліб і пляшку спирту. В цім доборі була своя мета: якщо хтось їстиме м'який білий хліб і питиме спирт, то швидко сп'яніє.

Витягнув криві ножі, їли і пили. Коли ділили їжу, вони трохи помінялися місцями. Адам і Ясинько присунулися ближче до Юри, Гнат Сопко сидів тепер півкроку за Миколою. Обух сокири спер на горбок і сидів на ній.

І тоді це сталося.

Коли Микола нахилився, щоб узяти пляшку спирту, яка стояла біля його ніг, Гнат Сопко повільно випростався, взяв у руки сокиру, і, повільно потягуючись, підносив її:

— Ей, щось у мене болять сьогодні крижі! — і в ту ж мить свиснула сокира вниз, вістря її вгрузло в голову, тім'я і потилиця якої були підставлені під удар.

Юра вистрелив. Зірвався.

Адам ухопив його ззаду за плечі, а Ясинько рубнув його спереду по голові, але коли Юра випростався і вигнувся назад, щоб вирватися з Адамових рук, вістря сокири в го-

лову не поцілило, лише шкрябнуло чоло і з усією силою врізалося в живіт. Наверх випали кишки.

Юра вистрелив ще раз, вирвався і з розпоротим животом тікав. Ясинько нагнувся по його гвинтівку і з шістьох кроків послав йому кулю в плечі. Юра впав. Хвилину ще метався, дряпав каміння і гриз землю.

Скочили до Миколи, щоб добити його, якщо виявиться в ньому іскорка життя; але коли його обернули горілиць, побачили, що його очі вже мутніють.

«Кінець... Виконано!» — шуміло в їхніх головах.

Повітря пахло гіркуватим запахом запрілого лісового листя. Було дуже тихо. Сіявся дрібненький дощ, у Адама дико стукало в скронях.

Не хотіли нікого зустрічати й ні з ким говорити і тому залишилися в лісі аж до вечора. Блукали сюди-туди стежками, відпочиваючи після поганої роботи. Біля якогось джерела оглянули свій одяг, вимили сокири і довго сиділи під старим буком, спочатку мовчки, а потім радилися, що говорити і про яку суму грошей, знайдених у Шугая, признатися.

В кінці дня, коли прояснилося і повітря набрало жовтого кольору, повернулися на полонину. Закінчили городити обороги і були раді, що знайшлася така робота, бо вона принаймні заспокоювала їхні нерви, хоч і не відтягала думок від обох убитих. Ті лежали на прогалині в траві і листі з густої ліщини й мокли на дрібному дощі.

Залишилися на полонині аж до сутінків. Потім, перейшовши кладкою Колочавку, йшли повільно додому дорогою понад рікою. Бо хотіли, щоб до їхнього повернення село вже спало. Адама послали до Колочави-Горба сховати у зведеної сестри двадцять тисяч; вирішили, що шість тисяч шістсот віддадуть жандармам. Тож коли в ліщиновому листі скінчили свою працю, обшукали мертвих. Микола мав золотий годинник, а в нагрудному гаманці двадцять шість тисяч шістсот крон. У Юри знайшли два золотих ланцюжки, на одному з них висів кишеньковий ножик.

Гнат Сопко і Данило Ясинько подалися до корчми Лейбовича. Адам повинен був туди прийти за ними.

Сіли за стіл під напівприкрученою висячою гасовою лампою. Шинквас був порожній, ніхто не чув, як вони увійшли, і вони не гнівалися, що їх погано обслуговують, навпаки, були вдячні за ту хвилину, бо мали можливість зосередитися.

Двері до власної кімнати Калмана Лейбовича були настіж відчинені. Лампа-блискавка освітлювала стіл із вишиваною скатертиною. Навколо стола гучно і весело. Там пили жан-

дарми і зійшлися якісь службовці з митниці. Був тут також Калман Лейбович і його сімнадцятирічна дочка. Службовці підмовили якогось новачка, щоб запропонував Лейбовичеві випити вина з його склянки. Недосвідчений юнак припрошував, Лейбович викручувався, його дочка усміхалася, новачок настоював, ображався, а решта, знаючи, що єврей ніколи не вип'є вина, якого торкнувся християнин, бо той міг би потім з ним зробити якісь ритуальні чари, реготала. В світлі ясної лампи клубочилися хмари цигаркового диму. Ясинько і Гнат сиділи в темній кімнаті і дивилися звідти, як з театрального залу, на освітлену сцену кімнатки.

Нарешті Лейбович заглянув до шинквасу. Він мусив заслонити собі долонею очі, щоб їх побачити.

Замовили пляшку пива. Коли він поставив її на стіл, Ясинько сказав:

— Ми хочемо щось вам сказати, Лейбовичу.

— Ну, що таке? — запитав нетерпляче, бо знову поспішав до товариства, де мусив стерегти доньку.

— Сідайте!

— Зараз не маю часу.

— Це дуже важлива справа.

Це було сказано таким рішучим тоном, що Лейбович спочатку заглянув у його обличчя, а потім ще в Сопкове і, підійшовши до порога своєї кімнати, наказав:

— Файгеле! Мама тебе кличе! Іди до кухні!

Замкнув ще за нею двері і присів під напівприкрученою лампою до Ясинька і Сопка.

— Ну, що там?

Ясинько ще кілька хвилин чекав і дивився йому у вічі.

— А що б було, Лейбовичу, якби Шугаї були мертві?

— Що? — прошепотів Лейбович, не наважуючись так відразу зрозуміти звістку.

— Вони мертві,— сказав Ясинько.— Ми їх убили!

Що? — і Калман Лейбович поклав усі свої десять пальців на чоло. Але вже за мить його темперамент переміг.— Коли? Як? Де? Обох? — шепотів він і, схопивши Ясинька за передпліччя, тиснув його обома руками.

На ці питання діставав короткі відповіді.

— Йдіть, Лейбовичу, до вахмістра і скажіть йому.

Лейбович схопився. З порога кімнатки ще ніби хотів повернутися. Але відчинив двері до задимленої гамірної світлиці.

— Вийдіть надвір! — зашепотів до вахмістра.

Вийшов з ним задніми дверима на нічне подвір'я.

— Обидва Шугаї мертві. Ясинько і Сопко вбили їх сокирами.

— Фю-ю-ю! — відізвався вахмістр.

Миттю зрозумів, що й до чого. Задумався, поклав палець на уста.

— Нікому ані слова, Калмане!

Лейбович хотів щось розповісти, але вахмістр відразу перетворився з голови до ніг на жандарма.— Пошліть мені сюди вахмістра Шровбека! — і ще раз сказав дуже погрозливо:

— Нікому ані словечка, навіть жінці, Калмане!

Більше як рік не мали іншої думки, як тільки про Шугая. Його переслідували понад рік. Рік з гаком чекали на цю хвилину. Тепер вона прийшла, але вахмістр не зрадів. Немовби раптом втратив зміст життя. Його рідкісного звіра застрелив хтось інший. І чим довше стояв на темному подвір'ї, тим більшої важливості набирала звістка. Тридцять три тисячі. Відзнака від начальства. Кар'єра і слава. Довжелезні газетні статті з повними іменами. І борг у Калмана. Це все пропало... Чи, можливо, ще ні?

Прийшов вахмістр Шровбек. Радилися, ходили сюди й туди по подвір'ю, присідали на колодах.

Потім наказали трьом жандармам залишитися тут, а товариство попросили розійтися. Підперезалися ременями і всі п'ятеро присіли біля Сопка, Ясинька й Адама, що тим часом уже повернувся. Метушливого Лейбовича вигнали, не дозволивши йому навіть підкрутити гніт у лампі.

Вахмістр наказав принести пляшки з пивом.

— Я плачу! Пийте!

Коли цокнулися склянками, спитав дружнім голосом:

— Тож як це, власне, було?

Ясинько почав розповідати так, як вони домовилися і як це раніше коротко розповів корчмареві. Гнат Сопко попросив Адама Хребту, щоб той йому допоміг обгородити обороги, наполонину випадково прийшов також і він, Данило Ясинько. Тут з лісу вийшли Шугаї, почали розмову та закликали їх іти з ними в ліщину. Там Шугаї поводилися дуже підозріло, підморгували один на одного, здавалося, ніби хотіли зробити їм якусь кривду, а коли Юра підняв гвинтівку, вони всі троє кинулися на них і вбили.

П'ятеро жандармів намагалися записати речення за реченням в блокноти своєї пам'яті.

— Н-н-но! — спроквола сказав вахмістр і погладив свій вус.

Мав досвід і помітив зразу, що Ясинько якось надто довго оповідав про плетення плотів і про дорогу лісом, а мимо го-

ловної справи пройшов надто швидко. А страх перед Шугаями відгонив йому промовою пана капітана на зборах.

Задавав їм питання, а сам думав, як це, власне, могло статися. Одне певно — вже не мав більше потреби вдавати дуже дружнього, а знав про них досить, щоб, раптово підкрутивши лампу, випростатися на весь зріст і, загримівши, приголомшити їх. Проте ситуація все ж була інакша. Треба було зберігати спокій, щоб у відповідну хвилину безпомилково завдати дипломатичного удару. Вахмістр до цього удару готувався.

— Н-но,— протягнув ще раз.

Ясинько, Сопко і Хребта в ту ж мить відчули підступ.

— Це було трохи інакше, хлопці-молодці!

Насторожилися.

— Ось як воно було: ви з Миколою зійшлися не випадково. Вже хто-хто, а не Хребта.— Вахмістр понуро засміявся.— Він же нам тут учора обіцяв, що через три дні будемо краяти Шугая! Ви зійшлися з Шугаєм, щоб з ним домовитися про темні справи. Але вам схотілося мати тридцять три тисячі. Ви боялися, що Микола, якщо ми його зловимо, викаже вас. Гадаю, що він мав при собі теж якісь гроші... що? Ось як воно було, хлопці. Будьте певні, ми знаємо вже про вас давно і трошечки більше... ніж ви собі гадаєте. Ну, це так собі!.. Вашим обов'язком було зловити Шугая і привести його до нас, а якщо вам для цього бракувало відваги, треба було покликати нас, а ми були б уже самі прийшли за ним. Але це тхне, до всіх чортів, заздалегідь продуманим убивством. А можливо, навіть убивством з метою грабунку... що? Мій обов'язок, власне, вас усіх трьох зараз же заарештувати! — Сказавши це погане слово, вахмістр замовк. Гладив свій вус і підборіддя й дивився по черзі кожному з них у вічі.— Н-н-но!.. Але пийте спокійно, хлопці!.. Я цього не зроблю. Можливо, що цього не зроблю... Але з тридцяти трьох тисяч не буде нічого, це вже вам тепер кажу... Зрозуміло?

У трьох допитуваних душі зіщулились, зробилися зовсім маленькими. Ясинько витягнув з кишені шість тисяч шістсот крон. А Гнат Сопко знову побачив обох мертвих у ліщиновому листі і Шугаєву славу, що мокла на дрібному дощі. Невже ж краще було не братися за цю справу?

— Хто про це знає?

— Ніхто, тільки Лейбович.

— Хто ще? — суворо питався вахмістр.

— Ніхто.

— Слухай, Хребто, ти прийшов сюди пізніше. Де ти був і з ким говорив?

— Ні з ким. У мене боліла голова, і я пішов до Колочавки скупатися.

Це могло бути правдоподібним. Адам був дуже блідий.

Вахмістр відвів одного із жандармів у темний куток корчми, і вони там хвилину радились.

Повернулися.

— Вмієте мовчати? — суворо запитав вахмістр.

— Вміємо,— відповів Ясинько.

— Добре. Щось за щось. Шугая вбили ми. Розумієте? Нагороду поділимо.

— Розуміємо.

Щоправда, не дуже розуміли, але, можливо, так воно було краще. Був же ж тут ще старий ведмідь Петро Шугай. Підростали брати Миколи, і було вигідно, щоб ті не довідалися, хто справді вбив Миколу. В Адама, Гната і Ясинька легені почали знову набирати повного віддиху. Нагорода зменшувалася, дуже зменшувалася, бо щодо решти грошей — жандарми теж їх ошукають. Але двадцять тисяч Адам, очевидно, сховав добре, а це вже чималенька сума. Обличчя мертвого Миколи на прогалинці набувало примирливого вигляду. Його невразимість, зарубана сокирою, вже нежива, а його уста замкнені.

— А тепер уже ні про що не журіться, хлопці, і пийте!

Пили до пізньої ночі.

Опівночі жандарми перекинули через плечі гвинтівки, і всі вийшли.

Світив місяць. Марширували селом, що міцно спало. Перейшли луками і, шукаючи електричними ліхтариками дорогу, подалися лісовим міжгір'ям по кам'янистій стежці вздовж Колочавки. Перейшли кладкою струмок і почали підійматися схилом гори. Ясинько їх вів так, ніби був ясний день.

Продиралися ліщиновою гущавиною.

— Там! — сказав Ясинько, вказуючи пальцем.

На галявинці за десяток кроків перед ними можна було розгледіти на землі дві чорні тіні. П'ять ясних клинів із жандармських ліхтариків гостро освітили зелень мокрої трави, ліщинових кущів і двох мертвих людей. Лежали горілиць, а їх розкинуті руки і ноги задубіли.

Ліхтарик вахмістра нишпорив по долинці і вдирався між пруття ліщинової гущавини, освітлюючи її нетрі. Вахмістр шукав відповідного місця.

Відвів своїх людей за кущі і наказав звідтіля палити в мертвих.

Стріляли в Миколу і Юру, ніби заодно хотіли ще й компенсувати себе за всі ті кулі, які протягом року минали Шу-

гаїв; били в темряву, наосліп, залп за залпом, і дірявили тіла братів Шугаїв.

Над ліщиною з'явилися перші ясні смуги світанку.

— Ну, все! Слава тобі господи! Адьє, обридлива Колочаво! Яка ти, власне, була?

Потім послали одного із старших десятників у Колочаву до Лейби Ландесмана за возом. Останні полягали у високому лісі й загорнулися в плащі, щоб після безсонної ночі трохи подрімати.

Ясинько, Хребта і Сопко тепер прекрасно все розуміли. Так, можливо, так справді краще. Тепер, після офіціального благословення їхнього вчинку, здалося їм, що на прогалинці лежать уже зовсім інші мертві, що братів Шугаїв уже давно немає і, взагалі, якщо вони всі троє будь-коли і мали з ними щось спільного, то тепер уже дістали повне відпущення гріхів; зовнішнім доказом цього була жандармська стрілянина.

На душі відлягло.

Лейба Ландесман з'явився вже завидна і заїхав річищем Колочавки аж під самий схил. Хребта, Ясинько і Сопко сховалися до лісу, щоб він їх не бачив. Жандарми стягнули мертвих зі схилу і кинули на віз.

У Колочаву до жандармського посту доїхали вже за білого дня.

Цього вівторка євреї дуже спокійно і майже як на шабес походжали по ріні колочавської дороги. Молодь забула про боротьбу в єврейській громаді, про бій берівців і вольфівців за тютюнову крамницю, не думала ні про свій прихований від старих сіонізм, ні про обережне підточування авторитету хустського рабина і почувала себе знову однією родиною із старими. Єврейські дівчата надягнули панчохи і святкові блузки, гуляли парами, ставали біля хлоп'ячих гуртків і милим усміхом дякували жандармам за вітання. Старі євреї дебатували перед дверима своїх крамниць, між ними був і Абрум Бер. Його спокійний усміх ніколи не був таким щасливим, як сьогодні, а коли повз них пробігав кудись усміхнений капітан, їх гарячі вітання були незвичайно фамільярні. Він дурень! Та проте це своя людина, і свою роботу він виконав добре. Саме тому, що їх послухав. Це вони знайшли вічну правду, що людина не гине від того, що в ній доброго, а тільки від своїх пороків. З цієї мудрої теорії виводили практичне гасло: «Замкніть Ержіку, випустіть приятелів!» Чи, може, хтось скаже, що смерть Шугаїв не має ніякого зв'язку з арештом Ержіки і з помилуванням товаришів? Ох, хто тут схоче заплющити очі і не бачити наслідків? А який

божевільний наважиться сказати, що знає всю взаємну пов'язаність речей та що розуміє задуми вічного Єгови, хай ім'я його буде благословенне!

Радісний капітан, герой дня, людина, що прийшла, поглянула і перемогла, біг у Горб до лісової адміністрації, щоб у її директора позичити фотоапарат.

Бо на траві в садку жандармського поста лежали мертві. Лежали один проти одного, трохи навхрест, як мисливська здобич, а Миколині ноги були покладені на живіт брата. Можливо, для того, щоб закрити страшну Юрину рану, або, може, просто потрібне було таке майстерне розташування, щоб їх обох можна було взяти на одну пластинку та щоб карточка була гарна. На грудях мертвих були схрещені дві жандармські гвинтівки, а між ними на чорній табличці виднівся напис, виведений крейдою кучерявими буквами:

КІНЕЦЬ ШУГАЇВ

$$19\frac{16}{8}21$$

ЗАКІНЧЕННЯ

Це кінець історії про Миколу Шугая.

Чи залишається ще щось додати?

Авторові цього оповідання справді не хочеться тепер, після одинадцяти років, вишукувати й перевіряти історичні крихти, які залишилися після великого розбійника Полонинських Карпат. І, зрештою, невже ж дуже цікаво, що Ержіка вийшла знову заміж за господаря Ілька Дербака-Дичку (дійсно, скільки тих Дербаків ми зустріли в Колочаві) або що після смерті Шугая народилася в неї у Хустській тюрмі донечка Ганнуся, яку, щоб полегшити свою долю, вона під час допиту визнала за дитину старшого десятника Свозіля. Це очевидна брехня, на яку тільки можна посміхнутися, дивлячись на цю гарненьку дівчинку з опуклим чолом і підборіддям Шугаїв, або, кажучи образними словами Рузі Грінберг, таку засмаглу, як дерево в лісі, з устами червоними, як черешні, з вузькими бровами і чорними очима, що світяться, як шабесове вікно. І, певно, не треба особливо підкреслювати, як окружний лікар з Волового потайки соромився, розтинаючи тіла братів Шугаїв («Нарешті, також і тебе, Миколко!»), та що відразу зміркував, що страшна рана в Миколиній голові і розтятий живіт Юри були не від жандармських

куль і багнетів. Не треба також нагадувати, що визначеної нагороди ніхто не дістав («Ой-ой-ой, ото було б злості і сварок у синагозі, якби ми мусили справді зібрати тих тридцять тисяч!» — думали єврейські патріархи). І зовсім нема ніякого смислу розповідати про тяганину з протоколами дивізійного ужгородського суду під час слідства проти жандарма-практиканта Юрія Власека та проти багатьох інших жандармів, обвинувачених, крім різних менших злочинів, у підпалі. Нащо розповідати про акти, з яких, кінець кінцем, нічого нового не довідаєтеся, бо ніхто вам не скаже, як справа закінчилася. І було б зовсім зайвим широко оповідати про благання, просьби, скарги і про те, як завжди особисто турбував крайового президента пана Бескида старий Іван Драч, який усе домагається компенсації за спалену хату і худобу, бо з ним, упертим дідом, глухим як пень (можливо від ударів, що їх у житті дістав чимало), справа не може скінчитися інакше, як тільки так: одного разу його замкнуть на вісім місяців за образу честі офіційних осіб. І вже було б зовсім нудно розшифровувати нікчемні кривульки слідчого судді крайового хустського суду і протоколи, складені на Адама Хребту, Данила Ясинька і Гната Сопка, які сиділи майже три чверті року, обвинувачені в кримінальному вбивстві, але були звільнені на основі свого твердження, що оборонялися, бо хоч і правда, що вбивство — це вбивство, однак Шугай — це був таки Шугай і зайво вихваляти державні органи за те, що дотримали слова і державними посадами заплатили за знищення Шугая; чого патякати про те, що Адам Хребта став молодшим «службовцем по договору» адміністрації державних лісів і маєтків і був би зовсім щасливий, якби тільки його перевели з Колочави, де вже дуже треба було остерігатися, що також і Сопко став обхідником у Волівській окрузі та що єдиний Данило Ясинько волів стати самостійним підприємцем, ніж піти на державну службу; він продав свою колочавську садибу і купив собі десь біля Сваляви, яка однак уже двічі згоріла. Чи, може, цікавість акуратних і педантичних людей треба задовольнити вивченням земельних книг окружного волівського суду, бабранням у податкових документах і на їх основі стверднти, що Абрум Бер не лише записаний до них як власник тієї сіножаті на березі Колочавки, а що він уже її косить?.. Автор оповідання про розбійника Миколу Шугая вважає всі ці факти незначними. Таж немає нічого більш очевидного, як та правда, що якийсь удар сокирою в Сухарському лісі, хоча б і в найціннішу голову, не зупинить ані бігу порожистої течії Колочавки, ані пере-

сування хмар поміж берегами двох гірських хребтів та що дні з вантажем подій ідуть далі світами своєю дорогою.

Автор вважає гідним уваги щось інше.

Горб, Дервайка, Тисова, Стримба, Стременош, Красна, Роза і Боярський, що здіймаються над вузькою долиною Колочавки і затримують її ранки та кваплять її вечори і пускають сюди весни з таким запізненням, не зрушилися за весь час своїх вічних змін настільки, щоб це могли помітити людські очі. А на їхніх узбіччях і схилах, у їх ярах і прірвах стоять темні і похмурі праліси, повні запаху тліну, і якщо ви в них нахилитесь підняти гілку, щоб зробити з неї ціпок, вона розсиплеться у вас під рукою на порох, бо до неї за десятиліття, відколи вона тут лежала, не діткнулися ні звір, ані людина. Велетенські трупи дерев, звалені бурею, блискавкою або старістю, вважають справою честі не поступатися місцем навіть після смерті й не дозволяти тут жити масі дрібних рослин, які б'ються за своє життя з їх померлою славою, продираються до сонця крізь засохле гілля, пронизують його дрібним корінням і лізуть до їх верхів'їв, несвідомі, але сповнені нетерпеливості, щоб уже нарешті було вирішено, кому з них жити і кому загинути разом з останнім порохом мертвого. Тут надзвичайно тихо: немає співу птахів, ні дрібних тварин. Якщо не брати до уваги незначних істот — комах, а також мохів, грибів і плісняви (бо їх життя не варте того, щоб ми на них дивилися), то тут витримують лише ті, що ходять завжди зі зброєю напоготові, з яструбиним або орлиним загартованим і зігнутим дзьобом, з іклами, зубами, кігтями рисі, ведмежою лапою або з рогами оленя, найстрашнішою зброєю, тому що її носить на голові звір, який не любить убивати. А високо в горах, над пралісами, вже аж під хмарами, лежать залиті сонцем рівнини славних полонин, що їх яскрава барва (від полину, білих жовтців, жовтих фіалок, братиків, яструбинок, марун і кривавого вересу) тим більша, чим бідніша паша, яку поїдають череди худоби. Тут ще живе бог, старий бог землі. Нищить крижаними вихорами і весняними потоками все недуже і слабке, щоб мати змогу кохати тих, кого полюбив: дерева, пороги течій, звірів, людей, скелі — все однаковою любов'ю: химерною, жорстокою і щедрою любов'ю середньовічних володарів. Він схиляється в гарячі полудні над джерелами, щоб пригорщею напитися з них, і відпочиває на верхів'ях старих кленів; грається з ведмедями в нетрях, ніжиться з ялівками, що відбилися від череди, і з утіхою дивиться на маленьких людських дітей, які сплять у моху, в затінку лісу. Прадавній поганський бог, бог землі, пан лісів і отар.

У вузьких улоговинах, по схилах, де ліси залишили клаптик місця для лугів, і вгорі, на полонинах, живуть люди. Мешкають у хижах, подібних або до хаток на курячій лапці, або, якщо вони одна біля одної,— до родини грибів-козарів під березами. Чоловіки пахнуть вітром, а жінки — хатнім димом. Вони — пастухи і лісоруби, бо ще не досягли стадії рільництва, а плуга в цих краях ще не винайшли. Це нащадки пастухів, які втекли в ці неприступні гори перед наїздами татарських ханів на українську рівнину, праправнуки збунтованих невільників, які втекли від канчука і шибениць підстарост і отаманів пана Йосифа Потоцького, правнуки повстанців проти здирства румунських бояр, турецьких пашів і мадярських магнатів, батьки, брати і сини тих, що вбиті у воєнних бойнях австрійських цісарів, а вони самі жертви єврейських лихварів і нового чеського панства, а всі разом, якби ти глянув у глибінь їхньої душі,— розбійники, бо це єдиний засіб оборони, який вони знають. Оборони, що допомагає — на тиждень, на місяць, на рік, на два роки, як у Миколи Шугая, на сім років, як у Олекси Довбуша. Нічого, що вона дорога і коштує не менше, ніж життя! Але чи життя вічне? Лише раз тебе мати родила; раз треба і вмирати. В кожному їхньому нерві живе несамовитий порив до волі. Це Довбушів порив. Це порив Шугая. Саме за це їх і люблять.

Біля перших колочавських будиночків, зразу обабіч битого шляху і не дуже далеко від місця, де Колочавка впадає в Тереблю, підноситься конусний стрімкий і каменистий горбик, мов відкинутий уламок цих гір, що там, далі, зразу за ним, підносяться вгору. Нема тут ні чагарників, ні деревець, та й трави поміж спорохнявілими скелями — обмаль. Тому-то корови, що туди ходять, мандруючи з однієї сіножаті на іншу, мають мало нагоди тут зупинятися, задзвонити дзвіночком на шиї і щось там скубнути. Це — колочавське кладовище. Але коли ви сюди видряпаєтеся, не пройшовши жодною брамою або плотом, то здогадаєтесь про це лише з небагатьох однакових укопаних між камінням хрестів, тобто двох цвяшком збитих дощечок, бо решта хрестів лежить тут як вимоклі і спорохнявілі уламки, підгнилі біля землі і перевернуті худобою. Ніжних згадок про мертвих тут не знають. «Ходім, браття, востанне поцілуємо померлого і цією церемонією, попівським кропилом і дяківським співом «Господи, раба твого упокой», для тебе, вмерлий, уже все скінчено, живеш ти тепер десь в іншому місці, а не в Колочаві, не повертайся, не лякай, не шкодь, нічого тобі більше на землі шукати». Саме тут один коло одного лежать кістки братів

Шугаїв. Але їхніх могил вам не вкажуть ні мешканці хижі внизу біля битого шляху, ні жоден із Шугаєвої рідні. Навіть Ержіка Дербак-Дичка мусить розглядати те каміння і хвилину шукати, поки стане на щебені, вже давно зрівняному з землею; постоїть півхвилини мовчки і без руху, тихо зітхне і піде своєю дорогою.

Але слава Миколи Шугая живе. В Колочаві, там, де живуть його приятелі і де молодь, яка його ніколи не бачила, ще не доросла до перших дівочих віночків з марун і перших поцяцькованих цвяшками чересів, там, у Колочаві, під Шугаєвою розбійницькою славою ще можете відчути людське обличчя Миколи. Але за межами Колочави його постать виросла у щось таємниче. Його вчинки і стрілецькі чари втілилися в слова пісні, його зелена гіллячка і скарби, які ослінили б світ, якби відкрилися, стали таємничою принадою зимових вечорів, коли надворі падає сніг, а в печі палають букові дрова. Микола Шугай перетворився в казку. В казку про боротьбу за волю. Це був друг пригноблених і ворог панів, і коли б жив, не було б на світі стільки біди. Ах, коли б і вони могли від багатіїв брати, а бідним давати, коли б і вони могли мститися за людську кривду! Ах, коли б володіти його зеленою гіллячкою і його скарбами! В блакитні ночі, коли над головою стоять глибини крижаного озера зірок, а в пралісі танцюють мандрівні вогники, пастухи перемагають свій страх і, перехрестившись тричі, відважуються зайти у лісові хащі, щоб позначити місце таємничих вогників і завтра тут шукати Шугаєві скарби. А в сірі вечори, попоївши кулеші, при полум'ї вогню перед колибою, виймають з-за пазухи свої сопілки й по черзі, то співаючи куплет пісні, то виграючи її на дудці, затягають у густіючому присмерку:

Закувала зозуленька
В зеленому гаю:
Чому ж тебе не видати,
Миколо Шугаю?

Це — кінець оповідання про розбійника Миколу Шугая. Хіба що ми хотіли б ще повернутися аж до початку цієї історії: до колиби над Голятином. І згадати, що Шугаєве серце було завжди свідоме своєї єдності з цими тутешніми горами, з їх лісами і струмками, з їх ведмедями, чередами і людьми, з хмарами і блискавками, з усім, від конопляного зернятка, що його сіємо, аж до журної пісні сопілки, аж до думки, з якою лягаємо. Це серце не помилялося, коли говорило: не вмру. Микола Шугай живе. Живе в цих горах і з ними. І буде жити. Не будемо говорити — в і ч н о, бо це сло-

во розуміємо сьогодні ще менше, ніж його розуміли наші побожні прадіди. Хай замінить його звичайне просте слово — д о в г о. Миколине серце передчувало те ж саме, що й голятинські пастухи. Вони, маючи на думці тільки особисте життя, мусили звузити пророцтво про невразимість, говорити тільки про безсилі кулі і залишити щілину, куди б міг прослизнути диявол людської смертності.

ГОРИ І СТОЛІТТЯ

Книга репортажів з Підкарпаття

МОТО

Та коли ми цімборили,
Давно тото було,
Аж дванадцять жандариків
За нами ходило.

Верховинська пісня

Якщо ведмідь нападав на череду,
худоба громадилася докупи.
Воли стулювали зади,
а коні — голови, щоби зброя
була напоготові.

З оповідок скотарів

СЕЛО ОДИНАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ

Якщо десь у пралісах Карпатських гір побачите ворона, що повільно кружляє від краю до краю над вузькою, всього в кількадесят метрів, долиною, і почуєте, як він між помахами крил уповільнено і сумно подає свій голос «к-к-к», що ніби виривається з глибини людського єства,— забудьте про казане колись у школі, ніби в наших краях ворон уже давно вимер. Тут ви саме перед тою давниною; тут ви перед століттями.

Праліс сумний, сповнений запахами тління. Бо тут більше смерті, ніж життя, і живі не встигають поглинати мертвих. Йдучи по м'якому мохові, раз у раз по литки провалюєтесь у склепи гниючих колод. З мертвих тіл своїх предків, що не встигли ще перетліти, буйно пнуться до світла зарості маленьких ялинок, а на старих пнях ростуть острівці кущів і квітів. Тут тихо; тут немає ні птахів співучих, ні звірят дрібних. Але, якщо захочете з тої вологої зеленої стіни спуститися вниз на долину і розглянетеся, де треба сходити, не здумайте ступити на проторовану стежку, котра посередині густого лісу перед вами зненацька, мов привид,— вони тут і досі існують,— з'являється, а дотримуйтесь визначеного напряму, навіть коли б вам довелося із сокирою в руці прорубувати собі дорогу у сухому гіллі наваленого на стежку буре-

лому і продиратися заростями папороті та ожини. А оскільки та добре проторована стежка є стежкою диких тварин, закрадається думка, чи не влаштував вам тут засідку сам чорт, котрого ще звідси ніхто не вигнав, щоби дати цій стежці десь перед чорним мочарем миттю щезнути, а через якісь півгодини знову з'явитися перед вами, щоби завести вас у студінь вузького скельного жолоба, до зачарованого потічка, до якого ходять на водопій ті, що живуть тут: ведмеді, дикі вепри та олені. А якщо подастеся потічком — єдиною дорогою, що вам лишиться, якщо обдиратимете собі коліна, перелізаючи через стовбури, якими завалене його русло, і перескакуватимете через водоспади по слизькому камінню, стіни скель будуть постійно звужуватися обабіч, і тоді зрозумієте: ви опинилися в прірві, в якій деколи відсипається місяць. Ще не знаючи, чим оте ваше блукання у заборонених місцях скінчиться, побачите, як переходять через поточину з галявини на галявину корови, це будуть ті найкращі тварини, яких ви коли-небудь бачили, а дзвоники на їхніх шиях веселитимуться від близькості людей.

У долинах тут — села. Вони розкидані вздовж гірських річок, на крутих схилах. Хати з високими солом'яними дахами, які вже давно перетворилися на перегній, обросли мохом, кущиками трави і квітів. Навколо хат, обнесені огорожею для захисту від тварин, зеленіють невеличкі клаптики коноплі, картоплі, квасолі та капусти. Нивки облямовані жовтими дисками соняшника, що вирощується на олію. Нивки латками безладно розкидані далеко за житлом, на стрімких схилах. На тих латках росте ріденький, низький овес і картопля.

Але посіви потолочені і потоптані сарнами та оленями. А на картопляне поле вночі нападають дикі вепри, вгризаючись одним іклом в рядок із картоплею, вони махом вивертають весь урожай рядка, а потім повертаються, щоби вибрати найкращу картоплю. Коли достигають зерно і картопля, їх треба стерегти. Тому осінніми ночами біля ватри сидять діти, ховаючи під себе задубілі від холоду ноги. Якщо чують наближення чогось підозрілого, здіймають лемент і б'ють палицями по старих косах. На цих полях із центнера посіяного насіння збирають по 110 кілограмів зерна і трохи соломи висотою у півтора вершка. Деколи більше, але частіше менше. Про добрива, звичайно, годі й говорити. Удобрюють землю тільки так, як колись у середньовіччі,— на скошеному полі запалюють хмиз, щоб підживити грунт попелом, адже в цих краях, де влітку тварини пасуться на полонині і взим-

ку навколо будівель гасають схудлі вепри, які несамовито риють землю, шукаючи якусь поживу, щоб до весни не загинути від голоду — вижити, тільки про це і йдеться,— там добрив вистачав хіба що на картоплю та капусту біля хати. Тут, звичайно, не орють, знаряддям є мотика. Плуг у цих місцях ще не винайшли.

Схили зайняті пасовищами з поганою травою, серед якої багато моху і мурашників, а на вершинах гір, куди не сягають струнке буки, простилаються славетні полонини. Сонце сходить дуже близько, а навколо один синій небосхил. Якщо у долинах дні надзвичайно короткі, на західних схилах гір позолота розливається досить пізно, а косогори, що повернені до сходу, вкриваються тінню дуже рано, на полонинах нема тіні, лише тінь від пливучих хмар. Тут сходить сонце, котре ще не скоро принесе ранок у долини. Воно білим високим півколом посувається величезним небозводом і заходить за сині обриси далеких гір у той час, коли в долині птахи вже давно вляглись спати. Полонини біло розквітли ромашками, синьо — тирличем, дзвіночками та шавлією, жовто — арнікою, яструбочками, мати-й-мачухою, червоно — конюшиною, геранню, чебрецем, смолянками. Тут улітку випасається худоба з далеких околиць. Худібка м'ясистими губами вищипує траву, яка, напевно, тому й негожа, що дуже вже гарна. Але на високих полонинах, звідки неможливо звезти сіно в долину ані при першому снігові, ані підводою після дощу чи за ранньої роси, худоба залишається в стайнях на зимівлю, щоб на місці споживати заготовлене сіно, яке складається в обороги, у гострі, високі стоги, огороджені прямовисною пересувною загорожею, і щоби навесні, коли зійдуть снігові покрови, пастух міг віддати господарю декілька груд сиру.

Люди в цих горах влітку трохи випасають худобу, трохи пораються на своїх нивках, трохи підробляють у державних лісах. Узимку переховуються в своїх хижках із земляною долівкою, подібних до нір борсуків. Всередині є тільки піч, ліжко, лавиця і стіл. Піч велика, без залізних дверцят, із єдиним отвором, у який вкладають букові поліна, а потім прямо на жар з допомогою кліщат ставлять горшки, щоб варити їжу. А ліжко — це всього-на-всього кілька грубо збитих дощок на високих ніжках, із низькими покрайницями і тесаними спинками. Підстилкою служить сіно — скоріше ясла, ніж ліжко. До стелі на ланцюгах підвішена колиска — видовбана колода, і бог свідок, що автор цих рядків ніколи не бачив її порожньою. Вона висить досить низько, щоб уночі, коли

дитина заплаче, матері досить було простягнути руку й розгойдати її. На ліжку сплять батько, мати і діти — скільки їх вміститься. Решта влаштовуються на печі, а якщо там тісно, то просто на землі. Діти, для яких домоткана сорочка є єдиним одягом, без потреби не залишають піч. Це постійне місце також і для баби, якщо в хаті така є, адже тут помирають рано. Надворі сніг і заметіль, то йдеться тільки про те і ні про що інше, щоб переспати зиму й вижити до весни. Жінки дуже примітивно і в часи механічних ткацьких верстатів нестерпно повільно — але хіба тут спішать, чи, може, вима коротка? — тчуть із конопляної пряжі вузькі смуги полотна: дітям і собі на сорочки і спідниці, чоловікам на штани. Довгими вечорами жінки розповідають на страх і радість дітей про Бабу Ягу, про відьму, про повітруль, про хатки на курячих ніжках, а чоловіки — про опришків, котрі від багатих брали, а бідним давали, панам стинали голови косами. Або, коли сходиться більше людей, заводяться розмови про суспільне життя-буття, про політику, що її перші алфавітні літери вони вже знають. Весело буває лише там, де є дівчата. В таких хатах вже після обіду, перед сутінками, збирається молодь — з саморобними гуслями та триструнним контрабасом. Грають танцювальних пісень з монотонною мелодією. Знову, вже вдесяте повторювану, а танцюють, як на передсвітанку глухарі перед самкою, завжди лиш по двоє хлопців, не тримаючись один за одного, крутячись навколо власної осі, подубкуючи кільцем на глиняній підлозі, а один завжди після декількох кругів зупиняється, в той час як другий продовжує оббігати своїм колом, викрикує, здається, гуслярові в обличчя, а насправді звертається до дівчини свого серця, до рими куплету, короткого і з іншими не зв'язаного... Як жили древні слов'яни кам'яного віку? Щоб це знати, не треба вивчати сторінки історичних першоджерел. Саме так жили.

Тут нічого не продають і не купують. Мають те, що дає поле і ліс. Єврейська крамничка далеко, в сусідньому селі. Колись ходили туди за сіллю і оцтом, шматком шкіри для постолів, вапном і синькою — бо хто має кам'яну хату, той валюбки білить її у синій колір,— за сірниками, гасом, косою, ланцюгом, цвяхами. Але нині настали лихі часи. Купувати нема за що. Морена скіпка горні та вербовий кілок замість гвіздка — ці речі мусять бути,— їх є досить. Треба повернутися від дрібнотоварних грошових відносин тринадцятого століття назад, до одинадцятого століття.

Пан є пан. У думці можна його проклинати: «Ех, ти, бидло, щоб тебе біг побив, а щоб ти згорів, а щоб тебе трясця

побила, а щоб ти осліп, а щоб тобі роги повиростали!» — але при цьому треба стояти перед ним чемно, з лагідним обличчям.

Всі пани однакові. Раніше це був мадяр, тепер це чех, про якого тут раніше навіть не чули. Але в часи панування першого жилося все ж краще.

Ось так.

У березні, коли в горах почав танути сніг, чоловіки скинули гуні з овечої шерсті і одягли сіряки із грубої вовни, оздоблені смужками матерії на комірі та на кишенях, взули й міцно прив'язали постоли, взяли на плечі сокири й подалися потоками вниз, до більших річок і сіл. До керона. Це неписьменний чоловік, такий, як і вони, лишень цілу зиму вештався по корчмах, а неділями хизувався перед церквою у панському одязі, з годинником і панською цигаркою у роті. Торік заробив великі гроші — десятки тисяч. Він організовує цілі бригади на лісові роботи, веде їх в Галичину, в Семигород, у Боснію та Герцоговину. Від кожного бере щодня по кроні, щодня одержує крону за кожного робітника від підприємця, так, принаймні, передбачено угодою, але наскільки обкрадають робітників ці двоє акордно, знають тільки господь бог й вони самі. З керoном чоловіки поїхали. Жінки тим часом скопали мотиками свої нивки, посадили і посіяли все, потім молодим вівцям розпеченими кліщами випалили на вухах або їм там вирізали родові позначки, колечка, чарочки чи трикутники, а у сільське свято всередині травня, на яке дівчата одягнулись у найкращі блузки з найбагатше вишитими рукавами, а навколо шиї повісили нанизані на нитку в п'ять-десять рядків різнобарвні скляні перлини, передали вівці ватагові, котрий погнав їх високо в гори. Потому плели, обкопували, випасали, їздили на полонини, сидячи на конях по-жіночому — права нога аж на кінській шиї, пістрява тканина під собою, коралі на шиї, дитинка біля грудей, а в зубах коротка люлька з гостроверхим латунним вічком. Чекали чоловіків. Вони в кінці червня повернулися. І хоч керон безсоромно обдирав їх при виплаті заробітку, у дорозі на спільній закупівлі харчів, а вони йому за це часто били пику, але кілька десятків крон все ж таки мали в поясі, бо заробляли аж п'ять довоєнних крон щоденно. Це була готівка. На податки, на коваля, на єврейську крамничку.

Помилувалися із жонами, не дуже допитуючись про їхню вірність. Покосили луки в долинах, склали сіно під дашки оборогів і чекали, поки на угорській рівнині почнуться жнива. А тоді знову спустилися з гір. В Угорщині працювали за кожен десятий чи дванадцятий сніп, який мусили скосити,

ввезти на токи і обмолотити. Плату грішми не діставали, але маляр-господар відвіз їм аж у гори, аж під двері їхніх хиж мішки пшениці та кукурудзи. Це забезпечувало прожиток. Цього вистачало на токан, тобто на кукурудзяну кашу, та на білий хліб для усієї родини протягом трьох чвертей року. Решту давало домашнє господарство.

Та поки не навалило багато снігу і дні були ще не дуже короткі, люди не сиділи без діла. Рубали ліс — лісопильні, єдині промислові підприємства в цих краях, працювали,— а коли пішли осінні дощі і вода в ріках піднялася, гнали наввипередки з чортом бокори по Ріці, Тереблі та Мокрянці до Тиси, а там вже далі в Угорщину, де лісу немає. Тоді вже були гроші й на примітивну розкіш: щоб купити на ярмарках та у єврея деякі дрібниці, трохи строкатого шовку на блузку, жовте і червоне намисто для жінок, шматок м'яса на Петра й Павла та на інші свята після великих постів, пакетик тютюну і кілька погарчиків горілки.

Безперечно, це було середньовічне життя, примітивне господарювання із скотарством і корчуванням лісу, з простим виробництвом полотна, взуття і домашнього знаряддя, життя без грамоти, без шкіл, без вістей про світ. Але можна було якось жити. Токану, капусти, квасолі та хліба було досить, був, щоб мастити, і овечий сир, кілька разів у році було м'ясо, вистачало й на горілку. А хто хотів розбагатіти і не мав страху, міг продати хижу й поле і поїхати до Америки. Ой, ніколи там не чекав на них коронний принц Рудольф, щоби віддячити своїм милим русинам за їхню вірність, як набріхували людям агенти пароплавних компаній, та про чужий світ багато не довідалися, бо на морі їх, мов оселедців, напхали в трюми, а на суші вони не виходили з барачних колоній при шахтах, але звідти можна було посилати додому, на адресу греко-католицького священика, долари, через чотири-п'ять років повернутися і побудувати собі нову хижу, будинок «американця», найбільший у селі.

Як прийшли сюди чехи, все стало інакше.

Виїхати в Америку не можна, всяка надія збагатіти зникла. В тутешніх лісах роботи немає, бо уряд високими залізничними тарифами оберігає лісорозробки коронних земель, а експорт надлишків лісу був припинений внаслідок митної війни з Угорщиною, пропала уся розкіш: м'ясо, тютюн, горілка, жіночі прикраси. Семигород, Галичина і Боснія перетворилися в недоступну чужину; немає готівок на податки, на коваля, а єврейські крамнички пустують без покупців. Родюча угорська рівнина зникла десь у туманній далині: втрачено більш як половину того, що необхідне для голодного

життя-буття. Опинилися в одинадцятому столітті, повернулися до голодних років одинадцятого століття.

На підкарпатському селі лихоліття.

Церква — це в першу чергу організація політична, мораль та її форми — на другому плані, і лиш після них — догми.

Якщо з другої половини минулого століття у людей з'явилась можливість хоч трохи жити, то це завдяки прогресу в його залізницями, які полегшили доступ на чужину у пошуках хліба. Однак земля не змінилася. Завжди була твердою. Що робити, коли не вистачає харчів і коли з того мізера має ще залишитися для ситості ксьондза і попа? Хай тоді люди перестануть їсти! Хай їм бог накаже, який може все! Бог тоді ту біду мудро відрегулював: 40 днів посту перед великоднем, 40 днів перед різдвом, 14 — перед Петром і Павлом, 14 днів перед вознесінням діви Марії, крім того, кожної середи і кожної п'ятниці протягом цілого року, а ще кожного понеділка добровільно постить той, хто хоче мати особливу ласку божу і бажає, щоб його худоба пішла йому рукою. Отже, дві третини року голодувати. Так, мабуть, вийде і на податок, і на десятину для церкви. Ці пости ніяк не можна порівняти з безм'ясними днями або днями голодування наших віруючих християн, або навіть з великодним чи різдв'яним постами, коли їдять калачі з ізюмом, овочі і рибу. Тут молока і бринзи не вистачає на цілий рік, а тому заборонено вживати навіть молоко. Ні породілі, ні матері, що годують немовлят, не візьмуть його до рота. Споживається лише кулеша, зварена на воді, вівсяна паляниця, квашена капуста, квасоля і трохи пісної соняшникової олії — якщо є. В русинському краю на самісінькому сході Словаччини перед Петром і Павлом люди годуються хлібом і дикими черешнями, їх у лісі росте дуже багато. Немовлята також. На черешні в гори ходять навіть з сокирами. Це для зручності: дерево, якщо не дуже товсте, можна підтяти.

Це релігійне регулювання голоду. Діє церковна редукція кількості населення і продовження системи «гора терпіння», з якої у прірву скидається все, що не здатне перенести суворість цих гір. Адже в пралісі виживають лише здорові і сильні. Та все одно ненадовго. Помирають рано. Тут продукуються діти з вдавленими грудьми і здутими животами, кретини та ідіоти, котрі не довго їстимуть хліб, якого на всіх не вистачає. Греко-католицька церква не могла не бачити цього. Певне, це засвідчив також невеликий контингент рекрутів, які набиралися із цього краю. Коли наприкінці минулого століття становище краю повернулося на краще, в 1891 році зійшлися у Львові в Галичині, де життя було не

набагато ліпше, ніж на Підкарпатті, греко-католицькі священики і мовили: наші вівці дуже швидко вмирають, а нам цього не треба. Хай бог повелить, аби більше їли. Роз'їхалися по домівках, щоби провести агітацію за полегшення постів і підготувати віруючих до такої зміни в їхній моралі і звичаях. А це не був простий і короткочасний захід. Тим більше, що йшлося про мораль і звичаї, освячені богом, століттями і предками. Але перш ніж завершили свою роботу, умови знову перемінилися. Тепер, певне, безглуздість свого діла благословляють. Адже коблина, роковина, тобто церковна десятина та робота, продовжуються далі.

Чи підкарпатські скотарі та лісоруби справді такі добрі християни?

Куди там. Вони всього-на-всього записані в греко-католицькі або православні метрики, дотримуються лише моралі та обрядів своїх церков і готові виступити проти будь-кого, хто їх відривав би від них. Але вони зовсім не християни. Вони язичники. Обожнюють природу та її явища.

Безперечно, після таких довгих століть не може бути сумніву у тім, що є бог, Отець всемогутній, творець неба і землі і Ісус Христос — син його єдиний, але крім них, є тут ще хтось, той «хтось» має ім'я Божко. А крім нього, є тут ще «хтось», ім'я його Дажбог, він живе на горі Пікуй під польським кордоном. Праліси кишать духами, у стійлах і зимівлях ховається багато домовиків, у листі на кукурудзяних та конопляних полях ворушаться польові мавки, у водяних стоках, у млаках та багнистих місцях живуть добродійні водяники і злі русалки. А в їхніх селах живуть чародійниці і не десь у невідомих краях, за сімома ріками і за сімома горами, а у Вучковому під номером тим-то і тим-то, у Майдані або у Вишнім Бистрім можна їм кожного дня бажати доброго ранку і будь-коли відкликати їх від конопляних терлиць і звернутися за порадою. Чародійство здебільшого успадковує від матері найздібніша дочка. Не дояться твої корови? Значить, якась зла відьма пасипала солі у три їхні сліди або нечиста сила висмоктує їм молоко; я вистежу! Кривавить твоя рана? Нема такої рани, в якій би я своїм замовлянням не зупинила кровотечу. Вкусила тебе гадюка? Нема такої гадюки, укус якої я б не зуміла знешкодити. Захворіла твоя дитина? Викупай її у зіллі з дев'яти трав. Твій син слабий на розум? Ступив у слід, де зла відьма вилила залишки своїх нечистих відварів, і не буде рятунку, аж поки не підстережеш її. Треба зарадити тобі у справах кохання? Виміси голими сідницями хлібне тісто і дай з нього поїсти тому хлопцеві, якого ти прагнеш! (Хіба не доцільно зробити чоловіко-

ві милим запах свого тіла, як робимо це з конем, даючи йому хліб, який ми тримали під пахвою, або розжували і кинули псові?) Хочеш знати про майбутнє? Підожди, поки розтопиться віск, потім виллю його у воду і буду з нього читати. Диви-но, ота дівчина занедужала тому, що у сні проковтнула гадюку. Поставлю на землю сковороду з розжареними дровами, дівчину буду замовляти і підвішувати її за ноги до жердини; потому буду молитися, заклинати, кричати, а ви всі, хто будете молитися зі мною, побачите, як гадюка вийде ротом, підповзе до сковороди і зникне у вогні... Чеська жандармерія язичеського бога дуже переслідує, не усвідомлюючи, що закони, перед якими прогрішився Божко, складалися у іншій країні і не в тому столітті, в якому живе він.

Побожність карпатських пастухів та лісорубів — це суміш язичества з християнством, та сама, проти якої на схилі першого тисячоліття воював у Чехії святий Войтех. Якщо карпатські горяни усім своїм зовнішнім життям перебували в одинадцятому столітті, то чого б їхня побожність мала бути іншою? Вони ще не вступили навіть двома ногами в історичну стадію землеробства. Все ще почасти й донині у стадії скотарства. Отож, навіщо їм християнський бог? Бог феодального суспільства, бог досконало організованої небесної та світської ієрархії, бог цехів та міських общин. Того бога їм принесли усілякі пани багатші, а отже, і більш розвинуті культурно в порівнянні з ними. Він не потрібний їм. Їх задовольняє прадавній бог пастухів, стада та землі.

На Підкарпатті голод.

«У нас ще ніхто не вмер від голоду»,— обурено висловлюються окружні начальники, готові наказати службовому посильному принести папки зі статистичними даними окружних лікарів. Та в цьому немає потреби: аж занадто добре відомо нам із часів війни, як помирають від голоду. Тут не буде голодних судорог, як у катівнях чи в огороджених середньовічних фортецях, коли людина з'їсть останню скоринку хліба, а потім чекає, чи вона сконає від сотні хвороб з назвами, на перший погляд, пристойними, чи виснажившись, помре від запалення легень після легкої простуди, якої добре вгодована людина позбулася б, тричі чхнувши, або від тифу, після того як нап'ється поганої води, яку здоровий шлунок перетравив би без жодних ускладнень. Це тільки хибна думка наших літераторів, що люди з гір особливо здорові, така приблизно, як помилка наших господинь, що, ніби, худоба на полонинах дає хороші надої.

Їдять капусту і токан, тобто зварену на воді кукурудзяну

муку, і паляницю з грубо змеленого вівса, яку називають хлібом; на два пальці заввишки, гірка і поки волога, така липка, як вулична грязюка, і така ж чорна, але яку наступного дня треба мочити у воді, якщо хочеш її вкусити; хліб, після якого, якщо його спробуєте, цілий день будете виколупувати із зубів остюки, який би празький жебрак розламав би об голову кожного, хто б йому осмілився його запропонувати. А у найбільшому добробуті їдять і паляницю з кукурудзяної муки, жовту, як кульбаба, але наступного дня теж тверду. Споконвіку тут їдять це, а тепер і того нема, або рідко коли буває. Люди, які розуміються у тому, стверджують, що карпатський робітник працює тільки тоді, коли мусить, а коли має що їсти, то не працює. І що взагалі він лінивий. Не знаю. Знаю лише, що коні їхні ліниві, що після шестикілометрової прекрасної санної дороги у гірській долині, запряжені в легкі сани, стають такими мокрими, наче їдуть під зливою. Бо життя тут упало на цілий ступінь — не в розумінні людського буття, а в природознавчому плані. Кінь за все своє життя не пізнає смаку вівса. Овес лише для газди. Червону сіль, призначену для коней, споживає теж газда, бо ця сіль майже наполовину дешевша за білу. Біла сіль і білий хліб — тільки для панів.

У скільки обходиться тут людське життя, якщо його перевести на гроші? П'ятдесят крон на місяць? А що робити, хіба вмерти з голоду, коли навіть цих немає?..

Раніше позичав єврей. Одну сотню з лихвою у 20 гелерів за день (ой, це зовсім не складно заробити 20 гелерів, а що це виходить 73 проценти, таке не може вирахувати навіть пан священик), а інколи і за 10 гелерів щоденно. Правда, деколи був немилосердний і виганяв з хати, бо екзекутори, невідомо чому, завжди були на його боці і не брали до уваги ніяких пояснень. Єврей був крутий переважно тоді, коли вже ставав досить багатим і збирався протягом року переселитися до Мукачева, Кошіц або Будапешта; але він за договорами проводив мощення та ремонт доріг, завозив до міста камінь, а тоді була можливість відпрацювати у єврея проценти або взяти його вівці до своєї отари чи його корову на зиму до свого хліва, він жив у селі і був хоч трохи залежний від думки сільської громади, і хай це не допомагало, принаймні було приємно хоч трохи йому пригрозити або через огорожу сваритися з ним. Тепер єврей не має, а коли б і мав — не позичив би. Такий жебрак, як і вони, товар його крамнички, до якої не ступає нога, можна перенести у коробі на спині, його корчма пустує, а він живе в злиднях. Тепер пани дають позику. «Підкарпатський банк», «Легіобанк», «Словацький

банк» і «Дунайський банк». Процент нормальний. Аж 8 процентів прибуткового і 2 проценти доплати на адміністрацію. І примусова купівля акцій. Хто вміє, може підрахувати, що все це разом складає від 16 до 20 процентів. А буває навіть 30. А деколи досягає аж 40. Система не змінилася. Лише методи. Села засипані векселями так, що їх можна принести у кошику на картоплю, і не має їх лише той, кому вже ніхто нічого не позичає. Якщо власник поля або хати заборгував три сотні або не зміг сплатити податок, він потрапляв у довічну кабалу, бо якщо взяти до уваги, що земля ледве дає півтора процента, то особливі підрахунки не потрібні. З євреєм можна було посваритися, але й домовитися якось. А пани сидять в прекрасних міських будинках за вікнами з жалюзі, над котрими позолочені букви, за блиском окулярів заховані холодні очі, а з людиною взагалі не говорять. «Подайте заяву в письмовій формі!» — і віконце молочного кольору хряскає об низ.

Екзекуції з-за боргів, податків і штрафів. Буває, що жандарм дозволяє замість штрафу нарубати на станції кілька кубометрів дров. Та буває й так, що штрафують тільки тому, що хтось мусить порубати дрова. Лісники теж накладають грошові штрафи. У лісах гниють без будь-якої користі сотні тисяч кубометрів деревини, на берегах прудких річок, по яких сплавляють бокори, пропадають цілі завали стовбурів, що їх людині навіть не обійняти, скрізь, куди тільки глянеш,— ліс і деревина, але вивезти нічого не можна — державні ліси треба використовувати раціонально, людей треба вчити порядку, а часи, коли людина із лісу сміла — або, певне, не сміла, але робила це без перешкод — принести стільки дров, скільки їй хотілося, минули. Штрафи іноді можна відсидіти, іноді відпрацювати. Але часом не вдається. Екзекутори — найбільш зайняті на Підкарпатті люди.

Сім'ї змушені продавати худобу. А значить, і молоко до паляниці, і бринзу для цілорічного споживання. А отже, позбавляються можливості жити. Але при такому великому нагромадженні товару і такому малому попиті худобу ніхто не хоче брати, хіба що майже задармо. Ціна живого теляти— від 30 до 70 крон, і лише як виняток — на декілька п'ятикронок більше в порівнянні з 200—450 кронами 1930 року. Корову купите за 450, а можна і за 300 і 200. А коня у цьому році взимку можна було придбати навіть за 100 крон. А вивезти в Чехію годі й думати. Бо держава охороняє інтереси тваринництва коронних земель високими залізничними тарифами і телятина, яку м'ясник-єврей у Воловому продає за 4 з половиною крони, в Моравській Остраві коштує

12 крон. З осінніх ярмарків похмурі люди гнали свої коровки та волохаті кабани з довгими рилами назад у гори, додому. Ні, за таку ціну не продають! Але взимку було ще гірше. Потім прибув екзекутор. На аукціон ніхто не з'явився, не так із солідарності, як через те, що коли б навіть вивернув все село, все одно не витряхнув би з нього і сто крон, хіба що, у найгіршому разі, з пана священика чи вчителя. А оскільки панам про це відомо, екзекутор привів собі з міста знайомого. «Ніхто не купує на аукціоні. Ну, стільки не дам, але можу дати стільки-то й стільки-то». Звичайно, мінімальну ціну. Вперше. В другий раз. І в третій.

Останні можливості були вичерпані. Лягти собі й чекати, поки прийде смерть? Зрілий лісний звір видирається з неї. Усіма силами, всією зброєю, що її має.

Кого може здивувати, що на Підкарпатті справа доходить до голодних бунтів? Пана губернатора Бескида? Пана президента Розсіпала? Пана міністра внутрішніх справ Славіка? Уряд, парламент чи чеських журналістів? Що в неділю селяни юрмляться з сокирами і палицями в окружних центрах і, оточивши окружну управу, вимагають розмови з начальником, кидають йому в обличчя свої вимоги, звинувачують його і погрожують усе розбити вщент? Що сьогодні не можна проводити екзекцію, бо при появі екзекутора біля села озброєні селяни збігаються і б'ють на сполох у церковні дзвони, як при наближенні ворога? Що доходить до бійок з жандармами, в котрих є мертві і поранені, до стрілянини у людей, яку чути далеко за кордоном?

А коли до села приїздять чужинці, селяни, гадаючи про них справедливо чи несправедливо, що вони чогось варті, гуртуються на дорозі. Стоять, провалившись по щиколотки в сніг, на обочинах проїжджої дороги, зморшкуваті, засмаглі, в баранячих кожухах з довгою шерстю навиворіт, і насторожено, похмуро дивляться на приїжджих, усі сільські хлопи. Їхній гурт мовчки ступає на проторовану дорогу, зупиняє сани. З гурту виступає чоловік: «Просимо кукурудзи». А натовп за ним повторює приглушливим монотонним хором: «Просимо». «Просимо списати податки». Це звучить як прохання, погроза і напружене очікування. А хор йому підспівує: «Просимо». «Просимо припинити екзекуції». І пастухи й лісоруби повторюють поважно, протяжливо, наче під час церковної літургії: «Просимо».

Досі з цим народом політично кожний міг робити все, що хотів. «Бабо, зніми бочкори!» — гукав на дорозі кандидат до сільської жінки. А коли та крутилася, не розуміючи, що во-

но значить, він знову своє: «Роззуйся, роззуйся, хочу зняти твою мірку, бо якщо виграємо на виборах, будемо роздавати черевики». Вони ще не пройшли науку. Їхнє мислення ще середньовічне. Вони вкрай довірливі або вкрай насторожені — залежно від настрою. А в політиці вони діти. Але скоро вже кожен не зможе робити з ними, що заманеться. В одинадцяте століття десь іззовні прорвалась велика діра, через яку до мороку середньовіччя з гуркотом несамовито несеться двадцяте століття. Зрозуміло, поки що від того лише хаос у головах і в житті. Он, дивись: від дерев'яної церковки йде хрестний похід із священиком, співає побожних пісень і несе лики святих; а між ними є і портрет Леніна, і це аж ніяк не демонстрація проти церкви. А з гори Пікуй на богомольну процесію дивиться Дажбог. А ось у тому будиночку живе чародійниця. А отам — демократична школа. А отам — жандармська управа. Інакше не може й бути. Не дивно, що в дикому вирі, котрий все кришить і все змішує докупи, води каламутні. Але вони очистяться. Люди починають розуміти закономірності. Останнім часом вони пройшли через численні випробування, які їх багато чого навчили: світову війну, формальну політичну свободу, демократію, відносини з новими панами, еміграцію, пошуки роботи, кілька повчальних виборів. І кожен такий досвід коштував їм кілька ілюзій, бо ніколи на них не чекав коронний принц Рудольф або хтось інший з відкритою долонею. А виникне і щезне ще багато ілюзій. Але підкарпатський народ ходити на власних ногах навчиться. Бо ж сьогодні від одинадцятого до дванадцятого століття не так далеко, як від століття до століття було колись.

1932

ТІ, ПРО КОГО ТУТ РАНІШЕ НЕ ЧУЛИ

Служителі на залізниці розмовляють, звичайно, по-чеськи. Вахтер, що перевіряє квитки, також. Водій автобуса — так само. І тепер, коли сходжу перед гарним будинком з величезним «Батя» і з шикарною вітриною, фігурно оформленою взуттям та панчохами, під звуки «Шафарових дівчат», карбуючи крок, марширує довкола загін чехословацької піхоти. Люди, що надвечір вийшли на прогулянку, зупиняються, задивляються і слухають.

Пардубіце?

Нічого подібного. Ужгород.

Та враження може бути обманливим, тож треба наступного дня оглянути місто над Ужем, колишній Унгвар, більш уважно, на перший раз хоча б іззовні. Як-не-як це столиця краю, метрополія підкарпатських русинів.

Русинів? Де вони є? Написи їхньою мовою поряд із чеськими та угорськими, щоправда, є на вуличних табличках і під двохвостими левами на стінах державних установ, але це скоріше не що інше, як дипломатична ввічливість, викликана переворотом. Русинів ніде не видно. Вранці їх з пару десятків було на ринку. Їхні малі коники з чорними гривами до чола притягли візки із садовиною та городиною, та селяни тепер не з'являються, а стовбичить тут хіба що жебрак — зіпреться на тютюнову крамничку і димить з люльки.

Де ж українські або російські написи? Ген там ота єврейська крамничка зі шкірою такий має, а інші, поодинокі, треба шукати по місту. Де українські, російські або написані підкарпатським діалектом книги? Їх нема в жодній вітрині. Афіші кінотеатрів лише по-чеськи і по-мадярськи... Прага, столиця Чехії, десь у шістдесяті роки?.. Схоже.

Ужгород — місто двох загарбників: чехів та угорців. Загарбника старого та загарбника нового. Старого, який уже тільки доживає свій вік і незабаром помре, і молодого, широкоплечого, котрий скрізь швидко пробивається військовими кроками, які у своїй рішучості анітрохи не поступаються перед кроками прусів та хакати в Познані. Кожний з них розмовляє своєю рідною мовою. За винятком дітей, які розмовляють обома мовами. І діти чехів, що сюди переселилися, для котрих угорська мелодійна мова, без відмінків і родів, якою можна розмовляти вже при певному запасі слів, має особливу притягальність.

Написи чесько-угорські або тільки чеські — такого змісту: «Плзеньська пивниця», «Будейовіцька пивниця», «Спеціальна розливальня плзеньського «Праздроя», «Чеська кухня», «Празькі ковбасні вироби та пляшкове пиво» і знову «Будейовіцьке пиво». Мовляв, у цей цивілізований край треба принести культуру. І навчити його пити пиво. Прибутки від пива течуть до Чехії і до чеських «правоварників». Кожна коруна, пропита у вині, залишається в краї. А виноградники на підкарпатській рівнині або на південних схилах Карпат все одно належать угорським селянам, і, маючи добру волю і трохи фантазії, можна до пивного вторгнення на Підкарпаття причепити гарні патріотичні гасла.

А крім того, є тут написи й такого роду: «Шкодівські автомобілі», «Янечкові мотоцикли «Ява», «Перший чеський машинобудівний завод», «Перший чеський годинниковий та

ювелірний завод», «Шихтове мило», «Пілначкове мило», «Майнлова кава», «Колінський цикорій», «Цукерки «Оріон». Ну і, звичайно, «Батя». Вчіться розуміти ці написи, що становлять честь чеської торгівлі; кожна тисяча, що платиться за автомашину, або кожні десять гелерів, на які в дрібних крамничках купуються мило, сіль, гас, кава або щось інше, пливуть у Чехію, з краю, тільки з краю.

А ще й такі написи: «Банк чехословацького легіону», «Словацький банк», «Празький кредитний банк», «Дунайський банк», «Філіал міської ощадкаси у Кралівських Виноградах». Рекламою на плакатах та акціях є робітник із молотком, що являє собою живий образ, або старанний землероб із серпом, а навколо них — чарівні жінки та щасливі дітки із скарбничкою. На скляних стендах — золотий вулик із бджілками. Так, бджілки! Тому що працюють не шлунками, щоб мед вивергати, а хоботками, щоб його збирати. Розлетілися по всьому краю і в кожному місті, кожному селі створили собі вулики. Від 16 до 30 процентів. Де ще можна з таким успіхом працювати? І без ризику? На заході, щоб відкрити промислове підприємство, треба брати позику, але стабільність його ніхто не може гарантувати, а якщо виникне тяжке становище з кон'юнктурою — позичати знову й знову, щоб не зазнати того, чого там і так вистачає, ніколи не знаючи спокою. Тут є тільки земля, і вона не така... Не бачучи іншого виходу, газди заклали її за останні п'ятдесят крон, які банк ще позичив. Не настануть кращі часи, то прийде екзекутор — якщо ще не прийшов, а коли буде тимчасове полегшення, працюватимуть на один банк, аж поки нарешті таки не прийде екзекутор, бо земля дає півтора процента, а банк, якщо дуже поблажливий, вимагає шістнадцять.

Русини щось виробляють? Відомо, що, крім лісопродукції,— нічого. Торгівлею теж не займаються? Ні. Не мають капіталістів і не мають середньої буржуазії, лише один русинський товар я тут бачив, крамницю з українською вишивкою, сумочками, сукнями, сорочками і дерев'яними іграшками. Та коли я зайшов туди купити вівчарика з довгою гуцульською трембітою, продали мені його дві чешки. Чого би і прибуткам з підкарпатського фольклору та виручці за домашні вироби русинських жінок не текти до Чехії? Я помилявся, припускаючи, що тут погана торгівля, вона добра. Українська студентська молодь швидко націоналізується, і потреба в народних вишиванках у них, кажуть, зростає... Та й у нас, думаю, теж так починалося.

Настав обід, і з нових адміністративних будов, що на березі Ужа, повалили службовці-чехи. Радники, офіційні осо-

би, судді, комісари, екзекутори, управляючі, кур'єри, ад'юнкти, поліцейські — суцільні чехи. Українську або російську мову почуєте рідко, і то випадково. Чехія та Моравія збувають сюди зайву для них інтелігенцію. А що, русини її не мають? Мають певне коло інтелектуалів, так би мовити, її першу генерацію. Але з нею так само, як колись було в нас: ідуть у священослужителі та судді. Де конкуренція чехів менша або нема зовсім.

Сміткати русинів в Ужгороді важко, проте можна їх розшукати. Адже тут після перевороту вони збудували собі Народний будинок! І справді не важко знайти тут показний дім з кінотеатром. Але він уже належить не їм. У першому патріотичному пориві, сп'янілі від свободи, надто розгнівавшись, наробили 4 мільйони боргів і були змушені здати його в оренду наймачу-євреєві під будинок розваг; а в їхньому кінотеатрі пливуть на екрані мадярсько-чеські або мадярсько-словацькі написи, як і всюди. Відомо й те, що тут мали свій Народний театр. Сцену, на якій наважилися поставити «Фауста» Гете, Гоголевого «Ревізора», де грали Федьковичевих «Верховинців», Черкасенкову «Казку старого млина», «Наталку Полтавку» Котляревського, де ставили і місцевих авторів, показуючи багато зворушливих патріотичних сцен із сільського побуту: про доброго бідняка, добру біднячку і злого багатія, сцен, в яких під кінець завжди з'являвся якийсь збагатілий в Америці русин, ставав на захист бідняцької честі і карав несправедливого багатія. Так, мали Народний театр, вже не мають. Скінчився мандруванням по селах, де платили яйцями. Радість від стаціонарного театру, драматичне натхнення і щастя постійної чотирьохсоткронної, ба навіть вісімсоткронної (та стільки мала лише перша трагічна актриса та оперна примадонна) платні тривали недовго. Лише до 1929 року, коли влада відмовила у річній субсидії в 60 тисяч крон. А без неї театр не може існувати. Артисти, все ще надіючись певний час, харчувалися в борг у Народній молочарні (так, усе українське є тут народне, а та молочарня єдина проіснувала донині), потім собі знайшли, або й не знайшли, якусь роботу і розсіялися. Уряд хитромудро розв'язав спірне українсько-російське питання про театр: не дістав його ніхто. Для кінотеатрів, котрі не те що пасивні, навпаки, приносять прибуток, зменшилась конкуренція.

У світському житті Підкарпатської метрополії русинів не побачите. Селянам і пастухам нічого роздивлятися по місту, яке готується стати великим. Мусите шукати їх по хатах.

Спадає на думку, що це місто банків, урядів, казарм є не що інше, як Прага 1860 року.

До п'ятої години ранку відчиняю вікно єврейського готелю третього класу, єдиного тутешнього готелю. Переді мною головна вулиця, а точніше дорога, прокладена між одноповерховими будиночками, вже дихає холодом найранішнього досвітку. Крамнички ще зачинені.

— Боже мій, ви вже теж на ногах, шановна пані! — чути вишукану празьку мову. Це зустрілися на безлюдній вулиці дві жінки.

— Мій їде до Хуста, так йду для нього замовити місце в автобусі. Ви також, пані лісникова?

З'являється при повній зброї жандарм, ввічливо віддає честь, після привітно усміхається і відповідно до сану вітає:

— Цілую ручки, милостіва пані!.. Добр... ранку, милост... пані!

Яблонец над Їзерою?

Ні. Воловоє. Екермезе. Волове.

Усі ці долини однакові. Глибоке провалля у земній корі, ніби зроблена ножем зарубка в липовому дереві, внизу шумить і стрибає через валуни гірська річка. Гори під гострим кутом хиляться одна до одної, вкриті лісами, кущами, лісними пасовиськами, а крізь один з крутоярів прокладена дорога. Там, де схил розширюється в долину, так що дорога може бігти по підніжжю одної гори, а ріка по узбіччю другої, а між ними накреслені вузькі смужки поля, лежать села та міста. Між ними Волове. Зелено-жовте є Волове, принаймні влітку: яскраво-зелене від конопляних та кукурудзяних полів, жовте від дисків соняшників, що світять на окрайках нив. І довге є Волове: ідете півгодини, а там ще довгу хвилину, аж вийдете на кінець.

Обабіч дороги тягнуться ряди приземкуватих дерев'яних хатин з великими проміжками між собою. Це лишень за кладковим містком через поточину, там, де якийсь середньовічний млинок, а вже ближче до центру міста будинки збиваються вкупу. Єврейські будинки. Торговець-єврей, корчмар-єврей, коваль-єврей, столяр, швець, кравець, скляр, голяр. Абрам Юдагорович, Натан Файнерман, Гідал Розенталь і Шафар, Грюнбергер, Гершкович, Шнайдер і Файгенбаум. Бородаті ремісники з пейсами і без них стоять у якійсь болючій задумі у дверях крамничок під щитами-вивісками, на яких чесько-угорські або чесько-українські написи, а на лавицях посиджують собі в ситцевій одежі єврейські матусі, поглядаючи, як діти граються на дорозі біля купи щебеню,

Там, де паралельно витягнуті дороги деформуються, роздуваючись, ніби гадюка, що ось-ось збирається лопнути, в центр міста: греко-католицька церква, чеська школа і чеські управи, розміщені в старих одноповерхових панських кам'яних будинках, а також чеський трактир. Тут також стоять три єдині однотипні двоповерхові будинки окружного міста; в найменшому лікарня, в середущому виставляє взуття Батя, на першому поверсі найбільшого Легіонарське товариство має крамницю. А крім того, ще тут стоїть фонтанчик, жовта бензоколонка та синагога з жахливо поламаною огорожею. Називати це нагромадження біля дороги площею немає підстав. З чеської школи випинається перша початкова. Розмовляють між собою по-єврейськи. Єврейські дівчата і бліді хлопчики з переляканими очима та світлими, чорними й рудими пейсами.

Місто колись було єврейсько-угорським. Тепер по-угорськи розмовляє декілька пенсіонерів, адвокат, старий лікар. І звичайно, греко-католицький піп, я не чув, щоб вони розмовляли на Підкарпатті по-іншому. Теперішнє Волове — єврейсько-чеське. На вулиці розмовляють по-чеськи і по-єврейськи.

А де ж русини?

Між вулицею та річкою. Якщо вмієте ходити через перелази — знайдете їх. Хати русинів під солом'яними дахами стоять посеред кукурудзи, коноплі, картоплі та соняшників. Кожний з тих клаптиків землі загороджений від худоби тином із тичок, огороджено кожну хату, кожне обійстя, це якийсь неймовірний лабіринт парканів і парканових вуличок, у якому б ви, мов у кукурудзяній хащі, без сумніву, заблукали, якщо б не знали, де перелази, і блукаєте, навіть якщо про них знаєте. Перелази — це місця в тинах, де кілька тичок не сягають вище бруска. Порядні господарі по обидві сторони тину ставлять маленькі лавочки, отже, досить одного великого кроку, але інколи замість лавичок тут бувають лише великі камені, більше нічого. Тут живуть у злиднях, як і мешканці гірських сіл. Хоч земля й родючіша — її мало, а худоби теж менше. Живуть, сховані від міста й світу, в зеленій кукурудзяній хащі, над розкішним волоттям якої видно лише шматочок голубого неба. А тут — як на бескидах: кучеряві кабани з довгими чорними рилами, глиняні долівки, терлиці для коноплі, а над ліжком на ланцюгах колиска. Русинам нічого видивлятися в буденні дні на вулицях міста.

Чого це місто єврейсько-чеське? Звідкіля взялися тут чехи, і хто вони?

Так можна було б запитати в усьому краї.

Урядовці та дрібні службовці окружних політичних управ, податкових урядів, суду, лісничої управи, пошти та залізниці, вчителі та вчительки чеських шкіл, а крім того, й русинських шкіл, жандарми, фінансові інспектори, лісничі, міряльники, банківські службовці і служителі чеських крамниць. Усе, що тут вважається паном або, принаймні, виглядає як пан.

Проте панування має й зворотний бік і заздрити більшості тутешніх привілейованих людей не доводиться, особливо якщо дивитися на них очима західняка. Хоч деякі з них звикліcь і не хочуть до Чехії, адже господарські вигоди тут значні, можна полюбити край, відчуття власної гідності гріє, а підсвідома думка, що такими великими панами ніде інде не могли б бути, також звідси не підганяє. Але більшість з них тужать за рідним краєм. Лише геть звідси, за будь-яку ціну. Їхня туга часто схожа на чисто юнацьку журбу. Не звикли і не звикнуть. Звичайно, у великих містах ще сяк-так можна існувати, життя там не набагато відрізняється від того, як живуть урядовці в провінціальних містах коронних країн, лише, мабуть, у своїх колах ще більш ізольовано від звичаїв корінного населення, так само і з селищами міського типу, коли нікуди дітися, то змиритися можна; тут є читальня для тих, що охочі до книг, є якась освітня чи благодійна спілка, є тут урядові інтриги і спілчанські плітки, є чеський трактир і мар'яж. Але що тут мають робити службовці лісової управи, фінансові інспектори, жандарми, розкидані по гірських селах, де єдине по-справжньому щире слово, яке тут чують, це пробуркочена у вуса брудна лайка і єдиний по-справжньому відвертий погляд — це похмуре косе зиркання, що їм робити в тих триклятих долинах, де взимку настає ніч вже після третьої години? Родина? Ах так, як досягнеш належної посади, то можна одружитися (що людина не зробить від туги), та їхнє сімейне життя не проходить у злагоді. Шлюби, заключені з місцевими відданицями, виявляються фатальною помилкою. Тому що працьовиті й скромні дівчата, відчувши в руках певну владу, стають гордовитими і марнотратними дамами, які до ненависті змагаються між собою у недільних туалетах і перегризлися з усім селом, а дітей виховують зовсім не так, як бажають їхні чоловіки. Книжка? Скрипка? Звичайно, і це, але книжка дозволяє забутися лише на хвилину, а скрипка смуток ще збільшує, так що їх врешті залишається жбурнути десь у куток за канапу, аби чоловік, дідько би його побив, не рознюнявся, мов хлопчик. Алкоголь більш до душі. Попивають, а забор-

гованість в єврейській крамниці ще більшає. Колишні легіонери із скриплячими суглобами, шрамами після операцій, округлими слідами від уколів російських штиків на грудях (оцей із Ужка, а тамтой із Сибіру) не можуть не згадувати про найгостріші хвилини свого життя, вони собі все, і свою долю, колись уявляли інакше, до прокляття інакше. Тепер, ображені долею і, крім тої схованки-корчми, нікому не потрібні, шукають ліків для свого розтраченого життя у брехні про повернення на батьківщину, не бажаючи думати про те, що там уже нічого шукати, бо батьківщина з того часу, коли її покинули, стала зовсім іншою, а вони теж за ті роки зовсім змінилися.

Високо в горах, в пралісі під вершиною Попадя, всього в кількох кроках від чехословацько-польського кордону, на вологій галявині посеред лісу стоїть ще не зовсім ветха мисливська хатинка. Між нею і найближчим селом Синевирською Поляною тягнуться на двадцять кілометрів лісові нетрі, а між ним і Німецькою Мокрою у другий бік — ще й довші. Галявина та густі зарості навколо називаються Зелена Яворинка. Туди ніхто не ходить, мало хто надибав би там хатинку, і людей, котрі ще з тих часів, коли угорські графи навідувалися туди полювати на ведмедів, переступили її поріг, можна порахувати на пальцях. Може, якийсь лісник, браконьєр або час від часу фінансовий інспектор або жандарм із службовим обходом. У хатині й дотепер стоять два дерев'яні тапчани з бурим підстилом із ялинових гілок, який полишив той, хто тут спав останнім, зі стін стримлять кілочки, призначені для розвішування промоклої графської одежі, а ще є тут залізні грубки, якщо позаліплювати грязюкою на них дірки, то їх можна ще розпалювати. Автор цих репортажів у тій хатині одної чарівної липневої ночі залишився переспати. Оглядаючи стіни з тесаного дерева, виявив біля маленького віконця сумний скрик душі, красномовно написаний чорнильним олівцем гарним почерком: *«Ох, злата Прага! Чи побачу тебе ще колись? Ант. Кадержабек, респіцієнт фін. інспекції»*. І автор книжки живо уявив собі інспектора Кадержабека, де він, повісивши карабін на кілок, спершись ліктями на коліна, обхопивши підборіддя долонями, сидить на тапчані і дивиться крізь віконце на зелений морок, де безперестанку лле і лле дощ, як згадує якийсь милий його серцю куток Праги, де пройшла його молодість, як сумно йому і як йому важко не так від самотності й порожнечі навколо, як у ньому самому, як потім встає, потягується і виймає із службового записника олівець, щоб тут увіковічити свою журбу. Ні, пане респіцієнте, ви ще не скоро побачите Прагу і свою

родину батькам показати не зможете, бо на подорож треба витратити не одну сотню крон, а борг у Шльоймовичів от який великий.

Згідно із урядовою статистикою за 1930 рік кількість чехів, що тут проживають, становить 35 157. Ця цифра не відбиває справжнього становища, бо статистика знає лише чехословацьку національність, а в землеробстві та на виробництві словаків зайнято мало, чехів — ще менше. Отже, з 35 тисяч панів та підпанків відпадає небагато. А це великий легіон. А головне — добре організований державою, який своїм існуванням залежить від неї, сумлінно виконує її накази, має силу, великі капітали і усіляку зброю. 35 тисяч людей управляють економікою, політикою, мовними питаннями країни, що нараховує 709 тисяч чоловік, з яких 447 тисяч — русини, решта — угорці, євреї, німці, румуни та цигани — це відповідно до кількісного складу. Один на двадцятьох. За даними попереднього перепису, один припадав на тридцятьох. Оскільки за десять років приріст населення становив 20 процентів, то чехів стало більше на 78 процентів, тобто на 15 з лишком тисяч. Так було завжди у всіх колонізаторів і у всіх колоніях. Але 447 тисяч русинів, тобто трохи більше, ніж три п'ятих усіх жителів, прагнуть суспільне життя краю дорівняти до Чехії. В часи боротьби за національне звільнення в Чехії ми спостерігали подібне рівняння до німців.

Чеські пани прийшли сюди в двадцятому році, несучи свободу. І русини прийняли їх з радістю. Але оскільки свобода — поняття дуже розпливчасте, пани стали проголошувати згодом лише культуру. А тепер вже й нею не спекулюють. Не мають в тім потреби, а спекулюють речами набагато реальнішими. Що їм до загубленого довір'я? І нащо взагалі колонізаторам гра в сентименти?

Народ їх ненавидить. Не самі чехи, а гасло «Геть чехів!» — ознака останніх часів. Це ж пани. Народ завжди палко ненавидів панів, і його легенди про опришків, народних месників насичені пожежами панських гнізд, розбоєм і покаранням. Кожний, хто в минулому приходив сюди, визискував народ; кожний, хто мав руки, брав останнє з того добра, що тут було, і заносив батіг: татари, поляки, росіяни, угорці, євреї, німці, румуни — всіх не пригадати і немає потреби згадувати, тому що для них всіх одна назва — пан. Тепер пани — чехи.

Погляди інтелігенції далеко не одностайні. Інтелектуали ніколи й не були одностайними у своїх поглядах. Вони склад-

ні й розколоті. Світогляд інтелектуалів завжди був складним і розколотим.

Підкарпатські інтелектуали відчувають свою причетність до української національності і на стосунки з чехами дивляться приблизно так: не можемо не бачити злиднів підкарпатського люду, але при цьому усвідомлюємо, що добровільно прийнявши чехословацьке громадянство, не могли б між Польщею, Румунією і Чехословаччиною вибрати щось краще, ніж те, що вибрали. З жахом спостерігають відверту чехізацію усього суспільного життя і особливо органів державної влади, але, з другого боку, припускають, що нова влада в дечому краща, ніж стара, і це в першу чергу, видно хоча б на прикладі цивільного суду, в котрому за часів угорської влади неймовірно розквітала корупція. Побоюються персекуції, що починається, яка переслідує їхній «ірредентизм», ненавидять владу через її позицію в спірному російсько-українському питанні, але знову-таки із переконанням схвалюють те, що Підкарпаття дає або, принаймні, давало притулок націонал-революціонерам, що втекли з Польщі і Румунії, а також соціал-контрреволюціонерам, що втекли з Радянської України. Мають більш ніж достатньо справедливих заперечень проти неприпустимих і відверто антикультурних заходів уряду у шкільній справі, при цьому високо, навіть з якоюсь сентиментальною вдячністю цінують Празький український університет, хоч знову-таки не можуть не бачити, що молодь, яка закінчила університет, дуже неохоче приймають на роботу в державні установи і що вона шукає собі роботу (і поки що знаходить) у приватних громадських службах, головним чином у Польщі. А висновком такого розхитаного світогляду є те, що з чеською інтелігенцією все-таки можна якось співпрацювати.

Але доморощених інтелектуалів у найближчому майбутньому очікує з чеськими інтелектуалами велика бійка, від якої не можна буде ухилитися. А саме на ниві економічній, про яку перша генерація інтелігенції Підкарпаття має слабе поняття. Вона забуває, що питання пролетаризації кадрів чеської інтелігенції в рамках теперішнього панування панівних класів набуває великого значення. Вона забуває, що для чеських інженерів та лісників закрита Росія, для юристів — Відень, для технічних кадрів — австрійські залізниці, адріатичне пароплавство і Боснія з Герцеговиною, а також Америка відійшла у минувшину. Що сьогодні чеська інтелігенція вивозиться на схід республіки. Українська освічена молодь досі трудовлаштовувалась у галузях, де не було конкуренції з боку чехів. Але так становище не триватиме довго.

Початки прийдешньої бійки проповідуються в колах молодої генерації, що вийшла з наших шкіл.

— Що маю робити з сином? Дав йому вивчитися на учителя, гадав, що поможе меншим братам, а він уже півтора року не знайде собі роботу?! — скаже вам селянин-середняк, котрий на вивчення сина віддав усе, що мав.

А інший:

— Що мені робити з легінем? Закінчив горожанську школу,— (тут це вважається за освіту),— а місця нема. Відказали йому як у фінансах, так і в поліції.

— Чому?

— Приймають лиш 5 процентів русинів, решта — чехи.

Та прийде час, коли з кожним роком місцеві школи будуть викидати все нових людей, хоч і слабо навчених і слабо підготовлених до боротьби за життя, але все-таки таких людей, що бажатимуть жити. І тут запобігти конфлікту буде неможливо.

Чеське панство колонізує Підкарпаття. Чехізує край протяжністю понад сто кілометрів, відмежований від метрополії цілою територією Словаччини. Та при цьому не можна забувати минулого Підкарпаття, колонізаторські прагнення його попередніх панів.

Мадяри також, втілюючи ідею створення незалежної і самостійної держави, мусили підкорити Підкарпаття, змадяризувати його, тим більше, що умови, які вони тоді мали, цьому дуже сприяли. Про угорську державну політику щодо національних меншостей у нас неправильні уявлення, вони склалися під впливом згадок про агітаційні лозунги, під якими напередодні війни проводилася агітація проти угорців, з яких хіба що лозунг «Дикі гуни» розходиться із загальною думкою. Угорці проводили політику денаціоналізації більш винахідливо, ніж ми гадаємо, і дотепніше, ніж здійснює це завдання сучасна влада.

Прізвище Еган живе в пам'яті підкарпатців. У добрих згадках. Це була людина, яку на самому початку століття угорська влада наділила широкими повноваженнями і послала на теперішню Підкарпатську Русь змадяризувати її. Едмунд Еган був хитрою та освіченою людиною і розумів, що таке завдання не вдасться здійснити за допомогою батога і насадженням по всіх округах краю угорських начальників, суддів, жандармерії, фінансових інспекторів та екзекуторів податкових відомств. Що тут не поможе й механічне впровадження угорських шкіл та примусове навчання у них дітей неугорського населення. Проте, якщо хоче здійснити свої

завдання, мусить насамперед завоювати довір'я народу. Чим? Єдино можливою справою — тим, що позбавить його найбільшого лиха. І він збагнув, що є його причиною,— що є з нею земельний та грошовий капітали. Тільки у ті часи в угорських урядових колах користувалися іншою термінологією — патріотично-християнською, і Еган називав земельний капітал «чеською Beamtenwirtschaft в шенборнських маєтках», а рухомий капітал — «хозарським (тобто єврейським) лихварством».

Що він учинив з чеськими управителями та службовцями, писарями та лісничими — не знаю, скоріше всього, домігся звільнення їх з роботи, але що в поміщицькій Угорщині шенборнських маєтків не пошкодив і не міг пошкодити, це зрозуміло само собою. Але мав з того деяку користь, за що розплатився хтось третій. Раніше крупний поміщик давав в оренду євреям орні землі і пасовиська, звичайно, із зиском і, як правило, з лихварським зиском, а ті вже розподіляли ті землі між селянами. Еган це посередництво припинив. Орні землі, сінокоси в долинах і пасовиська в горах від імені держави взяв у оренду сам і розподілив її між селянами лиш по собівартості. І організував землеробські господарства на колективній основі. Доставив у край витривалу худобу оберінтальської породи, здав її у борг селянам і, жорстоко караючи кожного, хто підпускав корову не до того бугая, до якого належало, полишав стару дегенеровану расу на поступове відмирання. Не дозволяючи дуже довго випасати на одному місці, спонукав селян підшукувати общинні пасовиська, спорудив у горах поїлки, збудував стайні (вони мали і військове призначення), щоби худоба мала де зимувати. А коли дав лад сільському господарству в горах, забезпечив горян постійною сезонною роботою на угорській рівнині. Ті акції, що відвернули злидні на Підкарпатті, є його заслугою. Його продуктивна худоба існує тут і понині.

Еган не знищив, звичайно, рухомого капіталу, але проти його дотеперішніх власників влаштував справжній економічний розгром і замінив їх іншим, котрі вміли лихварювати більш сучасно, а може, й трохи гуманніше. Створив кредитні товариства, котрі звільняли господарів з пазурів сільських лихварів, надавали їм позичку на легших умовах; заснував консилії, встановив тверді ціни, позбавив «хозарів» можливості спекулювати горілкою, гасом, сіллю, оцтом, цвяхами і жіночими прикрасами. Притиснув їх і адміністративно. З тим почалося лихоліття євреїв, перших організаторів крамниць і грошового обороту на Підкарпатті, виною яких було те, що не навчилися більш сучасним методам і обдирали свої жертви

так примітивно, як колись їхні середньовічні прадіди. І хоч завдяки своїй організованості і єдності у виборчих голосах, котрі продавали угорським правлячим партіям, вони вирвалися з того лихоліття, але доеганівського добробуту вже ніколи не досягли.

Опісля Еган почав будувати мережу шкіл. У політиці опирався на греко-католицьких священиків. Дав їм для влади кредитні та торговельні товариства, довірив їм нагляд над шкільництвом і цим зробив з них аристократичну верству Підкарпаття. Цією добою датується їхнє відкрите або таємне угрофільство.

Це були основні пункти Еганової акції, якщо не брати до уваги деякі неістотні і в цілому наївні заходи, якими були благодійні комітети угорських дам, різдвяні ялинки та подаруночки, спільні допомоги одягом бідній шкільній молоді та інше. Це не був переворот, який би вирвав лихо з коренем, але це були все ж таки вельми далекоглядні реформи, а оскільки Еганові не можна відмовити у певній щирості в його ставленні до бідняцького люду, зустріли вони загальні симпатії. Але який був підсумок отих великих широкосяжних Еганових акцій, що опиралися на економічний розвиток краю, на державну владу, церкву та на симпатії народу? В розумінні національному й політичному, котрі потонули в Егановій пам'яті і тільки заради яких сюди був направлений,— абсолютний нуль.

Частину молодого покоління навчив угорської мови. Й оце все. Тому, що мова залежить не тільки від школи — набагато більше від того, як сваримося на теля, що забігло на кукурудзяне поле, або як залицяємося до дівчини під час нічного випасання коней. Русини залишалися русинами. В роки війни ставилися до своїх угорських «добродійників», нелояльно, а чехи застали їх при власній мові та при їх середньовічній культурі такими неторканими, якими були до Егана. Незважаючи на греко-католицьких попів, на кредитні і споживчі товариства і на оберінтальську худобу.

Еган не закінчив свою справу. Одної ночі був знайдений смертельно пораненим на дорозі біля його ловецького возика. І хоч цього разу в синагогах євреї співали хвалу господу богу і свою вдячність складали йому винятково гучно, і хоч пішли злі поголоси, котрі зберігаються на Підкарпатті ще й досі, розслідуванням було майже достовірно доведено, що Еган при нещасному стрибку з возика власною ловецькою рушницею вистрілив сам.

Тепер стара мовна гра починається заново. Ніби чеську політику проводять двадцятирічні юнаки, що вже не пам'я-

тають, яким почуттям та настроєм зустрічали в нас прагнення австрійської влади германізувати нас і всякий національний утиск або лише натяк на нього. Дива, які не зуміла запровадити винахідлива діяльність Егана, має для нових панів створити буржуазія. Там, де Еган у національному і політичному смислі анічогісінько не домігся економічним заохоченням людей і гарячими симпатіями, мають вплинути урядові фірмани, екзекутори і жандармські постріли у збунтованих людей. Там, де не вийшло у безпосередній близькості, має вийти на стокілометровій відстані, якщо забити клин у вигляді Словаччини. А чого не було при 109 тисячах угорців, осілих на Підкарпатті, хочуть начаклувати 35 тисяч чехів, з'єднаних зі своїм краєм хіба що телефоном та дев'ятнадцятигодинною їздою на швидкому поїзді. А якщо схочемо порозмовляти про доцільність тих прагнень, то це марна справа.

Але й Еганова доба вже залишилася позаду. Проти чехізації у політичних справах нових панів діє такий чинник, якого за часів Егана не було — український народний дух. Мадяризаційні зусилля не зустрічалися із серйозним активним опором, скоріше, з пасивним протистоянням гірського населення. Але спроби чехізації наштовхувалися на активний організований опір і наштовхуватимуться чимдалі, тим сильніше, у міру зростання освіченості. Сьогодні не можна досягти і того малого, що було можливим тридцять років тому.

1932

ЄВРЕЇ

Про євреїв Підкарпаття ми вже читали. Про їхню злиденність знаємо з книги французького публіциста Альберта Лондреса «Вічний єврей перед метою», про їхнє немилосердне лихварство — з книги угорського політика М. Барти «У країні хозарів». Але погляди обох авторів потрібно підправити. Французький газетяр, досліджуючи злидарство підкарпатських євреїв, доходить висновку, що бачить його виключно серед них. Він помиляється, це підкарпатське злидарство. А факти Бартової книжки є застарілі. Загально єврейське лихварство відійшло у минувщину, і ми зустрічаємось лише з його крихтами. Тепер лихварюють інші, краще і на більш законних підставах.

Еган, небезпечний ворог підкарпатських євреїв, називає їх хозарами. Він робить це з відвертим умислом — щоби його нападки на них вітчизняні угорські євреї не брали на свій

рахунок. Хазари — татарське плем'я, котре якимсь дивом прийняло Мойсеєву віру, прибилося разом із семи племенами на чолі з Арпадом до Угорщини і осіло на гірському Потиссі, несучи справжнім євреям тільки незаслужену ганьбу. Не знаю, звідки Еган а за ним і Барта взяли свої теорії, поки що необгрунтовані, я лише знаю, що між євреями підкарпатськими та іншими східноєвропейськими євреями немає різниці, і якщо це не євреї, а саме хазари, то ці хазари є, без усякого сумніву, ті ж вітчизняні будапештські банкіри і дебреценські купці, які визнають Мойсеєву віру. Але через політичну прозорість такої підміни частина чеської журналістики з тих же причин запозичує угорську термінологію, бажаючи, мабуть, зробити реверанс перед празькими євреями, мовляв, усі вони найчистішої аристократичної іспанської крові, і їх зовсім не має обходити, чи будуть підкарпатські хазари ще більше притиснуті державною адміністрацією. А якщо підкарпатські хазари будуть ще більше утиснуті, державна адміністрація буде у цьому не винна. Бо вони потрібні празькій владі. Політика чеських урядів опирається на підкарпатських рабинів, а вони аж ніяк не можуть прагнути, щоб їхні євреї були ще біднішими, ніж вони є.

Єврейська буржуазія є в провінції, як у містах, так і на селі, але її мало. Хто розбагатів, переселився до Мукачева, дехто до Ужгорода, але більшість ще раніше перебралася до угорських міст. Їхнє майно майже повсюдно бере початки в минулих десятиліттях. Їм колись було тут добре. На Підкарпатті із 709 тисячами населення нині проживає 90 тисяч євреїв, кожний восьмий — це єврей, тож зрозуміло, що при певній релігійній організації та при своїх зв'язках і впливі вони були і є бажаним матеріалом для правлячих партій на виборах і їхніми агітаційними кадрами. За це вони здобули привілейоване становище і зуміли його, як належить, використати. Крамниці та корчми у провінції опинилися виключно в їхніх руках. Вони орендували у великих маєтках віддалені землі і пасовиська, які з великим зиском передавали у найм селянам, брали від держави підряди на будівництво, ремонт доріг і транспортування матеріалів. Вони займалися грошовими операціями, тобто лихварством, яке набуло особливого розквіту в часи, коли була вигідна контрабанда і коли гроші позичалися тільки на декілька днів під нечувано високий процент. Економіка усього краю була в їхніх руках. Не один потрапив у їхню залежність. Селяни на їхніх підприємствах відробляли проценти або випасали їхню худобу у своїх стадах, і лихо було тому, хто збунтувався проти них чи то на виборах, чи то за інших обставин. Але все це лиш було і те-

пер минулося. Чехословацький уряд зіткнувся лише із залишками єврейського лихварства, наслідком якого було безладдя у поземельних книгах. Лихварювати грошима та зерном за умов сучасної конкуренції важко, а борги за спиртні напої вже тепер, на підставі старих угорських законів, не підлягають оскарженню. Отже, як тримається якесь дрібне лихварство, можна судити з таких слів: «Я тобі виклопочу це діло». Це значить — буду із твоєю справою в десятьох різних канцеляріях по десять разів оббивати пороги, але виходжу її і врешті дістану тобі дозвіл на зниження податку, на допомогу, військову або інвалідну пенсію. За половину? Або за одну чверть? Або за перший внесок? Або за пів? Я скину. Роздобуду тобі також зерно в місті, на якому зароблю декілька десятків гелерів, підшукаю тобі адвоката, з котрим знайду спільну мову, поведу тебе до лікаря, котрий за це огляне задарма і мою жінку.

Єврейська буржуазія колись горілкою та економічною могутністю заволоділа всім краєм і наживалася на ньому. Незважаючи на це, тутешній народ ніколи не був антисемітськи настроєний. Не живе він антисемітизмом і тепер, коли на заході він вже або давно переможений, або набув нових, не рілігійних форм. Тут не було погромів, котрі хвилями котилися в сусідній Польщі, в Румунії і в Росії. Тутешній народ, що й досі живе скотарством і землеробством, ще не дозрів до того рівня, на якому вже міг би стати з євреями до конкурентного бою, а отже, до антисемітизму не доріс. Єврей був незамінним, і рівних йому не було. Був єдиним організатором господарства. Єдиним фінансистом. На фоні загальної неосвіченості він був єдиною людиною, що володіла інформацією хоча б економічного характеру. Він був потрібний. І хоч його часто лихословили, і хоч зимовими вечорами охоче повідали казки про розбійників, що вбивали євреїв (але з такою ж втіхою розповідали і про замучених опришками панів-християн), і хоч його висміювали за дивні звичаї — ходили до нього й надалі: за роботою, за орендою земельного наділу, за грошима, за зерном, за горілкою, за порадою. Його рад слухались і ще й сьогодні слухаються більше, ніж рад священика чи місцевих інтелектуалів, котрі розмовляють надто абстрактною мовою або такою, що лиш годиться для недільного ранку. Конкурувати з євреями тепер починає молода генерація русинських інтелектуалів, що веде бої за існування проти євреїв-адвокатів та лікарів, це роблять тепер і чеські крамарі та ремісники, котрі з радістю витіснили б євреїв з позицій, які ті ще утримують; і вони сюди теж приносять віджилий, позбавлений своєї сили антисемітизм.

Спроба випробованої сенсації з християнською кров'ю на Підкарпатті вже не мала колишньої сили, зазнала краху і не залишила собі нічого із старої традиційної слави. А що тут ніколи не було єврейського побоїща під релігійними гаслами, в цьому неабияка заслуга і греко-католицьких священиків, і православних попів. Єврей був, врешті, єдиною в общині людиною, що жила по-єврейськи і єдиною цивілізованою особою, з котрою можна було завести бесіду і зіграти в калабер. Священики і попи охоче сприяли і його інтересам в торгівлі.

Тепер євреї в підкарпатській провінції стали в переважній більшості працюючим елементом. Це дрібні торговці та ремісники, вони зайняті у дрібному сільському господарстві, працюють на будовах, на повозковому транспорті, а поки були лісопильні, працювали і там. Перед кузнею вас, не підготовленого, кине у подив бородата постава в шкіряному фартусі, з бияком і — з пейсами.

Торгівлі немає. Не лише тому, що ніхто не має грошей. Причина й у тому, що у всіх крупних містах були створені у великих будинках, та ще й у таких, де були вітрини, сучасно оформлені, добре обладнані, та й, очевидно, спритно ведені легіонерські артілі, які тепер запроваджують і швейні майстерні; задоволення всього попиту вони беруть на себе. Інша доба, інший смак, інше вкладення капіталу. А відсталі єврейські крамниці, весь товар яких можна закупити за три сотні і в коробі перенести на плечах, занепадають, і єврейський хандель тримається на тому, що один бере в борг у другого, а потім один з одним судяться. Жебраків і шахраїв день від дня стає більше, вони обходять своїх одновірців і з повним правом вимагають не милостині, а дарунків.

Вони працюють і мають клопоти. Бігають, завжди стурбовані, по місту або постоюють біля своїх крамничок, і їхні нервові обличчя виражають похмурість, напруження від постійного думання, готовність у будь-яку хвилину опустити один кутик вуст, шморгнути і примружити око, ніби примовляючи: «Чи це хоча б чогось не варте?» — або: «Це можливо й так, та це можливо ще й так».

Та це тільки в будні. У п'ятницю вечором, за кілька хвилин перед тим, як на небі сходять три зірки, їх обличчя гладшають. Це вже інші обличчя, є на них спокій і злагода. Вікна будиночків затягуються білими занавісками, в кімнатах загораються свічки. Багато свічок у світильниках, а якщо їх немає, то свічки приліплюють на бляшанки від рибних консервів, повернених догори дном, за кожного члена сім'ї — по одній, за померлого — теж. Стіл накритий білою скатертиною,

на ньому, замотаний у білу серветку, лежить пшеничний шабесний хліб. Бо коли зійдуть три зірки, запанує над світом шабес. Тоді всядуться за вечерю, чоловіки в капелюхах, а жінки у гарних вбраннях, їстимуть гольців, линів, харіусів, рибу, якою в такий день найдоречніше уславлюється господь бог і через яку змушені мотатися вздовж річок жандарми та члени риболовецьких спілок. Ох, вина, що їм теж уславлюється господь бог, сьогодні немає, і свіжа риба не завжди буває, а є лише оселедець, але, мабуть, лишився шматок передньої телячої ноги з кісткою, бо задня теляча частина не чиста — «трефна». А коли всі вже кінчатимуть їсти, батько, хитаючись на стільці і простираючи руки, заспіває радісну пісню, дякуючи всевишньому. Потім свічки будуть догоряти. Бо панує шабес. Сьогодні не сміє працювати ні єврей, ні члени його сім'ї, ні його кінь, навіть його віз, а погашення свічок — це праця. Спати підуть рано, бо сьогодні личить принести втіху дружині й собі, а тим самим і богу. А завтра вдягнуться у чорні довгі каптани, голови покриють стародавніми оксамитовими шапками, облямованими кунячою шкірою, через плече перекинуть смугасті ритуальні талеси і підуть до синагоги. А коли вийдуть з неї, почнуть тинятися містом, йдучи дрібними кроками, зовсім не такими, як учора, і з виразом поважної веселості на обличчях будуть вітатися: «Гит шабес!». Сьогодні не сміють покинути землю общини, не сміють нічого носити з собою, ані палицю, ані носову хусточку, не сміють торкнутися до грошей, ні до своїх, ні до чужих. Сьогодні не може бути турбот, сьогодні не дозволено думати про торгівлю, обличчя мають бути умиротвореними, мозковий механізм виключеним. Сьогодні дозволено думати тільки про господа бога, який свій народ хоч і карає, але ніколи не дасть йому загинути, який подарує кращі часи і пошле месію, і буде це дуже скоро.

Отак живе міська єврейська сім'я, що має на головній вулиці дерев'яний будиночок із садком, який поки що догляну-тий і не примусить шахрая-єврея повернутися від дверей, спіймавши облизня.

Я квартирую в окружному місті в єврейського шевця, в чистій європейській кімнаті. На обшивці всіх дверей — до будинку, до житлової кімнати, на кухоньку і до шевської комори — на висоті людського росту навкіс прибито бляшаний закритий футлярчик — мезуза. Її немає лише на дверях до стайні та до моєї кімнати. Там живе худоба, а тут — гої... «Що в тій мезузі?» — «Десять божих заповідей»,— скаже вам кожний підкарпатський єврей, та це неправда, там молитва,

Початки прийдешньої бійки проповідуються в колах молодої генерації, що вийшла з наших шкіл.

— Що маю робити з сином? Дав йому вивчитися на учителя, гадав, що поможе меншим братам, а він уже півтора року не знайде собі роботу?! — скаже вам селянин-середняк, котрий на вивчення сина віддав усе, що мав.

А інший:

— Що мені робити з легінем? Закінчив горожанську школу,— (тут це вважається за освіту),— а місця нема. Відказали йому як у фінансах, так і в поліції.

— Чому?

— Приймають лиш 5 процентів русинів, решта — чехи.

Та прийде час, коли з кожним роком місцеві школи будуть викидати все нових людей, хоч і слабо навчених і слабо підготовлених до боротьби за життя, але все-таки таких людей, що бажатимуть жити. І тут запобігти конфлікту буде неможливо.

Чеське панство колонізує Підкарпаття. Чехізує край протяжністю понад сто кілометрів, відмежований від метрополії цілою територією Словаччини. Та при цьому не можна забувати минулого Підкарпаття, колонізаторські прагнення його попередніх панів.

Мадяри також, втілюючи ідею створення незалежної і самостійної держави, мусили підкорити Підкарпаття, змадяризувати його, тим більше, що умови, які вони тоді мали, цьому дуже сприяли. Про угорську державну політику щодо національних меншостей у нас неправильні уявлення, вони склалися під впливом згадок про агітаційні лозунги, під якими напередодні війни проводилася агітація проти угорців, з яких хіба що лозунг «Дикі гуни» розходиться із загальною думкою. Угорці проводили політику денаціоналізації більш винахідливо, ніж ми гадаємо, і дотепніше, ніж здійснює це завдання сучасна влада.

Прізвище Еган живе в пам'яті підкарпатців. У добрих згадках. Це була людина, яку на самому початку століття угорська влада наділила широкими повноваженнями і послала на теперішню Підкарпатську Русь змадяризувати її. Едмунд Еган був хитрою та освіченою людиною і розумів, що таке завдання не вдасться здійснити за допомогою батога і насадженням по всіх округах краю угорських начальників, суддів, жандармерії, фінансових інспекторів та екзекуторів податкових відомств. Що тут не поможе й механічне впровадження угорських шкіл та примусове навчання у них дітей неугорського населення. Проте, якщо хоче здійснити своє

часто подовгу плаче і, крім недозрілих фруктів із саду, нічого не хоче їсти. По-чеськи ще не розуміє. З рідними говорить мовою їдиш, бо й батьки чеської не знають.

Мого господаря звуть Абрам Гершкович-Альтер, але звертатися до нього краще за другим прізвищем. Альтер — прізвище дійсно гарне.

У житті набожних хасидських євреїв бувають і скрутні хвилини — і їх не так мало,— коли їм дозволяється обхитрити свого Всевишнього. Єврейській матері Естері Гершкович з Келечина, скажімо, одне за одним померло кілька новонароджених. І тоді їй на втіху бог послав сина, котрого назвала Самуелом. Та маленький Самі стогне, не допомагає зілля, не допомагають гарячі компреси, не допомагають молитви, і материнське серце стискається від розпачу й страху, що піде Самі слідом за своїми маленькими братиками. Вона йде до рабина, складає руки, але складає їх, зрозуміло, так, щоби притиснулися лише долоні, бо інакше би пальці накреслили хресне знамення.

«Рабине, зроби чудо!»

Рабин довгими пальцями перебирає знизу сиву бороду. Замислюється.

«У тебе вже померло троє дітей? А оце дитя — син?.. Так, це дозволено».

І він робить чудо. Справляє над дитиною в синагозі обряд. Забирає від нього ім'я, а це значить, що він забирає від нього душу. І дає йому нове ім'я, а це значить, що дає йому і нову душу. У сина вже тепер ім'я не Самуел, а його ім'я — Абрам. А між тим спливає хвилина, і господь бог киває на ангела смерті:

«Час дитини Самуела, сина Хаїма Гершковича минувся. Іди і приведи мені його!»

Тоді ангел смерті на м'яких, як ніч, крилах летить до Келечина, прямісінько до Гершковичів... Самуел Гершкович?.. Де тут якийсь Самуел Герскович?.. Нема тут ніякого Самуела!.. Облетів усе село. Не знайшов. Вертається до господа бога:

«Пане, в Келечині нема жодної дитини на ім'я Самуел Гершкович. У твоїх книгах мусить бути якась помилка».

Адонай ласкаво усміхається. Усміхається до материнського серця і до свого кмітливого народу. А внизу сидить мати над своїм сином і співає йому колискової: «Спи, моя дитинко, спи мій синочку, ой, дулінка, дулу». І заходиться тихим сміхом і плачем.

Таку, чудом збережену дитину потім все життя називають Альтер: «All zol er werdn — хай живе собі до глибокої старості».

Живеться йому важко. Заробляє 400 крон щомісячно, деколи 450, але таке буває рідко. А коли людина повинна платити податки державі, релігійній общині, з того справді важко утримувати сім'ю з шести чоловік. Тепер, у серпні місяці, їдять те, що дає город: кукурудзяні качани, спечені у печі прямо на вогні, квасолю, моркву, картоплю з томатним соусом, деякі овочі, у вечір шабесу — шматок телятини; але тепер саме серпень, місяць щедрий. Його винищує Батя. Він відкрив тут крамницю з великою вітриною. Провінція відвикає від постолів, топанок і купує собі дев'ятнадцятикронні кеди від Баті. Це щастя, що звідти в одному напрямку до залізниці 54 кілометри, в другому — 45, і що тут приїздить багато автобусів і автомобілів. Мій домашній пан купує лопнуті шини, прибиває їх на зношені постоли, робить з них латки і нові топанки, незграбні, страшенні і зроблені ніби й справді для того, щоб нажахати і розчарувати всіх шанувальників народного вбрання, що змушені читати на халявах підкарпатських газдів літери з реклам «Дунлопу» та «Континенталю». Але такі постоли, кажуть, міцні і витривалі, і, зрештою, це єдиний товар, де Батя не витримує конкуренції з Абрамом Гершковичем. Мій господар виробляє також і сита, але на останньому ярмарку продав по вісім крон лише два. Приголомшені низькими цінами, селяни гнали свою худобу назад в гори, не виручивши грошей.

Я заходжу до нього у швальню поговорити:

— Шалом алейхем, майстре. Що нового?

До швальні ходять газди, жінки і підлітки, а можна від них багато про що довідатися. Сідають босі на лавицю, начеб під замком, і очікують, коли буде готове їхнє замовлення: якась латка із старої шкіри або підошва із автошини. Грошей, звісно, не мають, замовник і виконавець сумно дивляться один на одного, наперед домовившись про двадцять гелерів, та коли йдеться про латку, вони зрештою згоди доходять, а коли про цілі підошви то, як правило, ні.

Коли тут немає замовників, сідаємо один проти одного на шевські триніжки і розводимо філософію. Господар пристосовує свій їдиш на німецький лад, і ми досконало розуміємося.

— Це правда, що хтось хотів полетіти на місяць?

Тут, в окружному місті з кількома тисячами населення, зовсім неможливо купити газету, мій господар теж не читає жодної, але тепер ера польотів у стратосферу, і вісті про них проникають аж сюди, в єврейське село.

Розповідаю все, що знаю.

Мій господар до мене приязно осміхається.

Мій господар має взагалі проти мене одну жахливу зброю—

поблажливу і добродушну посмішку, на всі ті доводи і нісенітниці, в яких я переконаний.

— Ви теж вірите, що Земля крутиться?

Людина за таких обставин виявляє в своїх знаннях прогалини, за які стає прямо-таки соромно. Так, десь у Франції — чи, може, не у Франції?— була якась церковна вежа, і один славетний чоловік спустив з неї гирю, і вона креслила в попелі якісь риски... але де і коли це було і хто це був... Хіба мені могло прийти в голову, що я стану з кимось дискутувати про ротацію Землі? Розповідаю так, як знаю. Мій домашній пан дивиться на мене із поштивим лукавством.

— Ви теж вірите, що Земля кругла?

Основні докази, від човна на горизонті до тіні Землі на Місяці, особливих труднощів у мене вже не викликають. На майстрових устах з'являється посмішка.

— Адже мусили б упасти будинки!

Саме коли я доводжу, що того бути не мусить, у майстерню входить шістнадцятирічний Бонді, котрий відмінно закінчив чеську горожанку. Обмінюється з батьком побіжним веселим поглядом.

— І нас так учили в школі.

І теж усміхається. Та бачучи, що суперечка не дасть ніякого результату, знову іде геть.

— Від чого буває землетрус?

Які теорії пояснюють це явище? Знову плавання, бо маю лиш віддалене якесь враження з тих часів, коли над нами стояв викладач географії із записником та послиненим хімічним олівчиком.

— Ну, від чого буває землетрус?— допомагаю собі старим дискусійним прийомом, коли вже не знаю, що казати далі.

Майстер поважно відкладає швайку, залишає обвислою дратву і крутить переді мною вказівним пальцем, надаючи у у такий спосіб кожному своєму слову особливої теоретичної ваги.

— Земля стоїть на воді. А у тій воді є велика риба. А коли та риба ударить хвостом, тоді виникає землетрус.

Еге! Ось як воно є! Звідки у цих краях взялася ассіро-вавілонська міфічна риба? Припливла, очевидно, шляхом через талмуд.

— Але то мусить бути дуже велика риба!

— Є то так.

— Послухайте, майстре,— кажу,— але ж у Колочаві з тим вашим землетрусом було зовсім інакше. Там селяни розповідали мені, що між Хустом і Колочавою під землею повз величезний змій довжиною з кілометр. Там були чеські інженери,

вони мали червоно-білі тички, бінокліта рахівниці, вони стежили за змієм і знали, як глибоко повзе та в якому саме місці. Вичислили місце, де саме в Колочаві він вийде із землі, викликали артилерію і піхоту, щоб коли змій висуне голову із землі, вони його застрелили. А ще й у Синевирі знайшовся старий чоловік, який бачив подібний розстріл змія в Польщі. Коли я не вірив, доводив мені, що ту комісію як-не-як бачили сто чоловік. А коли я спитав їх, чим змій міг жити під землею, обурилися на мене: «Земля, котра годує всіх людей і всіх тварин, хіба неспроможна прогодувати одного змія!?» Мені та відповідь дуже сподобалася. Але той змій щез, заліз у море. Що ви на це скажете?

Майстер стрішнув по-єврейськи головою, а на його обличчі з'явився усміх, що виражав одночасно погорду і страждання.

— Селяни... Йолопи... Що хочете від йолопів?.. Йолопи вірять кожній вигадці.

А потім виразно спитав, тицяючи в мене при кожному коротенькому жаргонному слові вказівним пальцем:

— Скільки... років... існує... світ?

— Тих років ніхто не знає.

Хитро посміхнувся, заморгав і, постукуючи пальцем себе у груди, гукнув:

— А ми знаємо!

Істина! 5691 рік.

А потім, якось мимохідь, запитав:

— Чи це правда, що їсте водяних змій, жаб, раків та слимаків?

Але це вже сказав, вдаючи, ніби захопився роботою, й навмисне опустивши очі донизу. Було ясно, що не хотів мене ні в якому разі образити.

Я мало не вибухнув сміхом. Але мене збило з пантелику, оце поєднання отих потвор; добре, що я вчасно опам'ятався.

— Правда, їмо, майстре.

Спитаєте: чого можна сподіватися від таких людей? Хіба можна чекати від них хоч крихти людської розсудливості, хоч крихти здорового глузду в голові? Маю на увазі, від людей, які, вибачаюсь, пожирають жаб, змій, слимаків і раків.

Але кожна полеміка приносить якусь користь, і всякий сумнів дає свої плоди. І мені ввечері, коли засинав, спало на думку: де гарантія, що моя електродинамічна теорія землетрусу не є такою ж нісенітницею, як теорія Абрама Гершковича про рибу чи теорія колочавських селян про змія?

Якось на Воловецькому вокзалі я довго чекав автобуса на Волове, але, оскільки нас у залі чекання було мало, на лави-

дю до мене підсів один єврей, красень єврей з рудою, мов білка, бородою, не молодий і не старий, саме в розквіті сил, як кажуть у таких випадках.

— Дозволю собі спитати, куди пан їде? Дозволю собі спитати, звідки пан буде? Ласкаво прошу?

Так ми непоганою німецькою мовою завели розмову, яка трохи скрасила наше довге чекання.

Він перераховував мені нещастя євреїв. Зерно не йде, худоба не йде, колоніальні товари не йдуть, бо ніхто не має й гроша. Їсти немає що, малим дітям нічого дати, і якби пан побачив це, то серце би панове розірвалося. Із всіх нас вийдуть шахраї, що ходитимуть по хатах... ой... ой... праведний боже!

Я йому на те:

— Чи то й справді варто зберігати свою національність за таку ціну?

Він дуже захвилювався. Аж засовався на лавиці.

— Ми не є народ, не хочемо бути народом. Це викликає проти нас серед інших народів нову ворожнечу, ми хочемо служити тільки своєму пану богу, і нічого іншого.

— Чому в такому разі він вас мордує?

— Ми согрішили.

— Чим?

— Ми поставили на його місце золотого тельця.

— Хіба той пан такий мстивий, що не може забути той гріх після стількох століть?

— З тих пір ми багато грішили і постійно грішимо далі, грішимо й грішимо,— мовив пристрасно.

— І чи довго ще ваш бог каратиме вас?

Очі в нього спалахнули.

— Вже не довго.

— Прийде месія?

— Скоро прийде.

— А якщо не прийде?

— Ми обраний народ і для свого бога зробимо все. Він — єдиний, хто гідний того.

Вони сектанти-хасиди. Сповнені милості божої і є послідовниками Юди Макавейського. Визнають вчення пророка Садика і покровителя непросвічених з половини вісімнадцятого століття Ізраїля Бала Шема з Меджибіжа, котрого тут називають Бал Шем Тоф, що означає «добрий». Не сумуй, Ізраїлю, бо ти є обраним народом, а всі інші служать тобі за підніжжя, не вір рабинам, Ізраїлю, і не вір їхнім книгам і талмудам, будь добрим, Ізраїлю, не накопичуй гроші і час — то мийся, люби свого господа бога, Ізраїлю, і уславлюй веселощами, вином і танцями, співом і радінням! Та важко

лерів дорожче, бо при доїнні мусить бути єврейський нагляд, щоби ніхто не приклав на вим'я корови пальці, забруднені свинячим салом; за різання курки шехтер нараховує йому 2 крони і за це йому треба бути ще вдячним, бо якщо шехтер почне вигадувати вади у птиці, то доведе всю віруючу общину до відчаю. А до того ще кожної хвилини може прийти рабинів син у шовковому каптані і оксамитовій шапці, щоби в супроводі ще одного одновірця зібрати побори для якогось рабина-чудотворця або для якихось невідомих бідняків, і у єврейських жебраків не зачинятимуть двері. Коли ж вранці мій господар, загорнутий у смугастий ритуальний талес, дріботить, хитаючись, і, простираючись, веде мову зі своїм богом, по його вусатому обличчю, мов горох, котяться сльози. Звідки брати? З чого жити? Будуть з них, певне, усіх жебраки-злидарі? Проте рабинові платить.

Справді, звідки брати і з чого жити? Раніше можна було позичити. Тепер позичку дає «Легіобанк», «Словацький банк», «Дунайський банк». Раніше була торгівля. Тепер веде торгівлю лише Легіонерське товариство. Раніше розквітало шевство. Тепер взуття виробляє один Батя. Прийшли нові пани і сказали: «Не дозволимо й далі брудним хазарам визискувати бідний русинський народ. Віднині визискувати будемо ми».

Єврейському добробуту на Підкарпатті настав кінець. Залишився лише добробут для рабинів. А їм, здається, все одно, чи підносять їм піддані християнську шкіру, що здерта з русинів, чи шкіру єврейську, яку здирають самі з себе. Ми все зробимо для нашого бога, він єдиний гідний того»,— казав волівський єврей.

З рабинами розуміються нові чеські пани. Бо рабини мають силу, їм підвладні десятки тисяч виборчих голосів, а їхні вірники роблять у політиці те, що наказують вони. За таку допомогу правлячі партії поступаються частиною своїх зисків — дозволяють їм обдирати єврейських овечок, котрих могли б стригти самі. І саме тому підкарпатські хазари не будуть сильніше утискуватися державною адміністрацією, як того бажає частина чеської журналістики. Рабинам не вигідно мати вірників ще бідніших, ніж вони є.

Це та частина приданого, котру рабини піднесли політичному одруженню з новими чеськими панами.

Єврейські діти не ходять до русинських шкіл. Тільки до чеських, котрі без них не могли б існувати. Часто вони складають в цих школах 90 процентів. У класі, де вчиться наша Ентела, з 28 учениць 26 — єврейки, тому чеські вчителі жартома погукують один на одного: «Ти, маламете», що означає:

уславлювати бога вином і бути веселим на Підкарпатті. І тому від Бала Шема лишилося тільки пританцьовування при молитві й відносна чистота порівняно з польськими євреями. Бал Шем започаткував опір рабинам, а його внуки Доб Беєр, рабин Мендель та рабин Малах завершили його. Але самі залишилися рабинами. Як і в багатьох інших церквах.

Сьогодні рабини повністю оволоділи рухом хасидів. Вірники сліпо їм підкоряються. Якщо хтось донесе, що хлопець-єврей і дівчина йшли підвечір удвох без супроводу батьків, чи довідається рабин, що чий-небудь син «їхав до шабесу», це значить, що він повернувся в общину після того, як на небі засвітилися три зірки, то карає батька торговим бойкотом, на тиждень або на місяць. І ніхто із віруючої общини не наважиться порушити заборону. Коли я придивлявся до господарства рабина зблизька, я довго не розумів, чи йдеться тут про фанатичне невігластво, що ним просочуються вже з дитинства через чарівні й нечувані казки та мудрування середньовічних книг, чи про дуже грубе користолюбство. Поки я спостерігав його вчені виклади щодо того, в котрій годині і в котрій хвилині починається шабес, коли небо затягнуте хмарами, і як далеко за село, до котрої тички може йти єврей у день шабесу і чи сміє і коли сміє працювати за шабесу навіть віз євреїв або його сапа; поки я бачив, як поважно рабин йшов на комісію розслідувати, чи була курка зарізана по правилах, чи було їй при її кошеруванні в горлянці перерізане зернятко, і чи таку птицю треба тоді закопувати в землю; поки я чув, що він забороняє вірити, що Земля крутиться, я був схильний вважати їх фанатиками. Та коли я побачив їхню безмежну ненависть до сіонізму і дізнався, як безжалісно оббирають своїх одновірців, я схилявся до другого висновку. Я не міг збагнути, що сіонізм потрібно знищити тому, що віруючі малих сект відмовляються від месії і, не чекаючи на нього, створюють царство, яке є царством з того світу. Або, їйбогу, коли рабини матимуть змогу давати своїм дочкам по сто тисяч приданого, як їздитимуть у Карлові Вари чи не майнуть їхні вівці до нового Сіону? Я обрав компроміс — вони і фанатики, і користолюбці.

Єврейство у цих краях — річ дуже дорога. Господар мого дому, котрий заробляє 400 крон щомісячно, платить рабинові за свій дерев'яний будинок 200 крон річного релігійного податку; за ритуальну купіль для дружини і для себе — 26 крон щомісячно; кілограм передньої телячої частини йому обходиться на 2 крони більше, ніж будь-кому іншому, бо худібка повинна бути зарізана за ритуалом і нечисте м'ясо задньої частини продається дешево гоям; літр молока купує на 40 ге-

«Ти, єврейський менторе!». До єврейської школи єврейські хлопці, зрозуміло, також ходять, вже з п'ятирічного віку, як наш малий Мордхе, а часто й раніше. Сухорляві, анемічні хлопчики з постарілими обличчями та зосередженими очима чимчикують рано-вранці, ще перед шостою годиною, до єврейської школи, а звідти о восьмій годині прямують до чеської. Підвечір, коли інші діти граються на свіжому повітрі, єврейські хлопчики ще сидять у школі, і в неділю — цілий день. Ті малюки вже від п'яти років вивчають алефбайс, старші навчаються розмові зі своїм паном богом і вірі, що землетрус створює велика риба, коли вона у воді, на якій тримається світ, шмагає хвостом. У суботу чеська школа може, звичайно, двері не відчиняти. Бо ж який смисл вчити мудрості пусті лавиці. Рабини догодили чеським панам, але при цьому забули про своїх, на шкоду дітям. І якби прийшли нові, вони б і з ними знайшли спільну мову і погнали би своїх ягнят до нової школи, хоч і до китайської.

Чеські пани хочуть з мізерних хасидів виховати лояльних громадян держави і добропорядних чехів. Тільки не одне покоління має народитися, якщо взагалі вдасться включити цей підкарпатський народ у механізм суспільно корисної праці. Самоусвідомлення винятковості й пиха обраного народу надто вкорінилися у їхній глибинній суті, шкідлива зневага до всього нечистого, тобто до всього, що не є єврейським, надто непереборні, і якщо гой стоїть нижче свині, то невірний західний єврей — ще нижче, ніж гой.

1932

ЗЕМЛЯ БЕЗ ІМЕНІ

Та земля ще й досі не має імені. Або, краще сказати, є їх надто багато для того, щоб мати. На старій Залітавщині ту землю називали *Верхньою Угорщиною.* Від грудня 1918 року, цебто після програного герцю, коли угорці запізно давали тій землі під Карпатами автономію, а в Будапешті владу, її називали *Руська країна.* За Сен-Жерменською угодою її офіційно названо *Підкарпатська Русь.* Націонал-росіяни, які вірять у відродження царської Великоросійської імперії, дивляться на ту землю з другого боку гір і називають її *Закарпатська Русь.* Комуністи та українці національної орієнтації, виходячи із народної спільності тутешніх племен з українцями радянськими, галицькими і румунськими, називають її *Закарпатська Україна,* або, оберігаючи себе від переслідувань

за недозволену агітацію, просто — *Закарпаття*. Кожна з тих назв носить яскраво виражений політичний характер. Народ називає цю землю *Підкарпаттям*.

Але три слов'янські племена, які тут живуть, утворюючи, незважаючи на певні діалектичні відмінності, мовну єдність, а саме — *лемки* на сході Словаччини і на крайньому заході Підкарпаття, в середній частині — *бойки*, а на сході — *гуцули*, все ще не мають спільної, загальнонародної назви. Їх називають *русинами, руснаками, малоросами, підкарпаторосами, руськими, українцями*, а горді, гуцули, як у Чехії X століття, ще й досі зберігають племенну назву. На питання, якою мовою розмовляє, селянин відповість вам: «по-руськи», цебто із сильно вираженим м'яким «сь», що треба чітко розрізняти з «по-русски». Назва «підкарпаторос» більш наукова, назва «русняк» вважається образливою, а оскільки назва «руський» чи «українець» сьогодні ще є скоріш визначенням орієнтації, ніж народної цільності, автору нічого не залишається, як вживати, пишучи про народні маси, стару назву — «русин». Лиш сам народ може дати собі ім'я. Підкарпатський люд ще не є народом, а лиш етнографічною масою.

Проте назви починають відточуватися, і на Підкарпатті йде велика боротьба: руські чи українці? Руська або українська мова? Філологам та історикам краще не втручатися у цей спір, бо їхні аргументи — як бульки на воді. Тут йдеться про політику, тобто про великі комплекси інтересів і однодумство, яке ще було можливе у 1919 і 1920 роках, сьогодні вже неможливе, бо з тих пір сплило ніби не десять, а сто років.

У 1919 і 1920 роках на Підкарпатській Русі мовних суперечок ще не існувало, і все тут було просякнуто патріотичним піднесенням і визвольним єднанням. І ще пізніше, коли виникли практичні питання, наприклад, якою мовою вести навчання у школах. Хай це простеньке і легеньке питання розв'яжуть люди, які єдині до цього покликання — руські вчителі! Отже, у 1920 році вони зібралися. Це були переважно угорські вчителі, які добре володіли лише угорською мовою, але їхнє натхнення і воля до єдності нічим не поступалися перед почуттями і доброю волею всіх інших вільних громадян. Справа була ясною, як день: хай навчання йде тою мовою, якою написане святе письмо! З вигуком: «Нас бог веде!» — всі на тому погодилися. Вставали промовці й говорили про велику Росію, про велику культуру, до якої треба долучитися, про прекрасну російську мову, і їм плескала і притакувала уся громада. Вставали й зі сльозами в очах дякували богові, що вже не треба буде навчатися чужинською мовою, а лише мовою знедоленого і доброго народу підкарпат-

ських гір. І всі натхненно аплодували. Та на зборах була присутня одна досвідчена людина — чеський голова відділу шкільництва Йозеф Пешек. І він виступив на зборах приблизно так: «Панство виявило похвальну одностайність. Проте труднощі, мабуть, полягають у тому, що та одностайність стосується трьох зовсім різних речей: святе письмо написане *церковною старослов'янською мовою,* мова російської культури — *російська,* а населення тутешніх гір розмовляє *трьома підкарпатськими діалектами.* Отже, якою мовою із трьох повинне йти навчання у школах?»

Але подібні «дрібниці» не змогли похитнути святу одностайність, і всі кричали: «Хай тоді навчання йде такою мовою, якою ви розмовляєте з нами, бо вас розуміємо добре!».

А чеський голова відділу шкільництва розмовляв до зборів мовою, яка дуже нагадувала *українську.* Тоді було досягнуто згоди в *чотирьох* зовсім різних речах.

Починаючи з 1920 року з мовного питання відбувалося багато конференцій, зборів і сходок, та воно не розв'язане й досі. З плином часу випала з полеміки лише церковна мова, а інтерес до закарпатських діалектів був відтиснутий на задній план. Але суперечка щодо української та російської мови залишається й надалі. Тому що первісна одностайність перетворилася у спір, а питання на самому початку вузько шкільне переросло у національне питання.

Це боротьба між інтелігенцією. Боротьба, сповнена пристрастей і збудження, яка не лишає місця нічому іншому і ділить підкарпатських інтелектуалів на дві сторони, поки що за чисельністю абсолютно рівні, ділить їх суспільно і зачіпає їхнє родинне життя. Запекла боротьба, подібна до тої, свідком якої була старша генерація в Чехії, коли точився бій за панування між старочехами і младочехами. Мені стверджували, що мовні суперечки поширюються також і на селі. Сам я, виходячи з власного досвіду, не можу цього підтвердити. Навпаки, мені здається, що підкарпатське селянство надто заколопотане боротьбою не стільки за скибку хліба, скільки за паляницю й миску токану, щоби перейматися такими другорядними речами.

Важливу роль відіграє в цій боротьбі еміграція. Причому з обох боків. Як еміграція російська, що втекла з СРСР, так і українська, що склалася почасти із залишків розсипаної Української народної армії, почасти з числа емігрантів, що опинилися тут унаслідок персекуції Пілсудського. І це саме та польська еміграція, що принесла на підкарпатську землю нове життя, що є головною рушійною силою, ініціаторкою теперішньої боротьби.

У русинській Східній Словаччині серед інтелігенції кількісно переважає російська еміграція. Це інженери лісівництва, управляючі крупноземлевласницькими маєтками, арендатори хуторів, учителі, лікарі, священики, і більшість з них вже зрощені російськими школами в Чехії та чеськими вищими учбовими закладами. Вони живуть своїм відокремленим емігрантським життям, зі своєю ідеологією, зі своєю жахливою, чисто російською трагічною тугою за Батьківщиною, де все є гарніше, навіть сонце і вода, ніж у нас, зі своєю зневагою та «нєінтєрєсно» до всього чеського і панською байдужістю до людей, серед яких живуть. Навчилися розуміти місцевий діалект, але самі, якщо хочуть, щоб їх порозуміли, говорять якоюсь дивною мовою, трохи російською, трохи чеською, пересипаною місцевими та угорськими словами, яких у русинській мові на Східній Словаччині є безліч. В українсько-російському спорі їхня позиція сама собою зрозуміла. Вони «русские». Якщо спитаєте їх, відповідять вам так:

Тутешня мова — це лише російський діалект. Найбільш схожий на білоруську мову, з якою вона має й географічну близькість. Тутешнє населення не розуміє по-українськи і не має з українською мовою нічого спільного, завжди вважає себе за «русских» і має «русское» сприйняття. Підкарпатська література завжди була «русской». Тут панували спокій і злагода до тих пір, поки не наїхали сюди русини, що втекли з Польщі, які розгорнули тут дику українську агітацію і вміло викликали мовний розбрат. Підкарпатські «русскіє» не можуть жити самостійним національним життям, і тому прилучення їх до великої російської культури є для них життєвим питанням. Яку культуру можуть дати їм українці? Проти їхнього сміховинного пишання Шевченком чи Іваном Франком росіяни можуть виставити десятки й десятки авторів незмірно більшої величини. Але празькій владі українська пропаганда подобається, тому підтримує її і морально, і фінансово.

«Чому ви так думаєте?»

«Ясна річ, чому. Влада хоче чехізувати край. Хоче мати над ним вічний протекторат. А коли б перемогла єдино вірна — «русская» орієнтація, якби налагодилося хоча б шкільне мовне питання, чехізація зазнала би краху, а невдовзі й протекторат. Але в умовах мовного, шкільного і політичного хаосу чехи можуть робити, що їм заманеться. Ось чому».

«Divide et impera!» * — подумаєте собі. Стара австрійська школа?

---

* Поділяй і пануй! *(Лат.)*

Проте на Східній Словаччині спостерігаємо цікаве явище — сильну російську агітацію, перш за все — православну, яка обертає значною сумою грошей. Агітують поодинці людину за людиною, людям обіцяють, що відпаде потреба віддавати коблину і роковину (тобто середньовічну десятину та роботу в полі), якими пов'язані з греко-католицькими священиками, на селах зводяться православні церкви, общини, то тут, то там переходять до іншої віри. Священики на цвинтарях б'ються з попами за труни з покійниками, смикають один одного за вуса та за чуби, а їхні вірні «овечки» періщать один одного кілками. Звідкіля православні мають гроші? Якщо поцікавитеся у «русофілів», дізнаєтеся про якісь потаємні американські долари, або розкажуть вам дещо про внутріпні тертя в церкві і натякнуть, що це гроші сербського патріархату.

Тоді подастеся за інформацією до «україиофілів».

Ті усміхнуться і скажуть:

«Ясна річ — це гроші празької влади. Вона боїться українців, бо хоче чехізувати нас. Боїться, що польські, чеські і румунські українці можуть об'єднатися в єдину культурну цілісність. Влада звинувачує нас в ірредентизмі, переслідує нас і використовує «русофільство» проти нас. Цілком зрозуміло, що кінцевою метою кожного народного руху є національна держава, але поки що вона нам і не сниться, бо ми добровільно прийняли чехословацьке громадянство, а тому нам не спадає на гадку тужити за репресіями румунів, а ще гірше — поляків».

«Русини й українці — ніщо інше, як дві назви одного й того ж народу. Лемки, бойки і гуцули — це українці, діалектичні відмінності між ними несуттєві, і підкарпатське населення розуміє українську літературну мову. В будь-якій бібліотеці можете пересвідчитися, яким попитом користуються українські книжки і як лежать неторканими російські. Щоправда, маленька підкарпатська література була «русской», але зараз уже ні. Сьогоднішня література пишається українською мовою і єдиний з-поміж підкарпатських письменників краю, хто пише російською, це поет Карабелеш. Російська — це ніщо інше, як застарілий панславізм, породжений національною зневірою. Українці Галичини із почуттям безсилля свого народу теж відчували потребу прилучитися до великого брата і писали по-російськи, там теж точилася пристрасна мовна і політична боротьба між «русофілами» і «україиофілами», але сьогодні її вже нема. На виборах 1907 року український напрям переміг повністю і остаточно. Те, що ба-

чите на Підкарпатській Русі, — це теж боротьба, лише на чверть століття пізніше».

Проте є тут ще один — третій напрям, чисто підкарпатський. А він каже:

«Ми не росіяни і не українці. І ми як відкидали державу угорську, так не хочемо бути і чехами. Воліємо говорити і писати мовою, яку дав нам господь бог. Руською».

Нема сумніву, що цей напрям, за яким би на Підкарпатті було утворено нову маленьку слов'янську народність, життя якої розвивалося б тільки в межах республіки, і який би не загрожував ні російським ірредентизмом, ні українським, був для празької влади найбажанішим. Зрозуміло й те, що цей напрям найшов би найбільший відгук на селі, яке не має поняття про суперечки між «русофілами» і «українофілами» і з дрібкою зневаги українців називає «поляками», а росіян — «москалями». Але цей напрям виплив з вмілої політичної гри і своїм корінням сягає в зусилля будапештської влади відділити підкарпатські племена від культурного спілкування як з росіянами, так і з українцями, зародити підкарпатський культурний сепаратизм і запровадити у літературі діалект, латинку і мадярський правопис. Цей напрям знову воскресила єдина місцева політична партія, яка, проте, ніколи не здобуде в краї вирішального впливу. Чехословацька влада, розбігаючись час від часу цим напрямом, підтримуючи мовний сепаратизм, виконує роботу, яка, певне, вигідна для її буденних політичних цілей, але в корені не може досягнути анічогісінько. Півмільйонний народ без найменшої мовної, а значить, і культурної взаємозв'язаності в двадцятому столітті — це нонсенс. У такому разі був би приречений на винищення. Та підкарпатські племена винищенню не піддаються.

А втім, сепаратистські мовні тенденції чим далі, тим більше заганяються непримиренною боротьбою між «українофілами» і «русофілами» в кут.

Гаразд, скажете, це спізніла боротьба за культуру і мову. Але як було розв'язано шкільне питання? Не можна припускати, щоб із-за мовної гризні страждали діти! Що їм до того. Їм треба учитися читати, писати і множити. На маленькому шматочку землі, заселеному русинами, як-не-як теж є школи! Як в них навчаються діти?

Звичайно, є школи і на тому малому шматочку землі! А як навчають у них? На підкарпатському діалекті, на українській, на російській, на словацькій, на чеській, на угорській, на давньоєврейській, ідиш, на німецькій, на румунській, а в Ужгороді є також і циганська школа. Але її вряд чи треба

брати до уваги, бо це, власне, школа словацька, яка ословачує циган, а циганська мова вживається тут лишень для спілкування з найменшими учнями. Проте не уявляйте ті школи такими ж, як у будь-якій цивілізованій країні. На Межилабірщині я бачив восьмирічних, десятирічних, тринадцятирічних дітей місцевих батьків, що ніколи не відвідували школу, бо мусили випасати для поміщика свині. Таку ж саму картину я спостерігав на Воловеччині. Тут про це особливо не дбають, з крупними землевласниками треба ладити, а окружні начальники ще не доросли до свідомості, щоби не брати від голодуючих родин дитячу частку, бо вони вважають, що один соціальний злочин породжує цілу розпусту. Ще в цьому році на Підкарпатті п'ять тисяч дітей ні разу не були в школі, із них виростуть, безперечно, неуки. А ті, що і зарахозані до школи, взимку її не відвідують, бо не мають у що одягнутись і взутись, правда, не всі, ще можна по хатах один одному взуття та одяг позичити, щоби відвідувати школу по черзі, адже набагато присмніше сидіти в школі, ніж у закуреній хаті за димарем на печі. А коли навесні почнуть відвідувати школу, то не буде в них ні підручників, ні зошитів, ні ручок, будуть собі зичити крайцерового олівця і писати на шматках обгорткового паперу, бозна-звідки узятого; а коли діти забажають затопити піч у класі, підуть до лісу накрасти сушняку і підведуть батьків під загрозу штрафу. Школа не може їм дати нічого, бо держава звалює шкільний тягар на село, а село не має грошей. А офіційним даним про відвідування шкіл теж не вірте. Вчителі мають вказівку: якщо в класі відсутні двадцять процентів учнів, негайно доповідати про це окружному інспекторові, але оскільки в класі вісімдесят процентів присутніх дітей — велика рідкість і оскільки це би потягнуло за собою перевірки, а може, і штрафи, тож вчителі нічого не доповідають, інспектори теж задоволені, що їх звільнили від зайвої писанини. А в розпалі польових робіт, якщо сільський учитель чекає інспекцію, обходить хати і просить, щоб дітей відправили в школу. При цьому часто чує:

«А що дасте за це? Дайте хоч одну біленьку!» — мається на увазі двадцять гелерів.

Та ми вели бесіду про мову навчання. Як справа з навчанням у сільських русинських школах? Там справа виглядає так: спочатку вчитель шукає порозуміння з дітьми на домашньому діалекті, а коли вже досягнуто певного успіху, вчить розмовляти і писати по-російськи, по-українськи чи такою говіркою, яка відповідає його власному напрямові, яка йому ближча або просто як йому заманеться. Але в більшості ру-

синських шкіл на селі навчання йде українською мовою, або такою, що найбільш нагадує українську.

Але ж мусять бути якісь впорядковані підручники?!

Мусять? Де там! Почали було друкувати якісь читанки, але це тривало тільки до 1924 року. Ті читанки написані застарілим правописом, основою якого була граматика Волошина, видана ще за угорців. У 1922 році вийшла граматика Панькевича, але з тих пір відбулося безліч конференцій з питань правопису, який постійно мінявся, а тепер сходяться на правописі суто фонетичному. В одних школах дозволяють учням користуватися ним, в інших ні. Тими первісними читанками користуються в деяких школах на Словаччині та й на Підкарпатті, але в деяких місцях мають українські підручники, привезені з Польщі, ще в деяких — російські книжки, і розповідали мені про школу, де єдиним навчальним підручником був старий російський календар з протипожежної охорони. А в українських вищих учбових закладах (чи, може, у російських. Цього ніколи не можна сказати точно), становище не краще. В горожанських школах немає підручників, а якщо і є деякі, вони не затверджені (і не безпідставно, бо більшість із них недоброякісні), вчитель може користуватися ними, але не мусить, і якщо йому підручник не подобається, може викладати предмет, як йому хочеться, а діти, як собі бажають, можуть записувати, а можуть і ні. У середніх школах учні можуть вивчати деякі предмети (історію, математику і геометрію з її складною термінологією) тільки за чеськими підручниками, бо інших немає. І це після одинадцятиріччя нашого шкільництва.

До безладдя в навчанні додається безладдя в учительських кадрах, які часто-густо навіть мовою не володіють. А в шкільній справі — це головна ланка, де в повну силу проявляється особистість,— все більше дається взнаки конкуренція між молодими русинським і чеськими інтелектуалами, а з нею — і всенародна ненависть до чехів, яка ще кілька років тому була тут річчю невідомою. У Воловому, у горожанській школі з русинською мовою навчання, з учителів, наприклад, працюють два українці-галичани, одна підкарпатська угорка, шість чехів; директор — чех, але того хоч шанують, бо знає мову. Не набагато відрізняється становище і в інших горожанках. Але, недивлячись на те, що місцевих учителів так мало, що це не може не кидатися в очі, до української вчительської семінарії приймається лише обмежена кількість молоді, її абсольвенти не можуть дістати місце. На Підкарпатті три учительські семінарії: державна (для хлопців і дівчат) у Мукачеві, в якій навчання ведеться на російській мові, і дві (одна

для хлопців, друга для дівчат) в Ужгороді, обидві церковні, греко-католицькі — це теж характерно для Прикарпаття, обидві з українською мовою навчання. В цих двох теж є numerus clasus*, приймаються лишень сорок учнів, хоч бажаючих більше, а решта відхиляється. Вони відняли б хліб від чеських учителів або від тих, що не мають педагогічної освіти — абсольвентів різних середніх навчальних закладів, докторів, інженерів — але які вчителюють. У Чехії величезний надлишок інтелігенції, тож потрібно її вивозити, бо для режиму краще, якщо лихо і неспокій будуть на периферії, а не в центрі.

Які учні виходять з тих шкіл — висвітлення напрошується само собою. Знання у них слабші, ніж у наших, а коли вони стануть з ними до конкурентної боротьби, то опиняться в невигідному становищі.

Показово, що на такому низькому рівні знаходяться лише школи для більшої частини підкарпатського населення — а це 447 тисяч русинів. Школи словацькі, угорські, румунські й німецькі відповідають сьогоднішнім нормам, щодо єврейських — то ними, принаймні, задоволені їхні суверенні пани — рабини. Чеські школи, безсумнівно, знаходяться на найвищому рівні: добре доглянуті, порівняно з місцевими краще фінансовані, забезпечені навчальними приладами і нічим не відрізняються від шкіл коронних земель. Лише в одному мають нестачу — в чеських учнях. І якби рабини не заганяли туди своїх «овечок», то переважна більшість з них мала б закритися. Певне, русини мали б сказати: нащо посилати дітей до поганих шкіл, коли є тут хороші, коли чеські вчителі є і в тих, і в тих школах, коли всеодно чеська мова — обов'язковий предмет? Але празькі пани забули про австрійський досвід. І русини нічого не сказали і до «панських шкіл» дітей не посилають. Навпаки, починають боротися проти них. Поки що тихо і несміливо. Але навчаться говорити голосніше.

На Підкарпатті йде боротьба, яка повинна згуртувати етнографічну масу русинського населення в народ і дати йому ім'я. Мовна неясність дев'ятнадцятих — двадцятих років викристалізувалась, а сум'яття спростилася, принаймні, до такої міри, що у центрі уваги залишилися лише ті два питання. Решта не беруть участі в боротьбі, принаймні відкрито, хоч вони нікуди не ділися, а чекають наслідків. Йдеться про велику боротьбу — «русофільсько-українофільську», на яку з усіх боків тиснуть державні інтереси чеської мови, а на пери-

* Обмежена кількість класів *(лат.)*.

ферії цієї боротьби причаїлися угорські надії, спрямовані на перемогу діалектної мови. Бойові сили «русофілів» та «українофілів» рівні: половина проти половини. Проте український напрям переможе. Хто хоч трішки пильніше, а не як турист, приглянувся до Підкарпаття, сумніватися у цьому не може, і не може обманутися великим розмахом чеської мови. Вона до певного періоду історії того краю буде урядовою мовою та мовою торгівлі. Не більше.

Чому повинна перемогти українська мова? З декількох дуже важливих причин. По-перше, тому, що російську мову населення розуміє дуже слабо або й зовсім не розуміє, натомість українська близька їхньому діалекту. По-друге, тому, що ватажки українського руху більш войовничі, ініціативні, частина з них — це втікачі з Польщі, а вони мають великий досвід політичної боротьби ще з Баденійових часів. По-третє, тому, що на бік «українофілів» стала більшість молоді. Окрім того, тому, що за українську мову висловилися найбільші політичні партії краю, а саме: греко-католицька соціально-християнська, комуністична і соціал-демократична партії. І нарешті тому, що сьогодні на Підкарпатті література пишеться українською мовою.

Адже Підкарпаття має літературу. Має стару, написану російською мовою, слов'янофільську літературу, яка за своїми тенденціями близько стоїть до чеської будительської літератури, яку представляють декілька священиків, серед яких найбільш визнаний Олександр Духнович — автор Підкарпатського гімну. Прибічники «русофільського» напряму обрали його собі за вождя, ставлять йому пам'ятники й бюсти і назвали його іменем свою культурну спілку. Однак Підкарпаття має й нову літературу. Звичайно, вона не досягає сучасного європейського рівня, проте вона є тут і вона живе. Це література малого, слабкого, але войовничого народу, з неї визирають його життєві потреби, погляди і сподівання. Це романтичний культ замків і легенд, це реалістичні образи з історії, шанування героїв і народні казки — найцікавіше явище підкарпатської літератури і, опріч того, перекази, драми, сцени з селянського життя, сповнені патріотизму та соціального співчуття; це описи підкарпатської природи з квітами, з горами і культ народної пісні; але є тут присутня й соціальна свідомість, опір, непокора і гострий конфлікт: пан і пригноблений. Сучасна література характеризується іменами таких поетів, як Василь Гренджа-Донський, Юлій Боршош-Кум'ятський, Миколая Божук, Зореслав та Андрій В. Карабелеш. Молодий клерик Карабелеш насьогодні — єдиний вагомий підкарпатський літератор, що пише по-російськи. І не

буде, мабуть, перебільшенням порівняти його з Гренджою-Донським та Боршошем-Кум'ятським — найкращими українськими поетами Підкарпаття. Між тим як Гренджа, імпульсивний, активний, сильний чоловік, б'ючи в бубон, кличе рабів до бою, розбиває кайдани, викидає тиранів і мордує катів, між тим як Боршош, чимось схожий на Безруча, а чимось на Волькера, закликає ватажка опришків Олексу Довбуша та сільського бунтаря Довжу йти на празьких панів, що розїжджають по Підкарпаттю на автомобілях, Карабелеш веде роздуми про бога, віддається величному спокоєві природи, не знає людей, і тому, що боротьба — це справа диявола, він прагне бути таким борцем, який стояв би у вогні, тремтів і став мучеником. Мабуть, не потрібно би весь «русофільський» напрям характеризувати тим єдиним їхнім літературним представником, але той клерик-поет так досконало гармоніює з пасивністю, покірністю та відчуженістю людей його напряму! Підкарпатська проза представлена такими іменами: Володимир Бирчак, Олександр Маркуш, Ірина Невицька, Петро Міговк, Олександр Джумурат, Андрій Ворон, Олександр Полянський, які пишуть українською, та іменами: Антоній Бобульський і Лука Дем'ян, котрі пишуть місцевим діалектом. Не можу стриматися, щоб не розказати про Луку Дем'яна, селянина, оповідача з Вишніх Верецьок один анекдот, котрий характеризує не тільки його, а й весь верховинський край, де він живе і чиїм діалектом він пише. Можливо, що серце письменника посміється над ним, але серце політика від нього візьмуть чорти. Цей анекдот розказав мені доктор Володимир Бирчак, радник підкарпатських літераторів. Завітав до нього Лука Дем'ян із рукописом оповідання «Відьма» (воно було видано окремою книжкою), з яким мав сумніви, як назвати твір, чи то романом, чи ще якось. А зміст оповідання такий: молодий, але вже чахнучий чоловік подався за порадою до чаклунки. А вона йому: «Твоя жінка, коли заснеш, перетворює тебе в коня і цілу ніч гасає на тобі. Ти прикинься, що спиш, а коли підійде до тебе, схопи її за волосся. Коли волосся перетвориться в кінську гриву, а жона в кобилу, тоді сам на ній ганяй цілу ніч». Так і сталося. Але чоловік потому відвів кобилу до коваля і дав підковати. Вдома закрив її до стайні і пішов на роботу. Коли в обід повернувся, його дружина в постелі помирала. Дивиться, а в неї на руках і ногах прибиті підкови... Коли згодом Лука Дем'ян прийшов за відповіддю, профе́сор Бирчак сказав йому: «Ваш твір це не роман. Це казка, фантазія». Автор на це розсердився: «Це ніяка не казка! І ніяка не фантазія! Це сталося в нашому селі. Мені про це батько розповідав». Складається враження, ніби Го-

голь теж вірив в товариство язичницьких богів. Чого б не вірити у них підкарпатському автору з краю, де поганський бог землі ще живе повнокровним молодим життям?

Українська мова та українська література на Підкарпатті швидко торують собі дорогу. Весь час виникають нові українські часописи (саме тепер — «Поступ», «Українське слово» і «Голос народу»), але також і зникають. На периферії розвиваються самодіяльні театральні гуртки, «Просвіта» піклується про видання книг, у міру своїх фінансових можливостей. І це справді так: у публічних бібліотеках, де вони є, ви побачите, що українські книжки набагато більше засмальцьовані та пошарпані, ніж російські. Тут відчутні життя, рух і порив.

Українська мова оволодіє краєм остаточно. І якщо ще сьогодні половина протистоїть половині, «русофільська» половина буде поступово зменшуватися. Бо правда на боці українців: «русскость» — це застаріле слов'янофільство і прояв прагнення безсилого племені опертися на сильного брата. Сьогодні «русскій» на Підкарпатті — це мертва, паперова мова, а «русофільство» — архаїзм. Тому що російська мова віддалена від тутешніх діалектів, тому що тутішній російський напрям чужий для всього сучасного політичного й культурного життя, бо він змикається з вчорашньою, мертвою Росією, а від сьогоднішньої, працюючої і воюючої, відгороджується холодною стіною. Він позбавлений контактів з дійсністю і з людьми. В підкарпатських українців, які перебувають в постійному, глибокому зв'язку зі своїм народом, тут усе йде зовсім навпаки. І якщо чеські панівні класи підтримують «русофільський» напрям, то це можна пояснити лише прагненням створити в краї таку ситуацію, коли б русини билися між собою і не мали ні потреби, ні часу оглянутися на щось інше.

Було би хибно плутати український народний рух на Підкарпатті з націоналізмом, поняття якого сформувалося на Заході. Цю помилку допускають також чеські бюрократи (або, принаймні, роблять вигляд), які орієнтуються про той рух по великоукраїнських змовниках, по їх союзу з військовою організацією польських українців, по їх зв'язках з Берліном, ба навіть з Вільгельмом Вишиваним (так демократично по своїй вишиваній сорочці назвав себе «щирий друг» українців, австрійський ерцгерцог і претендент на український трон, якого українці скоро позбулися). Ймовірно, що одною із складових народного руху на Підкарпатті є і націоналістично-фашистський елемент. Але наскільки він слабий, якщо взагалі існує, випливає з того, що й досі не засновано націо-

налістичну партію, в якій він може бути лише лівим крилом. Я не стверджую, що з плином часу, при теперішніх орієнтаціях, він не зможе виникнути. Але сьогодні народний рух на Підкарпатті скоріше нагадує чеський патріотизм шістдесятих років минулого століття, з його стихійністю, невизначеністю, а часто і з наївністю. Тут йдеться, в першу чергу, про боротьбу за мову, за культуру, за ім'я. І тому у цьому русі ще представлені всі політичні і соціальні сили. Розмежування на грунті соціальної політики і культури прийдуть пізніше. Але оце «пізніше» не може означати «пізніше» в старому історичному смислі, адже мірила сучасності визначаються темпом нашого інтенсивного життя.

1931

ОПРИШКИ

Народ Підкарпаття не має національних традицій і не має писаної історії. Але можна не сумніватися, що рано чи пізно вона буде написана і що прийде час і на те, щоб відшукати у середньовіччі багатого землевласника (хороброго полководця, засновника монастирів, покровителя науки і мистецтва), якому, верхом на коні, поставлять на одній із площ Ужгорода пам'ятник, ім'я якого будуть згадувати так часто, з таким благоговінням у голосі, з такими святобливими порухами, із припущеннями такими багатозначущими і стількома титулами, що воно скоро затягнеться містичним туманом і, як ніщо інше, будитиме гаму почуттів, що її вимагає сучасна й майбутня політика. А поки що цього не сталося. Народ Підкарпаття не має офіційних героїв.

А втім, героїв він має. І набагато принадніших, ніж ті, що тримають ноги в стременах, із мечем на боці,— це опришки. Вони живуть у його спогадах, у його піснях, у його легендах і його небилицях. Але потрібно сказати прямо: достовірність їхнього існування анітрохи не більша, ніж офіційних героїв. Людині властиве непогамовне прагнення до справедливості. В ній прихований глибокий протест проти устрою, із якого вона виганяється, і вона однаково може звинувачувати в несправедливості як суспільний лад, у якому живе, так і сам порядок речей у цьому матеріальному світі. А ще в людині живе дивна пристрасть до спогадів, вигадок, перевтілень, прагнення (хоча б у казці) надати собі рис, яких їй бракує. Все це разом складає основу легенд про героїв усіх століть, усіх релігій, націй і класів. Це стосується і розбійників, які були

героями бідних людей у середньовіччі. І дійсно, якщо дивитися на цю справу тільки з такої точки зору, то не має потреби зупинятися на тому, як бути з реальним існуванням тих героїв, значно цікавіше заглянути до лабораторії людського духу (або хоч спробувати це), ніж досліджувати якусь фігуру, про яку, ймовірно, зробите відкриття, що вона не варта вашої уваги. Та повернемося до Підкарпаття. Тут нам багато чого можуть розповісти самі опришки, і легенди, які створив про них народ.

Хто вони, ці опришки?

Всі вони користолюбці. Часто це люди без ясних політичних і соціальних прагнень, як це характерно для простого народу. Їхні особи завжди трагічні. Бо вони ніколи не могли навіть наблизитися до своєї мети і не пішли далі перших кроків на шляху збирання і організації сил, що тільки й робить можливим перетворення натовпу у військо, а отамана у вождя. І завжди вони тільки жертви. Бо вмирали від рук катів, із-за підступності друзів або зради коханки.

Закон бачить у них злочинців. Бунтарів, яких у своєму середовищі не буде терпіти жодний суспільний лад. Убивці, палії і грабіжники.

Офіційне право осуджує їх. Природне правове чуття пригнобленого люду оправдовує. Бо вони виразники народного прагнення до справедливості і вони уособлення жадоби слабих стати сильними, хай хоч на хвилину, навіть ціною власного життя. Вони — втілення ненависті і помсти.

На Заході опришків немає вже багато століть. Ті, що тут заснували колись дворянські роди і панівні династії, ними, по суті, ніколи не були, оскільки, досягнувши своєї мети, вони втратили право на це славетне звання і зникли із пам'яті народу. А із справжніми опришками швидко зміцніла на заході Європи державна і монархічна влада зуміла розправитися. Інакше було на Балканах і в Карпатах. Але якщо балканські гайдуки, внаслідок постійного втягування у політичну боротьбу, втратили в минулому столітті своє обличчя і перетворилися у воєнну і політичну *організацію,* то підкарпатські опришки зберегли свій первісний образ аж до наших днів. Український народ назвав їх опришками, тим самим більш виразно, ніж у чеській мові, підкреслюючи різницю між грабіжниками, яких вабить тільки здобич, і месниками, котрі є справжніми або уявними народними захисниками і борцями за соціальну справедливість.

Сучасне Підкарпаття з його пралісами, горами і скельними проваллями — край мало населений, і його, перш за все, Чорногору, розкинуту на сході, що до недавнього минулого лежа-

ла на стиках трьох держав — Польщі, Румунії і Угорщини, земля ніби навмисне створила для перебування опришків, котрі знаходили тут багато сховищ, а рятуючись від переслідувачів, за кілька годин переходили на територію іншої держави.

Опришківський рух в Карпатських горах і областях, що прилягають до них, має давню минувщину. Історії відоме ще в кінця п'ятнадцятого століття ім'я буковинського селянина *Мухи,* котрий нищив шляхетські маєтки між Галичем і Рогатином, на короткий час захопив містечко Снятин і став на чолі бойової дружини в дев'ятсот чоловік, а це була сила, з якою в ті часи можна було проводити в життя і політичні плани, бо чисельністю вона значно переважала звичайні ватаги опришків. Проти Мухи було направлено ціле військо галицьких шляхтичів, але перемогти його не вдалося. Тільки пізніше, в повній відповідності з мотивом, що постійно повторюється в легендах про опришків, він був зраджений коханкою, взятий в полон і замучений у Кракові.

Люди, що втекли в гори від панського гноблення, від чуми або війни, дизертири із різних армій, наймані вояки, яким не виплатили жалування, і, звичайно, злочинці, що рятувалися від диби і шибениці,— ось із кого складаються ватаги карпатських опришків. Вони спустошують і спалюють панські садиби, винищують панів та багатих євреїв, мстять, грабують і вбивають купців, від усіх спійманих вимагають відкупне, вербуються у війська різних магнатів, а деколи виступають як дійсно революційно-військова сила, як це було у середині сімнадцятого століття за повстання Богдана Хмельницького проти польської шляхти. Так було впродовж усього шістнадцятого і сімнадцятого століть. Опришківство, таким чином, стає для підкарпатського краю характерним явищем.

Але найбільшої слави воно досягло в середині вісімнадцятого століття. Цей період найжорстокішої експлуатації селянства, і разом з тим це період найглибших політичних криз у Польщі, Угорщині та Румунії. У Польщі закінчилася міжусобна війна між Августом II і Станіславом Лещинським, і за влади Августа III запанувала анархія; в Угорщині догорає повстання Ференца II Ракоці, а друга турецька війна і збройна боротьба Карла VI за престол викликає в країні нові безпорядки: Румунія після війни з Росією охоплена бунтами. Оскільки війни поїдають багато грошей і людей, економічний і фізичний гніт селян стає нестерпним. У цей час Карпати з обох боків наводняють опришки. Вже тоді зріють соціальні і моральні передумови повстання проти польської шляхти, «різні» 1768 року — одного з найстрашніших вибухів народ-

ного гніву — в якій за короткий час було вбито двісті тисяч панів і їхніх прислужників, багатих євреїв і римсько-католицьких священиків. У цей період формується також дух *Олекси Довбуша*, народного героя, найбільш правдоподібного й історично реального Яношика Полонинських Карпат, котрого й посьогодні прославляють у багаточисленних легендах, переказах і піснях.

Про справжнього Олексу Довбуша, або Довбоша, Добоша, або Довбущука, у нас є досить точних відомостей із протоколів станіславського суду, де, власне вже не судили його самого, але де велися криваві слідства над членами його ватаги і його наступниками. Карпатським месникам, а з-поміж них і Олексі Довбушу, присвятив статтю «Опришки» доктор Юліан Целевич, вона надрукована в XIX томі «Руської історичної бібліотеки» (Львів, 1897), й історичні дати для цього нарису вибрані із неї.

Олекса Довбуш, син печеніжинського кріпака, рано став опришком і вже в 1738 році очолює групу «чорних хлопців». Він спустошує і спалює дворянські садиби, вбиває і грабує шляхтичів, багатих євреїв і купців. Селян не чіпає, але деколи вбиває і їх або підпалює їхні будинки, чи то з помсти, чи за за відмову підкорятися його наказам, нищить, буває, й цілі села, мешканці яких дозволили собі завербуватися в загони «смоляків», або «пушкарів», котрі полювали за ним. Спочатку Довбуш займається розбоєм разом зі своїм братом Іваном, але вже весною 1739 року, у ніч на страстну суботу в рідному селі між ними виникла п'яна бійка, під час якої Олексу так сильно поранено в ногу, що залишився кульгавим до смерті; ця подробиця часто згадується в переказах про нього. Цей випадок, коли обидва брати, п'яні до безтями, лежали в корчмі, в певній мірі пояснює нам, чому Олекса Довбуш, який ніколи не керував ватагою, більшою за тридцять чоловік, міг у трьох державах грабувати і сіяти страх на протязі цілих семи років (це число також часто повторюється в легендах про нього). Саме в той час через Печеніжин проїздив панський підстароста Рушель, і коли єврейка — господарка корчми сказала йому, в якому безпомічному стані перебувають обидва опришки, що їх могла би зв'язати і мала дитина, Рушель відповів їй: «Навіщо мені зв'язувати їх? Вони нічого поганого не зробили». Панський служитель Рушель, як показують інші судові протоколи, був підкуплений Довбушем. Після тої пригоди брати розійшлися. Олекса залишився на Покутті і на Гуцульщині, а Іван направився до бойків на галицькі косороги, де й помер. Перед смертю він заповів церкві свій опришківський ніж, на рукоятці якого з одного боку було вирі-

зано: «Іван Довбущук, славний опришок з гір, полишив перед смертю цей ніж церкві в Б'єнашках»,— а з другого: «Цим ножем Довбущук убив своєю рукою...» — ім'я прочитати неможливо.

Архіви міста Станіслава дають інформацію про двадцять сім кримінальних злочинів Олекси Довбуша, котрі він устиг вчинити за два роки опришкування, цебто до 1740 року. Це, з незначними відмінностями, одне й те саме: убивства, підпали, набіги на садиби, грабування. Сила Довбушева не зростає, чисельність його загону залишається незмінною. Є очевидним, що вищих, політичних чи соціальних, цілей він перед собою не ставить. Це користолюбець. І месник. Проте за соціальні образи, котрі завдав його клас, Довбуш мстить і без корисних намірів і розправляється також із найблагороднішими спонукань, коли особисто його ніхто не скривдив.

У літописах львівських бернардинів описано випадок, який стосується нападу в травні 1744 року на помістя Борщово неподалік від містечка Бучач, яке належало панові Костянтинові Злотницькому. Довбуш палив пану Злотницькому руки, кидав йому на тіло під одежу розпалені вуглини і відмовився від запропонованого йому викупу: «Я прийшов не за грішми, а по твою душу, щоби ти більше не мучив людей». Він убив пана, його дружину і малолітнього сина. В кінці самі львівські монахи зазначають, що Злотницький був жорстоким паном і знищив багато людей.

Але в характері Довбуша є і певна природна чутливість людини, яка, на перший погляд, здається несумісною з жорстокістю його ремесла, з примітивністю його соціальної місії. Ось ще один епізод, зазначений у протоколі станіславського суду: «Польський полковник Пшелуський, переслідуючи Довбуша, завів загін «смоляків» далеко в гори. Довбуш влаштував їм пастку. Але коли опришки вибрали собі по одній жертві, добре прицілились, Довбуш дав знак не стріляти в переслідувачів, «тому що у кожного з них є жона і діти». А польський поет Франтішек Карпінський розповідає у своїй автобіографії про випадок, який стався при його народженні, в жовтні 1741 року. Батько поета, Анджей, діставши повідомлення, що на нього йде Довбуш із дванадцятьма хлопцями, похапцем зібрав свої цінності і втік до лісу. Дружину, що саме корчилася в родових потугах, покинув із повивальною бабкою вдома. Тікаючи, лише наказав, щоби Довбуша почастували хлібом, сиром і горілкою. Опришки прийшли через годину після народження хлопчика. Породілля від страху не могла промовити й слова, але бабка взяла на руки немовля і мовила: «Він народився годину тому. Пам'ятайте про бога,

про хвору жінку і дитинку». Довбуш дав бабці декілька талярів, прийняв разом з хлопцями частування і не взяв з хати нічого, а лише попросив матір, щоби дитинці дала його ім'я— Олекса. Це побажання не було виконане.

Про страх, який Довбуш наводив на польську шляхту, свідчить грамота тернопільського коронного гетьмана, в якій він погрожував знищенням усіх сіл, котрі б подавали допомогу опришкові, це ж саме засвідчує й засідання сейму Галичини від 10 вересня 1743 року, на якому було висловлено подяку гетьманові за організацію ополчення для боротьби з Довбушем і закликано його і в майбутньому припиняти злочинні дії тої «зухвалої змії». Проти тридцяти чоловік Довбушевої ватаги було направлено з Галичини більш як двохтисячний загін «смоляків» і гармашів, яким командував полковник Пшелуський, переслідувала Довбуша і угорська влада. Багато його опришків було вбито або захоплено в полон, і катували їх ще жахливіше, ніж вони раніше мучили свої жертви; пекли свічками і розпеченим залізом, вбивали їм у тіло цвяхи, перед стратою відтинали кінцівки — і все це було звичайним проявом панської помсти. Але Довбуш навчився обережності. Він постійно переходив із одного місця на інше, являвся то в районі Чорних гір на Прикарпатті, то на угорській рівнині, то в Польщі, то в Румунії. Навіть найближчим друзям ніколи не говорив, де ночуватиме, де зимуватиме. У 1744-му, за рік перед смертю, він провів зиму в Угорських Карпатах, де у прикарпатських селах вербував у свою ватагу нових «чорних хлопців», і настільки вважав себе в безпеці, що переселив у Ясіня навіть свою дружину. Але й тут його переслідувала угорська влада, і він утік.

Довбуш загинув 24 серпня 1745 року в селі Космачі. Через зраду коханки! Коли він йшов добувати Кутський замок і по дорозі зупинився в неї. Так за старими переказами співається у піснях і оповідається у легендах. Але це сталося інакше. Космацький селянин Степан Дзвінка після смерті своєї першої дружини відмовився повернути батькові померлої її посаг, і той звернувся за допомогою до Довбуша. Олекса відправився в село Космач, щоб, коли треба буде, повернути посаг силою. Смерть Довбуша докладно описана в протоколах допиту Степана Дзвінки, а деталі доповнені на допиті Василя Баюрака, що був членом ватаги Довбуша, а після його смерті — отаманом, а через дев'ять років був схоплений, закатований і страчений у Станіславі.

Олекса із хлопцями прибули у Космач уночі. Дзвінкова дружина та мати не захотіли впустити його в хату — тому, мовляв, що не знають його, а Степана нема вдома. Але той

був попереджений і, ледве завбачивши у вікно Довбуша, сховався на горищі з рушницею напоготові. Довбуш почав бити колом у двері, трохи наліг і вломився у сіни. В ту мить Дзвінка вистрілив і потрапив Довбушу в спину. У метушні, що зчинилася, господарям хати вдалося втекти. Довбуш лежав на землі, а над ним схилилися хлопці. Ватажок був важко поранений. Він наказав підпалити Дзвінкову хату (та цього не сталося, певно, через те, що підвело кресало) і спробував з хлопцями йти до лісу. Але скоро знесилів, і двоє із хлопців, Баюрак і Орфенюк, понесли його на руках. Але й це тривало недовго. З інших джерел відомо, як поступали з пораненим товаришем опришки, які завжди поспішали, бо їхні життя і доля ватаги постійно були в небезпеці: відносили його у схованку, прикривали ялиновими гілками, залишали йому трохи горілки, тютюну і прощалися з ним. Те ж саме вони зробили і з Довбушем. Прощаючись, Олекса подарував свою рушницю Баюраку, а пістоль Орфенюку.

Степан Дзвінка із родиною всю ніч ховався у високій траві. На світанні підняв усе село, зібрав людей. Священики теж пішли за ним і подалися по слідах Довбуша. Його найшли ще живим, зодягнений був у просмолену, просочену жиром сорочку (пастухи в горах ще й тепер так обробляють сорочки, щоби захистити себе від комашні та від дощу) і прикритий гілками. Дзвінка спитав Довбуша, хто намовив опришка напасти на його хату. «Хіба не все одно,— відповів Довбуш.— Така смерть мені судилася». Священики запропонували висповідатися і прийняти причастя. Олекса відмовився: «Я сповідався і прийняв причастя ще тоді, коли ступив на цей шлях». Намагалися випитати в нього, де закопав свої скарби. «На полонинах, у Чорних горах. Те місце знає бог та я. Користь від моїх скарбів буде землі, а не людям». Його донесли до Космача, де він і помер. Мав при собі небагато грошей, золотий хрестик, здобутий колись у Богородчанському замкові, і срібну порохівницю, що раніше належала пану Злотницькому. Ті речі щезли. Тіло мертвого Довбуша поклали на віз і стали возити від села до села, потім виставили напоказ у Коломийській ратуші, а повідомлення про смерть Довбуша зачитували у всіх селах. Степан Дзвінка у винагороду дістав звільнення від кріпацтва, а воєвода Яблонський звільнив його від усіх податків і чиншів.

Така справжня доля ватажка опришків Олекси Довбуша.

Проте по його смерті опришківщина в Карпатах не припинилася, в архівних документах ми знаходимо довгий список опришків, аж до девятнадцятого століття. Опришківство, навпаки, стає більш організованим. Прикладом може бути ватага

Івана *Бойчука,* заможного селянина, побратима Довбуша і Баюрака, який заради грошей не вбивав, нападав тільки на панські садиби, грабував іноземних купців і брав відкупні, ця ватага була організована на військовий зразок, очолювалась старшинами з точно визначеними функціями: бойовики, постачальники, скарбники, і всі важливі справи в ній розв'язувалися голосуванням, і це переходило межу звичайного опришківства і наближалося до того рівня, коли ватажок ставав революційним вождем, а ватага — революційною організацією.

У Карпатах і прилеглих до них долинах з'являються і єврейські опришки, дії котрих такі ж жорстокі, як і всіх інших. У 1837 році був виданий наказ про арешт ватаги Мойші Янкеля Рейзнера, який мав прізвисько Шварцнер, або Пуцлик, Сруля Менделя Шора, Герша Мендона і Берла Леви, за прізвиськом Левер. Адже євреї теж змовлялися з усіма опришківськими отаманами минувшини (з Довбушем також), і саме вони були тими, котрі направляли опришків на багатіїв свого народу і шукали їм нагоди для пограбування. Легенди про єврейських опришків живуть по обидві сторони Карпат ще й досі.

Мабуть, доцільно буде згадати ще про смерть Василя Баюрака — довбушевого побратима, а саме про подробиці його страти, які по-різному висвітлюються і повторюються в легендах про опришків та в піснях про них. Про нього пише поет Карпінський, той самий, при народженні якого стояв Олекса Довбуш. У своїй автобіографії він розповідає: «Страта, котру в ті часи я вперше побачив і яка сильно подіяла на мене, проходила в Станіславі. Був страчений опришок за прізвищем Баюрак, один із дванадцяти Довбушевих хлопців, котрий по смерті Довбуша був обраний отаманом ватаги. Той, ідучи до місця страти, попросив дати йому вівчарську сопілку, яка була любимим інструментом горян, і почав вигравати на ній сумні верховинські думи». Спочатку Баюракові відрубали по лікті руки, після тою ж сокирою відтяли голову (очевидно, на згадку про вірменського купця, з яким те ж саме вчинила колись ватага Баюрака), мертве тіло четвертували, а кінцівки й голову повісили на шибениці.

Народ любить своїх героїв. І люди по обидва боки Карпат ще й сьогодні згадують свого Довбуша (так говорять на Підкарпатті).

«Він страчував за людську кривду». «Був жорстоким до панів, а до простих людей милосердним і ласкавим».— «У багатих брав, а бідним давав» — «Поки він жив, пани його бо-

ялися,— м'якшими були, і бідному люду легше було».— «Появиться ще на світі новий Довбуш».

Це вже не той Олекса Довбуш, який був насправді. Це легенда. Або краще сказати: глибоке зітхання про легенду.

Легенд про Довбуша багато. Народ пов'язує з його іменем гори, села, замки, одинокі дерева і кам'яні брили. Він убив чорта, який насміхався з господа бога, і бог зробив його найсильнішим серед людей і невразливим. Убити його могла тільки срібна (або скляна) куля, над котрою дванадцять священиків відправили дванадцять служб, при цьому вона була схована у зерні ярової пшениці, яка освячувалася під час богослужіння. Він нападав на замки, карав жорстоких панів, роздавав мішками дукати, повертав бідним людям заклади від єврейських лихварів, громив війська. На горі Кедроватій у нього був кам'яний трон, з котрого давав наказ людям, і там же закопав скарби, які, коли б хтось знайшов їх, засліпили би світ. Зрадила його коханка, ім'я якої Дзвінка (в легенді уже забуто, що Дзвінка — це прізвище, а не хресне ім'я), вона, дев'ять разів присягнувшись мовчати, вивідала від нього тайну срібної кулі. Могила його загубилася десь між скелями Кедроватої, і коли тіні її сягає перший промінчик весняного сонця і торкається серця Довбуша, у світі наступає великодня неділя. Але прийде час, і появиться новий Довбуш. Перед смертю Олекса глибоко закопав у землю свій мушкет, і він кожного року піднімається трішки ближче до поверхні землі, і коли весь покажеться, тоді це і станеться.

Про Довбушеву смерть збереглася також народна балада. Сувора і гарна, жорстока і ніжна, мов гори Карпатські.

Балада виникла, мабуть, у той час, коли спогади про дійсного Олексу Довбуша були ще живі у пам'яті народу. Звичайно, ця балада теж розповідає про коханку опришка і про вивідану таємницю срібної кулі, продовжуючи тим самим стару традицію, і стверджує, що не годиться чоловікові, коли він чогось прагне у світі, зв'язуватися із тим чортівським зрадливим плем'ям, проте смерть Довбуша, про яку нам добре відомо із допитів Степана Дзвінки і Василя Баюрака, балада подає на диво точно. Вона знає всі назви місць, знає про Степана Дзвінку і не плутає хресне ім'я із прізвищем. Їй відомо і про подробиці. Знає час нападу на хату Дзвінки, про виламані двері, про напрям Дзвінкового пострілу, про наказ Довбуша підпалити хату, про двох хлопців, що несли пораненого (правда, імена подає інші, але, можливо, що це лише прізвиська Баюрака і Орфенюка), згадує і ялинові гілки, яки-

ми накритий був Довбуш. Лишень одного не хоче знати — як насміхалися над тілом Довбуша, як возили його труп від села до села на оглядини, як виставили про людське око в Коломийській ратуші, що так добре обізнаний автор, чи то автори, знати мусив, бо про це було відомо усьому широкому краю. Ба, а в пісні того і близько немає. Вона милостива до мертвого тіла Довбуша і не допускає, щоби в баладі сталося те, що сталося в дійсності. Бо вона знає, як то мало би бути, хоч того й не було. А це вже стилістика і мистецтво.

Пісня про смерть Довбуша співається по обидва боки Карпат і донині. Автор цих нарисів подає її у тому звучанні, якому запозичив її для свого роману «Камінна душа» письменник Гнат Хоткевич.

Попід Бескид зелененький
Ходить Довбуш молоденький...
На піженьку налігав.
Топірцем си підпирав,
На легінці покликає.

— Ой ви, хлопці, ба й молодці!
Набивайте по стрівбочці,
Та будемо раду мати,
Де підемо розбивати,
Щоби Кути не минути,
До Косова повернути!..

Тепер, хлопці, ідім спати,
Бо маємо рано встати.
Та вставайте всі раненько,
Убирайтеся борзенько
У постоли шкіряні,
У волоки шовкові...

Гей ви, хлопці, ба й молодці!
Ідім, браття, разом в гості,
Бо я іду до милої.
Ба й до жінки Дзвінкової.

Ідім, браття, всі за мною,
Та й угори, та й скалою.
Ой же бігом, хлопці, бігом —
Западають стежки снігом.

— Олексику, батьку наш!
Не ідім ми в той Космач.
Дивний нам сон снив на вас,
Що там зрада жде на нас.
Ми-бо тілько вже гуляли,
А пригоди не зазнали.
Тепер вона є над нами,
молодими легінями.

— Хлопці мой молодії,
Які ж бо ви безумнії!
Я зрадниці не боюся,
Я де схочу добудуся.
А ви, хлопці, уважайте,
По дві кулі набивайте;
Будьте усі під горою,
Під високою скалою,
А я піду запитати —
Чи всім дасть нам вечеряти.

Прийшов Довбуш під віконце,
А в віконце грів сонце...
— Ци спиш, кумо, ци ти чуєш?
Ци вечерю нам готуєш?

— Ой я не сп'ю та все чую,
Вечероньку я готую.
Вечеря та славна буде,
Усім людям дивно буде.

— Ци спиш серце, ци ти чуєш,
Чи Добуша започуєш?

— Ой я не сплю та все чую,
Розбійника не зночую.
А Штефана нема дома,
Та й вечеря не готова.

— Ци будеш сама втворяти,
Чи кажеш я добувати?

— Не кажуся добувати
Та не піду й отворяти.

— Пускай, суко, враз до хати,
Щоб дверей не виваляти!

— Ще б сім років сил кохати,
Аби мої замки знати.
В мене замки сталеній,
А дверечка кедровій,
А оконці золотій,
А ключики срібеній.

— Не поможуть замки твої,
Як підложу плечі свої!

Добувш двері добував,
Штефан пушку набиває.
Єв си Добуш добувати,
Єли замки відлітати,
Єли двері попускати...

— Не з моєї, душко, волі
Є й сам Штефан у коморі,
А в коморі, ба й на горі...

Лишень Добуш двері вхилив —
Штефан Дзвінка з поду стрілив,
Добушеві в серце вцілив...

Не так в серце — в праве плече,
А з лівого кровця тече...

— Ой Штефане ти Дзвінчуку,
Ой звів-с ня через суку!

— Було тілько не гуляти,
Суці правду не казати,
Бо у суки тілько віри,
Єк на бистій воді піни...

— А то файно ти си вдало —
Коби хлопці за то знали!
На мак би тя порубали,
Жінку твою постріляли.

Та кричав би-м — не докричу,
Та свистав би-м — не досвисну.
Ой як крикнув — та й докрикнув,
Ой як свиснув — та й досвиснув.
Фітькнув Добуш в білі пальці —
Збіглись хлопці, як баранці.

— Де ж ви, хлопці, забавили —
Смерті мої не виділи?..

— Олексику, батьку наш,
Чом не слухав же ти нас?
Ой куда ми не бували,
То ми зради не видали;
Тепер зрада та й над нами,
Молодими легінями.

Добушу ж ти, Добущуку,
Чом же-с не вбив оту суку?

— Як же я її вбити мав,
Як я щиро її кохав?
Підіть ви її запитати —
Ци буде мнє ще кохати?

— Якби-м тебе не любила,
То би-м біло не ходила.
Я ж би-м не ходила,
Сріблом-злотом не дзвонила.

— Приближіться, хлопці, д'мені...
Ой як же тяженко мені...
Ой ви, хлопці, йо ви мої...
Веріт мене з хати тої.
Ти, Іване, ба й Рахівський,
Бери мене по-легіньськи,
Положи мя ту під бука —
Буде ту нам всім розлука.

— Олексику, батьку наш!
Порадь же ти тепер нас:
А чи суку порубати,
А чи її постріляти?

— Найте, хлопці, не рубайте,
Найте, хлопці, не стріляйте:
Вна дев'ять раз побожила,
Свою душу погубила.
Однако мні в землі гнити —
Єї душа ме бідити.
Лиш сю хату запаліте,
Цесе місце загубіте,
Одпак суки не киніте.

— Олексику, батьку наш!
Порадь же ти тепер нас.
Як вірлята без вірлонька,—
— Так ми, бідні, без татонька.
Як нам, батьку, вже гуляти,
Як нам замки добувати
Та і де нам пробувати,

Красний вік свій вікувати?
Ци нам іти в Угорщину,
Ци нам іти в Волощину!

— Не йдіт, хлопці, розбивати,
А йдіт, хлопці, газдувати;
Сріблом-злотом поділіться,
Чесно, файно розійдіться.
І топірці занехайте,
Людську кровцю не зливайте:
Людська кровця не водиця,

Проливати не годиться.
Розбивати не будете,
Бо способу не знаєте,
Розійдіться по світочку —
Не маєте проводочку.

Мене ж, хлопці, ви, молодці,
Візьміть борше на топорці...
Беріт мене на топори,
Занесіт мя в Чорні гори,

Де любив-єм усе бути,
Відки йдучи спочинути,
Там би мені вже й гинути...

Несіт мене в Кидровату:
Ой там стає дві єлиці —
То дві мої ба й сестриці,
Стоє там два євірчики —
То ди мої два браччики...
Беріт же мня на топори,
Несіт же мня в Чорні гори.

В Чорні горя занесіт мня,
На дробен мак посічіт мня,
Ялиночку прирубайте,
Моє тіло прикривайте —
Най ляхи ся не збиткують,
Моє тіло не чвертують.

Олекса Довбуш був останнім *великим* опришком Полонинських Карпат.

Він мав багато послідовників, але майже ніхто з них не заплідннв народну фантазію, і всі вони зникли, не залишивши ні сліду, ні відголосу.

У Колочаві, історією якої я найбільше цікавився, живі згадки ще про двох опришків, але ці спогади, як мені здається, дуже непевні, в них не можна покластися ні на факти, ні на імена, вже не кажучи про історичні події. Це згадка про єврейського опришка Хаїма *Пинтю,* котрий оббирав багатих євреїв, а щоби вирвати від них признання, де вони ховають гроші, прикладав їм до тіла розпечені монети, і котрому євреї, повалнвши вночі колибу, в якій він спав на горі Квасовці, крізь ялинові гілки прокололи його тіло затесаними кілками. Пам'ятають тут і про Йосипа *Полянського,* того, який суботніми вечорами крізь освітлені свічками вікна стріляв у євреїв, що схилилися над білими хлібинами і рибою шабесової вечері, якого не змогли перемогти дванадцятеро висланих проти нього молодиків і який, коли його вже в кайданах вели вояки, волочив за собою, як мітлу, хлопця із села Кричова, до якого був прикутий, і співав:

Ведуть мене жандарики,
В дівки серце в'яне.
Коли вродить мені сина,
Най за мене стане!

Але все це дрібнота, так би мовити, місцеві опришки, і скромна слава про них не поширилася за межі села.

Останнім опришком Полонинських Карпат був *Микола Шугай.* І я насмілююся стверджувати, що він не тільки останній опришок минувшини, але й взагалі останній у цих краях. Бо умови для такого героїчного ремесла зникають на-

віть тут, і хоч мало змінилися праліси, де, як колись, можна зустріти оленя або рись, побачити орлині і воронячі гнізда, і хоч незмінними лишаються провалля і скельні лісові ущелини з ведмежими барлогами, проте змінюються умови життя людей, а з ними — і їхнє мислення. На Прикарпатті навряд чи ще народиться опришок. Опришок поєднує в собі звичайне користолюбство і народне верховодство. І тому в майбутньому Підкарпаття народжуватиме або грабіжників, або народних вождів.

Про Миколу Шугая я написав книжку. Після її видання в підкарпатській періодиці появилося декілька «Анти-Шугаїв», які написні у формі художнього твору, спогадів або полеміки, а в чеських і в місцевих газетах багато гнівних статей. Те, що міністерству було запропоновано заборонити мою книгу і вилучити її з книжкової торгівлі, а коли цього не сталося, то, у крайньому разі, не дозволяти її читання в середніх школах, і те, що український переклад книжки було конфісковано,— це все поза рамками літератури, але тим, хто діяв за принципом: боротися проти літератури літературою і проти друкованого слова друкованим словом, хоча б в якійсь мірі треба віддати належне за добрі наміри. Люди, від яких марно вимагати, щоб вони признали яку-небудь іншу правду, крім своєї, важко переносять неправду (свою) і в літературі... Тому всі оті напівосвічені офіційні журналісти, в чиї добрі наміри я, звичайно, не вірю, і всі оті щиросердно обурені жандарми, лісники, і як мені здається, навіть один із убивць Миколи Шугая, котрий продиктував комусь свою статтю, намагаються звинуватити мене у брехні, посилаючись на два такі «докази»: по-перше, що Микола Шугай — це брутальний бандит і що Микола Шугай ніколи не був на фронті, а я, між тим, побічно заперечую перше, прославляючи вбивцю, а отже, виховую у дусі злочинності, завдаю шкоди жандармській честі і беру на себе відповідальність за життя жандармів, а щодо другого «доказу», то я засвідчую протилежне, змальовуючи Миколу, коли він згадує пережите на фронті. Мають правду: Микола справді був з точки зору закону бандитом, і напади на подорожуючих рекомендувати молоді особливо не можна. Микола і справді в окопах ніколи не був і це всього-на-всього побудована за народною легендою вигадка, яку я використав, щоб полегшити собі поєднання легенди з дійсністю. Але в іншому зовнішня сторона життя справжнього Шугая виглядала так або майже так, як я її описав.

Його батько, Петро Шугай, лісоруб, бідний селянин, колишній браконьєр, що полював на оленів і ведмедів у державних лісах, ще й тепер міцний чоловік і чудовий стрілець,

котрий любить, коли він при грошах, що, на жаль, рідко буває, випити трохи мандри («Де б я тепер міг жити без випивки?») і донині не може згадувати про сина без дрожу у голосі. Микола був здоровим, загартованим і неписьменним гірським хлопцем, яких ще сьогодні на Верховині тисячі. Був трохи пастухом, трохи лісорубом і трішки браконьєром. У 1917 році його призвали на військову службу. Але далі свого 85-го полка в Дерматах, що в Угорщині, він не дістався, утік звідти, як це часто роблять сільські хлопці — з відрази до муштри, зі страху перед окопами, із-за туги за горами, із-за коханої дівчини. Але колочавський жандармський вахмістр Ленард Бела вислідив його в Сухарському лісі, обманом зловив і відправив назад у полк. Микола втік удруге, з новим запасом патронів. Але на цей раз справа повернулася на гірше. Бо під час погоні в Сухарському лісі у сільського хлопчину на цей раз стріляли, і він, не бажаючи за безцінь віддавати своє життя, теж стріляв і, коли двох із Ленардових жандармів убив, то вирішив, що пропав назавжди, тому що ніколи вже не зможе повернутися додому. Може, приблизно так,— лише трохи іншою була уніформа у переслідувачів — починав у давньому-прадавньому минулому свое розбійницьке життя який-небудь із його попередників.

Але час, який поставив Миколу Шугая поза законом, минув. Здавалося, що сама історія потурбувалася про те, щоб усе було забуто, втратило значення і Микола міг повернутися в рідну домівку. Війна закінчилася, представник угорської влади Ленард Бела втік разом із своїм загоном, у селі з'явилися румуни, потім чехи, і ті, й другі дивилися крізь пальці на здійснені під час війни злочини, принаймні, не збиралися приділяти їм особливу увагу. Микола повернувся, одружився на своїй коханій Ержіці Драчовій і півтора року жив мирним життям селянина і молодого чоловіка, у всякому разі, ніщо не засвідчує, що було це не так. Проте надії на повернення старих, довоєнних часів не оправдалися, в хаті було з'їдено все до останньої зернини кукурудзи, і настало злидарство — ще більш жорстоке, ніж за війни. Верховинці не із тих, хто, лежачи в ліжку, перебирає чотки і покірно дочікується смерті. Й Микола за час перебування в лісі переконався, що вмирати з голоду нема необхідності. 16 липня 1920 року він та його приятель Василь Кривляк подалися на полонину Довгі Груні: налякавши стрільбою вівчарів, уночі вкрали з колиби бочечку бринзи і бочечку овечого сиру-урди. Та, хоч під час пограбування нижня частина лиця була закрита хусткою, його впізнали і через два дні заарештували на полонині. Захищаючи свою волю, він чинив опір

жандармам, і відправити арештованого у Волове відразу не вдалося, тому його скрутили й мотузками прив'язали в службовому приміщенні до швейної машинки пані вахмістрової. Дружина Шугая, Ержіка, носила йому туди їжу. На третій день він зник. Пізніше, даючи показання дивізійному суду в Ужгороді у справі, порушеній проти жандарма допоміжного загону, котрий того дня охороняв Шугая. Ержіка зізналася, що продала всю свою худобу і підкупила жандарма за тридцять тисяч крон. Жандарм отримав дисциплінарне покарання і був звільнений від служби, але 25 березня 1925 року на судовому розгляді був відпущений за відсутністю доказів. Ержіці суд не повірив.

Звичайно, ціна свободи, за яку Микола мусив би заплатити, щоб повернутися додому, тепер була дуже високою, але такою ціною ще міг повернутися. Проте він відмовився платити таку велику суму, і залишився в сухароьких лісах. Трохи згодом неподалік від рідної хати Микола убив жандарма, який у ранковому тумані стріляв у Ержіку, бо прийняв її за переодягненого в жінку Миколу, і став винуватцем того, що під час втечі в молодої жінки почалися передчасні пологи. Тепер Миколі не лишалося нічого іншого, як стати справжнім розбійником. Він зібрав ватагу з певною кількістю членів — наскільки відомо автору цих нарисів, їх було одинадцять — нападав на пошту, що йшла із Волового, на вози, що направлялися до Хуста на ярмарок, і на окремих прохожих. Але тому, що слава про сміливість Шугая ходила ще в часи війни, і тому, що його боротьба проти нових чеських панів бідним людям була до вподоби, і тому, що, знаючи добре округу, він нападав тільки на багатих, а бідноту не чіпав, і тому, що значну долю награбованого врешті-решт роздавав, коли ніби платив, чи то за дрібні послуги, чи то заради власного задоволення,— населення ставилося до опришка прихильно і його підтримувало. Слава про нього росла, і йому стали приписувати соціальні задуми, котрих насправді у нього ніколи не було, легенди про нього ходили не лише в Колочаві та її околицях, де Шугая добре знали, а й далеко від села. Так, у Хусті, в шістдесяти восьми кілометрах від Колочави, робітники, що будували дамби на Тисі, оголосили загальний страйк і рушили в місто, несучи жердину з написом: «Слава Миколі Шугаю! Шугай поведе нас!» Можливо, що в той час, при тодішніх умовах Шугай міг би відіграти справжню революційну роль, проте нічого такого не сталося, і події у Хусті — єдиний відомий авторові випадок, коли Микола, сам того не знаючи, більш активно подіяв на суспільне життя, ніж звичайним розподілом награбованого добра. Почалася боротьба

жандармів, представників молодої державної влади, з опришком. Боротьба по-справжньому жорстока. Загін жандармів, розлючених невдачами і втратою своїх товаришів, що гасав по довколишніх горах, весь час посилювався, і в травні 1921 року жандармерія Колочави вже нараховувала сорок чоловік. Силу-силенну людей було арештовано. Багатьох покатовано. Старий Петро Шугай відвіз родину і худобу в гори, а сам утік до Румунії. Хата його була спалена. Згоріла і садиба Миколиного тестя Івана Драча, а в Ужгородському дивізійному суді три свідки доводили, що підпали зробили жандарми, а один свідок стверджував, що бачив це на власні очі. Проте суд їм не повірив і слідство проти жандармів припинив.

Гнаний з місця на місце, Микола, для якого всі дороги до повернення назад або до втечі були відрізані, якого вірна смерть підстерігала на кожному кроці, і він міг відкуплятися від неї на якийсь тиждень тільки тим, що приносив їй у жертву інших,— цей Микола в околицях Колочави врядував більше року. Страх перед Шугаєм досягнув найвищої межі за кілька місяців до його смерті, навесні 1921 року, коли, рятуючись від жандармів, утік до нього в ліс його п'ятнадцятирічний брат Юра, ще зовсім дитина (так визначає його вік батько, але службові папери зазначають про хлопця років шістнадцяти-вісімнадцяти). Тоді, при нічному нальоті на схованку Шугаїв, які спали в стогу сіна на полонині, коли брати врятувалися тільки дякуючи сміливості Ержіки, яка попередила їх, Микола важко поранив одного жандарма. А на возі, що стрімко віддалявся від Шугаїв, без будь-якої потреби був застрелений один єврей, у своїй книзі я дав йому ім'я Мейслер. Згоріла хата їхнього старого приятеля Дербака-Дербачка, який доносив на братів жандармам. Пізніше Микола вбив жандарма, нібито коханця Ержіки (так, у всякому разі, вона запевняла, так з її слів записано в протоколі). На полонині був, нарешті, застрелений зрадник Дербак-Дербачак. Цей злочин братів був останнім. Через два дні вони самі були вбиті у Сухарському лісі. Троє їхніх дружків із різних причин, серед яких не останньою була надія на власну безкарність і на обіцяну винагороду, зарубали Шугаїв сокирами. Це сталося 16 серпня 1921 року, Миколі тоді пішов 23-й рік.

Дізнавшись уночі від трьох убивць про подію, жандарми на чолі із старшим вахмістром відправилися в ліс до трупів і порешетили їх кулями. Вони не бажали по таких довгих зусиллях і стількох труднощах віддавати кому-небудь славу героїв, що знешкодили Шугая.

Старшому колочавському вахмістру, який розіслав у вищі інстанції телеграми про те, що обидва Шугаї убиті при перестрілці з його ватагою і семи жандармами, які розіграли нічний бій, ужгородський військовий прокурор висунув обвинувачення в поданні фальшивого рапорту про застосування зброї. Але пізніше папери були передані в окружне жандармське управління, і воно наклало дисциплінарне стягнення лише на старшого вахмістра. Троє вбивць братів Шугаїв, після майже одинадцятимісячного слідства, 3 липня 1922 року були звільнені, на остаточному судовому розгляді справи у Хусті з них було знято обвинувачення в убивстві і пограбуванні мертвих на шість тисяч шістсот крон, оскільки суд взяв до уваги показання, що вони мали причину боятися Шугаїв і діяли з метою самозахисту, що через свою неосвіченість не розуміли різниці між гідним винагороди «знешкодженням» злочинця й убивством, а шість тисяч шістсот крон залишили собі помилково, ніби з дозволу жандармерії. Звичайно, вбивство є вбивством, але правда і те, що Шугай був Шугаєм. Винагороду в три тисячі крон, яку обіцяли за вміймання братів, ніхто не одержав, і тридцять тисяч крон, про які йшла мова в невизначених і ні до чого не зобов'язуючих обіцянках єврейським общинам, також, зрозуміло, нікому не дісталися.

Збереглася фотографія обох братів. Ніби мисливський оленячий трофей, лежать навхрест один на одному, а зверху на них два карабіни і табличка з написом: «Кінець Шугая. 16.8.1921 року». Ще була зроблена спроба зфотографувати Миколу після розтину його трупа. Але оскільки день випав дощовий, знімок вийшов зовсім нечіткий і, крім Шугаєвих нутрощів на ньому майже нічого не видно. Фотографію з мретвими братами Шугаями намічалося пустити у продаж, але це було врешті заборонено і весь тираж конфісковано.

Такі скупі факти життя опришка. Його вчинки, між ними й кримінальні, ймовірно, ніколи не можна буде з достовірністю визначити, тому що він не притягався до суду, а отже, проти нього не було зібрано матеріал. Людина, яка цікавиться біографією Шугая, змушена опиратися на пам'ять і відвертість людей, дещо може знайти в протоколах Хустського окружного суду, де судили деяких його співучасників, і в документах Ужгородського дивізійного суду, перед яким стояло декілька звинувачених жандармів. Особливо важко відповісти на питання, чи вбивав Микола з метою пограбування. Народна традиція, природне правове чуття якої не тільки не забороняє убивство із-за справедливої помсти, а, навпаки, схвалює його, але так само повністю оправдовує убивство при

самозахисті,— не знає нічого більш відразливого, ніж егоїстичне і корисливе вбивство з метою пограбування, і тому легенди про Миколу Шугая його припустити не можуть. Але й автору тих рядків, свідкові, правда, небезсторонньому, здається, що доказово обвинуватити Шугая в подібному злочині було би важко. За час його розбійництва в окрузі було здійснено багато вбивств, винуватців яких так і не було знайдено, і які приписуються Шугаю, але переконливих доказів тому немає, а, навпаки, доведено, що декілька вбивств з метою пограбування було здійснено зимою 1921 року, в час, коли хворий на тиф Шугай лежав у Зворці. Батько Миколи і деякі його друзі стверджують навіть, що злочини останнього періоду життя розбійника, а саме убивство Мейслера і Дербака-Дербачка та підпал хати останнього, здійснив не особисто Микола, а безтямна дитина — Юра.

Шугай не був природним злочинцем. Це був хлопець, якого ще не торкнулася цивілізація, який легко піддавався інстинктивним спонуканням і якого час і умови примусили на власний страх і риск боротися за життя і волю, і, раз зробивши «на власний страх і риск» помилковий крок, він навряд чи міг кінчити інакше.

У Миколи Шугая ніяких не було політичних чи соціальних інтересів, і всі свідчення про це — або вигадка, або хибна думка. Він не був учасником заворушень, що проходили в Колочаві після перевороту, ставився до них байдуже, живучи щасливо зі своєю Ержікою, насолоджувався волею, котра, як здавалося йому, дивом упала з неба. Автор збирав відомості про політичні погляди Шугая, але не виявив нічого, що могло свідчити про них.

Микола Шугай не був великим опришком у соціальному або політичному розумінні. Але він здійснив іншу, справді прекрасну місію опришків і тим зайняв гідне місце поряд із опришками найвидатнішими, поряд із самим Олексом Довбушем — він заплідніш народну фантазію.

Тільки душа русинського народу, що тужить за *своєю* правдою, за *своєю* спрведливістю, зробила з Миколи Шугая великого опришка, особу трагічну, наділивши його всією тією силою і могутністю, яких у неї самої немає, але яких вона так палко прагне. Прислухайтесь: «Ми жадаємо соціальної справедливості, але нам бракує сміливості для повстання, даремно шукаємо того, хто дав би нам її; в бідності ми мріємо про багатство, але ми надто слабі, щоби оволодіти ним, і нікого не знаходимо, хто підніс би нам його, він був сміливий, убивав панів, мстив за людську кривду, він був сильним, у панів брав, а нам, біднякам, давав». Прислухайтесь: «Ми жа-

люгідні і немічні для бою, беззбройні, коли треба оборонятись, і не маємо нічого, крім своїх кулаків, коли треба наступати; він був могутній, броня невразливості захищала його тіло, в руках він тримав страшну зброю, яка била без промаху, бо її цівка була позначена хрестом». Так виглядає легендарний Микола Шугай.

Сказання, легенди, перекази про Миколу Шугая — це суміш недавньої дійсності, знову й знову повторюваних споконвічних легендарних мотивів і чистої художньої творчості. У їхній захопленості не останню роль відіграє те, що вони звертаються до людини, що померла не так вже й давно, вони народжуються, так би мовити, на наших очах, і ми маємо можливість спостерігати за їхнім розвитком, ще чітко розпізнаючи елементи, із котрих вони складаються.

У Колочаві, де всі дорослі добре пам'ятають Шугая, про нього розповідають тільки перекази. Звичайно, перебільшують, прикрашають, малюючи події, які могли би лише виникнути, але в цілому образ опришка не викривляють, і ніколи не відриваються від реальності. В їхніх розповідях йдеться про смерть Шугая від сокир трьох дружків-зрадників, про його щедрість, про дарунки у три і п'ять тисяч, які він вночі встромив у вікно вдови бідняка Мейслера, котрого свавільно застрелив Юра, про напади на пошту і вози з торговцями, про його хоробрість у бою з жандармами, про те (яка радість!), як водив їх за ніс, як відстрілював панських ведмедів та оленів, як посиджував у хустській корчмі з панами, а вони його не впізнавали, як блазнював перед дружиною окружного начальника; про його любов до Ержіки і нічні пильнування, коли чекав її, прикипаючи до стіни хати чи ховаючись у коноплях; і знову про його величезні гроші, про скарби, що їх перед смертю закопав у землю, а місце не звірив навіть найближчим друзям. Але вже у Воловому — до якого від Колочави всього двадцять шість кілометрів — я чув легенду, повторену пізніше у Майдані і Вучковому, що в Миколи була чарівна зелена гіллячка, якою він обмахувався в бою, відганяючи тим від себе кулі жандармів, і вони поверталися назад і влучали у тих, хто їх посилав. У Торуні та Майдані повідають про його чудодійну зброю, на якій викарбувано хрест, яка ніколи не обминала того, у кого була націлена. В Ясінях мені розповідали про чарівну Миколину печеру, в якій повно скарбів, а їх охороняють злі духи, і про те, що пастухи ще й тепер шукають ті скарби, перехрестившись, копають у місцях, де вночі витанцьовують блукаючі вогники, або перевертають валуни, на котрих, як їм здається, можна прочитати якісь позначки. Так переплітається реаль-

ність із фантазією, казка з бувальщиною. І, певне, в середній чи східній частині Підкарпаття, навряд чи знайдеться село, де не було б людини, яка би не пам'ятала Миколу або не вигадувала б, що його бачила або впізнала його хоч він був переодягнений. Легенда росте разом із віддаллю в часі.

А на полонині під Галятином при вечірній ватрі один вівчар розказав мені справжню легенду про Миколу Шугая — майже готовий художній твір, що не вповні вистояний і такий, що вимагає наступної обробки, але загалом цілком довершений. Тут серцевину складає розповідь про Шугаєву невразливість, про його дивовижну влучність і побіжно про те, як він у багатих брав, а бідним давав, мстив панам за несправедливість, про те, що якби він жив на світі, бідним людям жилося би краще. Але тут нема жодного слова про Ержіку і її роман з жандармом, жодного слова про Юру — постать з точки зору соціальної і художньої, безперечно, цікаву, жодного слова про зрадника Дербачка, а існування гілочки навіть рішуче відкинуто. Легенда закінчується розповіддю про смерть Шугая від сокир трьох дружків і, без особливих відхилень від правди, загалом достовірно визначає основні мотиви того вбивства. Але найбільш приваблює початок легенди — в ньому є і філософська глибина. Тут поєднуються — а таке можливе тільки в цьому краї, що живе одночасно у кількох століттях,— з одного боку, реалії зовсім недавні: світова війна, кулемети, дезертирство, самоскалічення, а з другого — мотиви з часів язичества: чарівниці, чаклунки і відьми, чародійні напої і середньовічна жорстокість. Микола Шугай був невразливим. Але звідки в нього невразливість, якщо розповідь про зелену гіллячку — вигадка? А було це ось як: Микола разом з якимось дезертиром ховався за лінією фронту в одної старої росіянки, а та хотіла оженити їх на двох своїх дочках і, щоби оберегти їх від небезпечної війни, дала їм напитися чарівного зілля, але, зрозумівши, що мають справу з воробжиткою, вони вбили її і втекли. Потім вирішили, що мають зранити один одного, щоб повернутися з воєнного пекла додому, хай хоч каліками, стрілялися в лісі, але зранити один одного не змогли, тоді й догадалися про свою невразливість. Проте невразливий Шугай, герой і захисник соціальної справедливості все-таки загинув, і не встиг завершити свою справу! Як це узгодити? Ось так ми підійшли до джерел стародавніх міфів, які виникли ще на зорі історії людства і збереглися у сказаннях про волосся Самсона, про п'яту Ахіллеса, про лопатку Зігфріда, про пророкування, що віщувало Макбету смерть від руки людини, яка не народжена жінкою, про одну-єдину кулю, якою можна бу-

ло вбити Олексу Довбуша. Ми біля джерел міфу, який знову і знову повторюється і, йдучи століттями, знову відроджується. Можливо, це відбувається тому, що легенда викликає наслідування, але, ймовірно, й тому, що людська думка, яка б'ється над питаннями життя і смерті, мусить дійти, незалежно від усього, одного висновку: нема безсмертя, нема невразливості, нема влади, сили і життя, які би не виявилися минущими, а тому всі подібні пророкування і обіцянки завжди повинні щось та утаювати, тим самим лишаючи щілину, скрізь яку могла би проглянути доля і віддати смерті, що їй належить. Саме так сталося з Миколою Шугаєм. «Не зачепить тебе ні куля рушниці, ні куля кулемету, ні заряд гармати»,— мовила йому стара. І він загинув від сокир побратимів.

Мотив справді чудовий.

Микола Шугай живе і в піснях.

Деякі я записав. Всі вони народились у Колочаві або на полонинах навколишніх гір. Чув я їх від вівчарів і сільських хлопців, всі вони надто молоді, щоб пам'ятати справжнього Миколу Шугая. Бо ж легенда росте не тільки з віддаллю у просторі, але і з віддаллю в часі.

Але, щоб зрозуміти ці пісні, потрібно знати, як вони тут співаються.

У Колочаві побутують і наспіви, які принесли воїни із чеських і словацьких міст, власна, місцева мелодія у селі тільки одна. Мінорна, ще не застигла, не сформована і надзвичайно виразна. Її співають повним або приглушеним голосом, у ній може змінюватися ритм і весь її стиль залежно від тексту і обставин, за яких її співають — чи вночі біля ватри, чи під час танцю, чи на гулянні, чи в любовній тузі, у неї нема й визначеної тональності — тут все залежить від того, як і в якому місці на сопілці вирізав вівчар звуковий отвір. Бо на полонинах перед колибами співають завжди під супровід сопілки.

І саме тут, на полонинах, як і століття тому, народжуються пісні, яких ніхто ніколи не записував, вони тут живуть, буває, довго, буває, коротко, а часто нікому, крім поета, не відомі. І декорації, на лоні яких вони народжуються, за тисячоліття теж не змінилися. Це верхів'я гори з низькорослою травичкою, яку стьобає вічний вітер, пасовисько, над яким — лише безкрає небо, а все інше — що ми звикли називати світом, розкинулося внизу: крони буків, що починають рости на схилах гір там, де закінчується полонина, долини ріки, села, а на одному рівні з тим верхів'ям тільки верхи інших гір

і сонце при заході чи сході. Десь тут стоїть колиба — такий навіс із сушняку, який спирається одним боком на землю, а другий її бік піднятий на двох кілках, і у профіль вона нагадує арабську одиницю, як її вчаться писати у першому класі діти. Тут народжуються карпатські пісні, або, краще сказати, коломийки про друзів, про опришків, про скруту, про чорнобрових красунь, про дерева і плаї, а тому що ті пісні в більшості складаються із одної строфи, рідко коли із двох, вони більше схожі на вигуки горя або захоплення, на уривки спогадів, ніж на пісні. Народжуються вони вечорами, коли в сутінках барви і обриси навколо стають м'якими і невиразними, коли затягує свою пісню вічний вітер, а прив'язана до кілків худоба тихо жує свою жвачку, коли перед колибою палахкотить велика ватра і, розсікаючи вогняними язиками темряву, розсипаає снопи іскор, із яких злітають вгору маленькі дракончики з білими голівками і червоними хвостами, що танцюють у повітрі. Тоді вівчарі, або один із них, виймають із-за пазух сопілки і або грають на них, або, частіше, просто мугикають, і тоді звуки виходять нечіткі і приглушені. При тому співають. Слова пісні без музикального супроводу чергуються з мелодією без слів. А тим часом широкополий небозвід розсвічується зірками. На півночі виникає чітка літера Кассіопеї, від неї наліво — Велика Ведмедиця. Бог свідок: більш чудового робочого кабінету не мав жоден поет.

Ось як співають тут про Миколу Шугая:

Закувала зозулиця
В зеленому гаю.
Чому тебе не видати,
Миколо Шугаю?

Чому в тих піснях так часто згадується зозуля? І це вже невдовзі після смерті Миколи, коли вона ще жива в пам'яті? Звичайно, тут ніхто не думає про неї, як птаха смерті, мало кому тут відомо, що за вірування слов'ян-язичників у зозуль переселялися душі померлих. Може, це — тільки наслідування старих зразків? Чи, може, у нервах і в мозку в них, як і в предків, відчуття смерті й жури настільки нерозривно зрослося з уявою про сумуючого птаха, що не можна торкнутися чуття, щоби не виник образ зозулі, і навпаки?

Закувала зозулиця
На самім барвінку.
Ой убили Шугаїка —
Лишив одну доньку.

Ой убили Шугаїка —
Сумна неділиця,
Його донька—сиротина,
Ержіка вдовиця.

Ось ще одна коломийка, в якій слово «револьвер», на чеський і румунський лад звучить спотворено — «левор»:

Закувала зозулиця,
Сіла на явора,
Стріляв Шугай у
жандармів
Із свого левора.

Ті коломийки про Шугая складаються найчастіше із одної, рідко коли — із двох строф, тому що на одній полонині не знають пісень другої, але з впевненістю можна сказати, що коли б ми, не чекаючи часу, забажали строфи різних авторів поєднати, у нас вийшов би суцільний текст. Саме це я й роблю тут.

Віє вітер з полонини,
Та він дахом мече.
Вже Микола на
Скирицях
Більш не затрумбече.

Три цімбори, три кумове
Так ся дорадили:
Оби гроші заробити,
Шугая убили.

Закувала зозулиця
Сумно на яворі.
Ой убили Шугаїка
У Сухарськім зворі.

Ой убили Шугаїка
Рано під явором,
Текла річка кривавая
Долі вшитким звором.

Нещаслива годиниця
Най буде проклята:
Он убили Шугаїка,
Вбили його брата.

Заплакала удовиця
— Я долі не маю!
На кого ти мене лишив,
Миколо Шугаю?

А тут інші рядки, що їх склав собі на втіху і проспівав хлопець, якого біля школи побили заздрісні хлопці. Бо яка це потіха мати з Шугаєм не тільки спільне ім'я, але й невірних друзів!

Я Микола, ти Микола,
Ми оба Миколи,
Тебе били коло церкви,
Мене коло школи.

Тебе били коло церкви,
Що ти пив горівку,
Мене били коло школи,
Що я любив дівку.

Деколи згадують Миколу й п'яниці:

Ой шкода нам Шугаїка,
Бо мав він подобу,
Та любив він паленочку,
Як гусята воду.

Можливо, і цей спогад присвячений Шугаю, а може, і всім опришкам:

Не раз собі погадаю,
Куди ми ходили,
Як за нами жандарики
Мотуззя носили.

А зрештою, невже так важливо, ким був Микола Шугай насправді і ким не був? Якщо вечорами він надихає вівча-

рів біля ватри перед колибами на пісні?! Якщо він примушує оповідачів говорити про скороминущість усього прекрасного, що є в світі, та про зрадливі пророцтва?! Якщо він пробуджує в людях чуття природного права, більш високого і морального, ніж буква закону?! Якщо він примушує їх замислюватися про справедливість?! Якщо він розторсує в них прагнення до кращого життя, готовність боротися за нього і віру, що воно прийде?

Нема сумніву — все це чуття, думки і прагнення населення тутешніх гір, а не Миколи Шугая, на долю якого припадає з них не більше, ніж будь-кого іншого. А втім, ті чуття, думки і прагнення сконцентровані в ньому. Це справжній ідеал. Через його відважність — достоїнство, вище за усе в мужчині. Дякуючи їй, він став святим Георгієм, що б'ється з драконом, статуєю, яку мешканці тутешніх гір самі вирізали із доброго бука і, розмалювавши її барвами, що припали їм до смаку, поставили в церкві. А тепер вони складають до неї, що стала втіленням їхньої туги і надії, піони і рудбенки із своїх квітників, геранії і анемонії з полонин.

На Заході чуття, думки і прагнення народу вже більш визначились, і з ними не звертаються ні до святих, ні до розбійників. Невдовзі так буде і в Карпатах.

Микола Шугай — останній тутешній опришок.

Справді останній. Бо опришківство відмирає.

Плачевно. Навіть ось так.

Мені розказували про випадок, який стався навесні цього року десь біля Мерешура, по дорозі між Колочавою і Хустом. Назустріч трьом пішоходам, які прямували до Хуста на ярмарок, із лісу вийшли троє розбійників, обличчя в них були закриті хустинами, а в руках була зброя. Певне, на Підкарпатті теж кажуть: «Життя або гроші!». Троє наляканих подорожніх запропонували відкупне — одну крону. Довго торгувалися. Через півгодини дійшли до п'яти крон. Тоді розбійники розлютилися і застосували силу: селян побили і забрали все, що у них було. У всіх трьох докупи було одинадцять крон.

А як же печери Довбуша і Шугая із скарбами, які, коли б їх відкрити, осліпили би блиском весь світ? Куди там! Нічого їсти. Нічого грабувати.

Або можливо, мені потрібно домалювати той занепад опришківства ціною власної ганьби і розповісти про факт найбільш сумний, а закоханому у своїх персонажів автору він здається найпечальнішим в світі.

Ось він.

Могила на кам'янистому горбі колочавського цвинтаря, в якій поховані обидва Шугаї, зрівнялася із землею, затоптана коровами і де вона знаходилася — не пам'ятають тепер навіть місцеві старожили. Цього року хтось розповідав мені, що туристи притягнули на неї камінь і поставили на ньому хрест. Якось я зустрів Ержіку і сказав їй: «Подивися, чи правда, що саме там могила Миколи?..» І вона через кілька днів ствердила, що це справді вона. З тих пір — о жах! — славетна Ержіка, кохана опришка і віддана його дружина, в погожі дні, коли можна чекати відвідин туристів, стоїть там, молитовно потупивши очі, скорботно опустивши кутики губ, і збирає від приїжджих крони і двадцятигелерові монети.

Ой, бабо! Чи ти не знаєш, що про тебе на полонинах співають пісень?

1934

ВІСІМНАДЦЯТЕ СТОЛІТТЯ

З пралісу, що розкинувся вздовж польського кордону, спішать на південь одною гірською долиною річка Теребля, другою — річка Мокрянка, обидві річки у своєму вирі незмінно зеленаві, а в часи весняних повіней обидві зривають мости, що висять над ними, а смуги прибережних покосів закидають валунами й гравієм так густо, що влітку і стебло травинки не знаходить тут місця, де могло б вкорінитись.

У долині Тереблі лежить Колочава, в долині Мокрянки — Німецька Мокра.

Віддаль по прямій між ним не така вже й велика, від одної церкви до другої трохи більше десяти кілометрів, це майже стільки ж, як з одного краю Праги до протилежного, але, якщо хочете возом дістатися з Колочави до Німецької Мокрої, то мусите рухатися Тереблею вниз, на південь, аж до угорського кордону, звідти трохи на південь по Тисі, аж до впадання в неї Тересви, а звідти знову на північ проти течії річки Мокрянки, дорога довга — понад сто двадцять кілометрів; ніби ви їдете від одного ока до другого вниз попід носом, потім нагору. Бо між двома селами стримлять високі пасма гір. З одного боку милує ваш погляд висока, понад тисячу сімсот метрів, гора Стримба, верх якої розсічений на три клини, мов широкий яворовий лист, її зелений покров двох відтінків — сизо-ясний, трав'янистий, і темно-зелений,

смерековий — нагадує вам кольори ящірки; а з другого боку чарує вас красою гора Красна, що, їй-богу, не тільки гарна, вона ще й весела, вкрита буковим лісом від підніжжя аж по три чверті своєї висоти, решта — її верхів'я — полонина, що розкинулася ушир і вдалину ясно-зеленою ковдрою, на якій стада волів (це ті рухливі сиві плями на її боках, які звідусюди видно) і отари овець (більші і менші, рябі і чисто білі, збиті щільно в одну пляму), зігнані сюди з близьких і далеких околиць, поїдають низеньку траву та брусницю, а надмíру студений, навіть і в жаркі дні, вітер їх хльоскає і хльоскав. Та на одному місці між горами Стременошем і його понурою подругою Стримбою та прекрасною подругою гори Красної — вершиною Ружа гірське пасмо стає нижчим на тисячу метрів і, ніби сідло, осідає. Саме тим напрямком ви можете плаєм, пішки або в'ючаком, якщо не дуже завантажений, дістатися до Німецької Мокрої, щоб не виписувати кривулі з південних границь на північ, а потім знову на південь.

Але, якщо поїхати туди на коні у супроводі німця-провідника, а вірніше сказати, видряпуватися з конем по камінню і ковзатися по вологих вибоїнах у болоті вище його копит, вам доведеться переходити стрімкі поточини через напівзруйновані і щелясті кладки, і щоб у розпачі ступити на них, вам залишиться лише покладатися на свою надійну тварину, можливо, не стримаєтеся і по-німецьки вилаєтеся: «Проклята дорога!» — а провідник, на ваш подив, поважно і набожно відповість: «Бог нам допоможе!».

А глибоко внизу під лісом Прислопом є вузька долина, така широка, що помістилася на ній річка, дорога і хатини обабіч... Це Німецька Мокра.

Куди ми прийшли з дикого карпатського лісу Прислопу? Де ж це ми опинилися серед білого дня? І справді, як «по моєму хотінню, по щучому велінню».

Ми посеред Альп! Як сільський заїжджий двір на різнокольоровій картині.

Дівчина в червоній сукні, що ніби зійшла з полотна Сегантіні, стоїть непохитно під лісом посеред отари овець, вдивляючись у м'якнуче в підвечір'ї повітря. Дорогою йде від села біловолосий пан священик, тримаючи в одній руці капелюх і парасолю, а в другій — чорну колодку, якою оголошуватиме вечірній час. Дзвін на гострій вежі білого костьолика скоро голосисто продзвонить своє «Ave Maria», а під хрестом, прикритим дашком від дощу, з прикрашеним із безсмертника і барвінку вінком на розп'ятті, стоїть на колінах молода мати.

Ви прийшли з ведмежої Колочави. Із села, що розкинулось на дванадцять кілометрів по горах та по долині, де кожний єврейський будиночок, кожна хатка стоять собі так, як бог дав, і в них знайшли притулок купи напівголих дітей, а в деяких хатах без димарів поруч із людьми живе і худоба, і дим крізь двері та шпарини клубами валить із тих хат, дахи на яких ще й досі вкриті прогнилою драницею, що вже проросла високою травою, мохом і квітами. І сільські хатини обабіч дороги посаджено тут, мов іграшки в різдв'яній шкатулці: дерев'яні будиночки на старанно виміряній віддалі один від одного, всі як один вужчим боком звернені до вулиці, всі на однаково високих, побілених фундаментах, з дерев'яними коминами, з навісами у формі трапеції і жолобами для стоку води. На всіх вікнах біліють завіски і на всіх квітнуть фуксії, бегонії, пеларгонії, гортензії. Спокій, чистота і порядок. Навіть дерев'яні мостики, що прокладені з вулиці через мурований рівчак до кожного двору,— усі виглядають однаково, мов вишикувані у шеренгу воїни. Діти в зелених тірольських капелюшках, у коротких альпійських штанях, стиль яких мануфактурним виробництвом уже подекуди порушений. Сорочки на них чистенькі, ноги вимиті, і при зустрічі з вами діти вітають вас:

— Gelobet sei Jesus Christus!*

Тут живуть німці.

Яким дивом тут опинились?

Як це так, що в краях, де панував майже виключно динар, несподівано зустрічаєте чисто альпійський типаж?

У сімдесятих роках вісімнадцятого століття їх переселила сюди Марія Терезія. Як впевнено свідчать усні перекази, вона привела їх з Тіроля з метою навчити тутешніх «диких» людей правильного ведення лісорозробок, пасовищного утримання худоби і жити по правилах християнства. Мокрянці ще й досі зберігають у костьолі напівзотлілий прапор з двоголовим орлом, під яким колись прийшли сюди їхні прадіди.

Переселенці тут заснували Усть Чорну — село, яке вони називали Кенігсбергом, а потім найпівнічніше село в долині Мокрянки Німецьку Мокру — Дойч Мокра (бо далі, аж до польського кордону, на двадцяти двох кілометрах тягнеться тільки ліс і болото) і осіли поміж русинським населенням біля села, що сьогодні називається Руською Мокрою. За збереженою до нашого часу традицією на землю Німецької Мокрої прибуло тринадцять тірольських сімей, однак чотири з

* Слава Ісусу Христу! *(Нім.)*

них, не витримавши життя в краї вовків, рисей та вічних дощів, не переборовши туги за батьківщиною, скоро повернулися додому. Решта сімей залишилася, ще деякі переселилися сюди з інших двох сіл, це Датцери, Фріндти, Гофри, Гольберги, Кайсри, Кенігсбергери, Обербюхлери, Пільци, Плакінгери, Пойтінгери, Райзенбюхлери, Урбани, Вайсауери, Цаунери, Ціллери, Цеппезауери, не приймаючи в свою общину нікого, вони розрослися так, що сьогодні їхнє село налічує 152 будинки, в яких мешкає 500 чоловік.

Привілейованим способом господарювання, вищим рівнем цивілізації, релігійністю та мовною відокремленістю (так, мабуть, по порядку) вони були поставлені в такі умови, за яких могли уникнути і впливу русинів, і впливу євреїв. Німецька Мокра — це єдине село на Підкарпатті, котре не дозволило єврейським крамарям стати тут аристократами, мати земельну власність і опанувати селом економічно, і кожна така спроба завжди присікалася у самому зародку. Напередодні війни з милості лісової управи тут мали крамниці троє євреїв, двоє з яких навіть постійно жили в селі. Але після перевороту тут було організовано погром, єврейські крамниці розбито, а самих євреїв із села вигнано. Та євреї в пошуках заробітку завзяті, сьогодні тут знову є дві єврейські крамнички, та це лише бідні крамнички, власникам їх жити в селі заборонено. Їм доводиться щодня доходити сюди аж із Руської Мокрої... Таким же шляхом у селі наведено порядок у національному і релігійному питанні — єдність і рівність.

Усі мешканці села — римо-католики і свято бережуть у пам'яті й крові своє тірольське походження. Вони виконують усі церковні повинності, в недільні післяобідні часи читають стародавні молитовники, написані великими готичними літерами, сумлінно доглядають і прикрашають квітами хрести при дорогах, пам'ятні знаки на місцях, де сталося нещастя. Відкидають русинські забобони, доводять, що ніякі Божки та інші поганські сили не впливають на людську долю, не творять добро, що все це робить свята пані Варвара, свята Анна і перш за все свята Марія, а тому засуджують чаклунство русинських жінок, їхнє пророкування на розтопленому воскові, який виливають у миску з водою. Нечисті сили, звичайно, зовсім інше діло, вони існують, і їх треба відганяти, осінивши себе святим хрестом, а що змії мають силу над долею людей, особливо дітей, так у тому взагалі нічого сумніватися. Мокрянські німці стійкі й у християнській моралі і гордяться тим. Коли в 1931 році автор цих репортажів був у Німецькій Мокрій уперше, там на стіні готелю висів плакат,

який сповіщав про проведення досить дивного торжества — святкувався сторічний ювілей із дня останнього злочину, що був скоєний у селі.

Усі жителі Німецької Мокрої ходили до школи, отже, всі письменні. А щоб демонструвати єдність і рівність у політиці, всі стали соціал-демократами, звичайно, за винятком службовців лісової управи — вони, інакше і бути не може, об'єднані в аграрну партію. І це не з переконання, а скоріше з розрахунку чисто практичного і з усвідомлення, що так має бути. Тому між аграрниками та соціал-демократами із-за політичної приналежності немає ніякої ворожнечі. Якийсь порядок повинен бути, і в Німецькій Мокрій він є.

Розмовляють тірольським діалектом, котрий за сто шістдесят років зовсім не змінився, танцюють «шуплатер», поплескуючи себе при цьому по стегнах і по підметках, а їхні Агнеси, Ленки, Сепли і Полдлви співають на тірольський манір, з переливами, на полонинах. Якщо русини під супровід сопілки співають пісень всього в одну або, найбільше, у дві строфи, то німці мають ліричні пісні на сорок, а то й сімдесят строф, які складалися ще в часи тірольської піснетворчості і, мабуть, тому такі довгі, щоб вистачило часу збити масло десь у горах «Auftr Olm»*. Тих пісень у тірольських колибах співають ще й сьогодні, у всякому разі, там звучали: «Коли прийде весна, із Альп зійде сніг», а після знову йде довга-предовга бокорашська: «Наш бокор із срібла, а кермо із золота», а потім загальновідома:«Maj Vort is a Tischla, a Tischla bin i mai Vort mocht s Wiegl, ins Wiegl moch s i».*

Яка ідилія на дні долини під дикими горами!

І все ж серед тої гармонії і пейзажної краси важко позбавитися враження, що це — не музейна вітрина. Маєте відчуття готової культури, закритої самої в себе і мертвої, відчуття розвитку, який раптом одного дня 1770 року зупинився і проголосив: не рушить далі ані на крок. Але задумайтеся, чи немає у неприборканості та варварстві сіл за схилами цих гір незрівнянно більше здоров'я і життя. Справді, якщо ви побачили хоч один мокрянський будиночок, його чепурний дворик, чистий хлів і квітник — вважайте, що ви бачили всі; якщо ви піднімалися по сходинках на його ганок, а звідти до трьох великих світлиць з видраяною добіла дощаною долівкою, з меблями, покритими мереживними серветками, з висячими на стіні кропильницею, чотками і кольоровими репродукціями Гвідо Рені«Ecce homo» і «Mater dolorosa» —

* У курені *(нім.)*.

* Мій батько тесляр, я також тесляр, мій батько робить колиску, а до колиски роблю я *(нім.)*.

вражайте, що ви оглянули всі кімнати. А ваше враження від ідилії подекуди розсіється, як тільки вийдете на вулицю і зустрінете двох типових альпійських дурнів, чи лікар зверне вашу увагу на надмірно великі голови дітей і скаже вам, що вже тепер у кожній хаті можна спостерігати фізіологічні ознаки виродження.

Якщо горда традиція відповідає правді і Марія Терезія колонізувала мокрянську долину насправді лише для того, щоб тірольські німці навчили тутешніх неосвічених людей лісорозробкам та утриманню худоби, вона дуже помилилася, припускаючи, що для наслідування досить доброго прикладу. В Руській Мокрій, де обидва народи живуть пліч-о-пліч, помилка королеви проявилася вочевидь. Русинські хати в сусідстві з німецькими пошарпані анітрохи не менше, ніж на протилежному краї Прислопа, хліви та інші господарські приміщення анітрохи не чистіші, діти такі ж обдерті і русинські корови не дають ні на одне горня молока більше, ніж у Колочаві. Таки залишилася німецька культура неплідною, марною, а німецьке вісімнадцяте століття тут стоїть поряд з русинським одинадцятим століттям відчужено і байдужно.

Але як таке могло статися, що впритул один біля одного існують два такі різні уклади життя, коли гори тут усюди однакової висоти, долини теж однакові, однакова і трава на полонинах, коли і рід занять повсюди однаковий і кліматичні умови такі ж самі?.. Релігія? Раса? Традиція? Мабуть, і це відіграє свою роль, але, певне, є вчені люди, котрі це явище пояснюють тільки цим. А все дуже просто, і за розгадкою не треба сягати до глибин філософії. Пояснюється це простим фактом: мокрянські німці — це привілейований стан. Це підкарпатські песиголовці. Вся освіта поставлена на службу цим привілеям, увесь смисл естетики, порядок, чистота будинків і хлівів, і, вершті, навіть більша дійність корів і краща якість молока. Німці в долині річки Мокрянки — це прийшлі песиголовці, яких історія посунула всього на двісті п'ятдесят років уперед.

Хай вже угорська королева потребувала їх тут щоб там не було, важко припустити, що тірольські пастухи і лісоруби йшли б в дикі Карпати тільки заради честі були зачинателями альпійської культури. «Dienstverfassung für die standigen Forstarbeiter in der Marmaros».* З часів Марії Терезії добре пам'ятав про них. Правда, цей статут майже не відрізнявся від військового, вони поділені на майстрів

---

* «Службовий статут про кадрових робітників міста Мараморош» *(нім.)*.

1-го і 2-го класу, на підмайстрів і помічників, їхній робочий час не кінчається навіть вночі і повністю залежить від потреб лісової управи. Відпустка надається не більш як на чотирнадцять сінокісних днів, на вступ до шлюбу слід просити дозволу, здоров'я, мораль і релігійність є визначальними умовами для зарахування в кадрові робітники; але ту неволю (що, зрештою, тут, у диких горах, ця неволя і де на світі такі приписи сприймаються буквально?) значно переважують економічні вигоди. Вже 152 трикімнатні будинки з подвір'ям, городом і господарськими будівлями на 500 мешканців села — це помірна розкіш. Але конвенціонер — так називають кадрових лісових робітників, про яких йдеться в службовому статуті Марії Терезії,— якщо створює сім'ю чи будує будинок, має право на отримання ділянки під забудову, городу в 600—700 квадратних метрів, 50 кубічних метрів будівельного матеріалу та двох метричних центнерів заліза — і все це задармо. До того ж він дістає в безкоштовне користування три ранкові покоси луки, має право цілорічно випасати три голови худоби на державних пасовищах, щорічно дістає 24 кубометри дров для опалення, щомісяця 50 кілограмів житньої і 12 кілограмів пшеничної муки, раз у квартал 6—12 кілограмів солі, але службовий статут піклується про конвенціонера і по його смерті — трьома дошками для труни. В ті дні, коли кадровий робітник працює, на додаток до всього дістає 18—24 крони денної платні — в цю суму перераховано при сучасному обміні терезіанські двадцятки. Держава оплачує, бо так платили ще за Марії Терезії, мокряпцям німецького вчителя, в Усть-Чорній є і завжди був для обслуговування колоністів безкоштовний лікар, хворий дістає ліки безплатно, священику теж платить держава, а про коблину і роковину, тобто церковну роботу і десятину, від яких знемагав русинський селянин, тут ніколи не чули. Старі конвенціонери та інваліди одержують пенсію, її мають і вдови, і сироти.

Отже, розкошування. А в недавні роки за тривалість праці стали призначати ще й значну поденну доплату, бо мокрянський ліс порівняно з синевирським вважався в Угорському королівстві будівельним матеріалом найвищої якості. Такі блага, що русинському населенню й не снилися, така відчутна, проте не надмірна турбота про умови життя вже в силі були прищепити переселенцям самоусвідомлення, а отже, м виняткову моральність, яка зміцнювалася ще й відчуттям самітності, а вона завжди була скріплюючим елементом. На стійний лікар та вчитель і можливість ходити в школу, що знаходилася у самому селі, створили сприятливий грунт дл

гігієни і освіти, хоч і примітивної. Старі традиції альпійського села, консервативний вплив церкви та військова дисципліна довершили справу.

Тут все йде за жорстким розпорядком, який виняток з нього, такий же бентежний, як і карний злочин, терпить хіба що раз за сто років і який усі пристрасті, і добрі й злі, скеровує до наїждженої колії, управляючи ними за усталеними нормами моралі. Майже ідилія! Але ця ідилія зсередини вже підточена хворобою, яка, визріваючи, так чи інакше веде до природного вимирання.

Але їй не судилося, проживши 160 років, вмерти спокійною смертю, тихо, як годиться, заснути на родинному ліжку, з повною гарантією скорботних святощів. Підкарпатські песиголовці найшли свого демона Ломикара. Він не має перуки в стилі барокко, не має жабо під шиєю, ані цегляно-червоного кольору шовкового фраку, розшитого золотом. Він одягнений у звичайну одежу, як усі громадяни, в якусь комбінацію цивільного одягу із смугастими штанями і мисливського вбрання з оленячими зубами у краватковій шпильці і з фазанячим пером за зеленою стрічкою на капелюсі. Сьогодні це управа лісів та маєтків, котра знаходиться в становищі сучасного виробничого ладу і противиться старим становим привілеям. Диво! В добу, коли майже весь світ заклпкає змінити сьогоднішній, вже відсталий виробничий устрій, на Підкарпатті цей устрій повинен воювати проти ще більш відсталого устрою і руйнувати його насильством.

Насильством?

Ах, не кажіть, що чехословацька влада насильно віднімає у мокрянських німців їхні «старі, святі, успадковані від предків і королівськими присягами освячені права», і не наважуйтеся запевняти, що вона взагалі щось відбирає від них або вже відібрала. Бо в такому разі безпомилкові цифри і звіти офіційних органів відверто і достовірно доведуть вам, що управа державних лісів та маєтків не тільки нічого не віднімає від мокрянських німців, а, навпаки, дає їм тисячі сажнів землі, на якій зведені їхні будинки... Звичайно, на цю справу можна подивитись і так.

Нема насильства рукоприкладством, нема ламінгерівських шибениць. Капіталізм застосовує методи менш сенсаційні, насамперед послідовність і тривалий, безупинний натиск.

У теперішній час, коли тут за 8—12 крон денної плати можна найняти скільки завгодно вправних лісорубів, безпечно, не в інтересах підприємця брати таких, котрим, окрім інших матеріальних вигод, якщо такі мусять бути, щоб звести кінці з кінцями, треба додатково платити 24 крони що-

денно. Зберігати старі привілеї до такої міри було би економічно невиправдано, а в епоху раціоналізації виробництва це б свідчило про ретроградство. Прийом на роботу нових конвенціонерів був обмежений уже перед війною. Республіка зовсім припинила його. Німецько-мокрянські, руcько-мокрянські та усть-чорнянські німці не мали причин бунтувати, оскільки старі пільги республіка продовжувала задовольняти і далі, люди були забезпечені роботою і відповідним заробітком, а відмова у прийомі кадрових робітників, що належали до права «Dienstverfassung», підсолоджувалася посиланнями на нез'ясованість старих правових взаємовідносин і обіцянками на майбутнє. Матеріали на сільських майданах рясніють іменами загиблих у світовій війні; природна смерть теж працює наполегливо і скромно. Склалося так, що в Німецькій Мокрій вже сьогодні лишилося не більш як 40 конвенціонерів. Їхні потреби у натуральних продуктах задовольняються. Проте на роботу їх не приймають, тому що при теперішніх низьких розцінках для лісної управи вигідніше, крім оплати натурою, давати їм матеріальну допомогу по безробіттю, ніж платити по 24 крони за поденну працю. І так конвенціонери державі обходяться в понад 200 000 крон щороку. За ті кошти, якби не йшлося про значно більшу шкоду русинським селам, вже тепер можна придбати купу мила, ситцю на завіски та розсади бегоній.

Та найглибшу смертельну рану завдала республіка терезіянським привілеям у 1932 році. Вона повністю скасувала їх у рамках поземельної реформи. Скасувала? Нічого подібного, лише домовилася з мокрянськими німцями. Мовляв, не забувайте, мокрянці, що всі ваші будинки й городи розташовані на землях, які є власністю держави, а ви їх уже використовуєте 160 років! Отже, пропонуємо вам обмін! Ви відмовляєтеся від запліснявілих привілеїв, а ми ті землі, які ви поки що лише взяли у найм, віддаємо у вашу власність!.. Хочете чи не хочете?.. Якщо ні, то ви ще згадаєте нас!.. Мокрянцям нічого не лишалося, як тільки хотіти. Що їм — чекати, коли їхні хати відберуть від них? І як можна при вродженому порядку і дисципліні не підкоритися волі лісної управи, від якої залежить вся робота і можливість усілякого заробітку? Не було бунтів, не було шибениць, не було привселюдного шматування пергаменту і ламання печатки. Все йшло тихо, за тим порядком, який на Мокрянці заведено і їй личить.

Кінець привілеям. Це не була природна смерть на родинному ліжку. Але ця смерть не була й насильницькою. Це лише «лікарі» сприяли її природності.

Настав кінець пеларгонієвій та гортензієвій ідилії. Настав кінець шуплатеровій ідилії — сімдесятистрофної пісенності, релігійних пишнот і святкування ювілеїв останнього карного злочину. Настав кінець вісімнадцятому століттю. Бо і той вечірній дзвін «пана ангела» в майбутньому звучатиме інакше, і біловолосий пан священик, що йде за село виголошувати години, буде зовсім іншим паном священиком. Мокрянські німці дорівняються до своїх сусідів-русинів. Коли прийдуть на Мокрянську долину кращі часи, русини доженуть їх і в освіті, й в чистоті, й в гігієні, й у свідомості, й у доїнні корів теж не відставатимуть. А якщо кращі часи прийдуть не скоро, то гарні будиночки зруйнуються, дитячі тірольські штанці зносяться, і коли вже не буде вистачати на мило і щітку, то вони доженуть русинів.

А все ж таки, чи лишиться хоч один привілей?

Прямо над Німецькою Мокрою височить 1550-метрова гора Прибій, а трохи далі на північний захід, на віддалі кількох кілометрів здіймається гора Стінак. На їхніх горбах розляглися полонини, і угорська влада й там побудувала — певне, теж із стратегічних цілей — величезні стайні та мурованні курені, де виробляється масло і сир. Тут випасається худоба з усієї Мокрянської долини, і сюди приходять німецькі дівчата, щоб заробити собі на придане. Нелегка це праця. Встають дуже рано, ще до зорі, а спати лягають, на спільні нари, о десятій вечора і ще на дві години можуть прилягти по обіді, перед поверненням для доїння худоби з пасовиська. А вранці, коли череду виженуть з хліва, збивають масло, виробляють сир, носять і кип'ятять воду, миють хлів раз, а потім ще раз, бо долівка у хліві має бути білою, як тарілка, а ще й маслобійки мають бути чистими, і сотню діжок для збереження молока треба двічі на день ошпарити окропом та ополоснути холодною водою, бо інакше масло не буде доброякісним і виготовлення сиру порушиться. Дівчата живуть тут ціле гірське літо, точніше кажучи, сто днів, залежно від погоди — з середини або кінця квітня. За догляд одної корови і переробку її молока в масло і сир за літо кожна з них отримує 50—70 крон, залежно від домовленості з господарем. Моторна дівчина може доглянути навіть п'ятнадцять корів, і хоч платня не така вже й велика, але, разом узята, вона становить досить значну суму грошей.

На сході над горою піднімається диск ранішнього сонця, від якого вершини гори Стиняк здаються позолоченими. На лавиці перед колибою сидить десятеро дівчат, вони стискають оголеними колінами маслобійки, а сонце, що сходить

на небі, освітлює їхні обличчя, дівчата збивають масло і виспівують з тірольськими переливами:

Wenn der Schnee von den Alpen weckgegehf
und im Fruhjahr alles grün aufsteht,
so treib'ie meine Kullen und die Kollen
ja wieder auf die hohe Alm.

А ці дівчата восьми-чотирнадцятичленної республіки мають дивне матріархальне право: побити кожного прийшлого. А щоби було підкреслено жіночу першість і наочно її продемонстровано — відвідувачку б'ють один раз, а відвідувача — тричі. Гостей долілиць кладуть на лавицю, а старша з дівчат дерев'яною лопаткою виконує вирок — поштиво і ввічливо, інакше в мокрянської німкені не може бути навіть у гадках. «Zur Gesundheit!»* — каже жінці. А чоловікові при таких ударах приповідує: «Ersteus für den Herren, zroeiteu zur Ehre und dritteus zur Gesundheit!»**

Це той єдиний привілей, що лишився тут з часів славної угорської королеви. Але існує побоювання, що і цей останній привілей буде капіталізовано. Автор цих репортажів щасливо відкупився від тої лопатки.

1934

ТЯЖКА СПРАВА АНЦІ БУРКАЛО

Так, одного нотаря в Колочаві вже теж посадили за грати. Але не за те, що дер із людей шкіру, а за те, що одного разу пан нотар протоптав у снігу стежку з вулиці до своєї власної канцелярії, розбив там вікно, а ті двадцять тисяч общинних, про які тоді йшлося, крон, що нібито вони пропали,— жандарми знайшли під одежею пані нотарки.

Торік потрапив за грати колочавський пан священик Кіралі. Розтринькав церковне майно, розтратив кооперативне майно, поробив жебраком кожного, хто поставив йому на вексель три хрестики, які мали певну ціну, а коли таких у Колочаві не стало, виголосив із амвона, що хоче на свое свято зарізати три свині і накупити пива — най наступної неді-

---

* Як зійде сніг з Альп і все зазеленіє весною, знову вижену своє стадо в гори, в гірські колиби, щоб там заробити собі на придане *(нім.)*.

* На здоров'я! *(Нім.)*

** По-перше — за пана, по-друге — за повагу, по-третє — на здоров'я!» *(Нім.)*

лі приведуть до нього людей з найвіддаленіших полонин, котрі ніколи не ходять у церкву, бо хоче знати, скільки матиме гостей. Ті люди прийшли, а на підтвердження, що прибудуть і на гостину, мусили поставити на папірці три хрестики. А ті папірці були векселями. Шахрайство пана священика Кіралі дало йому понад два мільйони крон, сума в цих краях нечувана, але куди ділися гроші — ніхто не знає, бо по панотцю залишився тільки неоплачений автомобіль — предмет його конкуренції з паном нотарем — теж власником автомобіля. Гроші, очевидно, переправив за кордон.

Цього року потрапив за грати окружний інспектор шкіл з Колочави пап Дубровський. Той пан у податковій книзі Волівської управи значився як «окружний шкільний інспектор, власник нерухомого майна і, принагідно, торговець худобою». Вимагав від учителів-практикантів хабарі, з метою шантажу писав на учителів наклепницькі доноси, індустріальним учителькам та інструкторам позашкільних курсів видавав лише частину заробітної плати, з дефінітивними вчителями розраховувався власними кабанами, судився із селянами, яким давав на відгодівлю худобу, лжесвідчив і підробляв підписи на боргових зобов'язаннях. Шахрайства, викриті досі, досягли вже мільйона крон, але куди дів гроші цей жадібний скнара — не відомо. Можливо, він теж піддався агітації щодо близького перегляду мирних угод і сховав награбоване багатство за кордоном.

А втім, треба відверто сказати: довелося докласти багато зусиль, поки цих визискувачів, яких захищали впливові особи і весь час підтримували їхні політичні партії, вдалося знешкодити,— проти них були безсилі не лише люди доброї волі, але й жандармерія, донесення якої безслідно зникали в шухлядах.

Проте ті три чиновники далеко не єдині паразити на тілі підкарпатського народу, це лише висококваліфіковані злочинці. А скільки є тих дрібних — «cur tu non, Augustine?»* — що балансують на грані законності і роблять свою справу надто спритно, а скільки є тих зовсім недосяжних, надто могутніх, щоб хтось наважився зупинити їх?

Але як можна ще паразитувати на виснаженому тілі русина? І невже це справді так просто?

Відомо, що на змарнілому тілі паразитів найбільше. І справді, все дуже просто.

«Як ви могли надати тим людям стільки прав? Це лихо. Велике лихо»,— говорять мені багаті євреї.

---

* «Чому не ти, Августине?» *(Лат.)*.

Але це не права. Це обов'язки, накладені на людей демократичною державою і життям двадцятого століття, в якому вони так несподівано опинилися, злива обов'язків, що їхній мозок не в змозі осягнути, що вносять безладдя в їхнє життя і звичаї, ставлять їх у залежність від доброї чи злої волі кожного сільського нотаря, жандарма, службовця фінансової управи, навіть посильного, роблять їх жертвами кожного шахрая.

Ось вам випадок Анці Буркало, далеко не поодинокий, а скоріше, типовий для всього краю. Треба лише додати, що про нього розказує добросовісний репортер.

Кальновець — присілок на стрімкому схилі під Присліпською сідловиною, над озерцем, що колись було перешкодою при сплаві лісу. Це всього кілька злиденних хатинок і сторожка лісника, де я поселився, шукаючи знахаря, що знався на зміїних укусах і який врешті виявився зовсім не цікавим дядьком.

Люди тут переконані, що в мене великі можливості, даремно їм говорити, що вони помиляються — все одно звертаються до мене. Так, повернувшись одного разу пообіді з озерця, я щиро зітхнув: у сторожці біля печі стояло в ряд четверо людей — троє чоловіків і старенька бабуся — всі однаково жалюгідні й обірвані, покірні й метушливі, а очі всі вп'яли у двері. А у бабусі вони тверді, мов два камінці.

— Ви до мене? — даремно спитав.

Так, вони прийшли до мене, відповів лісник і почав пояснювати, про що йдеться.

Та пояснення лісника Ціллера були зайвими. Я й сам знав, про що йтиме мова: або про грошову допомогу сиротам, або про пенсії.

Гроші на сиріт загиблих солдатів, які зберігалися під час війни в сирітській управі в Мараморош-Сігеті, що тепер належить Румунії, були вже виплачені, і хоч сироти багато втратили внаслідок перерахування угорських крон на леї, а лей — на чехословацькі крони, щось усе-таки їм дісталось. Частина з тих грошей зберігалась у будапештській ощадній касі, про ті гроші ще й сьогодні, через шістнадцять років по закінченні війни, ведуться міжнародні переговори, а колишні сироти, тепер дорослі хлопці, голодні й зацьковані екзекуторами, нічого не хочуть чути з того, що їм тлумачать в управах про міжнародні труднощі,— щоправда, найчастіше на них там кричать,— знають лише одне: пани обікрали їх, а вони витрачають гроші на складання зайвих скарг і прохань, потрапляють до рук шахраїв, сідають за грати за об-

разу властей і втрачають останню крихітку віри в найпростішу справедливість, у найпримітивнішу людську порядність.

Або піде мова про ренти потерпілих у війні. З ними справа склалася так.

Під час війни і ще два роки після неї потерпілі одержували пенсію через посередництво податкових урядів, а в підкарпатських селах, інакше тут і бути не може, її виплачували звичайні нотарі. Але у Зводі законів і указів існував закон за номером 142 від 1920 року, згідно з яким потерпілі у війні, коли не хочуть втратити грошову допомогу, повинні до певного терміну подати прохання... Звід законів і указів? Що воно таке?.. Звичайно, це було опубліковано в газетах. Але хто у Кальновці коли-небудь бачив газети? Казав їм про це і колочавський нотар, але той панський грабіжник говорив це, мабуть, лише для годиться, щоб мати змогу здерти гроші за написання заяв. А звідкіль брати ті гроші? Отак воно й склалося: заяви подавалися і не подавалися. Згодом Звід законів і указів термін подання заяв ще двічі продовжував. Потім було встановлено остаточний: до 31 грудня 1923 року. І знову повторилося те саме: зналося про це і не зналося, заяви подавалися і не подавалися. А ті, що не подали, мали згодом причину висміювати другу сторону — пенсії надходили всім однаково. І ті, що платили за написання заяв, викинули гроші на вітер. Трохи згодом нотар вдався ще до однієї хитрості: протягом року після того, як власті визнали право претендента на грошову допомогу, слід оголосити мертвою людину, за яку допомога виплачується. А це означало, що треба знову писати заяву і платити за оголошення в газеті. Щоб вас дідько побив! Одні платили, інші не платили, гроші надходили і далі. Аж раптом одного дня... Що сталося? Чекали. Але гроші не прийшли. Подалися до нотаря. Пан нотар зустрів їх у повній своїй величі. Кричав: «Ну що, хіба я вам не говорим сто разів?.. Як дбали, так маєте!» І знову перелякані люди згрібали дома все, що мали, продавали останнє, позичали, де хто міг, несли панові нотарю курей і гусей за написання прохання — тепер вже цілком зайвого,— а пан нотар набивав кишені. Відчайдушно бігали до євреїв, до священика, давали гроші звільненим від служби за пиятику лісникам і фінансистам, які займались посередництвом, посилали до урядів делегації... Та все марно. Термін прострочено, «справа пропала».

Й справді, прихід до мене трьох кальнівецьких газдів і бабусі стосувався саме такої справи, пенсійної, що мала вже

восьмирічну давність. У пошуках справедливості люди проявляють неабияку наполегливість.

Лісник Ціллер докладно розповів те, що мені добре було відомо.

А потім оті четверо, бажаючи викликати в мене співчуття, з хитрувато імітованою покорою описували мені свої великі злидні, про які я добре знав, втовкмачуючи те, до чого не було вже потреби щось додавати.

Мені незручно.

Тут не можна просто знизати плечима і відбитися якимись відмовками. А що їм казати? Роз'яснити юридичний стан справи і ще раз розказати їм те, що вони вже чули не раз і що вони не розуміють чи в що не вірять? Або сказати: все даремне, ніякої правди немає, ніхто за вас не заступиться, бо ніхто не боїться вас, бо кожен з вами може чинити все, що йому заманеться, бо ніхто не дбає про вас, адже ви нікому нічого не можете дати, а голоси на виборах ви і так віддасте?! Або сказати: організуйтеся, боріться?! Або втішати їх кращим майбутнім: потім, коли станете більш освіченими, сильнішими, грамотнішими?.. Як це безглуздо в такій ситуації! Адже вони жадають допомоги негайної.

Незважаючи на все, вдаюся до подібних умовлянь. А вони слухають, стоять заклякло, скам'яніло, дивляться в одну точку.

Даю зрозуміти, що сказав усе, що міг.

Та вони не відходять.

Подаю руку.

Стоять нерухомо.

Потім один із них каже поважно, густим, приглушеним голосом:

— Ми знаємо, що ви все можете. Ваше слово значить більше, ніж слово окружного начальника. Досить вам написати кілька рядків, і все буде гаразд.

Жахлива річ!

Пробую пояснити, що вони помиляються! Пишу, мовляв, тільки книжки. Можливо, пробую збрехати, хтось зверне на це увагу і знайде вихід із становища, а я сам не можу вдіяти нічогісінько, немає у мене ніякої влади.

Стоять, мовчки дивляться перед себе. Я зрозумів, що після восьмирічного чекання я для них остання надія.

Не залишається нічого іншого, як піти на негідний вчинок: ut aliquid fecisse videatur?* Написати, наприклад, заяву, в безглуздості якої не має сумніву.

---

* Зробити вигляд, ніби я щось роблю? *(Лат.)*

На думку приходить глупа ідея...

Гаразд, проводитиму опортуністичну політику!

— Кого обирали на виборах? — питаю.

— Аграрників.

Я знав це, мене лише цікавило, чи знають це вони.

Дійсно, колочавський пан нотар лишався вірним традиціям старого угорського служаки, добре виконав свою роботу — так провів вибори, що уся Колочава, весь Кальновець голосували за аграріїв. Від найбагатшого крамаря Гершка Вольфа аж до найбіднішого безземельного селянина. То була робота корисна і для самого пана нотаря: тепер на протязі шести років матиме спокій і чинитиме в селі все, що забажає.

Отож роблю ставку на опортуністичну політику і пишу аграрній партії заяву від імені чотирьох кальнівчан. Лісник Ціллер, мокрянський німець, людина цивілізована, має папір, а в нижній шухляді шафи знайшовся і пожмаканий голубий конверт.

Насамперед з'ясовую матеріальне становище цих чотирьох.

Ні, не таке вже безнадійне воно, як мені спочатку розмалювали, кожен із них щось має: хату, корову або двох-трьох овець і клаптик поля чи луки. Отже, з погляду властей, ніхто з них не вважається незаможним, особливо коли врахувати, що в краї, де долини шириною всього кількадесят метрів і де орної землі вкрай мало, гольд поля, тобто трохи більше половини гектара, коштує від п'яти до десяти тисяч крон, тобто більше, ніж у найбільш родючих районах Чехії. Але що дає висока вартість землі, коли з тої луки сіна для корови не вистачає навіть на півзими, а картоплі до різдва, коли в краї лютує голод?

— А у вас, Буркало, є якесь майно? — питаю бабусю, бо так її звуть.

Бабусині очі — два чорні камінці — стають м'якими і вологими. Ось-ось заплаче. Та я не допускаю до цього, сльозами горю не поможеш. Так, колись вона мала хату. Та шашіль може точити деревину лишень впродовж п'яти чи шести поколінь, отож одного дня, навіть не дуже вітряного, хатина впала їй на голову. Тепер живе у родичів, влітку пасе їхню худобу, взимку допомагає ткати на кроснах одяг для родини, а за це має місце на печі і біля спільної миски з токаном. Ой, так, мала колись корову, та не стало її. Це шість років тому мала ялівку, та мусила продати за шістдесят крон, щоб пан нотар написав заяву.

— Стільки вимагав від вас? За яку заяву?

— Щоб знову одержувала грошову допомогу.

— Шість років тому? В 1926 році? — Тобто, коли заява була вже недійсна.— А раніше він нічого для вас не писав?

Буркало плаче:

— Ой-йой, багато грошей попосила-м йому, велику купу паперів написав мені, та оплату вимагав наперед, інакше не брався щось робити.

— Коли це було?

— Вже не пам'ятаю, паночку.

Такі історії з потарем мені відомі. Це угорські установи і, якби їх не використовувати в політичних цілях, могли би бути корисними, благодійними. В селах, крім священика, вчителя та декількох багатих євреїв, ніхто не вміє писати, обраний староста теж неграмотний, а комусь же треба вести сільські справи. Угорська влада, роздумуючи, як покрити витрати на утримання сільських нотаріатів, дійшла висновку: хіба мало людей висмоктують соки з тіла русина? Підрядчик на лісорозробках, банки, багатий єврей, священик. Невже ж біля них не прогодується ще один? І справді, прогодувався. Ще й як! Сільських нотарів позбавили частини заробітної платні, а натомість надали їм право виконувати деякі адвокатські функції. Поєднуючи їх з адміністративною владою, можна легко нажитися. Сільський нотаріат став розбійницьким кублом, нотар — повновладним володарем усього села, а староста — його слугою, якому дозволялося прикласти до папера печатку, за що той раз у раз вимагав на могорич. Такою скрізь була винагорода нотареві за політичну службу: за проведення мадяризації національних меншостей, за горезвісні вибори.

Мені розповідали про довоєнних нотарів, у котрих на столах лежало по три пера і котрі вигукували відвідувачам: «Яким із них тобі написати?» — і прохач знав, що звичайним пером коштує три золотих, срібним — п'ять, а золотим — десять і що прохання, написане золотим пером, буде безсумнівно задоволено. Мені розповідали і про довоєнних нотарів, які розбагатіли, обдурюючи русинів, що повертались з Америки, при обміні доларів. Розповідали про тих, які на протязі багатьох років забирали собі пенсії, що призначалися інвалідам, про таких, що крали грошові перекази, що надходили з-за кордону, це вони робили дуже легко, бо вся сільська пошта проходила через їхні руки. Мені розповідали про спекуляцію нотарів у земельних і грошових справах, про спекуляцію з державною кукурудзою і наділами землі для безземельних, про цілі вкрадені спадщини. Заможні сім'ї сільських нотарів, які жили в пихатій відособленості і заключали шлюби тільки між собою чи із сім'ями священиків

(що значило для нотаря піднятися ще на один щабель вище по міцно збудованих суспільних сходах), складали нижчий прошарок в ієрархії угорської gentry*, і хоч представники тієї верстви на них дивилися подекуди зверхньо і навіть висміювали їх, вони все-таки були сільською аристократією, без якої неможливо обійтись ні в суспільному, ні в державному житті. Найстарші із них ще й донині зберігають за собою становище провінціальної шляхти. Їхні одноповерхові кам'яні будинки по-панськи біліють на тлі пошарпаних хатин, кімнати в них обладнані по-європейськи, інколи навіть зі смаком, живучи в середовищі сільської бідноти, вони мають навіть автомобілі, а їхні дружини та дочки, коли виїжджають час від часу до міста, змагаються у туалетах і коштовностях із найзаможнішими єврейками. Після перевороту республіка почала проводити невеличку чистку в нотарських урядах, але саме невеличку, і то тільки у пориві першого демократичного захоплення, тому що правлячі партії надзвичайно швидко віддали належне державній мудрості угорської gentry і по заслузі оцінили нотарські управи на селі. Було дозволено залишитись на службі старим досвідченим практикам, які виявили бажання служити новим панам. Уряд також призначив цілу групу нових осіб, які, треба визнати, були чеснішими, але, хоч новачки і ті, яких перевели з інших, менш панських окраїн, вже більш були схожі на бюрократів, ніж на аристократів, у принципі ніщо не змінилося на краще. Вони проводять політику і вибори. Це ставленики правлячих партій, а вірніше, одної партії — аграрної. Мета залишилася, винагорода залишилася. Вони пишуть заяви, прохання, апеляції — з питань як цивільних, так і військових. Та найбільша небезпека полягає в тому, що і вирішують переважно ті питання вони. Тому що заяви врешті-решт із вищих інстанцій повертаються на остаточний розгляд назад у село, щоб община на них висловила свою думку, але община — це сам нотар. І якщо той хоче погріти руки або має іншу якусь причину не задовольнити прохання, то в такому випадку всі намагання затурканого селянина домогтися своїх прав стають марними. Отже, і влада нотарів залишилася недоторканною.

Продовжую розмову в кальновецькій сторожці зі старою Буркало.

— Як звали вашого сина?

— Григорієм.

— В якому полку служив?

---

* Аристократія, шляхта *(лат.)*.

— Звідки би-м те могла знати, паночку?

— Навіть не знаєте, коли він загинув?

— Де би-м знала?

Роблю собі запис і говорю до себе: «Григорій Буркало».

— Ні, Григорій Ігнатишин! — поправляє мене старенька.

— Він у вас від першого одруження? — піднімаю очі на неї лиш так, мимоволі, сподіваючись, що це зразу ж з'ясується.

Та це не так легко з'ясовується.

— Та ж я віддавалася тільки раз.

— Виходить, мали сина ще до шлюбу?

— Ой, та що ви, паночку!..

Все-таки довелось відірвати голову від паперу.

— Яке прізвище було у вашого чоловіка-небіжчика?

— Ігнатишин.

— А вас як називають?

— Анця Буркало.

— Не розумію нічого. Виходить, Григорій був сином вашого чоловіка, а не вашим? Може, ви не реєстрували свій шлюб?

— Ой, що ви, паночку! Все, як годиться, інакше й бути не може. І син був мій.

— То чому ж не називаєте себе Ігнатишин?

— Ні, я називаюся Анця Буркало.

Я безпорадно озирнув трьох газдів. Але ті підтвердили слова Анці Буркало. Як це все зрозуміти? Невже ці люди не знають, як називаються?

«Ой, мій друже,— згодом сміявся з мене мій приятель-адвокат,— якщо хочеш тут конкурувати з нами, то повинен знати, що заміжні жінки зберігають тут дівоче прізвище аж до смерті!». Але я цього не знаю і сперечаюся з газдами. Газди замовкли і дивляться на мене, як на дитину, яка вперто стоїть на своєму.

— Але ж ви повинні мати вдома якісь папери, документи?

— Не маю ніяких паперів.

— Не може бути, Ігнатишин, чи то пак Буркало. Діставали ж на сина допомогу, щось таки мусите мати. Чи, може, загубилося?

— Ні, нічого нема, паночку. Я все віддала тим панам.

— Яким панам?

— Тим, що збирали ті папери і писали заяви.

— Коли ж їх збирали?

— Тому вже років п'ять чи шість буде.

Навіть коли стара помиляється і це було вісім років тому, все одно це було тоді, коли строк для подачі заяв уже ми-

нув. Я запитливо дивлюся на трьох газдів. Вони підтверджують, що це було саме так.

З їхніх вуст я довідаюсь чисто карпатську історію.

Кілька років тому в село приїхали двоє панів і одна панянка з друкарською машинкою. В Лейбовичевій корчмі найняли собі кімнату, і сам священик оголосив у церкві, що в село прибули пани, щоб домогтися для народу грошової підтримки. Народ повалив до них, панянка друкувала, а пани відбирали документи. Серед інших віддали документи і мої четверо кальнівчан.

— Хто були ці люди?

Ніхто не знає.

— Звідки вони були?

Мабуть, з Ужгорода, а може, з якогось іншого місця.

— Ви хоч раз одержали відповідь на свої заяви? Вам хоча б повернули назад ваші папери?

Ні, ніколи нічого не одержували.

— Як же ви наважилися віддати документи людям, яких не знаєте?

— Всі віддавали.

— Хто це — всі?

— Ну, всі, кілька тисяч чоловік. Народ натовпом валив до Лейбовичів. Панянка писала на тій машинці цілих чотири дні і не встигала задовольняти усіх прохачів.

— Скільки платили за одну заяву?

— П'ятнадцять крон.

Справді, дешево. Пан нотар вимагав шістдесят. Мабуть, відіграла роль кількість, проте й тут потрібно обережно обходитися з числом і не брати за чисту правду оті «кілька тисяч чоловік». Але в те, що друкарська машинка панянки стукала чотири дні, можна повірити. По чотирьох днях перебування в Лейбовичів «ті пани та панянка» від'їхали невідомо куди і село ніколи більше не чуло про них. Ні про них, ні про папери, ні про тисячі крон, які віддало.

Я хотів розплутати цю справу.

Так, у Колочаві всі знали про двоє панів і панянку з друкарською машинкою, але що це були за люди і звідкіля — ніхто не міг сказати. Не міг мені дати якихось пояснень ні пан нотар, бо тоді ще не працював тут, ні панотець, бо він уже кілька місяців сидів у тюрмі і село жило без душпастиря. Наводив я довідки у цій справі також і в Ужгороді.

— Ні,— сказали мені добре поінформовані люди,— уряд не проводив подібних кампаній. Можливо, що якась політична партія проводила таку акцію. Але не виключено, що це були шахраї.

Звичайно — шахраї. Тільки, здається, не ті, котрих можна взяти за барки і викликати жандармів. Скоріше всього — з тої породи, що й священик Кіраль, пан шкільний інспектор Дубровський або деякі панове нотарі.

На цю справу трохи світла пролив цього літа, тобто через два роки після візиту кальнівчан, циркуляр крайового уряду, що був розісланий окружним політичним управлінням, у ньому йшлося про необхідність посилити пильність за діями службовців різних товариств інвалідів, негайно повідомляти про всілякі незаконні дії, проводити відповідну роз'яснювальну роботу серед людей. У циркулярі, який виявився для моїх чотирьох кальнівчан запізнілим, написано дослівно таке: «Секретарі та інші службові особи часто зловживають своїм службовим становищем і спілки служать їм засобом і джерелом наживи, нечесно придбаних грошей, які вони отримують не тільки шляхом незаконного писання даремних заяв, прохань і обіцянок недоцільних клопотань, але й часто засобами прямих погроз і фальсифікацій; так, наприклад, примушують членів спілок платити внески за декілька років, більшу частину зібраних коштів секретарі залишають собі, а спілки отримують лиш мізерну частину, обіцяють членам спілок присудити першу групу інвалідності і найвищі пенсії; беруть плату за медичні огляди, котрі самі ж і проводять, займаються вимаганням «добровільних» хабарів, які іноді досягають тисячі крон...» — і так далі.

Невже щось подібне мало місце і в Колочаві? Очевидно. Якщо на голоді верховинця наживається так багато людей, чому б не могли поживитися і службовці спілок інвалідів?

Допитую трьох газдів.

Раптом помічаю — руки Анці Буркало стали неспокійними, злегка затремтіли. Одна із старечих жилавих рук описує щось уявне біля коміра сорочки. Несподівано Анця Буркало ляснула себе по чолу — аж відлуння почулося.

— Ой, яка ж я дурна! Є в мене один папір!

— Ну, слава богу! — кажу.— Добре, що не віддали всього отим панам!

— Ой, яка я!..

— Ну, бачите,— сміюся разом з нею.

Кожна зморшка її обличчя випромінювала радість, а чорні камінці очей так і блискали. Ні, ніхто в неї цей чудодійний папір не відібрав! Він удома. У скриньці, в хазяїна. Треба його тільки показати, відразу все стане гаразд!

— Ви, мабуть, знаєте, що на тому папірці написано?

— Знаю, знаю...

— Ну, скажіть тоді!

— Це заява, яку мені написав пан нотар.
— За яку ви заплатили йому шістдесят крон?
— Ота, ота.
Старенька ще сяє від радості. А в мене закрадається сумнів.
— А як могло статися, Буркало, що вона у вас удома? Повернули з уряду?
— Ні, її дав мені пан нотар.
— Коли?
— Ще тоді, коли написав.
— Він що — її нікуди не посилав?
— Ні.
Сяючі очі Анці Буркало знову погасли. Такий довгий допит непокоїть її. Її зморшкувате обличчя знову обм'якло.
— Ви відправляли ту заяву куди-небудь?
— Ні...— злякано мовить Анця Буркало. О боже! Чи вона щось недогледіла у цьому таємничому обряді, за який зараз впаде кара господня на її голову?
— Що ви зробили з тою заявою?
— Сховала.
— Дома? До шухляди?
— Так...— в її голосі стільки страху. Жахливо!
Уже шість років чекає, щоб розглянули її заяву, за яку віддала останню ялівку — все своє майно. На що вона сподівається? Що станеться чудо? Що пенсію за сина принесуть їй ангели небесні? Сама не відає. Яким всемогутнім і таємничим виглядає у спантеличених мозках цих людей кожен урядовий акт і кожен клаптик заповненого літерами папірця!
— Принесіть мені ту заяву, Буркало!
Побігла за нею.
Пів-аркуша паперу, а на ньому написано: «Я, Анна Буркало-Ігнатишин з Колочави, прошу призначити мені пенсію за сина Григорія Ігнатишина, який загинув на війні». Все. Крапка. За шістдесят крон.
Жахливо!
Я продовжую опортуністичну політику і від імені чотирьох бідняків пишу листа керівництву аграрної партії. Приблизно такого змісту: ми, такі-то й такі-то, і наше матеріальне становище таке-то й таке-то. Йдеться про відомі вам пенсії. Поможіть нам! Ми всі обрали вас нашими депутатами, і тепер вашою повинністю є захистити наші інтереси. А якщо ви нічого не можете зробити для нас, то хоч порадьте нам, що маємо робити, щоб не віддавати даремно наші останні крихітки тим, хто нас обманює.

Далі йшли підписи. Один із моїх відвідувачів у армії навчився писати своє прізвище. Решта поставили три хрестики — шкрябаючи пером, забризкуючи папір дрібними плямами. Але це не має значення. Вся ця історія із нашою заявою — ніщо інше, як зручне ut aliguid fecisse videatur, яке в секретаріаті аграрної партії викинуть у кошик для сміття. Як ще інакше?!

Потім на голубому конверті Ціллера я написав адресу, вручив найрозумнішому з них, тому, що вміє підписуватися, дав крону і наказав:

— Коли підете в Синевир — не обов'язково це робити завтра чи на цьому тижні — час не горить, купите на пошті марку за одну крону, приклеїте її у той куток, дивіться, он сюди, і кинете листа в поштову скриньку.

Від Кальновця до Синевира, тобто до найближчої пошти, вісімнадцять кілометрів.

— Ви зрозуміли мене?

— Так.

Того дня я вибрався на полонину.

— Чого ви не пишете про те хороше, що дала наша республіка Закарпаттю? — питають мене знайомі з Праги. А один мій колега так захопився красою тутешньої природи, що свою статтю про Закарпаття назвав: «Край усміху». Що ж, пишіть про те хороше, що дала республіка Закарпаттю. Усміхайтесь!

До будиночка лісника Ціллера я повернувся уже в присмерках. У напівтемній кімнаті, ледь освітленій слабим, мерехтливим світлом, мене чекав той самий селянин, який знає написати своє прізвище.

— В чому справа?

— Прийшов попросити вас, щоби ви приклеїли марку,— він вийняв з кишені голубий конверт з листом до аграрної партії і дбайливо загорнуту в ганчірку поштову марку.

Людина, яка потрапляє в ті місця, звикає нічому не дивуватися. Так само, як давно звикло до того і місцеве населення.

— Звідки ви взяли марку?

— Ходив за нею в Синевир.

— Пішки?

— А як же?

— І тепер знову принесли листа в Кальновець? Чого ви сам не наклеїли її?

— Боявся.

— Чого?

Зайве питання! Все ясно, щоб із-за якої-небудь помилки в обряді написання, відправлення листа не пошкодити справі.

— А чого ви не попросили поштового службовця приклеїти її?

— Боявся.

— Чого? Був з вами грубий?

— Ні.

— Хіба він погана людина?

— Ні.

— А тепер ви знову будете бігти вісімнадцять кілометрів туди й назад?

— Так.

Тридцять шість кілометрів із-за марки, стільки ж із-за листа, що і одного крейцера не вартий!

Дивіться на це спокійно. Базікаєте між собою, що це успадковано господарюванням угорської gentry! Пишіть про те хороше, що зробила республіка для Підкарпатської Русі! Радійте, що по нових шосейних дорогах їздять панські автомобілі, що трохи краще налагодилась цивільна судова справа і що є тут нормальні чеські школи. Милуйтеся гарною архітектурою адміністративних будинків і ділових кварталів Ужгорода і Хуста. Тіштеся фотографіями журналу «Пестрі тіден», па яких русини-новобранці весело сміються у вікнах залізничних вагонів!

Те, про що я розповів, відбувалося напочатку літа 1932 року.

Рівно через рік я знову приїхав до Колочави. За той час я призабув чотирьох кальнівчан, але Анця Буркало сама нагадала про себе. Вигляд мала страждальний і, коли зібралася заговорити, гірко розплакалась.

— Буркало, чим закінчилася ваша справа? Мабуть, погано?

— Ой, погано, дуже погано, паночку, мою пенсію украли від мене.

— Як украли? Хто украв?

— Коли б це знати... Невідомо чи сам нотар, чи староста, чи племінник!

— Як це так?

Ні, все було не так. Від неї ніхто нічого не крав. Але поки я вияснив справжній розвиток подій, минув не один день.

Аграрна партія не викинула нашого листа. Одного разу вранці у Кальновець прибули жандарми, вони обійшли хати, нагнали на всіх страх і здійняли великий рейвах. Але нікому не погрожували штиками і в кайданах нікого не пове-

ли із собою. Просто прийшли перевірити правдивість наших показань.

Восени Анцю Буркало викликали у Севлюш на медичний огляд. До Севлюша більш як дев'яносто кілометрів.

— Як ви добиралися туди?

Звичайно, пішки. Мала від господаря у торбинці кукурудзяну паляницю, а на ніч припрошувалася до першої хати при дорозі. Подорож туди й назад тривала шість днів. Звичайно, казали мені, Буркало не потрібно було долати той шлях пішки — пред'явила б відповідний документ, і гроші на дорогу їй би вислали. Але звідки могла знати про це Анця Буркало? І хто би їй це повів? І хто би з неї вигнав той страх перед новими формальностями? І звідки б їй взяти гроші на заяву? Що не кажи, а пішки ходити — це для неї куди простіше!

У Севлюші її оглянула медкомісія уряду опіки потерпілих від війни на Підкарпатській Русі, бо і за тої обставини, що Буркало після довгої біганини і тривалої волокити, витратах грошей і писання заяв нічого не упустила, їй треба ще довести, що вона як мінімум на двадцять процентів утратила працездатність. Але уряд опіки потерпілих від війни не визнав за нею тих двадцяти процентів.

Зимою вона отримала лист-висновок, датований 2 листопада 1932 року, в якому зазначалося: «Ви признана працездатною, і в пенсії вам відмовлено».

Здається, що ця звістка зовсім не схвилювала Анцю Буркало, схоже, що її не схвилювало і те, що ті троє її односельці, які з нею прийшли до лісника Ціллера, анітрошки їй не допомогли. Адже її справа в руках видатного пана, сильнішого навіть від окружного начальника! Очевидно, і ця обставина сприяла тому, що коли її викликали на земську медичну комісію в Ужгород, сусіди позичили їй на дорогу гроші.

В Ужгороді Буркало оглянули знову. Висновок комісії датований 6 березня 1933 року. У ньому ужгородський лікар констатував «зовсім зіпсовані зуби, хронічний бронхіальний катар, емфізему легенів, загальну немічність», і, крім того, там було написано: «Згідно з думкою лікаря-спеціаліста і рішенням комісії працездатність втрачена на сімдесят п'ять процентів»... Висновки лікарів, а тим більше — кваліфікованих лікарів були різні.

— Як це можливо, щоб були такі великі протиріччя? — спитав я у лікаря, зовсім випадково саме того, що визнав за Анцею Буркало її сімдесят п'ять процентів інвалідності.

— До того не можна так підходити,— мовив він,— у нас в Ужгороді більша компетентність, і тому можемо бути більш поблажливими. А колега в Севлюші просто захищав інтереси державної скарбниці. А втім, всі жінки на Підкарпатській Русі бліді й зморені, і всі вони хворіють на бронхи, і в жодної немає зубів.

І це, звичайно, теж правда...

Але невдовзі після Ужгорода на Анцю Буркало звалилася нова біда. Виявилось, що пенсію мають право отримувати тільки громадяни Чехословаччини, і хоч Буркало народилася в Кальнівці і, наскільки вона знає, ніхто з її предків ніде в інших місцях не жив, чехословацького громадянства та й взагалі ніякого документа про громадянство у неї нема. Про нього ще лише треба клопотатися. Пан нотар запросив за заяву сто крон. Сусіди дали їй і ту суму.

Та після цього сталося нове лихо... Анця Буркало знову гірко плаче... два тижні тому на її ім'я прийшов лист, в якому повідомлялося, що її прохання нарешті задоволено, а пан нотар, мовляв, віддав листа старості, а той каже, що передав його племінникові Буркало, а той заперечує... ой, ой, горенько мені, рідненький... Ніде не може правди знайти, а її пенсію отримує тепер хтось інший. Допоможіть мені, ласкавий!

— Допоможіть мені, паночку!

Але треба ще знати, як до Колочави — села, де понад дві тисячі жителів, надходить пошта. А втім, яка там пошта, якщо начальник сільської лісоуправи та фінінспектор самі посилають за нею у місто?! Якесь торгове повідомлення для Герша Вольфа та декілька листівок панам учителям — оце і є уся пошта.

Колочава, хоча й зв'язана з хустською залізничною станцією прямим шосе, свого поштового відділення не має, і кореспонденція сюди доходить вельми дивними шляхами. Із заходу в Хуст вона прибуває швидким поїздом опівдні. Наступного дня, ранком, за нею приходить автобус із Волового. Третього дня сільський возик везе її через гори в Синевир, де є поштове відділення, що обслуговує декілька сіл синевирської околиці і серед них Колочаву. На четвертий день — якщо вам пощастило, а якщо ні, то на п'ятий за поштою приходить колочавський листоноша Шемет, бо він буває в Синевирі лише чотири рази на тиждень. Синевирський пан поштмейстер кладе йому листи в сумку, замикає її на ключ, і старий Шемет чимчикує двадцять кілометрів до Колочави, до пана нотаря. У нотаря є свій ключик, він відкриває сумку, перевіряє, що в ній є, і тільки потім діти

Шемета у вільний і зручний для них час розносять листи адресатам. А якщо пана нотаря нема вдома, то сумка залишиться невідкритою і доставки доведеться чекати до наступного дня, звісно, якщо наступний день не припадає на неділю, чи релігійне свято, бо ні Шемета, ні членів його родини ніхто не примусить грішити проти божої заповіді. Може, це когось не влаштовує? В такому разі хай сам ходить собі, піде у Синевир за своєю кореспонденцією, бо листоноша Шемет ніякий не листоноша, а служитель сільської управи і доставляє пошту панові нотарю з доброї волі, а посилки і бандеролі — за чайові. Чи може тоді хтось вимагати від його дітей, щоби вони з-за якогось листа Анці Буркало лізли до гарячого пекла, у Кальновець. Батько б їм на взуття не встигав заробляти. Тому віддав пан нотар офіційний папір Буркало панові старості, а той запевняє, що передав його колочавському племінникові Анці Буркало, щоби його в неділю, коли буде хороша погода і тітка прийде в церкву, віддав їй, а той присягається, що ніхто листа йому не давав, отже, ніяк не вдається встановити твердо, хто ж позбавив спокою кальнівецьку старуху — чи то діти племінника, чи ж коти пана старости.

Коли вже взявся за справу — треба доводити її до кінця.

І я відправився до пана нотаря. Він тут недавно, його попередника перевели на інше місце, а цей тут русин по національності, але теж із старих австрійських службовців.

І от: хай Буркало не божеволіє! В листі всього-на-всього підтверджується, що її прохання про признання за нею чехословацького громадянства дійшло за призначенням. Ціла біда з цими людьми!

. . . . . .

— Чуєте, Буркало, ніхто не вкрав вашу пенсію. Треба, кажуть, ще почекати.

Восени того ж року, ми знімали в Колочаві кінокартину. Ніяких зрушень. Анця Буркало чекає.

Через рік, улітку 1934-го, тобто коли сплило два роки після відправлення листа в аграрну партію, я знову потрапив у Колочаву. І першої погожої неділі, коли з Кальновця можна було зійти в долину, до церкви, переді мною з'явилася Анця Буркало.

— Соколику, хай бог дасть вам доброго здоров'я і довгого життя!

Бо Анця Буркало вже отримує пенсію. П'ятдесят крон щомісяця. Із розрахунку: «1) грошова допомога на один рік —

400 крон, тобто 33 крони 22 гелери щомісяця; 2) 50 процентів надбавки за підвищення цін, тобто 200 крон щорічно, або 16 крон 17 гелерів щомісяця».

— Слава богу! Слава богу! — вигукує Анця Буркало.

Та вона знову-таки чимось схвильована. Хтось казав їй, що має право отримати пенсію і за минулі роки, а це — велика сума. Ходила до папа нотаря, але той запросив від неї п'ятсот крон. І Буркало прийшла до мене спитати, чи може це бути правдою?

— Я в таких справах не розуміюся. Коли будете у Воловому, порадьтеся з адвокатом... А ще скажіть мені, за що пан потар вимагав від вас п'ятсот крон?

— За те, що він виклопотав для мене пенсію, а ще за те, що мав зі мною багато роботи.

— І ви йому дали?

— Де би-м мала такі великі гроші! Була-м ще в одного чоловіка, що теж знає писати, і попросила, щоби написав мені прохання, а він сказав, що не хоче братися за таку справу, бо пана нотаря боїться.

— Я справді у цьому не розуміюся. Вам треба навідатися до адвоката.

— Так і так богу дякувати мушу!

Але я все ж таки пішов до нового нотаря. Для інформації. Так що це власне? Державна пенсія чи благодійність? І чому Буркало отримує пенсію, а решта троє не отримують?

Ні, ті троє нічого не матимуть. Вони прогавили останній термін подачі заяви, тобто до 31 грудня 1923 року.

— Ну, а Буркало вчасно подала заяву?

— Звичайно. Мій попередник особисто писав її заяву. Ті люди самі нічого не вміють.

— Буркало вчасно подала заяву???

— Так.

— А скажіть, будь ласка, як це сталося, що пенсію їй дали тільки зараз, тобто через одинадцять років після подачі заяви?

— Це прикре непорозуміння, але таке трапляється досить часто. У той час заяви лежали цілими стосами. Окружні канцелярії пересилали їх управлінню по громадських справах, вірніше, відділові соціального забезпечення того ж управління, сьогоднішньому відомству по опіці над потерпілими від війни. А там якийсь недобросовісний урядовець поклав ті заяви під сукно, і лиш тепер дійшла до них черга.

— Зовсім випадково? Значить, ми даремно писали листа?

. . . . . .

— Чуєте, пане нотарю, виходить — Буркало має правду, і їй законно належить пенсія за всі попередні роки, а це майже сім тисяч крон!

— Вона на це не має ніякого права. І нічого не отримає.

. . . . . .

Чи так воно насправді? І я маю сказати це Анці Буркало, і тим самим порушити її спокій, направити до адвокатів, в установи, звалити на неї нові борги? Або не говорити їй нічого — хай собі в міру витрачає своє багатство?

1934

МАНДРА

Мандра, або миндра — це денатурований спирт, і напитися його на парі — справді заманливо: якщо в ньому деревного спирту більше, ніж ваш організм може перенести, то, крім огидного смороду, яким будете мучитися на протязі кількох днів, з вами нічого не станеться, якщо його доза буде більшою, то або осліпнете, або помрете. Денатурований спирт виготовляють з двох технічних відходів при переробці деревини на хімічних заводах, обидва відходи мають у собі метиловий спирт, крім того, до денатурату ще домішують діхтярні масла, щоб зробити його непридатним для споживання. З чехословацьким денатуратом, кажуть, справа виглядає ще не так погано, як із польським, який уміщує в собі більший процент дерев'яного спирту і продається в циновках, на яких є етикетки із черепом людської голови і складеними навхрест кістками. Його привозять сюди контрабандою, тому що він дешевший на 70 гелерів. І п'ється. Пили його, поки були гроші, причому у великій кількості, тепер це можуть собі дозволити лише найзаможніші.

До мандри домішують палений цукор, мед, малиновий сік, перець чорний і молотий червоний, але головним домішком є чорна кава, не так задля смаку, як із-за того, що поки мандра діставалася до споживача, вона проходила багато рук і всі долівали до неї потроху води, так що напій міняв свій колір на білий, і ставав не схожим на мандру.

Державна ціна денатурованого спирта — 5 крон. Ціна мандри, притотованої до споживання, досягає п'ятнадцяти крон за літр. Звичайно, багато людей віддають перевагу горілці, виготовленій з мандри, а не з високоякісного спирту, вона міцніша, а проте дешевша. Дістати мандру дуже важко, і не думайте, що тут можна собі зайти в крамницю, купити

чвертку денатурованого спирту і влаштувати собі вечерю. Його продаж дозволяється тільки при наявності довідки, яку потрібно дістати від податкової контрольної установи, але для цього треба довести, що ви маєте спиртівку і спирт конче потрібний вам, скажімо, щоб вночі нагріти молоко для дітей. Але й таких малих дітей часто не досить для підстав, бо після такого дозволу виявляється, що всі малі діти євреїв цілої округи приймають їжу виключно вночі. Так, податкові установи, піклуючись про державну казну, яка від кожного гектолітра мандри дістає 2500 крон прибутку, видають дозвіл на придбання денатурованого спирту — один літр на зимові місяці і два літри на кожен з літніх місяців, коли менше опалюється — лише найнадійнішим людям: жандармам, респицієнтам фінансової охорони, урядовцям і незначній частині рядових громадян.

На Підкарпатті, незважаючи на це, дістати мандру не так вже й важко. Вона не лише улюблений напій, не лише внутрішній і зовнішній засіб, якому приписують надзвичайну лікувальну силу, але й також засіб обміну і розрахунку, що має більшу ціну, як готівка. Громадяни роздобувають її трьома способами: або купують її у спеціалізованих крамницях, що мають дозвіл торгувати нею, адже не всі клієнти викуповують свою норму і мандра залишається в розпорядженні крамниці для вільного продажу або через тих найнадійніших, що мають дозвіл на її придбання і часом забувають про свою надійність, або дістають її контрабандою. На півдні — через Тису, з Румунії, на півночі — через гори із Польщі, а у всій країні — поїздами, в основному з Моравської Острави та Богуміна. На шляхах і польових дорогах мандру перевозять у возах під сіном, у коновках для криничної води, а також у порожнистих панцирах на тілі, бо жандарми та респицієнти полюють за мандрою, мов чорти, а оскільки за донос про контрабанду виплачується винагорода, то знаходиться чимало зрадників.

Без горілки з мандри не обходиться жодне сільське весілля, незважаючи на те, що так часто доходить до масового отруєння і смертей. Жандарми знають і бачать це, часто роблять облави на весілля, коли все в розгарі, або навідуються до батьків молодого, за один чи два дні перед весіллям, коли молоді парубки сидять в хаті з дружками та подружками, жартують, співають і — варять мандру.

Старий Петро Тернавчук женить сина.

Старий Петро Тернавчук — один з найзаможніших газдів села. А тому, що його нежонатий брат інвалід війни — у нь-

го зовсім паралізовані обидві ноги, і у великі свята в церкву його доводиться носити — він одержує 600 крон пенсії на місяць, а це, зрозуміло, для всієї родини справжнє щастя. Петро Тернавчук має землю, коні, три корови і п'ятнадцять овець. Тож весілля справляє на славу.

Уже зранку вирушила до села і стала перед церквою процесія з гуслями, бубоном і коругвами, чи то з різнокольоровими стрічками, прикріпленими на жердині, бо тут коругва ще не в'яжеться ні з програмою, ні з політикою, а виражає тільки радість і славу. Після того, як молодий з молодою та дружками справляють перед дверима церкви довгий обряд знімання пишно оздобленого блискітками та зірками вінка молодої та обряд пов'язування святкової хустини, після того, як через кілька годин вичікування в присутності небагатьох обраних людей в церкві відбувається вінчальний обряд — підходять до олтаря, а звідти до царських врат, де їм кладуть на голови вербові вінки, потім п'ють із дзбанку священну воду, цілують хрест і їм зв'язують руки, після того, як священик багато разів проголошує «помолимось», дяк — «помилуй», гурт весільних гостей іде до єврейської корчми. Надворі грають музики — скрипки і бубон — танцюють і співають. Але не п'ють, нема за що, хіба що підуть до кухні попросити склянку напитися води. Корчмар проти того натовпу, що протягом кількох годин наповнює весь будинок загалом і від якого він не вторгує ані 20 гелерів, нічого не має, бо люди хоч не відвикнуть від ходіння до нього.

Танцюють під крикливі коломийки, скачуть навприсядки, сплескують в долоні, б'ють п'ятами об землю, а між танцями більше викрикують, ніж співають, свої однострофові співанки про дівчат, про друзів, а потім і ту, що добре збереглася ще з сивої давнини, коли жінок купували:

Ой, кумоньку, цимборику,
Продай мені голубоньку!
Дам за неї штири воли
і п'ятую ялівочку.

Потім пополудні з коругвами і музиками йдуть за молодим до його хати, а потім за молодою до її батьків, звідки, співаючи їй пісень, ведуть до нової хати чоловіка. Там молодята проходять під схрещеними коругвами, потім під зв'язаними двома буханцями хліба, тоді їх посипають вівсяним зерном і збризкують водою із пишно заквітчаного дзбанку, грають скрипки, б'є бубон, і до Тернавчуків вітати молодих горнуть люди. Багато, але не всі, більшість із них вертається додому, бо ж коли весілля буде в розпалі, встане дружба, виголосить промову та й почне збирати на колиску, буде соромно не

дати нічого. В хаті на столі лежить величезний калач, спечений з кукурудзяного борошна, молода й молодий його ще ламають, щоб, залежно від того, хто відломить більший шматок, з'ясувати, хто житиме довше, а після цього починають подавати страви: голубці — м'ясо, загорнуте в листки квашеної капусти, бо старий Тернавчук забив кабана (з чорною шерстю, з вузьким витягнутим рилом і не дуже жирного), а до того мандру у бляшаних і дерев'яних мисках, з котрих можна набирати черпаками і наливати до склянок та горнят, чи в те, що під руками. Люди вже й без того трохи сп'янілі від дообідніх танців та співів, а тепер ще й мандра. Весілля гуде, сміх, крик і жарти стають більш розв'язними, а молода бере на коліна малюка і потайки сягає йому під сорочку, щоб родити хлопчиків.

Коли раптом...

Двері відкриваються навстіж і на порозі з'являються два жандарми. При зброї, з штиками.

Все стихає.

— Тут розпивається мандра! — гримає стражмістр.

До нього підбігає старий Петро Тернавчук, за ним і дружба. Син теж приєднується. Зчиняється метушня. Миски з мандрою ховають під лавиці. Старий Тернавчук переконує, що ніякої мандри немає і готовий заприсягнути хоч і сімсот разів.

— Тихо! — гримає стражмістр і наказує: — Перевірте!

Весілля припиняється.

Звичайно, мандру знайшли. В коморі виявили десятилітрову діжку з лишками горілки з мандри, потім восьмилітровий бляшаний дзбан і ще один горщик. Всього ємкостей — на 19 літрів. З того 14 літрів гості вже випили. А тому що горілка у мисках, під лавицями, яку, розуміється, теж знайшли, мала 50 градусів міцності, підрахували, що денатурованого спирту було 9,5 літра. Помилялися. Усього було 15 літрів, і на кожного з гостей включно з жінками припадало в середньому більш як третина літра чистого денатурату.

Жандарми забрали Петра Тернавчука на допит.

Весілля скінчилося.

Ну, а потім жандарми відправили протоколи допиту до міста в податкову контрольну управу.

«Петро Тернавчук з х. № 26 порушив закон про вживання звичайного спирту, що 1.VIII.1934 під час весільної гостини пригощав своїх гостей напоєм з денатурованого спирту, розрідженого водою і чорною кавою.

При службовому обході дня 1.VIII старший стражмістр Владислав Оуграбка і стражмістр Франтішек Клус виявили, що Петро Тернавчук з Х. влаштовує весільну гостину, на якій пригощає своїх гостей напоєм з розведеного денатурованого спирту.

При розслідуванні випадку того ж дня о вісімнадцятій годині був допитаний Петро Тернавчук, котрий заперечував, що він має денатурований спирт і пригощав ним своїх гостей, притому заявив, що сімсот разів у цьому присягнеться. А оскільки гості вже були напідпитку і від них тхнуло денатурованим спиртом і оскільки цим запахом пропахло все довкола, у будинку був зроблений обшук і т. д., і т. д.»

Жандарми з'ясували й те, що горілку з чорною кавою та паленим цукром варив Андрій Шетеля Василів, що, як казали, добре розуміється на тій справі, і в протоколі називалося ще 9 хлопців, котрі ту горілку пили. В особових даних про Петра Тернавчука визначили його маєтковий розмір, а в примітці додали: «не являється ні членом сільського представництва, ні легіонером, ні військовим інвалідом», а це, певно, означало, що ніякої поблажки не заслуговує.

Урядовий механізм закрутився своїм ходом.

Через чотирнадцять днів відбувся суд. У канцелярії сільського пана нотаря.

Якщо йдеться про дрібні порушення, а не про кримінальну справу, суд як за часів імперії франків, до людей приїздить сам. Цивільний або інший окружний суд або окружна фінансова управа дочікуються, аж поки таких дрібних справ не набереться багато, а тоді вже приїздять у село, скликають до пана нотаря правопорушників й із сусідніх сіл, і починають суд, бо ті люди до міста не пішли б і жандарми збилися б з ніг.

І так одного дня в село прибув голова окружної податкової управи із секретарем та друкарською машинкою і провів суд, крім трьох євреїв, з яких двоє дали різникові зарізати дві вівці, не заплативши податку за заріз, судили ще одного за те, що зробив так саме з телям, а разом з ними — двох селян, за те, що між капустою посадили біля восьмидесяти саджанців тютюну, а потім ще одного власника вантажного автомобіля, який відвіз на ньому партію робітників, а також розглянули справу Петра Тернавчука та його співучасників. Родина Тернавчуків не знала ще про цей суд, так як не знала те, що це зовсім ніякий не суд, бо це лише називається «Слідчою комісією карного оподаткування», але виглядало це як кримінальний розгляд. Тут йшлося не так про до-

тримання справедливості, як про те, щоб на місці і відразу вирвати від селюка 400 крон, бо це теж має свою назву — «розрахунковий судовий розгляд», і якщо правопорушник заплатить, то на тому буде поставлено крапку, не турбуватимуть його суди, відпаде потреба ходити до Хуста. Бо 400 крон — це найменша кара, що призначається в таких випадках.

Отже, у нотарській канцелярії, перед паном головою стоїть пригнічений Петро Тернавчук. Пан голова титулює його «селюком» і покрикує на нього найвишуканішою празькою мовою, в яку іноді вплітаються такі слова, як «мандра», «згорівка», «брехати», «що» і «коли», «горілка» — і таке інше.

Петро Тернавчук має на совісті два злочини: перший — споживання спирту, що звільнений від податку, другий — переплата за спирт відповідно до державної ціни.

Тенденція Тернавчукових відповідей була ясною: наскільки лиш можна, применшити кількість випитої на весіллі мандри і знизити різницю між заплаченою і державною ціною.

Єврейку він не знає, не знає її прізвище, не пам'ятає, як вона виглядає, і був у неї вперше в житті. Знає лише, що то десь біля церкви.

— Гаразд! — кричить пан голова.— Ми поведемо тебе туди, і ти нам цей будинок і цю єврейку покажеш!

Та годі б було сподіватися, щоб у сплетіннях лабіринту єдиної вулиці міста, на котрій живе кілька сотень людей, Тернавчук справді відшукає єврейку.

Старий твердив, що платив за літр мандри 8 крон, але в подальшому чи грізний крик пана слідчого, чи, навпаки, його батьківське застереження, що то особливого значення не має, вплинули на Тернавчука, і в кінці кінців він признався, що єврейка хотіла за літр 16 крон, але він дав 14.

А втім, у всіх трьох питаннях допитуваний тримався впевнено і відповіді на два з них засвідчували його душевне геройство: ніхто мандри не пив, бо ще раніше, ніж хто-небудь припав би до неї, прибули жандарми, до їхнього прибуття пили чистий оподаткований спирт, що може засвідчити Іцко Срульович, у котрого того дня він купив 10 літрів. (Звичайно, Петро Тернавчук не сказав, що тих 10 літрів він купив вже після відходу жандармів, зробивши це від люті за порушене весілля і на втіху гостям). А друга відповідь — мандру варив він сам, Андрій Шетеля Василів до того взагалі не причетний, той увечері перед весіллям був у хаті, так лише, як добрий приятель, тоді у хаті багато зібралося на поси-

деньки, а тому, що на плиті розпалювався цукор, Шетеля деколи вмішувався у розмову, але для чого то робиться, він зовсім не знав.

Але на третє питання — про таку велику кількість мандри — Петро Тернавчук відповідав дуже погано, ой, як погано. Хай собі каже кожен, що хоче, але тої мандри було не більше, як вісім літрів! Справді, дві посудини віддавали запахом мандри, одна десятилітрова, друга восьми — це є правда! Але тих 8 літрів купив у єврейки ще весною для паралізованого брата, який мусить натирати собі мандрою покалічені ноги, та в посудині було не більш як чотири літри. Інші чотири літри купував син.

Ой-йой! Нещасний Тернавчук! Навіщо він втягує до цієї справи ще й брата і сина? Це ще двічі по 400 крон. Бо Петро Тернавчук не знає, що вживання мандри в медичних цілях теж заборонено і карається так само, як і її пиття, не знає, що недавно жандарми заарештували на Волівецькому вокзалі чоловіка, котрий зовсім відкрито і невинно, мов дитя, наливаючи із пляшечки, натирав мандрою попухлі ноги.

Тернавчукові відповіді, звичайно, зацікавили пана слідчого.

— Так? — спитав офіційним тоном, коли відповідь старого на питання була вичерпана.— Ну, вашого сина і брата ми ще викличемо на допит.

А потім виноситься судове рішення. Вірніше, пропозиція на його рівноцінну заміну.

— Згоден заплатити 400 крон за вживання неоподаткованого спирту?

— Це багато...

— Згоден,— кричить суддя.

— Згоден,— зразу ж відповідає Тернавчук.

— Згоден заплатити 20 крон за перевищення державної ціни?

— Згоден,— сумно відповідає Тернавчук.

А тим часом надворі перед огорожею нотарського подвір'я чекають тих дев'ять людей, котрі пили, і десятий, котрий варив. З ними і пан секретар, це щоб не могли змовитися. Але вони вже раніше домовились. Усвідомлюють: хто не пив, тому нічого статися не може. Їхнє природжене правове чуття противиться тому — і автора, до речі, теж,— що мають бути покарані за дарунок, якого отримали, за гостину, на яку їх запрошено, але і вони, і автор тепер затямили, що закон забороняє однаково як подавати спирт, звільнений від податку, так і пити.

Судовий слідчий викликав на допит одного за другим.

Вони знали своє завдання добре і все казали як слід. Так, горілка з мандри, може, й була в мисках на столі, але вони не пили, сиділи в куті, або біля ліжка, або в сінях, коротше, зовсім в іншому місці бавилися, а хто пив, не бачили.

Пан слідчий страшенно розлючується, вискакує з крісла, кричить, погрожує, але з кожним допитом праведний гнів і надія на мирне чотирьохсоткронне покарання стають все меншими.

— Згоден заплатити 400 крон?

— Ні.

— Передамо тебе в суд! — і звучить це так погрозно, як «Будеш повішений!».

Чим далі, тим більше слідство набуває механічності, стає нудним, безнадійним, бо повторення вдесяте одного й того самого і вислуховування вдесяте одного й того самого знесилить урешті-решт і найсвятішого адвоката людського добробуту — гроші. І рефрен, десять разів проспіваний, теж уже втрачає фортісімо.

— Згоден заплатити 400 крон?

— Ні.

— Передамо тебе в суд.

Слухання справи закінчено.

Зрозуміло, що грізні слова: «Передамо тебе в суд!», почувши які, наймолодші випиваки мандри зблідли, були лише пустопорожньою погрозою, хоч якимсь завершенням допиту та особистою даниною урядовця цій безсоромній брехні, тому що насправді державним фінансовим органам не було ніякого смислу кидати десятеро людей на 40 днів у в'язницю, це би коштувало приблизно стільки ж, скільки можна було вдерти з Тернавчука.

Старий Тернавчук поволі йде сільською дорогою додому, він задуманий, лице його напружене, погляд зосереджений. Він замислився про свої три корови, п'ятнадцять овець, про те, скільки йому коштує весілля, про 600 крон пенсії його брата. Але якби не рахував, звести кінці з кінцями він ніяк не може.

«За себе й за сина. Буду змушений продати дві корови. А коли прирахувати сюди ще й брата, то й тих не вистачить».

Тернавчуку, батечку мій, навіщо ви втягнули в цю справу і сина, і брата?»

Плин Тернавчукових дум повільний. Повільніший за його кроки і чим далі, тим більше сповільнюється. За хвилю повідає:

— Якби няньо, коли я був малий, заплатив би за мене, щоб я міг учитися, то не сіткало б мене це лихо. А тому, що потрібних на це грошей няньо не дав, то дати ці гроші тепер мушу я.

Йде, зважує, рахує і врешті доходить висновку:

«Як не крути, а все на одне виходить».

1934

ПРО ЗАТЯТІСТЬ БАЖАННЯ

Ці два рецепти маю від єврейської баби, сухорлявої, маленького зросту, але з гладким, ще гарним обличчям, з дуже проникливим поглядом, завжди приємно охайної. Живе вона в хатині з глиняною долівкою, до стелі якої досягаєте головою, де все таке ж чисте, як вона сама. Це баба-повитуха, яка допомагає жінкам і дівчатам, вже побувала у в'язниці за аборти і знає багато таких речей, про які не знають інші люди. Разом з нею живе старий кульгавий кіт та ворона з підрізаними крилами. Ось вам і чародійка.

Це суща правда — якщо хочете завоювати хлопця, на якому зупинився ваш вибір, або дівчину, яку кохаєте, то мусите вробити так: горнятко молока поставте у свій черевик під ліжком, на якому спите, і хай так стоїть дев'ять днів. Після візьміть жабу, давіть її, мучте і крутіть її над тим горнятком, аж поки жаба не почне випускати з себе слину в молоко, а при цьому дев'ять разів приговорюйте: «Як мучиться ця жаба, хай так мучиться за мною Юрко». Те саме повторіть із ящіркою. Потім візьміть обидві ці мертві тварини, покладіть на сковороду, додайте жмутик свого волосся, по волосинці із трьох частин свого тіла, нігті з рук та з ніг і поставте в піч на розжарене вугілля. А коли все це почне шкварчати, тріщати й горіти, тоді дев'ять разів промовляйте: «Як палають у вогні ці речі, так нехай і Юркове серце палає за мною!» Попіл киньте в молоко, розмішайте і напій із суміші тих дев'яти речей дайте випити милому, і ваша справа, якою хитрістю його на це підбити. Але дайте йому цього напитися на дев'ятий день, ані на годину пізніше, бо інакше в шлунку милого з'являться ящірки і він помре, така прикрість вже одного разу пригодилася із старою єврейкою.

Другий рецепт не такий бридкий. Дістаньте собі спідні штани, котрі Василь мав на собі, але ще не випрані. Рановранці, тільки-но відкриється крамниця, підіть і купіть нове горня з покришкою, в дорозі ні з ким не розмовляйте і не

оглядайтесь, вже від самих дверей крамниці не зводьте очей з горняти, заплатіть за нього, не розмовляючи, не торгуючись. Опівночі підіть з горням до потоку, наберіть води, вкиньте туди спідні штани, закрийте і дев'ять разів промовте: «Як ці спідні топляться у воді, хай так топиться Василеве серце у крові за мною». Тоді все віднесіть додому. Повторюйте це саме дев'ять ночей підряд. Коли в дев'яту ніч вертатиметесь додому і підійдете до порога, витягніть спідні з горня і ступіть на них правою ногою, викручуйте, віджимайте їх на себе, примовляючи дев'ять разів: «Як ці спідні побиваються, хай так побивається Василь за мною». На скручені спідні покладіть важкий камінь і дев'ять разів повторіть: «Як важко лежить цей камінь на спіднях, хай так важко буде на серці Василевім за мною». І якщо так не сталося ще за тих дев'ять днів, то станеться тої ж хвилини, істинна правда. Василь мусить прийти за вами, хоч би був за дев'ятьма горами, за дев'ятьма ріками, бо ніяка сила цього світу не стримає його.

Не знаю, я не перевіряв.

1934

ЗЕМЛЯ НАЦІОНАЛІЗУЄТЬСЯ

З тих пір, коли були написані перші репортажі цієї збірки, прогрес справді пішов вперед швидким темпом. Із старою патріотичною єдністю покінчено, і тепер відбувається розмежування. В одній особі бути одночасно лояльним демократом, інтегральним націоналістом, віруючим церковником і комуністом стало можливим лише протягом одного, до того ж короткого етапу національного розвитку.

До половини минулого десятиріччя край переважно був комуністичним. Пізніше ним заволоділа аграрна партія. Сьогодні він дуже швидко націоналізується. Це стосується всіх його сторін — як соціальних, так і економічних.

Цей розвиток подекуди неприродний, і його лінія трохи викривлена. Тому слід придивитися до нього зблизька.

У цій землі комунізм розгорнувся на всю ширину, але організаційно не перетворив країну, націлившись на негайний переворот і задовольняючись на теперішньому етапі палкими гаслами про бідних і багатих, він глибоко своїми ідеями не проник. Першими його принесли сюди бійці з фронту, це були перші політичні гасла, що сповна відповідали їхнім інтересам, а часто це взагалі були перші політичні гасла, які

коли-небудь їм доводилось чути. Економічні умови для комунізму були дуже сприйнятливими, проте суспільні і культурні відносини діяли йому наперекір. Край, що на півночі ще не вийшов навіть із стадії тваринництва, із географічною розкиданістю населення, край з незначним прошарком промислового пролетаріату, без найменшої соціалістичної і, головне, організаційної орієнтації, край, що не знав навіть азбуки суспільного життя, не був готовий прийняти комунізм. Проте в озлиднілому війною і голодом краї він швидко поширювався. Мали на нього вплив і національні сподівання угорського дрібного міщанства, пов'язані з приходом до влади Бели Куна, від якого чекали нового приєднання Підкарпаття до Угорської держави, цьому сприяли і симпатії русинів до Радянського Союзу, котрий у 1920 році, ведучи війну проти Польщі, глибоко проник на її територію. Відчувався вплив давнього дружнього потягу русинів до Росії, що безпосередньо випливав із передвоєнної і воєнної агітації, яку тут проводили православні попи, хоч це і було за іншої влади. За таких умов підкарпатський комунізм став виразником ненависті до гноблення та підсвідомої туги за кращим життям, але разом з тим і нездійснених надій; був більш-менш організованою опозицією з досить різноманітними мотивами, а в багатьох проявах і чистісінькою фантазією. Інакше не могло й бути в такому краї, де поряд з небесною ієрархією християнства ще живуть поганські боги і де комуністичні агітатори, маючи намір утвердитися, перепиняли гурти людей, коли дзвони кликали їх на службу, щоб помолитися разом із ними, і створювали осередки християн-комуністів, у яких на печатці були викарбовані поряд і церковний хрест, і радянська зірка. Підкарпатський комунізм — це була несподівана могутня хвиля, котра незабаром спала. Проте не безслідно. І не без впливу на прийдешнє. Комунізм приніс нову, справжню свідомість, а саме: існують ще й інші організації, крім розбійницьких ватаг, які можуть від багатих брати, а бідним давати і кривду карати.

Сьогодні у краї ще переважає вплив аграрників. Зрозуміло — на їх користь попрацювали і персекуція, і економічний тиск, і можливості, що їх надавала державна адміністрація. Правдою є й те, що змінилися і суспільні умови, і міжнародні умови, революційні умови теж зазнали змін, але все-таки такий різкий поворот від комунізму до аграрництва виявляє і психологічну реакцію передчасно втомленого народу, байдужий мах рукою: «Я розчарувався у своїх сподіваннях, підкорююсь даному становищу». Тобто — найсильнішій партії, що представляє у нас демократію.

Тепер краєм котиться хвиля націоналізму. Але в русинів це вже не той старий, будительський, визвольний, одностайний патріотизм, що був представлений кількома священиками та окремими інтелектуалами. А єврейський націоналізм — це вже не тільки надія на Ієгову та переконання, що вижити і зберегти єдність народу можна, лише зануривши в одну релігію і фанатично дотримуючись її моралі та традицій. А угорський націоналізм у змінених умовах багато втратив зі своєї зарозумілості і майже всю свою пишність. На Підкарпатті націоналістичні тенденції теж набувають нових форм. Не можна їх огульно назвати фашистськими, але часом вони наближаються до фашизму впритул. Їх носієм, як і в усьому світі, є дрібнобуржуазна молодь.

Середній стан на Підкарпатті саме в останніх роках зазнав великих змін. Угорська дрібна буржуазія тут була завжди. Але русинський народ, виростаючи із свого селянства і тваринництва, тільки тепер утворює у своєму середовищі дрібнобуржуазну верству, і перші її представники, інтелектуали та напівінтелектуали, виховані новими школами, саме в ці роки вступають у зрілий вік і включаються в політичне життя. Молоде єврейство під впливом економічних змін, нових шкіл та сіоністської пропаганди починає дуже швидко міняти свою орієнтацію. Націоналізм вже починає завойовувати й біднішу, працюючу верству населення, котра на більш розвиненому Заході названа пролетаріатом. З новим рухом пов'язуються й нові економічні надії. Надії, які не вдається здійснити. Але згадаймо пісню, яку в часи успішної боротьби Гітлера за владу співала у маршах частина робітників, не дочекавшись задоволення своїх вимог. Смисл цієї пісні приблизно такий: ми були соціал-демократами, ті зрадили нас, ми були комуністами, ті зрадили нас, а тепер ми маршируємо під прапором із свастикою.

Не знаю, чи були тут русини ще до заселення Верхнього Потисся болгаро-татарським племенем хозарів, що появився тут разом із сімома угорськими племенами, на чолі яких стояв Арпад, можливо, що угорці колонізували цю територію аж в дванадцятому — тринадцятому чи навіть у чотирнадцятому столітті, з цього приводу хай полемізують історики, а дитячі гадки про історичне право на Підкарпаття та хто тут був першим, полишимо на розгляд офіційних політиків. Тепер угорці живуть тут. 110 000 чоловік.

Угорці живуть компактно, цілими поселеннями, що тягнуться на південь краю, під виноградними пагорками, що цілий день вигріваються на сонці, на рівнинах, що рясніють ланами пшениці, кукурудзи й тютюну і пасовиськами, на

яких людське око може схопити череду волів з довгими рогами або поодиноку худобину. Всі угорці — селяни, здебільшого дуже заможні і багаті, добре годовані хлібом, салом та вином, спокійні в своїй стихії, живучи за часів угорської влади івольовано від політики, не турбуються вони політикою і сьогодні, а коли до такого угорця з'являться агітатори-ревізіоністи, він спокійно вислухає їх, дасть їм за правду, навіть зітхне задля годиться, але вдома, настроївши радіо на Будапешт і довідавшись про низькі ціни на сільськогосподарську продукцію, подумає про себе зовсім інше.

Та є ще одна верства угорського населення, котра не чинить опору новому режимові, принаймні відкрито — це угорська стара бюрократія. Та її частка, що в перший час повоєнного безладдя не покинула свого краю, не піддалася звабливим надіям на близький перегляд кордонів і склала Чехословацькій республіці присягу на вірність. А пануюча верхівка, вбачаючи в представниках тої верстви, хоч кількісно і малої, класових прихильників, хай не друзів свого народу, йшла їм назустріч і вміло їх пов'язувала, добре розуміючи, що можна їх спрямовувати проти спільних противників, а їхній керівний досвід використати у своїх інтересах. Їх охоче лишали на старих урядових посадах: в управлінні державного лісового господарства, в інших державних маєтках, у шкільних та адміністративних установах. Отже, ця міцна, здавна звикла до влади верства панує й далі, звичайно, панує індивідуально, в іншому державному суспільстві, в іншому органі влади, із трохи іншою мораллю, стару владу з рук нової держави вона прийняла з вдячністю і, пануючи, вірно їй служить.

Але було б помилкою, судячи з їхнього поводження, думати, що вони забули старе і змирилися. З людьми не буває так просто. Усвідомлення, що їхній народ спіткало нещастя, й опір проти всіх і вся, хто спричинив це, були лише найближчими економічними інтересами відтиснуті до найглибших закутин душі, але тут вони присутні, брижуться при кожній часовій хвилі і чутливо реагують на неї. Декласифікація, чи економічна, чи соціальна або політична, для них є найболючішим вироком долі, який може спостигнути як окрему людину, так і всю громаду. Звичайно, вони не були скинуті аж на дно, але були декласовані у всіх проявах. У старі часи почувалися тут всевладними панами. Панами, мабуть, тому такими жорстокими, що за їхньою показною гордістю крилося заперечуване, неприпустиме і невисказане передчуття, що в кінці свого шляху, заради якого пожертвували все, що мали, вони зазнають повного краху. Тисячу ро-

ків були одержимі святою затятістю самозбереження і боролися за неї — війнами, революціями, дипломатією, налагодженням зв'язків та їх руйнуванням, воювали проти слов'ян, німців, турків, габсбургської династії, а також проти свого найстрашнішого ворога — головної проблеми всіх поколінь — колишнього кочового життя, що гальмувало народжуваність і приріст народу, який вторгся до чужого йому моноліту осілих племен землеробів, що розмножувалися по-біблійському.

У минулому столітті угорська аристократія, переоцінюючи свої сили та по-дилетантськи погано вгадуючи історичний розвиток, заклала основу для національного самозбереження за визначеною формою, і саме становлення тої форми було дуже небезпечне. Її формували як ідею національної держави — єдиної і неподільної. Держави національної, тобто заселеної одним привілейованим народом, єдиної, тобто опанованої одним привілейованим класом, і, безперечно, на всі майбутні часи неподільної. Більша частина народу повірила своїй аристократії. І заради тої примарної ідеї вела боротьбу з національними меншостями своєї держави, з робітничим класом, зі своєю малоземельною біднотою і знову-таки із своєю найстрашнішою проблемою; заради тої ідеї до останку трималися феодального ладу та найбільш реакційного в Європі політичного режиму, із-за неї втягнули країну до світової війни, а коли їхня ідея та земля, яку так пристрасно любили, опинилися під загрозою з тилу, не вагаючись, покинули своїх союзників, згорнули фронт і подалися воювати й умирати додому. Справді, для перемоги своєї ідеї зробили все, що було в людських силах. Народи й самі люди ніколи своїх нав'язливих ідей і другої своєї природи не зрікаються добровільно. Їх треба відривати з їхнього тіла й душі по шматках. Історія це робить немилосердно.

За шістнадцять років не забувається минула слава! Її не забувають навіть за життя одного покоління. Але що робити на такій малій землі, де майже нічого не можна здійснити? Тільки чекати, закривши очі і звернувшись до «раю серця».

Але можна і так.

Ось, стоїте собі із старим паном посеред зеленого виноградника перед білим винним будиночком, в околиці з малим простором, бо оточена зусібіч пагорками. А на пагорках, куди не глянете, суцільний виноград, ні будинків, ні людей, ніби й не існує нікого, крім господарів білої винарні, ніби за межами того вузького простору кінчається світ. Зелень і тиша. Біловолосий пан із шляхетним обличчям, з уповільненими рухами і поважною мовою водить вас по винограднику.

Зупиняється, обережно зрізає червоне гроно з тих рожевих, великозернистих, прозористих сортів, лагідно проводить долонню своєї аристократичної руки по поверхні і поважно говорить:

— Дивіться, мій пане і милий гостю! Все те, що бачите, і там далі, за тими пагірками — це все — бувша Угорщина. Тепер її нема. Єдине, що лишилося від неї — цей виноград. Називається він «Міленіум». На честь тисячоліття приходу угорців у цей край. Візьміть, прошу вас, виноград дуже добрий і солодкий.

Головним носієм угорської націоналістичної ідеї є дрібна буржуазія, перш за все його інтелігенція: адвокати, нотарі, лікарі, аптекарі, пенсіонери, греко-католицькі священики — так, ті в першу чергу. Вони живуть не лише серед угорців, є їх багато у всіх русинських містечках і великих селах. Розпорошення їх по всьому невеличкому краю теж було частиною плану мадяризації, відомого з Еганових часів, який використав на практиці вплив священиків і зав'язав з ними економічні стосунки. Всі ці люди, більш-менш незалежні, не могли втратити стільки, як велика бюрократія, і не були, з другого боку, такими багатими, щоб з лабіринту світу втекти у рай зелені і серця. Вони зберегли поле своєї діяльності і свого життя. Вони теж стали декласованими, хоча й не навмисне — тут проявлялася добра воля не забути і про їхні класові інтереси,— а як наслідок об'єктивних умов. Вони були колись панами у невеликих містечках. Мали вплив на урядування державної адміністрації, на висновки цивільних процесів і кримінальних слідств, на обіймання посад, а їхні дружини — на вияв аристократичної моралі своєї землі — задавали у суспільстві тон. Однак після перевороту прийшло інше покоління, демократичніше, хоч подекуди грубувате та безкомпромісне в спілкуванні з іншими людьми, але з прагненням іти у суспільних інтересах назустріч старому панству. Але, як це буває,— мовні суперечки, туалети, плітки про збори Спілки допомоги бідній шкільній молоді, якийсь скандал між дамами на заміській урочистості Червоного Хреста— «кухарко!» — тут, «циганко!» — там,— демонстративне полишення єдиного панського шинку через підхмелені натяки — і непроникліва холодна стіна. Сьогодні вони ізольовані, замкнуті у своїх групках і є ворогами на віки, ще більшими, ніж раніше.

Підпорядкували своєму впливу, частіше таємному, ніж відкритому, всю молодь свого оточення, сприяють розвиткові угорських дрібних підприємств, підтримують зв'язки із субальтерними угорськими урядовцями та із самою Угорщиною.

Вони захищають ідею національної, єдиної і неподільної держави. І не тільки теоретично. Широко застосовують і практичні заходи. Що ще можна робити на цій малій землі, окрім одного — чекати, коли повернеться старий світ? А все ж таки можна створювати труднощі ворожій владі. І вони створюють. Це вони, чи самі у це віруючи, чи наслухавшись ворожої пропаганди з-за кордону, поширювали чутки, ніби угорці повернуться знову і чехословацькі гроші будуть знецінені. Це вони домоглися того, що в 1919—1920 роках, коли чехословацькі гроші були обміняні на угорські у співвідношенні 100:100, пізніше — 50—100, 25—100, 10—100, багато людей, а можливо, і вони теж, втратили своє майно. То були вони, хто, погрожуючи словом «народна зрада», стримували субальтерних службовців від складання республіці клятви вірності, тим самим ставлячи їх сім'ї у важке матеріальне становище. Коли було видано Закон про скотарів та пастухів, що давав можливість дрібним господарям купувати земельні наділи за довоєнними цінами, вони своєю агітацією, з одного боку, сприяли захисту інтересів угорської шляхти, а з другого боку, не підтримували розв'язання жодної економічної проблеми, що призводило до недостатньої ефективності дії цього закону. Вони знають, як поширювати між євреями тривожні економічні вісті, а між селянами найнеймовірніші політичні казочки. Коли влада потребує для міжнародного форуму якихось проявів лояльності русинського населення або якихось протиревізіоністських народних виступів і організовує їх, вони зворотними маніпуляціями нижчих урядників затримують поставки кукурудзи на село, щоб викликати тим обурення селян і в призначений день обернути лояльність на її протилежність. Підтримують ірредентську організацію «Левенте», збираються на таємні збори, ведуть шпигунство або граються у нього, поширюють кожне газетне повідомлення з Угорщини, займаються контрабандою через політичні канали або через іграшки, що передаються через Тису то туди, то сюди.

Безсумнівно, в організації тих «ігор» залишає свої сліди і закордонна пропаганда, але було би помилкою вважати, що цьому сприяє тільки вона, або тільки гроші. Національні почуття дуже сильні. Автор цих репортажів знає поважного високопоставленого урядовця, до котрого постійно, у певний час, невідомо яким шляхом надходить з Угорщини бандероль із часописами, він закривається з нею на ніч у канцелярії, перечитує, на світанні спалює сторінку за сторінкою в умивальнику, попіл змішує у цебрі з водою і виливає потайки десь на обочині, а ранком знову приступає до сумлінного

виконання своїх обов'язків. Знаю сільського нотаря, котрий був урядовим комісаром на сільському сході, на якому дрібнобуржуазний опозиціонер у своїй промові б'є тих, що справа, і ріже тих, що зліва, і плете такі нісенітниці, що не знаєте, чи сміятися, чи хапатися за голову, а пан нотар нишком оглянеться, нахилиться до промовця і шепне чому: «Жандарми йдуть!». Знаю переорієнтованого вчителя — директора русинської школи, котрий з дітьми натхненно співає державні гімни, а ввечері на прогулянці з молодим колегою киває головою на південь і промовляє: «Одного разу звідти затрубить Хорті».

Націоналізм угорської меншості наприкінці двадцятих років почав спадати і втрачати свою розгалуженість і мобільність. Але він вчасно дістав ін'єкцію, сильнішу від попередніх. Знову з'явилося гасло ревізії кордонів. Складні міжнародні питання зводилися до простісінької таблиці множення, хитрі і завжди ввічливі промови дипломатів сприймалися слово в слово, і їм приписувався надто втаємничений, для непосвячених прихований зміст, надії зростали до уявності. Муссоліні, Гітлер, Польща, Болгарія, можливо, що й Англія — союзники Угорщини! Хто утримався б від капітуляції перед такою силою і проігнорував би угорські вимоги? У містах знову зросла активність націоналістичної угорської молоді. Старі нотарі, адвокати, аптекарі у містечках та селищах таємно нашіптували один одному свої думки, коли ввечері слухали разом вісті Будапештського радіо, відкривали на вулицю вікна, аби міг послухати кожен, а їхні дружини обдивляли заховані в нижніх шухлядах шаф старі прапори. Знову повернулися часи тривожної непевності для налякання євреїв, і вони, залишивши свій ідиш для домашнього користування, заговорили на вулицях знову по-угорськи, притьмом кинулися забирати своїх дітей із чеських шкіл і, не наважуючись віддати їх знову до угорських — хто знає, як буде далі? — обирали нейтральні, русинські. Тільки угорські селяни на півдні краю залишалися спокійними, і далі роздумуючи про ціни на сільськогосподарську продукцію і продовжуючи обробляти свої виноградники, пшеничні та кукурудзяні поля та годувати свої череди. Та ще незначна верства угорських пролетарів не полишала своїх турбот, розуміючи, що в союзі з угорським дрібнобуржуазним націоналізмом ніяких економічних вигод здобути не зможе.

«Nem, nem, soha!»* — написали собі угорці на пам'ятнику біля головного виходу на перон залізничного вокзалу в місті

* Ні, ні, ніколи! *(Угор.)*

Шатораль'я-Уйгель на самому кордоні між Угорщиною та Словаччиною. Ні, ні, ніколи! Ні, ні, ніколи не забудемо! Ні, ні, ніколи не змиримось!

Проте історія знає лише «далі», а «ніколи» не визнає.

У надвечір'я Йом кіпур, коли Ієгова на небі визначає на майбутній рік долі своїх євреїв, усе ще звучить «Кол нідре» незмінно велично, а многократне «ой вей» та «ойойой» за великі гріхи Ізраїля — незмінно болісно, красиві старці, лише в носках та в сорочках поверх одежі, б'ють себе в груди все так же відчайдушно — але єврейство, попри це, вже не є таким побожним.

Сіонізм наповнив їх новим змістом — націоналістичним.

Даремне гукають рабини: «Ще не час йти до обітованої землі батьків наших. Ще не прийшов Месія. А ви, хто до цього закликаєте, ставите нову вавілонську вежу, богохульствуєте, марно беручись за роботу, яка може вершитися тільки Його рукою. Ми не подібні до інших народів, ми — діти самого бога, а Його воля — щоб ми служили Йому одному, а ви завжди перетворюєте божий народ на подобіє інших і тим лише викликаєте новий їхній гнів, будуєте державу, котра є царством цього світу. Принижуєте мову Всевишнього, якою повинні розмовляти тільки з ним, до мови найбуденнішого вжитку і, роблячи слова молитви зрозумілими для всіх, позбавляєте їх величності та сили. Посилаєте своїх дітей до поганських шкіл, навчаєте їх вклонятися новому золотому тельцю, навчаєте їх фальшивих наук, котрі бридкі й противні ликові господа бога. Будьте прокляті! Хай висохнуть ваші студні, хай жони ваші лишаться безплідними, хай вимруть діти ваші, яких вже маєте! Накликаєте гнів і нетерпимість господа бога нашого, котрий карає за гріхи кожного особисто і весь свій народ, бо всі разом складають одне тіло. Через вас був посланий на євреїв голод, через вас виникло нове переслідування євреїв в Німеччині, через вас у минулому році було відвідано староєврейську гімназію — те місце, де ви допустили найбільше богохульство — тифову епідемію. Ваші серця так скам'яніли, що навіть цього не хочете бачити? Будьте прокляті!».

Рабини мають правду, а чудотворець мукачівський головний рабин Спіро має досить причин закривати собі від болю обличчя, коли змушений проходити повз староєврейську гімназію. Народні, горожанські, а головне, Мукачівська середня школа, з якої тепер виходять у світ перші випускники, сильно підірвали ортодоксію єврейської молоді. Вона перестає вірити, що землетрус спричиняє велика риба помахами хвос-

та, перестає вірити, що Америка — її існування, на жаль, не можуть заперечувати навіть рабини, що отримують звідти гроші,— була колонізована великим флотом царя Соломона, починають замість чуда над Габаоном та долиною Аялон вірити, що Земля крутиться, а природні науки та історія підточують у них навіть віру в правильність єврейського літочислення. А прихід єврейської молоді до вчительських закладів послабляє вже і святкування шабесу.

Рабини мають правду. Єврейська молодь і на Підкарпатті відновлює мову гебронських та йорданських пастухів, мову Біблії і Талмуда, розмовляє змодернізованою староєврейською мовою, більш придатною для практики палестинських університетів і для буденного життя в колоніях. Вважає своїм духовним обов'язком відійти від мови своїх батьків, ідиш, тому що ця мова не пристосовувалася до середньовічної німецької мови тої доби, коли їхні предки, не приймаючи прямий хрест, мусили втікати з Німеччини саме так, як сьогодні втікають від хреста ламаного. Молодь розмовляє по-староєврейськи на зборах, вдома, на побаченнях і в поїздах. Старші євреї прислухаються, перепитують і намагаються зрозуміти її також. Правда, вони ходили з п'яти до тринадцяти років в хедер — єврейську школу, де маламет учив їх тільки читати, а не розуміти прочитане. Кожного ранку, загорнуті в талес, з кубиком-тефіліном на чолі, вони читають із староєврейської книги довгу молитву, перед появою зірок — мінхе, після їх появи — маріф, а перед сном вже лиш з пам'яті — кришму, дещо відчувають з того, про що моляться, проте не розуміють. Саме так повинно й бути. Бо молитва впливає на душу такою таємничістю, наче сам бог. А ті молоді люди вільно розмовляють по-староєврейськи про буденні справи, кохання, торгівлю і, звичайно, про Палестину, про політику, політику і знову політику.

Рабини мають правду. Палестина притягує страхітно, мов вир. А молоде єврейське покоління готове воювати за національну державу. Якщо потрібно, то й проти рабинів.

Рабини прийняли бій, ще не відчуваючи бажання трубити відход, як це вже зробили рабини польські, і на Підкарпатті йде між євреями громадянська війна, звичайно, багато крові в ній ніколи не ллється (хоч вже мало місце кровопролиття перед Мукачівською синагогою), проте вона така ж запекла, як і всі громадянські війни. Рабини безупинно проголошують прокляття і торгові бойкоти проти непокірних євреїв, або їхніх немічних батьків. За затягнутими шторами, за замками рабинських особняків часто доходить до бурхливих розмов з батьками, коли один одного переконують, лаються,

кричать, присягаються, плачуть, впадають у відчай і проклинають. А ззовні воюють ще запекліше, бо полем бою стають малі села, де люди заглядають не тільки до кухонних горщиків, а й до подружніх постелей, а зброю добирають лише з огляду на те, як будуть боліти в них рани. Вдома в родинах знову і знову повторюється вічна сімейна драма: батьки і діти. Бо діти рвуться до Палестини. Але на дорогу їм потрібні гроші. «Де я їх візьму?» — кричать батьки. А коли мають — то: «Чому я маю робити щось проти бога?» А відтак, коли затяте мовчання батька та страдницький плач матері стають вже нестерпними, молоді сини і дочки втікають із рідної хати до єврейських робочих або військових таборів, втікають світ за очі, щоб у будь-який спосіб заробити собі на дорогу гроші, а найбільш відважні подаються до Палестини пішки, жебраючи на прожиття, і за півріччя чи за рік в жалюгідному стані прибувають на місце свого закабалення. Підкарпатське єврейство розподілене на два табори і б'ється з ненавистю і всіма засобами. Бо йдеться про цінності надто святі: про бога, мораль і чистоту віри — це з одного боку, а з другого — про батьківщину і народність. А в бою за такі великі речі дозволено вживати усяку зброю.

Приміром: швець Лейб Абрамович на гехалуцьких зборах зневажливо говорив про Хаву — дочку Хаїма Грюнбаума, найбагатшого крамаря в селі (батькові, звичайно, про це донесли), і наступного дня, коли Хаїм Грюнбаум відмовив йому дати в кредит п'ять кілограмів кукурудзи, той привселюдно обізвав її перед крамницею шлюхою і задрипанкою. Лейб Абрамович в селі є головою гехалуців — недавно створеної сіоністської демократичної організації і тепер агітує за створення гахшари, і це, при тому, у Празі. Там влаштуватися на будь-яку роботу, незалежно від платні, жити повинні гуртом, разом харчуватися, разом вивчати староєврейську мову та ідеологію, мати спільні гроші, а чоловіки навіть спільний одяг і білизну. За зекономлені кошти (прийде час) переселяться в Палестину. Це і є справжня гахшара. Але сім'я Хаїма Грюнбаума, а особливо Хава, висловлювалися про неї дуже брутально. Хава розносила плітки по селу, що в Празі гахшарці харчуватимуться не кошерно, що ті, хто знайде роботу, не дотримуватимуться навіть шабесу, а найбільше поносила спільне життя в гехшарі і ображала дівчат-гехалуцок. Але, крім усього, Лейб Абрамович прочув, що коли старий Грюнбаум з дочкою Хавою був у місті, вони навідалися до рабина, а той доручив Хаві створити в селі антигехалуцьку, зрадницьку організацію під назвою «Мізрахі». І справді поводилася так, ніби до цього готувалася. І тому Лейб Аб-

рамович на зборах напустився на неї. Через кілька днів після вчинку Лейби Абрамовича перед крамницею Грюнбаум зажадав, щоб Абрамович сплатив йому 126 крон боргу. Лейб стверджував, що боргує всього 26 крон. Але Грюнбаум, на підставі записів у книзі, на суді довів, що борг саме такий. Хава і її молодша сестра Лая у правильності запису заприсягнулися, зробити їм це було не дуже важко, бо єврейський бог гойської мови не розуміє і присяга на чеській мові для нього не дійсна. Через день після цього єврейська громада села, під час молитви «маріф» у вечірньому присмерку влаштувала бійку. Лейб Абрамович плюнув Хаїмові Грюнбаумові в обличчя, Гутман Срульович накопав Герша Шофара в голінку, а Мойша Глейзер так трусонув Пінкасом Адлером, що той пошкодив дві ритуальні конторки. Після маріфу бійка продовжувалася на вулиці перед синагогою. Через кілька днів вночі на городі Хаїма Грюнбаума були висмикані з корінням усі саджанці, які вже прийнялися, поламано тички з квасолею, а в колодязь налито солярку. Тоді до Лейба Абрамовича з'явилися жандарми, бо Лейб Абрамович, колишній російський військовополонений, має лиш нансенівський документ, а не чехословацький паспорт і на нього надійшла скарга в окружну політичну управу, що він сіє в общині роздори. А це справжній злий намір, бо аграрна партія не потерпить, щоби тут Лейб своїми діями віднімав від неї голоси, та ще при допомозі ортодоксії, а Хаїм Грюнбаум теж. І якщо дикий російський швець не буде вигнаний з республіки, то, принаймні, налякавшись, сидітиме собі тихо.

Під прапорами з Давидовою зіркою ортодоксії і під прапорами із семираменним свічником сіонізму іде, також ще не вияснений, несвідомий, класовий бій, бо ця боротьба загострює до певної міри класову ненависть. Багаті євреї із своїми поплічниками стоять на боці рабинів та ортодоксів. Заможна людина оберігає традиції і усталені звичаї дорогою ціною — довгими годинами, які втрачає на молитви, безліччю релігійних податків, чиншів і поборів на ритуальні потреби, а втім, людина, що живе в достатках і надійно влаштувалася, звичайно, не сумує за фізичною працею або за перестрілкою з арабами. На бідняка, хоч у тому боїться признатися самому собі та іншим, ритуали лягають тягарем, і у переселенні в Палестину — єдиного краю, куди ще можна переселитися, він вбачає останній порятунок.

Щоб добре зрозуміти розбрат в єврейській общині Підкарпаття, мусимо розглянути розшарування тутешнього єврейства.

На Заході ми знаємо тільки єврейських інтелектуалів, крамарів і частково жебраючу та шахрайську зграю цього народу. Тут величезна кількість євреїв — це працюючий елемент і незвиклі нам типи ковалів, теслярів, шевців, кравців, робітників, візників та їхні розхристані діти — це перша річ, яка спантеличить кожного, хто навідається в підкарпатське село. Багатих євреїв буває в общині один або два, це ті, які зосередили в своїх руках усю торгівлю, весь крам, тютюнові вироби, розлив спиртних напоїв і продаж субсидованої державою кукурудзи, це ті, боржниками яких, а часом довічними боржниками, стають охочі до пиятики жандарми, фінансові охоронці, лісники та урядовці лісної управи. На них опирається в селах державна влада або аграрна партія, а вони від того теж стають сильними. Решта все — нужденність, злидні і голод, часом більший, ніж серед русинського населення. Бо ж європейський Схід є великим резервуаром єврейства, звідки кожний проникливий інтелект, кожний крамарський хист або капітал перекочовує на Захід, щоби там у наступних поколіннях асимілюватися, не завдаючи великої шкоди єврейству, котре спроможне ще сто тисяч чоловік перекинути на Захід, а вдома лишити лише злидні, голод і по-біблійськи запліднююче подружнє ложе, благословенне господом богом. А відтак із молодого покоління цього бідного єврейства складається ядро сіонізму.

Чехословацька республіка створила на Підкарпатті густу мережу чеських шкіл, основну масу учнів у яких складають євреї. Тепер починається боротьба за долю чеських шкіл між самими євреями, бо сіоністи висувають вимоги про створення гебреїстських шкіл. Між тим як рабини, що воюють проти староєврейської мови, вірні домовленостям між ними та владою, тримаються існуючого до сих пір укладу хедеру. Але єврейська молодь вихована саме чеською школою, а вона мала великий вплив на виникнення і розвиток нового світогляду серед єврейства в цілому. Діти бідноти втягувалися в науку, хоч це навчання було на нижчому рівні, а тому що горожанські школи були створені у всіх більших селах, а середні — у всіх більших містах, вони мали можливість учитися без особливих перешкод. Але великі надії на економічну силу освіти не справдилися, і вже через кілька років виявилося, що в країні, де навчання платне, інтелігенції більше, ніж треба, особливо якщо врахувати, що і коронна держава збувала сюди свою зайву інтелігенцію, і що тим часом з'явилося освічене або напівосвічене покоління русинське. Таким чином, молоді євреї після закінчення школи рік-два писали заяви, витрачали гроші на гербові марки та на збе-

режненя документів, шукали, прохали. Відтак надії стати панами згасли. Що тепер робити? Повертатися назад, до життя батьків не хочеться та й нема змоги, хоча б тому, що сімейне ремесло і майно занепали, а вирватися вперед неможливо. Чекати вже нема чого, а залишається довгі місяці стояти на одному місці та сьорбати з дна сімейної миски і бути тягарем для батьків, що очікували, коли вчений син стане опорою їм та молодшим братам і сестрам. Хіба ж не праві рабини, що проклинають освіченість? Питаються старі... І в Німеччині це були саме етакі безробітні, що роками марно дочікувалися роботи, і шукаючі її напівінтелігенти, з котрих утворилося ядро нацизму.

Ще в недавньому минулому єврейська молодь у своїй більшості була комуністичною або соціалістичною, лише незначна частина її була під впливом рабинів, ішла за правлячими партіями, точніше, за аграрною. З того мало що залишилося. Сіонізм за сприятливих умов поширювався в її середовищі, мов вогонь у сухостої. Сьогодні він оволодіває її помислами повністю: ідейно, організаційно і економічно. В той час як комунізм не може їм запропонувати ніяких матеріальних благ, а, навпаки, вимагає жертв, у той час, як аграрна партія тільки збільшує капітал багатих, сіонізм вселяє в них надію на існування. Надію або хоча б ще не заяложену ілюзію.

Це Палестина. Колонізація. Колонізація така, як і всі інші. Нічого більше. Але та земля осяяна світлом святості, і в її дев'яти письменах розчинилися мільярди пристрасних молитов і всі традиції, все страждання, всі спогади, всі надії нового покоління; від її імені промовляє сам бог. Як не тужити за нею всім запалом своєї душі саме тепер, коли її можна досягнути рукою?

Досягнути рукою? Англійці дивляться на палестинську проблему тверезо. Так, колонізують край, бо з того мають економічні і політичні вигоди: цим самим виконують обіцянку, яку дали єврейським банкірам за фінансову допомогу у війні, та дуже пильнують, щоб не впустити в Палестину надто багато євреїв, щоб не тільки не загрожували могутності Англії, але й навіть не нарікали. Триста тисяч євреїв або ще сто тисяч зверх того Великобританія в Палестині витримає легко. Минулого року, беручи до уваги події в Німеччині і виконуючи прохання євреїв, Англія підвищила контингент сертифікатів і впустила до Палестини 13000 сімей. З тої кількості *на перше півріччя* 1934 року Палестинський комітет виділив 60 сертифікатів Чехословаччині, більшість з них припадала на Словаччину і Підкарпатську Русь. Це не бага-

то, але в час, коли не можна переселятися нікуди, і це щось значить. Та цим можливість переселитися в Палестину дістали не 120 чоловік, бо йдеться про 120 сімей, адже Палестинський комітет, котрий дістає сертифікати від уряду Великобританії і котрим керують євреї-сіоністи, зацікавлений у тому, щоб до Палестини емігрувало якомога більше людей, тому одиноким емігрантам сертифікати не видає. Яку революцію викликає такий акт у традиціях, які зміни настають у найінтимнішому житті та в стосунках закоханої пари! Ради бога, що їй, політиці Палестинського комітету, до закоханих? Старі подружжя до Палестини не їдуть, вже якось доживуть свій злиденний вік тут; туди переселяється молодь. А щоб дістати сертифікати, молодь жениться між собою. Як тут можна зберегти традицію і старі святкові обряди, як можна закутаній нареченій вперше показувати обранця в день шлюбу, коли мусила наперед сто разів перепитати: «Чи підеш зі мною до Палестини?.. Як доберемося туди?.. А де дістанемо гроші?..».

Ні, це не багато — що лиш 240 молодих євреїв — чоловіків та жінок, спіткає щастя в бою з арабами та лихоманкою заквітчувати пустелі Британської імперії апельсиновими плантаціями, але хто може бути певним, що так буде і на той рік, через два і через три роки? Можливо, що вже не будуть сотні, а будуть тисячі, сотні тисяч поселенців, бо вже сьогодні видно, що одної Палестини єврейському народові буде замало і сіоністи додумаються, що можна колонізувати і африканські пустелі та південноамериканські праліси. Бо сіонізм — це питання не тільки сьогодення, а забезпечення життя багатьом поколінням. Так вони кажуть, такі їхні сподівання.

Сіоністський рух має три організації, що відповідають трьом напрямкам, з яких складаються всі інші націоналістичні угрупування. І кожен поважаючий себе єврей — парубок або дівчина — належить до одного з них, вони — головний предмет більшості розмов і суперечок. На вулицях підкарпатських сіл ви можете зустріти під час торжеств похідну молодь у світло-зелених блузах і з вишитою жовтою зіркою Давида на рукавах. Це *«Мізрахі»,* організація скоріш спортивна, ніж політична, що підтримується євреями-ортодоксами, решта сіоністів ненавидять її, бо саме вона — опора реакції, бо самі мізрахісти кажуть, що їхньою метою є примирення ортодоксії з сіонізмом. А ті, що мають темно-коричневі блузи і шапочки з вишитим семираменним свічником, це *бетари,* націоналістичні радикали, що обрали собі назву за іменем британця Трумпелдора, однорукого вождя перших

єврейських легіонів, що загинув у бою з арабами, вони переконані, що єврейське питання можна розв'язати тільки із зброєю в руках. Крім цих, є тут ще *бехалуци* — єврейські соціалісти, котрі прагнуть будувати Палестинську державу на основі соціальної демократії і цією ідеєю пронизати й сіонізм європейський.

— Вже досить було балачок! Настав час воювати за свою державу з гвинтівкою в руках! — каже мені мій вісімнадцятирічний приятель Мендль, запальний бетар.

— Проти кого?

— Проти підступних арабів,— чорні очі його аж горять.

— Хіба Палестина не під владою британців? Хіба не вони женуть арабів проти вас, щоби ті мали роботу і не вербувалися в армію проти Суецу? А вас нацьковують проти арабів, щоби легше панувати і над вами, і над ними?

— Коли ми впорядкуємо нашу справу з арабами, тоді розберемося і з англійцями.

— А ще далі?

— Далі — нові колонії для єврейства.

Як цікаво слухати до такої міри спрощені речі! А що коли вісімнадцятирічне натхнення виявиться в силі довгі історичні періоди — що в принципі можливо, хоч зовсім не правдоподібно — згорнути в короткі відрізки часу і наблизити на віддаль руки!

Бетари сприймають свої ідеї дуже серйозно. Мають напіввійськові організації, котрі в новій дрежаві хочуть перетворити на чисто військові. Торік провели в Гуменному шеститижневі військові курси, які закінчив і мій Мендль, діставши диплом і звання сержанта, а в цьому році пройшов курси гахшарп.

З гахшари, розташованої в Косині Берегівської округи, писав мені: «Живемо тут, мов брати і сестри, а коли цілуємо дівчину, то тільки як сестру. Я невимовно щасливий тим, що можу працювати на благо нашого великого діла».

Поміщицький маєток у Косині, що розкинувся на кількох тисячах гектарів землі, належить одному з найбагатших землевласників Підкарпатської Русі Менушеві Клайнові. Клайн, звичайно, не поїде до нової держави ні воювати за неї, ні працювати там, виконує тут важливішу місію, він — меценат сіонізму. Побудував у Косині п'ять дерев'яних бараків, у яких щороку протягом п'яти місяців, від перших весняних польових робіт аж до збору картоплі, міститься гахшара. В цьому році там було двадцять хлопців і три дівчини, стільки приблизно робітників потребує маєток. Тим сімнадцяти — двадцятирічним хлопцям, повним сил, невтомним робітни-

кам з високою свідомістю Менуш Клайн платив за чотирнадцятигодинний робочий день десять крон, дівчатам не платив нічого, бо вони працювали тільки в гахшарі. На світанку, поснідавши півлітром молока та півкілограмовою хлібиною, шикувалися в ряди і рушали в далеку, в кілька кілометрів, дорогу до місця роботи, кожний із них мав при боці флягу з півлітрою молока на обід і таку ж півкілограмову хлібину. Крокували із своїм командиром на чолі світанковим плаєм і співали похідних пісень: «В Галілеї, в Тельхаї». пісню про загиблого вождя британця Трумпелдора, котрий, щоб дотримати слова Біблії про леміш в одній руці та меч у другій, хоч був однорукий, «цілий день тримав плуга в руках, а в ночі брав до рук меча і поліг у бою». А поки двадцятеро хлопців обробляють поміщицьку землю, троє дівчат вдома перуть, миють, прибирають, готують вечерю своїм братам, що повернуться аж у сутінках,— квасолю, рисову або іншу кашу, токан. М'ясо давали тільки в суботу, яка була вихідним днем, тоді ж кожний робітник одержував по 3,50 крони на сигарети, бо решта плати передавалася в спільну касу. В дощові дні, коли не можна було вийти в поле, старшина навчав їх староєврейської мови та «підковував» їх ідейно. Цей муж мав дикаторську владу і за найменше порушення дисципліни, чистоти, правил моралі або для профілактики карав позбавленням вечері, тижневих кишенькових, відбирав солом'яну підстилку з ліжка, а то й виганяв з табору. А оскільки Менуш Клайн у дні, коли йшов дощ, не платив нічого, оскільки треба було утримувати трьох дівчат, а ще дорого коштувала їжа, мило, щітки і тому, що слід було оплатити організаційні видатки, за п'ять місяців двадцяти трьом робітникам було нараховано разом 180 крон, що були переказані Чехословацькому управлінню бетарів у Братіславі для Палестинського фонду. Мій Мендль був «невимовно щасливий». Був на диво задоволений і меценат Менуш Клайн. А що може бути, зрештою, кращого, ніж такі угоди, що задовольняють як одну, так і другу сторону.

З тих двадцяти трьох старшина визнав духовно і фізично здатними до виїзду в Палестину п'ятнадцятьох. Мендль був між ними одним із перших. Був щасливий. Недарма втік з отчого дому в гахшару.

Та до Палестини виїхати не вдалося.

Не виїхав і в цьому році, коли вдруге втік із отчого дому, на військові курси в Гуменне.

Знову пустопорожнє життя? Знову писання заяв, збір документів, біганина і прохання? Ні, Мендль вже не пише заяв. Але риси його обличчя, донедавна ще дитячого, стали

на диво жорсткі, вуста прибрали гіркого, злого виразу, а очі — зосередженого блиску.

Батько не хоче дати йому 1500 крон на дорогу. Розмовляв з батьком. Просив. Плакав. Хай батько візьме позичку на будинок, банк ще дасть йому стільки, а він клянеться, складе урочисту присягу перед рабином, що до року поверне батькові весь борг і не тільки борг, але в два-три рази більше, і допоможе усій сім'ї, бо він не може тут жити, хоче до Палестини, а якщо батько не дасть йому грошей, він повіситься. А батько мав свої аргументи: «Це противне богові. Не пущу в жебри решту дітей. Сам теж не подамся старцювати. Не дам». Мендль плакав на руках матері, відтак скаженів, гупав дверима, сичав на сестер, а далі затужив, впав у відчай, не приходив додому, не їв. Але з часом і це пройшло. Бо до спільної миски, до зітхаючої матері, до похмурого, мовчазного батька його знову-таки привів голод.

Що залишиться з тих ілюзій? А що — зі всіх драм і трагедій тут і там, на тому боці?

«Опам'ятайтеся! Не накликайте гнів і гарячковість господа бога! Пам'ятайте про голод і тиф, котрими нас за гріхи ваші карає! Розбийте золотого тельця і поверніться до бога, поки є час!» — закликають рабини.

Чи вийде з тих боїв та снів хоч мала єврейська колонія в Палестині та Єврейський університет?

Це було би, певна річ, чимало. Бо історія дається дорого.

Підкарпатське село голосувало за комуністів. Тепер голосує за аграрників. Громада тутешньої провінції у суспільних питаннях на диво солідарна.

Поки я не знав околиць цього краю, моїм провідником по горах і селах був Іван Шугай, брат розбійника, людина чесна і добропорядна. Він неписьменний, не відвідує ніяких зборів. Коли йдемо викупатися в гірській бистрині, він ніколи не забуває тричі перехреститися і тричі мовити: «Чорт із води, я у воду»,— але запевняє мене, що є уповноваженим комуністів. Та не може мені добре висвітлити, що таке комуніст і що таке уповноважений.

— То чого ж тоді ти голосував за аграрників? — питаю його, бо добре знаю, що за них голосувало все село.

— Щоби всі ми дістали кукурудзу,— відразу відповів, не вагаючись.

— Але кукурудзу виділяє уряд, а не аграрна партія.

— Можливо, але ми не дістали би її.

Не знаю, якими аргументами скористався тут пан нотар перед виборами, знаю тільки, що поставки кукурудзи в село

можна вміло затримувати, але одне не викликає сумніву: без кукурудзи тутешній народ помер би з голоду. Токан, тобто кукурудзяне борошно, зварене у воді, а у добробуті здобрене бринзою чи молоком — головний харч у верховинських селах, а починаючи з лютого чи березня, коли вже кінчається картопля і квашена капуста — чи не єдиний. Якщо ви поживете тут довше, врозумієте, чому з певною мірою ненависті і заздрості (бо і в такому випадку можна заздрити) кажуть — даруйте — «панське гівно», бо те, що тут лежить біля стежини, не таке, як на заході, а жовте, мов сірка, сухе, мов тирса, і перемішане з кукурудзяною половою.

Тут звикли до кукурудзи з різних причин. Вже внаслідок самої структури гірського польового господарства. Тут росте тільки овес, а озиму пшеницю і жито тут не вирощують. Чому так — спитаєтеся здивовано, коли в Чехії жито родиться на схилах таких же стрімких і таких же високих? Тут є або, принаймні, було до недавнього часу, двопільне господарство. Господарі усі свої нивки в одному кінці села лишають після жнив на відпочинок, а в наступному році веснують на нивках з другого кінця. Ту половину, що засіяна, називають цариною, а ту, що незасіяна — толокою. Торік царина була толокою, а толока — цариною, позаторік — так, як у цьому році, це чергування взяло свій початок, як зазначають угорські історики, десь у чотирнадцятому столітті, за даними російських істориків — аж у восьмому столітті. Впродовж року толока використовується як пасовище з досить поганою пашею, на якому аж до зими випасається худоба власників поля. Тому тут не можливо вирощувати ні жито, ні іншу озимину. Інспектори землеробства, призначені державою до складу окружної влади, довго та марно воювали проти двопільної системи господарювання: опір чинили найбідніші селяни. Бо на власних нивках вони не могли б прогодувати свою худобину, а на громадській толоці їй перепадає частина бур'яна, без якого власники горобиних наділів не дали б собі ради. Тому вже не одне покоління тут звикло до кукурудзи — дешевого харчу, який хоч і не дуже поживний, все ж таки забезпечував ситість. Уряд повинен завозити сюди кукурудзу з Угорщини і з Румунії, і зрозуміло, що при великому врожаї жита в коронних країнах аграрну партію не могла не захопити ідея збувати власні надлишки зерна саме сюди. Тож замість кукурудзи на Підкарпаття стали завозити жито. Але тутешнє населення не вміє випікати житній хліб, та й русинський організм не звик до такого харчу, а оскільки з житньою мукою тут поводилися, як з кукурудзяною — заварювали її на воді і замість смачної каші ви-

ходила противна бурда, то поширювалися шлункові захворювання і люди почали бунтувати. Уряд був змушений довіз жита припинити.

Кукурудза довозиться сюди у великій кількості. Коли побачите на дорозі в гірській долині довгі вервечки підвод з нап'ятим на ободах брезентом, то знайте — це з залізничної станції за п'ятдесят, шістдесят, сімдесят кілометрів везуть у село кукурудзу. Коли бачите перед крамницею поважного єврея юрби чоловіків і жінок, що стоять до пізньої ночі,— то це прибула кукурудза, і люди прийшли, щоби її розібрати. А коли в містечках перед будівлями окружних урядів бачите гурти обурених селян, які погрожують сокирами і вигуками і їх лише стримують жандармські штики, усе це теж спричинено кукурудзою.

Чому люди бунтують?.. Незавезена кукурудза, або завезена зіпсована. Село лишилося без харчів... Чому незавезена?.. Не в останню чергу і з причин політичних: село має бути до чогось примушене. Але головною причиною затримки доставок кукурудзи в село є підвищення цін, і кукурудзу часом чекають доти, доки не устабілізуються ціни.

Три роки тому постачання кукурудзи держава взяла у свої руки, виділяє субсидії і знизила мито. Без цих заходів один кілограм кукурудзи коштував би на 35 гелерів більше, ніж тепер. Звичайно, що дорожча кукурудза була би кращої якості, а субсидована кукурудза цього року мішана — три частини доброї та одна частина зіпсованої; ту, дорожчу євреї на селі не продають взагалі, бо її ніхто не купив би, вона призначається лише панській худобі, і за нею треба їхати у велике місто. Один кілограм субсидованої, тобто неякісної, кукурудзи спочатку коштував 72 гелери, потім — 85 гелерів, а сьогодні коштує вже 1 крону, і це в той час, коли доброякісна кукурудза в Угорщині продається за 50 або 60 гелерів, залежно від того, у кого купуєте угорські пенге — чи у єврея на кордоні за 5 крон 1 пенге, чи в банку, котрий продає 1 пенге за 5,9 крони. Торгівлю кукурудзи веде зерновий синдикат, товарообіг якого часом досягає десятків мільйонів крон за рік. Але тут йдеться не тільки про ту кукурудзу, що населення купує, а й про ту, що її замість грошей держава сплачує робітникам на тимчасових роботах, а також про ту, що приділена сільській бідноті (залежно, звичайно, від доброї волі сільського нотаря). А люди, що їх бачите вдень привозу кукурудзи в єврейську крамницю, як стовбичать біля неї аж до пізнього вечора,— це саме тимчасові допоміжні робітники, найнужденніший прошарок сільської бідноти, які

притьмом з'явилися обміняти свої талони на зерно, щоби знову хоч раз наїстися досита.

Зерновий синдикат у руках аграрної партії. Його очолює на Підкарпатській Русі торговець Сюргер, старий військовий постачальник австро-угорської армії, котрий свої перші мільйони заробив вже тоді. Купівля кукурудзи за кордоном потребує валютних заходів: курс пенге постійно змінюється, його вартість то підвищується, то падає, ціна кукурудзи теж весь час коливається; довіз кукурудзи з Румунії та Угорщини тісно пов'язаний з обмінною торгівлею деревиною, кукурудза примішана до неї. Яка зручна нагода для десятимільйонних доходів. Про таке угорській аристократії, що грабувала цей край варварськими середньовічними методами, навіть не снилося. Навколо підкарпатської торгівлі кукурудзою розвилася зріла, широко розгалужена система контрабанди не з часів її сьогоднішніх занепадницьких форм, а скоріш за все з часу найбільшого розквіту сухого закону, коли неможливо було визначити, який з найбільших панів уже став контрабандистом, а який ще ні. Те, що підкарпатська корупція швидко пішла вгору, певне, відчуває кожен, але за таких складних умов тутешньої торгівлі вона, очевидно, триватиме ще довго, поки її існування нарешті вдасться довести. Таки ніхто певно не знає, до якого рівня ця справа дійде, бо кукурудза й надалі навантажується, розвантажується, перевантажується, лежить на складах, важиться, розподіляється, кукурудза від вологи набухає, а від жари зсихається, і хіба не все одно, коли єврейський крамар (вони справді не новачки в таких справах) приймає зерно, чи дві, чи усі чотири чверті його псуються. І так, і так обкрадено людей. Корупція навколо торгівлі кукурудзою, обман русинів та держави давно відомі, про це багато писала підкарпатська преса; писали про них і провідні чеські газети, але на краще нічого не змінилося. Ймовірно, стався би величезний обвал, якби хтось ті гори кукурудзяної корупції наважився необережно зштовхнути. Але будьмо відвертими: центром торгових і валютних обмінних махінацій є не Ужгород, а Прага, і ужгородські урядники воюють проти них майже безуспішно.

Паном, від якого залежить життя або голодна смерть верховинців, є аграрний зерновий синдикат, тому на питання, чому голосував за аграрну партію, Іван Шугай відповів: «Щоби ми дістали кукурудзу»,— він вірно зрозумів силу партії. Та з таким же успіхом він міг би відповісти й іншими словами: «Щоби ми дістали роботу».

У руках аграрної партії є ще один важливий важіль — дрова. Вся Верховина — це самі гори й дрова. І тим, і другим розпоряджається управа державних лісів і маєтків, підпорядкована міністерству землеробства, а це — наймогутніша і найбільш організована опора аграріїв, котрі сконцентрували в своїх руках всю силу держави, подвоєну могутністю капіталістів Палфіїв, Шенборнів, Берченіїв і Селінських. Без дозволу лісової управи не приймає на роботу ні община, ні окремі люди. Правда, сьогодні лісів вирубують мало. В окремих общинах роботи вистачає всього на три-чотири тижні в році, і це для бригади в 20—30 чоловік при заробітку 8—12 крон за день. А коли нема вирубки лісу, зайнятість окремого робітника залежить від місцевого урядника лісової управи, який розподіляє роботу — ремонт пошкоджених під час повеней мостів, впорядкування лісних доріжок і мисливських хатин для великих панів з лісоуправи та виконання будь-якої іншої дрібної роботи, потреба в якій виникає в лісовому господарстві та на будівлях протягом цілого року. Від доброї волі лісової управи залежить ще й те, чи змушений будеш вибирати між кримінальним злочином і холодом в хаті і чи дозволить собі лісник не бачити тебе, коли йдеш у ліс по дрова. Наберись відваги, русине, щоб противитися волі управи державних лісів і маєтків!

Дрова є всюди: в лісах, на пасіках, біля річок, на складах, на залізницях, а найбільше — у книгах пана Сюргера, котрий веде торгівлю з Румунією та Угорщиною, обмінюючи дрова на кукурудзу, а також у торговельних записах пана Кернера, що постачає дрова Сюргерові. Оскільки, як володарем всієї кукурудзи є зерновий синдикат аграрників на чолі з паном Сюргером, таким же володарем дров є аграрна центральна управа по збуту дров, головою якої є пан Кернер, держава зобов'язалася всі дрова підкарпатських лісів — за винятком невеликих поставок — до 100 кубометрів, продавати тільки їй. Така торгівля угорським аристократам навіть не снилася, хоч зналися на лісоторгівлі, а в Будапештському парламенті опозиційні оратори не один раз вели про це мову.

Кукурудза та дрова! На Підкарпатті аграрна партія спирається на них надійно і впевнено.

Та є тут ще один фактор, котрий сприяє могутності аграрній партії — неймовірне безладдя в питанні власності на землю, яке в сьогоднішній державі можливо розв'язати тільки в рамках земельної реформи. А вона теж опинилася в руках аграрної партії.

Тутешнє звичне спадкоємне право бере свій початок ще із сивої праслов'янської давнини, і за цим правом спадкоємцем землі є не найстарший син, а всі діти разом. Погодьмося, це явище справді цікаве для історика, але що має робити з цим правом держава зі своїми порядками, і, зокрема, як мають рахуватися з ним поземельні книги? В ті часи, коли в тому чи іншому селі закладалися або відновлювалися поземельні книги, власником одної чверті наділу під кадастровим числом таким-то, таким-то, а точніше луки, був Василь Токар. По його смерті лишилося восьмеро дітей, і кожний із них, таким чином, успадкував по одній восьмій частині з тої одної чверті луки. А один з нових власників лишив після себе п'ятеро внуків Василя Токаря, на кожного з них припала одна п'ята з тої одної восьмої тої одної чверті — тобто 1/160 частина того наділу. А коли так продовжується декілька поколінь, то не потрібно багатої фантазії, щоби уявити, як виглядає поземельна книга, до яких дробів, зважаючи на високий приріст тутешніх родин, і до яких правових безпорядків, тут доходить. Полонина Мерша біля Волового, приміром, має дільник 540 000, а в Синевиру, в тій самій окрузі, земельний наділ, який можна обміряти за одне світання, має безглуздий дільник 2 400 000, що визначає частину поля, на яку не зможе вийти навіть пес власника. А при цьому поземельні книги Волівської округи випикли не сто літ тому, а започатковані в сімдесятих роках минулого століття, а на початку цього століття були реамбульовані, тобто правовий стан було приведено у відповідність із станом фактичним.

Урядовці і юристи, яким доводиться працювати з поземельними книгами, заслуговують, звичайно, на наше співчуття, але насправді стан речей не такий поганий, як здається, і практика мудріша, ніж закон. Вона заснована на патріархальному житті, на суспільстві і добрій злагоді. Поки спільні власники якого-небудь поля не дають собі раду у підрахунках, поки їх лише п'ятеро-шестеро, доти справа виглядає просто: раз у п'ять або шість років кожен із них обробляє наділ тільки для себе. Справа ще простіша, коли йде мова про поділ полонини, бо в такому випадку чисельник визначається за конкретною кількістю хвостів та копит, і величезні дроби тут не потрібні. На полонині Мерша Юра Жентичка має вісім хвостів, Михайло Вагерич — три хвости, Олекса Гриміт — півхвоста, а це значить: Жентичка має право випасати там щороку вісім голів худоби, Вагерич — три, а Гриміт — одну кожного другого року. А коли той один хвіст ділиться на більше частин, перераховують його на ко-

пита, отже, якщо власник має на Мерші дванадцять копит, то має право випасати там кожний рік три худобини, а якщо лише одне копито, то має право випасати одну худобину, один раз за чотири роки. Якщо має три копита, то має право випасати там кожний другий рік одну худобину, а кожний четвертий рік — дві. Коли такий порядок когось не влаштовує, можна домовитися. Газдове одного зимового вечора збираються біля печі, в якій палахкотять букові дрова, обмінюються клаптиками своїх наділів, поступаються дробовими частками копит та хвостів, доплачують коровами, полотном або картоплею, теревенять про погоду і лісові справи, курять люльки і розходяться. Що їм до того, що існують якісь поземельні книги і що в разі виникнення судового позову пани хапатимуться за голову?

То є правда, державу та уряди не влаштовує старослов'янське право, то й трапляється, що правовий власник за даними кадастральної книги платить поземельний податок за наділ, котрого зроду не бачив ні він, ні його батько. «Мовчи й плати!» махне рукою пан сільський нотар. «То є марна справа. Платіть!» — скажуть йому в податковому уряді. Чи може повинні читати йому лекцію з правознавства? Але поки ці справи перебувають у спокої і ніхто їх не порушує, з ними ще можна миритися. Біда буде, коли виникнуть які-небудь судові спірки або правові суперечки, це буде лихо, бо майна господаря не вистачить навіть на адвокатів, не те що на комісії чи таке інше. За угорської влади було ще гірше. Тоді, ще на початку століття, в часи примітивного грошового та поземельного лихварства, коли власник якоїсь тисячної частки наділу мав борг і не сплатив його, кредитор мав право відсудити цілий наділ — так, як він був зазначений у поземельній книзі, і таким чином пустити в жебри не лиш боржника, але й інших людей, що могли й не знати ні про борг співвласника наділу, ні про те, що їхнє майно продає екзекуція. Саме тут часто гріли собі руку євреї — грошовиті власники крамниць та сільські нотарі, котрі такими махінаціями присвоювали собі цілі масиви наділів. Еган зробив ці купівлі-продажі неможливими, це було одне з його перших узаконених нововведень, за якими екзекуційному продажу підлягали лише індивідуальні частки, а не цілі наділи.

Але мова йде не лише про поземельну книгу та об'єднання роздрібнених клаптів землі. Йдеться також і про орендну плату, яку ціле село сплачує державі за те, що воно збудоване на державних землях. Тут ідеться про продовження терміну сплати по записах на основі закону про дрібних орендаторів, що був занедбаний внаслідок байдужості та

угорської агітації. Є тут ще урбаріати, інституції, подібні трохи до чеських стародавніх маєтків, котрі знаходяться під наглядом держави. Ще йдеться тут про дуже складну проблему церковного майна. Все це складає дивну й неймовірну суміш середньовічного і сучасного ладу, у всьому цьому невимовний хаос, що опустошує село і криком вимагає всеохоплюючої земельної реформи. А вона в руках аграрної партії.

Кукурудза, дрова і земельна реформа. Ними осідлали аграрники підкарпатську провінцію, тобто всю землю. Додайте до того сільські секретаріати, майже кожен з яких — це агітаційний пункт аграрної партії, землеробські інспекторати при окружних політичних управліннях (вони, коли займаються політикою, деколи й насправді беруться до корисних справ) — підпору державних установ, багатих євреїв та рабинів — ось вам і висвітлення такого великого впливу аграрної партії.

Вона оволоділа краєм не тільки економічно, а й політично. Ідейно — ні. На помисли й чуття людей вона ніколи не мала впливу й навіть не пробувала його мати. Для її буденних завдань їй вистачає адміністративного впливу.

Супроти панування аграрної партії тут ополчається новий ворог. Він не найбільший і не найнебезпечніший, але найближчий.

Земля націоналізується.

Українська націоналістична партія ще й до сьогодні не сформувалася, ще не повністю провела соціальну, політичну та культурну диференціацію, але те, що три роки тому тільки невиразно окреслювалося, сьогодні вже проявляється у чітких контурах. Тому сьогодні вже йдеться про значно більше, ніж мова та культура.

Проти чехів та словаків! Чому? — питаються з непідробним переляком чехи, котрі осіли на Підкарпатті. Найкраща частина з них упродовж п'ятнадцяти років звикла дивитися на русинів, як на «молодших братів», з певною протекторською сентиментальністю. Хіба ж ми їх не любимо? Хіба ж вони не ожили під нашим управлінням? Хіба ж ми не визволили їх з-під угорського гніту? Хіба ж ми не дали їм освіту? Останні два аргументи певірні, а усі чотири, разом взяті,— просто наївні.

Головним носієм націоналізму кожного народу є дрібне міщанство, серед якого перше місце посідають його інтелектуали. Вони вихована першими народними школами і саме тепер «достигають» політично. На русинському Підкарпатті та на Східній Словаччині є можливість влаштувати на робо-

ту в державних установах кілька десятків людей за рік, але частка місцевих інтелектуалів та напівінтелектуалів, для яких знайшлася робота в державних установах, дуже обмежена, і тому інтереси русинського дрібного міщанства не можуть не зіткнутися з інтересами чехів та словаків. А услід за економічним двобоєм повинен, безперечно, виникнути двобій політичний, тому що всі спроби приховати дійсність неможливі до тих пір, поки чехи і словаки утримуватимуть політичну владу в своїх руках, а вимоги русинів не буде задоволено так, як вони собі це, заслужено чи незаслужено, уявляють.

А проти євреїв! Тільки селянин не конкурував ні з євреєм-крамарем, ні з євреєм-інтелектуалом. Тоді не було антисемітизму, бо люди, як не дивно, усвідомлюють різницю між богами та між формами носу, тільки тоді, коли йдеться про матеріальні інтереси життя. У час, коли в історії народу виступає новий клас, змінюється все. Маються на увазі умови життя юристів, молодих лікарів, йдеться тут про зайнятість учителів у русинських школах, в які починають приймати на роботу і євреїв — головне, єврейок (бо чи будуть вони серед жінок при шабесовому свяченні чи не будуть — господу богу не так вже й важливо), йдеться тут і про місця в урядових установах. Але русинський народ, скидаючи бочкори свого селянства, хоче присвятити себе й торгівлі, тому його російський «Кооперативний союз» та його український «Господар» доторкаються до самого нерва єврейства і готуються завдати смертельну рану його роздрібненій торгівлі. Підкарпаттям котиться хвиля антисемітизму. На селі доходить до організованого бойкоту єврейських крамниць та до першої бурі проти вчителів-євреїв у русинських школах.

Це економічний підклад, у якому пустили коріння перші організовані виступи русинів проти чехів, словаків і євреїв.

Але над цією кладкою є ще інша, що зрослася з нею і живить її,— це світогляд. І це емоції. Вони мають національне забарвлення. Влада! Народ! Мова! Історія! Народні пісні, танці, крій одягу! Народна література і нові надії, і нові ілюзії. Ми — складова частина багатомільйонного народу! Не визнаємо ніяких класів! Свої національні, соціальні та культурні права можемо здобути у спільному бою разом зі своїм єдиним народом проти всіх інших народів, проти всіх, хто йде проти нас..! Ці гасла досить відомі.

Так, народ! Це вже правильно. Це поняття живе в людській свідомості вже зовсім певно, і чуття реагують на нього одностайно. Але який народ? Російський народ? Український народ? Це питання все ще лишається нерозв'язаним.

Сьогодні друге червня, недільний ранок, і Мукачівською площею, рівною, мов поверхня столу, що має вигляд справжньої міської площі, проходять шеренги тих, котрі зголосилися стати під жовто-блакитний прапор, бо сьогодні День української молоді. На чолі колони йде оркестр, великий оркестр, і його турецькі бубни примушують дрижати скляні вітрини цукрарень, кав'ярень і фабрики цукерок. На балконі міської ратуші зібралися всі, хто сумнівається, що ту молодь, а з нею й старших, ведуть висока греко-католицька ієрархія, представники науки, депутати або ті, котрі тепер будуть ними, обличчя у всіх поважні й дуже врочисті. Оркестр шикується перед кам'яним будинком. Євреї вийшли з крамниць і стали на тротуар перед вітринами, гості перед кав'ярнями, а врочиста колона карбує крок. Велосипедисти з оздобленими колесами, культурна спілка «Просвіта», пластуни, тобто українські скаути зі своїми значками, із жовто-блакитними галстуками на шиї і з оголеними колінами, студентки та міські дівчата в народних вишиванках, чоловіки в козацькій одежі (в широких синіх шароварах, оперезані барвистими поясами та в шапках із шликами; вони належать до українських емігрантів, а народний одяг виготовили з тканин, здобутих на ярмарку місцевими ентузіастами), а далі цілі села з напівграмотними транспарантами. Ні, це вже не дрібнобуржуазні елементи — це вже загартоване напівголодне підкарпатське село, відшмагане вітрами, засмагле під сонцем, сумне і мовчазне, воно прибуло тисячною масою, щоб розказати комусь, мабуть, самому господу богу або тим великим панам, що постойкують на балконі ратуші, що воно живе. Молодь, йдучи в колонах, оглядається на шеренги за собою, в очах її пломеніє найважливіше питання сьогодення: «Чи нас більше, ніж молодих росіян, що недавно мали свій з'їзд? Так! Нас набагато більше! Ура!» І те «ура!» натхненно лунає під балконом, що лише вигляд має, ніби воно тут керує.

Потім за містом біля річки, на луці, проти монастиря Василіан, влаштовуються сільські делегати, розгортають свої вузлики з овечим сиром і чекають, коли вже почне грати музика, а в кінотеатрі пройде з'їзд молоді.

У глибині сцени на стіні розгорнуто два прапори — жовто-блакитний і червоно-біло-синій прапор республіки. Спереду, за зеленим столом, розмістилося керівництво та високі чини, що стояли на балконі ратуші. Зал переповнений чоловіками і жінками. Всі одягнені в народну одежу усіх етнографічних відтінків.

Першим актом з'їзду є відправлення вітальної телеграми президентові республіки. А відтак — «Вимагаємо!». Та це

вже не покірно-злісне «вимагаємо» верховинських селян, що гуло, мов церковний хор, воно тепер йшло далі, ніж постачання кукурудзи, списання податків і припинення екзекуцій, «вимагаємо» на цьому з'їзді звучить впевнено, а по сьогоднішньому урочистому олгядові — самосвідомо. Один за другим виступають оратори, в основному молоді інтелектуали, переважно студенти. Правда, те, що кажуть, часто виявляється неясним зблиском думки, і часто в устах того ж оратора плутаються демократичні, соціалістичні і фашистські поняття, а про питання організованості тут, звичайно, не кажуть нічого, не стільки із-за незнання чи нерозуміння різниці між політичним «хочу» і «можу», як через те, що на питання «що буде далі?» ще не давалася точна відповідь, але, незважаючи на все це, високі ноти на з'їзді зринали зримо і голосно:

«Чехословацька республіка не дотримала обіцянок, даних українцям. Земля належить чехам, торгові концесії — євреям, в установах не чути українського слова, наше шкільництво занедбане, в рядах робітників — безробіття, землероби живуть у злиднях. Від чеських політичних партій та влади нічого чекати поліпшення, але нічого нам заглядати до угорців, котрі, хоч і надали цьому краєві матеріальну допомогу, що є заслугою Егана, але вимагали за неї не більше не менше, як наші душі. Ми повинні стати на власні ноги, сподіватися на власні сили, від найбільшого пана до найнижчого бідняка мусимо проникнутися єдиною ідеєю — ідеєю націоналізації. Ми у нашому краї мусимо воювати на три фронти: проти своїх, значить, проти русофілів, проти чужих, тобто проти чехів, євреїв і угорців, а також проти відсталості... Вимагаємо українізації шкільництва, перенесення наших вищих учбових закладів з Чехії на Підкарпаття, роботи в державних установах для українських службовців, нової земельної реформи і розподілу між селянами земель фірми «Латориця» та інших поміщицьких маєтків, а також частини державних лісів, торговельної угоди з Угорщиною про обмін дров на пшеницю, пониження тарифів, налагодження видобутку підземних багатств краю, відпущення половини боргів селянам, створення крайового банку, державної допомоги при організації кооперативів...»

Але поряд із цим чути тут дуже виразно фашистські ідеї, і лунають вони, свідомо і несвідомо, з вуст більшості ораторів: «Проти комунізму!.. Проти поділу народу на класи! Проти поділу народу на політичні партії!.. Проти Союзу народів!.. За єдину всенародну партію!.. За націоналізм!.. Нам

належить вся земля від східних границь держави аж до ріки Попрад, що на Словаччині! Ми переможемо...»

У переповненому кінотеатрі котяться луною аплодисменти. Втомлені селянки пробуджуються з дрімоти і теж аплодують. Високий клир на сцені, розуміючи, що тут його політична гра не пройде, тоне в уповільненому замішанні, але у загальному піднесенні публіки кінчики його пальців все ж таки торкаються долонь, а за його нещирими посмішками відчувається втіха: «Ну, ще побачимо...». Соціал-демократичні представники покидають сцену. Розмежування стає очевидним.

Політичний бій переноситься на село. Досить пізно. Тому що аграрники відразу зрозуміли, що підкарпатське село є нервом землі. Там дрова, сировина, напівсировина. Інші політичні партії зрозуміли це лише тепер. Боротьба за політичний вплив на селі розгортається на всю силу тому, що з дрібнобуржуазної політичної точки зору там є багато питань, на які може дати відповідь тільки вона, аграрна партія. Але більшість цих питань лишаться нерозв'язаними доти, доки не буде дано ясну відповідь на головне питання: хто цей народ? Росіяни чи українці? Чеські пани знають про це, інакше і вони виявилися б поганими політиками, якби з цього усвідомлення не мали б зиску.

На підкарпатському селі тепер точиться гостра боротьба між «Просвітою» і «Духновичем». «Просвіта» — це культурна та освітянська спілка українців, а «Духнович» — росіян. Коли мова йде про культуру та освіту, ці терміни не завжди слід розуміти дослівно, бо не про них йде мова, а про перший політичний наступ.

У минулому році село Лази було просвітянським. Одного святкового дня сюди зійшлися з сусідніх сіл учителі, студенти та студентки і на сцені, яку зробили самі, організували «академію»: зіграли веселу п'єсу про гідного, звичайно, багатого стрийка з Америки, що нарешті розв'язав якийсь жартівливий конфлікт між закоханою молодою парою, співали хором походних козацьких пісень, розучили з дітьми українські народні танці, читали поезії Шевченка, а поміж тим виступило кілька промовців, які вміло не переступали небезпечну межу між дозволеною культурою і забороненою політикою. Потім танцювали під жовто-блакитними українськими прапорами. На закінчення свята у Лазах було створено «Просвіту».

Проте у цьому році Лази стали духновичівськими. Як і чому це сталося, ніхто не зміг мені пояснити. А це так просто. До «Духновича» перейшло все правління «Просвіти», і

це сталося без будь-якої шкоди, бо ті функції в дійсності були лише титульними. І цього року, на канікулах, у селі Лази організувало товариство «Духнович», вірніше кажучи, це зробив один із ужгородських керівників російського напрямку, «День російської культури». Приїхало кілька ораторів, які привезли з собою великий триколірний російський прапор на жердині і дві сині шапки. Найняли пару коней і двох сільських хлопців, яким наділи на голови ті шапки, дали їм у руки прапор і наказали, щоб у неділю у першій половині дня об'їхали все село. А пополудні, щоби мчали аж до присілка Горби і після закінчення богослужіння в церкві привели селян під огорожу Лейбовичевої корчми, де під ясенами тим часом зберуться ті, що вже повиходили з лазівської церкви. Це було гарне видовисько: чисті білі піджаки на чоловіках і жінках, барвисті жіночі сукні та хустини, а над ними — зелень ясенів та сонце літньої спеки; око художника та фольклориста не намилувалось би.

На трибуні виступають промовці. Починають із схвалення вітальної телеграми президентові республіки. Промови короткі й ідейно одностайні. Такого змісту: «Російський народ найбільший серед усіх народів, такий великий, що над ним ніколи не заходить сонце. Його культура теж найбагатша. Якщо ми підемо з російським народом та російською культурою, то будемо найсильнішим народом світу і звільнимося від гноблення. Ми тут, під цим святим російським червоно-синьо-білим прапором є синами цієї республіки, бо чехи не вороги нам, вони були підтримані царською казною і цар вручив легіонерам прапор. Наші вороги — соціалістичні партії та українці, котрі нищать всю культуру, хочуть украсти від нас наших дітей, а державу нашу прагнуть затягнути в небезпеку. Ми рішуче протестуємо також проти всіх письменників, котрі називають наш край «землею без імені». Ця земля має ім'я, славне ім'я, ми гордимося нею, а йменння її — Підкарпатська Русь. Ми ніколи не будемо Марійками-невірницями, що зраджують свій народ, і коли б нам повелося найгірше, коли б ми помирали з голоду, все одно, не забудемо, що ми росіяни». Пістрявий натовп стоїть і слухає, мов казання у церкві, і ніяк не можна зрозуміти, чи зацікавився він, чи лишився байдужим. Частина з тих, що вже висловилися, пробують здійняти овацію. Та спроби марні, лазівчани вочевидь не звиклі до панських пустощів.

Потім відбувається урочиста передача прапора — священний ритуал. Керівник руху на трибуні тримає держалко, а величезний прапор веселих кольорів тріпоче на літньому вітерцеві над головами лазівчан. Перед керівником стоїть міс-

цевий господар, мабуть, голова «Духновича», і схоже, від цього почутого почувається трохи незручно. А керівник волає: «Бог є триєдиним: бог-отець, бог-син і бог — дух святий». Зводить голову до неба і гучним голосом продовжує: «Триєдиним є російський народ: великороси, малороси і білороси». І волає втретє: «Триєдиним є наш прапор: червоний, синій і білий... Поцілуй його, брате, а коли виникне потреба, пролий за нього кров!» Господар ані не ворухнеться, мовби і не чує. Та потім все-таки робить, що йому наказують. Промовці бурхливо аплодують. А людське море споглядає.

Потім промовці заспівали підкарпатський гімн, а далі державні гімни, і до них при цьому несміливо прилучилося кілька чоловіків, що були на війні. Та на трибуну вискочив ще один громадянин. Він не належав до групи промовців, це був опозиційний автономіст, а приїхав сам по собі, щоб поживитися. А позаяк добре відчував, що багато часу не матиме, відразу ж почав вергати громи вправо і вліво і бити по чому попало. Жандарми, які забезпечували порядок, зрозумівши, що його виступ не має нічого спільного з культурою, на очах майже байдужої громади стягнули його з трибуни. «День російської культури» закінчився, юрба спокійно розійшлася.

Філолог цікавиться, якою мовою проходили ті виступи, що агітували за російський або за український напрям? Відповідною.

Мене цікавить інша річ.

— Що представляє собою ця культура? — запитав я місцевих селян.

Я помилявся, думаючи, що мені не зуміють відповісти. Вони мають своє розуміння.

— Читати й ходити до церкви. Читати не вміємо, а до церкви ходимо справно.

Зрештою, влада «Духновича» та російської культури в Лазах не тривала довго. Всього лиш до вечора. Керівник руху лишив тут трохи грошей, рівно на двадцять літрів пива, і це була вся вдячність тим, хто вислужився в цей день. Потім почалася бійка за ті дві сині шапки. Тож у Лазах знову буде заснована «Просвіта». Чоловікам все одно. Проте жінки вважають, що той червоно-синьо-білий прапор, коли майорить чи тріпоче на вітрі, виглядає краще, ніж жовто-блакитний. І можна у тому з ними погодитися.

Певне, нам ті методи — як притягувати людей на бік тої чи іншої політичної програми, здаються подекуди старомодними. Так. Та зверхньо усміхатися з цього приводу було б

наївно. Ці методи суперечать нашим, але в минулому вони себе виправдали. Церкви теж щосили намагалися втиснути в людські душі найперше знамення, незалежно яке — чи хрест, чи півмісяць, чи чаша, а вже потім навколо нього нагромаджувати вимисли та відчуття. Але було б наївно казати, що якщо справи на Підкарпатті виглядають саме так, то не можна вести мову про сутички між «Духновичем» та «Просвітою» інакше як про роздуту назву без змісту, лише про гасло, а про сутички між двома прапорами тільки як про забарвлення полотна, тільки як про символ. Проте не можна говорити лише про гасло і лише про символ. Ці підкарпатські поняття в принципі та в порівнянні ані трохи не менші, як корогва з цісарським орлом і гасло: «Ісус та Марія!», як червоний прапор та гасло: «Рівність, свобода, братерство!» або «Землю й свободу!» і як тисячі інших полотнищ та гасло «Влада!». Дорога, прокладена у мозоку тих, хто знає, куди йде, і нерви тих, хто має їхні програми втілювати в життя,— а це врешті-решт лише кулак, яким їх запроваджують,— ця дорога довга, і більшість її прихильників не знає нічого, крім символу, гасла, обряду, пісні, і навіть не турбується, щоб знати щось більше. Справді, лізти з жовто-блакитним прапором на найвищу ялицю у селі, щоб жандарми мали що знімати і з чого злобитися,— це сьогодні дитяча забава, а закликати біля кам'яної огорожі Лейбовичевої корчми: «Брате, поцілуй прапор і пролий за нього кров!»,— сьогодні смішно, але тільки сьогодні, коли ці питання знаходяться ще лише в зародку. Наближається час, коли прапори і гасла, найпустіші фрази про життя і добробут, про смерть і кров стануть цілком конкретною дійсністю.

Сьогодні це основні воюючі групи Підкарпаття. Неподалік від них прилаштувалося духовенство. Воно вважає, що має всі підстави, всі засоби впливу, вичікує, всюди направляє своїх людей, і будь з ким дипломатизує; а за межами згуртованих груп і в їхньому середовищі існують думки, що сюди проник комунізм, який загрожує розвалом їхнім організаціям, що наче сидять над льохом з вибухівкою; а між ворогуючими партіями просочується соціальна демократія з малоефективними засобами і безплідними пробами спрямувати робітничий клас у спокійне русло; а невелика група чехів зголошується в ряди чехословацьких соціалістів зі своєю легіонерською ідеологією та інтересами державних службовців; і ще вештаються тут кілька лазаронських груп, хоч і без прибічників, зате дуже галасливих, охочих йти на будь-який

компроміс, з єдиною політичною думкою: як чимвигідніше себе продати.

А чи не є картина, котра мерехтить на гладіні озерця-Підкарпатя, відзеркаленням образу Європи?

Ні. Принаймні у співвідношенні сил. Тут відсутня одна з головних рушійних сил сучасної політичної історії — передовий промисловий пролетаріат. Напівсередньовічна земля ще не створила його. Нам би теж було не до веселощів, коли б це стосувалося Європи. Це означало б бій усіх проти всіх, тільки з єдиним питанням: хто сьогодні з ким і проти кого?

Чи має цей шматок землі об'єднуючий принцип?

Лише надто багато крику, щоб його заглушити. Та люди цих гір знають його, називають гарним виразом: «Людська справедливість».

Як домогтися її? Знову боєм?

Сьогодні немає іншого засобу, як стерти з лиця землі «людську кривду».

Боєм всіх проти всього?

Хто стверджує таке? В людях цих гір живе інший поділ світу. Більш простий і більш правдивий: пан — простолюдин, бідний — багатий, пригноблений — гнобитель.

1934

ГОЛЕТ У ДОЛИНІ

ЧУДО З ЮЛЧЕЮ

Оповідання

Люди хочуть за свої гроші дещо мати, водночас купівля для них є своєрідною забавою і без цього життя у Поляні було б до біса нудним. Але торгівля — це розвага і для продавця, без цієї розваги вона була б просто робленням грошей, але аж ніякою не торгівлею.

Отож, у сільській крамниці, що пахне сходом республіки — верховиною, оцтом, гасом та ситцем, Сура Фукс забавляється із газдою Митром Мазухою, який за півтори години вже оглянув і обстукав усі коси, а тепер попробував пальцем вістря тих трьох, що вибрав, і невдоволено подзвонює пальцем у найкращу, ніби хоче вистукати з неї тих останніх п'ятдесят гелерів, котрі Сура, певно вже не скине. Сурин батько, Соломон Фукс, торгується-забавляється з русинською дівчиною, яка собі купує хустину, та з трьома жінками, що прийшли допомагати їй; він знімає з полиці червоні, зелені та жовті хустки, квітчасті й однотонні, розгортає їх, струшує і показує проти світла мінливість їхніх барв. З-перед прилавка йому допомагає хвалити якість і дешевизну товару Байниш Зісович, але, оскільки Соломон запросив за ту червону хустку з жовтими ружами та срібними смужками двадцять п'ять крон, а жінки пообіцяли всього десять, й, оскільки сторгувалися лише на двадцяти двох кронах п'ятдесяти гелерах, Байниш Зісович бачить, що збіжить ще чимало часу, поки він дістанеться до дальшої розмови із Соломоном, і підходить до Сури.

— Суро, зваж мені чотири кіло муки! — замовляє він.

— Але платіть, Байнишу,— каже Сура.

— Тс! — ображено хитає головою Байниш, бо на таку паскудну підозру словами відповідати й не годиться.

Сура кладе на вагу паперовий мішок і кухлем набирає зі скрині кукурудзяної муки.

— Так тих п'ятдесят гелерів скинете! — Митро Мазуха вимовляє це так, ніби між ними вже давно все те було скріплене угодою.

— Гм-м! — посміхаючись, крутить головою Сура.

— Тоді додайте мені кульок цукерок для дітей!

— Це коштує крону.

— Тоді бодай грудку цукру! — бурчить незадоволено газда.

— Е, ні!

Мішок кукурудзяного борошна зважений, загорнутий, і Байниш Зісович хоче взяти його. Та Сура не дає. Обоє тримають на ньому руки.

— Гроші! — сміється Сура, бо що було б з людини, коли б щораз злилася.

— Хіба я тобі їх не дам?

— Но, та давай!

— Хіба я тут ніколи не купував чотири кіло муки? — запитує Байниш трохи ображено.

— Тоді ту грудку цукру для дітей! — вимагає голосно Митро Мазуха і самовпевнено кладе гроші на стіл.

Сура забирає мішок з кукурудзяною мукою і ставить його на полицю, Байниш Зісович нахиляється далеко через прилавок, тягне її за сукню й просить:

— Та почекай!

Сура підходить до Мазухи, перелічує гроші і бачить, що там не вистачає двадцять гелерів, але газда довго не хоче підтвердити цього. Тоді Мазуха знову повертається до того кульочка цукерок для дітей. Відтак доводить, що коса задорога. Та Сура стоїть перед ним непорушно, втупивши очі над його головою кудись у порожнечу, і коли газда називає ціну кіс у Шенфельда в місті та щось бурмоче про те, яка б то була ганьба, коли б йому не додала бодай ту грудку цукру, Сура нудно мовить, не відриваючи очей від порожнечі:

— Тут не вистачає двадцяти гелерів.

— Но, та я вам біленьку завтра принесу,— погоджується, нарешті, Мазуха.

— Гаразд,— відповідає примирено Сура, згрібає гроші, бере косу, кладе її також позад себе на полицю.— Я вам цю косу збережу до завтра.

Мазуха доводить, що коса йому потрібна сьогодні, нарікає, а Сура тим часом обслуговує якусь дитину, що прийшла по оцет.

— Ну, тоді давай, Суро! — каже енергійно Байниш, а Митер Мазуха тим часом сердито кидає на прилавок двадцятигелерову монету.

— Гм-м! — вертить головою Сура.

— Шулеме,— гукає Байниш сердито на старого Фукса, який знизив ціну жіночої хустини до двадцяти одної кро-

ни і стоїть біля дверей, бо бігти до дверей та повертатися назад до прилавка — один з прийомів цієї торгівлі-забави.

— Гм-м! — вертить головою Соломон.

Тоді Байниш Зісович спирається на прилавок, чеше каштанову бороду й, стежачи, як Сура важить селянці мішечок грубої солі, думає: «Ну, не маю... Вовкулаки! Здирці! Хай на вас прийде чорний рік, свинячі голови! Коли б я мав, то кинув би вам оту п'ятірку під ноги. Але ж не маю!» Байниш Зісович думає про це не лише так, взагалі, невизначено, а цілком конкретно, і оте «не маю» навіть голосно, ніби великими літерами. «Не маю, не маю, не маю... Однак, що робити? Жінка чекає вдома муку».

Прямує до дверей, до Соломона й трьох жінок, і каже йому по-єврейському:

— Шулеме, ви мені не дасте у борг чотири кілограми муки?

— Ні.

— Ніби ви не знаєте, що у мене восьмеро дітей?

— Це мене не стосується! — байдуже відповідає Соломон Фукс і струшує перед очима жінок червону хустину з жовтими ружами.

— Я це знаю! Але ж вони від учора не їли!

— Годі, Байнишу. Ти вже другий рік винен мені вісімдесят крон...

— Хіба я на вас не працюю з конем?

— Так, ти працюєш з конем; заробиш двадцять крон, а краму набираєш на двадцять п'ять.

— Егеж. Наче б мені хтось дурно все давав!

— А борг не меншає. Не варто марнувати час, Байнишу! — Соломон Фукс знову звертається до жінок: — Но, аби ви бачили мою доброту...— веде їх назад до прилавка.— Беріть за двадцять!

Байниш знову опирається на прилавок і думає: «Коли б я, припустимо,— адже людина завжди може собі таке уявити,— коли б, наприклад, я мав у кишені сотню! Чи розміняв би її заради цього паршивця? Адже, коли таку зелену сотню розміняти, а не відкласти цілу, вона неначе перестає бути сотнею. Але жінки кидаються на гроші, як навіжені: треба купити кукурудзу, картоплю, на шабес мусить бути білий хліб, а у Ганеле під тими обносками уже нема жодної сорочки, а де взяти на зиму черевики? Хіба все перерахуєш?» Байниш зітхає: «Ой, ой-ой... Може б, я її таки розміняв! Певно, розміняв би!» Та тут же собі додає: «Та не маю!.. Йой, така велика сума! Де в наші часи убогий фурман міг узяти стільки грошей?!»

Жінки не скоро сторгуються, ось знову збираються йти, бо погоджуються віддати тринадцять, а Фукс вимагає дев'ятнадцять п'ятдесят; скориставшись такою ситуацією, Байниш Зісович наважується потурбувати Соломона ще раз:

— Повірте, Шулеме, я кажу правду. Діти справді не їли. Йдеться про якихось мізерних п'ять крон, я їх відроблю...

— Ні.

— Змилосердьтеся над моєю родиною, Шулеме!

Та це занадто міцні слова, такі Соломон Фукс не зносить. Починає кричати, мовляв, це вже йому набридло, бо повторюється щотижня двічі, а коли Байниш щось відробить, тоді починається все спочатку, і що він також не краде, і край, і досить:

— Годі! Жодного гелера, коли б ти навіть став на голову!

Байниш ображений до глибини душі. Ще якусь часинку стоїть біля прилавка, лаючи в думці Фукса, й коли у крамниці набирається більше людей і ніхто не звертає на нього уваги, рушає через порожній шинок до кухні.

Там пані Естер розкачує тісто на лапшу, і її закочені рукави над ліктями зарізуються глибоко у товсті руки. Сердито оглядається, грізні очі впираються у Байниша і поступово пронизують його з ніг до голови.

— Гіт моргн! Скажіть, Естер,— мовив раптово, ніби так мало бути, Байниш,— ...нема тут у вас шматка хліба? Хоча б на раз укусити, бо сьогодні мені було ніколи...

— Тс! — люто підводить голову Естер...— Чого не купиш собі у крамниці?

— Таж я вам кажу: лише на раз укусити.

Байниш Зісович сідає за низький ослінчик біля печі, виявляючи цим свою згоду зачекати, і починає розважати Естер новинами про прибуйське весілля Хави Давидович та Менделя Розенталя. Про те, якою була наречена, що молодий Глайзер у своєму чорному піджаку з великим твердим коміром та білими рукавичками виглядав, як чеський допоміжний вчитель у домовині, що дебела Малке Гергот дістала від сестри з Америки стару жовту бальну сукню з величезною, вишитою вовною, червоною трояндою, що була в ній набурмосена, мало не тріснула, а та троянда прийшлася саме на груди, а стебло — під живіт.

— Хі! — пирснула пані Естер. Байниш засміявся. Естер витерла руки від муки об велике черево і відрізала Байнишезі шматок пшеничного хліба.

— Що готуєте на обід? — цікавиться Байниш.

— Що готую! Готую! Яке тобі діло до того, що готую! — вибухає пані Естер.

Отже, поспішна цікавість Байниша була помилкою, а тому він знову продовжує розповідати про весілля, про зачіску панянки Вілкович, що нагадувала Вавілонську вежу, про жовті, схожі на човни, черевики Іцка Гершковича, про посинілий ніс старого Розенталя, відламує шматочки хліба, їсть і, крадькома від Естер, ховає більший шматок у кишеню. Після того, коли пані виявила свою зацікавленість кількома «хі», Байниш підводиться, збирається йти, закінчує у дверях оповідь і, ніби між іншим, каже:

— Уявіть собі, Естер, у крамниці мені не хочуть дати у борг чотири кілограми кукурудзяної муки. Скажіть Сурочці...

Та зачепив осине гніздо. Пані Естер вдарила качалкою в дошку, на якій розкачувала тісто і, взявшись руками у боки, почала верещати.

— Но, ні, ні...— ретирується швидко Байниш.

Та пані Естер уже важко зупинити. Дехто, певно, думає, що вони крадуть? Цілий тиждень не бачать жодного крейцера, завжди лише — дай, дай, дай, і кожний лише — дай та зачекай. Шулемові уже голова йде обертом: за кукурудзу плати, за товар плати, у банк плати, податки плати, і кожний на їх рахунок харчується, одягається, вона, Естер, незабаром ходитиме босоніж, Сурочка змушена канючити кожну ганчірку...

Байниш квапиться з хати.

Та йде не через шинок і крамницю, а через двір.

«Паршивці!» — лається подумки.

На дворі перед будкою лежить кудлатий собака. Через відкриті ворота з вулиці марширують гуси, але собака не рухається, лише стежить за ними очима. Біс його знає, як то так у багачів заведено! От, собака! Фуксових гусей не чіпає, можуть лізти йому у саму пащу, але якщо між ними опиняється чужа гуска, відразу кидається на неї — гуска біжить, кричить, б'є крилами, а він рве її за хвіст. Потвора! А до цього ж його ніхто не привчає.

Заждіть, свинячі голови, думає Байниш, вам за все це пан бог відплатить! На ваших дітях! З хлопця матимете розбишаку! Фі, скільки було гуку й пихи, коли народився! Естер цілий день сиділа на лавиці перед крамницею з оголеними грудьми, тулячи до них немовля. Біля неї стояла каструля з теплим гусячим смальцем, вона вмочувала в нього білий хліб, і жир стікав по її бороді. Аби кожний

бачив оту славу й добробут! Фі! З хлопця матимете волоцюгу. Вдома краде, цукерки з крамниці роздає хлопчакам, кидає на сестер черевиками — разом з бедровим Рівою вони найбільші шибеники у селі.

Байниш Зісович йде вулицею села. Думки про повний опецькуватий мішок у Суриних руках та про жінку, що чекає вдома муку, сповнюють його новими турботами. Час від часу зупиняється, мацає кишені: «Таж не маю!» Чоло його береться зморшками, на обличчі з'являється болісна, зажурена усмішка. «Не маю!.. Не маю крони, не маю п'ятдесяти гелерів, не маю нічого».

Повертає до Сруля Нахамкеса. У кузню.

— Гіт моргн! — вітається у дверях.

Сруль Нахамкес увесь чорний, з чорними, наче смола, бородою, очима, пейсами, руками з чорним шкіряним фартухом у чорній кузні саме виготовляє з трьох шматків старого заліза нову підкову. Однією рукою щипцями перевертає розпечені шматки заліза у вогні, а другою смикає ланцюжок на ковальському міху, доточений шматком мотузки.

— Скажи, Срулю, ти не міг би мені позичити дві крони?

Сруль, у якого зайняті обидві руки, злісно обертається до нього:

— Саме той час, аби позичати комусь дві крони!

— Маєш правду, тоді не треба, ні, ні,— каже Байниш лівим кутиком рота, лівим оком та плечем,— але корзину картоплі ти мені все-таки позичиш?!

Сруль Нахамкес ось-ось розсердиться.

— Ні, ні,— вгамовує його Байниш.— Тоді дай мені трохи тютюну!

Сруль витягає бляшану коробку з тютюном, і Байниш скручує собі цигарку. Потім гість береться за ланцюжок, доточений мотузкою, і тягає замість коваля міх.

— Ти, Срулю, коли такий розумник, то скажи, чому гої вітаються «Добрий день!», а ми — «Доброго завтра!»?

— Не знаю.

— Бачиш, «Гіт моргн!» це не «Доброго ранку», бо, «моргн» не означає ранок, а завтрашній день. А гой — кінь. Він думає лише на сьогодні, на тепер, на зараз. А ми думаємо на далі. Бодай на завтрашній день. Бодай.

— Звідки ти це знаєш?

— Маламед казав у хедері дітям.

— Мої дочки з хедеру ніколи нічого подібного не приносять. Вони аби їсти... Що ж, це добре!

— Це дуже добре, Срулю! Завтра! Головне завтра, Срулю! Адже від сьогодні вже небагато залежить, ми вже дожили до сьогодні, бог уже допоможе нам дожити до вечора. Не маю муки — що ж, не маю: не маю двох крон — що ж, не маю; не маю корзини картоплі — що ж, та до вечора вже не помру. Але ж завтра! Ось що головне, Срулю. Доброго завтра. А післязавтра — завжди нового доброго завтра.

Сруль Нахамкес виймає щипцями з вогню два шматки заліза, що аж побіліли від жару, кладе їх на ковадло і обидва б'ють молотками. Сруль — більшим, Байниш — меншим. Ковадло видзвонює, залізо поступово червоніє, від нього відскакують іскри.

Коли склепаний шматок заліза опиняється знову у вогні, Нахамкес, підгрібаючи вугілля, запитує:

— Чого це ти, Байнишу, позичаєш дві крони? Адже цілий тиждень возив з конем у Прибуї на дорогу каміння.

— Я? В Прибуї? Возив на дорогу каміння? Цілий тиждень?

— Звичайно, Борах Давидович тебе бачив.

— Борах Давидович мене бачив! Чого б мене Борах Давидович не бачив? Цілий тиждень! Тс! Я лише день возив каміння. І одержав п'ятнадцять крон! А хіба багато кукурудзи купиш за п'ятнадцять крон? У мене ж восьмеро дітей! Я був у шурина і цілий тиждень допомагав йому зводити будиночок, бо до зими мусить бути готовий. Я тобі скажу ще дещо, Срулю: знаєш, як люди потрапили до Америки?

— Як? Попливли туди кораблями.

— Звичайно, попливли? Розуміється, що з часів Адама та Єви якось туди добралися. Але коли туди попливли?

— Ну?

— Цар Соломон їх туди повіз. Він уже мав такі великі кораблі.

— Від чого ті люди почорніли?

— Від сонця.

— Це також сказав маламед?

— Так. Хаїмкові.

— То великий мудрагель.

— Егеж. Але й Хаїмок буде таким.

Згодом, коли трьом шматкам заліза надають на ковадлі форми підкови, Байниш каже:

— Ти знаєш, Срулю, я страшенно хочу їсти. Відколи живу на світі, ще не був таким голодним. Від голоду увесь зопрів. Я не вечеряв і не снідав. Чи не маєш там чогось?

— Іди, спитай Лаю!

Байниш іде через дворик до хати й просовує голову в кімнату.

— Гіт моргн, Лаю, що готуєш на обід?

— Що готую! Нічого не готую! — відповідає низенька ковалиха.

Справді. Піч холодна. Лише на лавиці лежить купа щойно насмиканої редьки та цибулі. Байниш ступає до них:

— Позич мені пару!

Та маленька ковалиха злітає квочкою, біжить до овочів, затуляє їх собою, наїжачується:

— Ні! Нічого! А що я дам дітям на обід?

— Ну, облиш,— мовив, дорікаючи, Байниш,— хіба я твоїм дочкам ніколи не давав редьку?

— Ну так одну! — ковалиха вся почервоніла.

— Ні! Чотири! Для кожного по половині!

— Ні! — кричить Лая.

— Тоді три! — кричить Байниш.

— Одну! — верещить Лая.

— Три!

— Ні!

— Три!

— Дві!

— Давай сюди! — очі в нього палають, неначе збирається когось убивати.— Але додай три цибулі!

— Ні! — не погоджується Лая.

— Дві!

— Ні!

— Одну! — кричить Байниш.

— Бери!

Після цієї сценки, що більше нагадувала нагле пограбування, ніж дружню розмову, Байниш, увесь збентежений і засапаний, як кінь після прудкого бігу, сідає на лавицю. Ковалиха, яка й досі затуляє собою цибулю та редьку, дещо отямилась після нападу і збирається заплакати, та Байниш швидко обеззброює її словами про доброчинність, котру вона виявила до його дітей, обіцяє, що, коли восени поїде у сусіднє село, привезе її дочкам яблук.

Але ковалиха ось-ось заплаче або нагримає, і Байниш трохи побоюється її. Тому повертається ще на хвильку до кузні потягати міха.

— Будь здоров, Срулю,— прощається, коли підкови нарешті готові,— скажи Лаї, що вона хороша і що я привезу їй огірків.

Направляється додому. Додому півгодини ходьби. Згорблений, зі схиленою головою, він чвалає вулицями села.

Проходить повз русинські хати, де йому нічого шукати, повз єврейські хати, де нічого не мають, та повз крамнички, де йому не дадуть у борг, бо там або не числиться покупцем, або вже й так заборгував.

Доброго завтра! Ось що головне. Бо сьогоднішній день й так якось збігне. Хе! Хіба він мало ждав протягом тридцяти двох років? А хіба бог допускав коли, щоб хтось із його євреїв помер з голоду? Такого не ставалося, відколи світ світом. Як було вле, завжди посилав з неба манну та перепелиць. Навіть коли було б ще гірше, і тоді Байниш та його діти не померли б з голоду. Добре! Борах Давидович бачив його в Прибуї, як він возив каміння. Добре! Заробив п'ятнадцять крон. Виплатили йому п'ятнадцять крон, тютілька в тютільку п'ятнадцять крон і ні на гелер більше, ні на гелер менше. До того ж, слід уявити собі ось що: на столі дорожнього майстра під час виплати стояв кухоль від кави з присохлою пінкою та ще відкритий складний ніж, ручка якого зроблена з козулиного ріжка, а біля цих речей лежали оті Байнишеві гроші — десятикронна асигнація та металева п'ятірка. Окрім цього, там не було більше нічбго, абсолютно нічого: чистий, порожній стіл. Тих п'ятнадцять крон віддав жінці, і вона купила на них кукурудзи; нею вони й кормилися. А тепер на якусь хвилинку уявімо собі, що він не заробив би і тих п'ятнадцяти крон! Хіба помер би з голоду, га? Адже могло статися й таке, що дорожній майстер доручив би ту роботу Гутманові Кацу чи Гобі Абрагамовичу, або Мордкові Гершковичу. Ну-у? Хіба тоді його діти померли б з голоду? Ні, не померли б... Завтра милостивий пан бог пошле перепелиці.

Та коли Байниш наблизився до своєї домівки край села й побачив за поворотом дороги на тині порозвішуване ганчір'я, а між ним і жінчину червону сукню та навішений на кілок горщик, у животі відчув біль, який пояснювався не лише голодом.

— Приніс? — запитує жінка, ледве встиг причинити за собою двері.

— Ні,— відповідає несміливо й поспішно відвертає голову од жінки, щоб не побачити в її очах люті сльози.

Звертається до свого десятирічного первістка, котрий, стоячи біля стола, проказував щось з єврейської книги, а в цю мить чорними мигдалевими очима мудро дивився на батька. О, страх, викликаний жінчиним обличчям, повністю зникає перед гордістю за очі, гарніші, ніж у самого царя Со-

ломона, за обличчя, ніжне, ніби овече руно, за золоті пейсики, яскравіші за сонце.

Але дітей у хаті багато, їм усім потрібна батьківська увага.

— Діти,— святково проказує Байниш і піднімає вгору вказівний палець,— татусь вам щось приніс. Щось дуже хороше. Звичайно, його небагато, бо хорошого ніколи не повинно бути багато, але це дуже поживне,— Байниш прицмокує губами й складає пальці у пучок,— дуже смачне... Ось, матусю, візьми це та нашим діточкам гарно поріж на скибочки... Чудову редьку і цибульку...— але мати не збирається це робити, вона стягує з жердки над піччю білизну й люто кидає її в куток на лавицю, Байниш Зісович виконує усе сам,— ...ось трошки солі на це... А зараз гарно діточкам подамо на стіл... А нашим найменшим татусь приніс також білого хліба, біленького як сніг і солодкого як цукор... Це буде обід, якого не має сьогодні й сам пан президент...

Відтак Байниш Зісович відкликав Хаїмка, свого первістка, до сіней.

Сів на стару бочку від капусти і поставив сина між коліна.

Який ти гарний, Йосифе, сине Якова! І Байниш Зісович відчуває, що коли ще часинку дивитиметься у чорну глибінь його очей та ще раз погладить оте русяве, схоже на льон, волосся, коли оті прекрасні уста будуть мудро усміхатися йому й далі, то м'яка хвиля, яка пробігає його спиною, перетвориться у щось тепер небажане. Тому мовив з ласкавою батьківською суворістю:

— Хаїмку, ти з'їв на сніданок три картоплини.

— Дві,— відповів хлопчик.

— То все одно, дві або три. Бачиш, татусь також голодний, але те, чого трохи маємо, мусимо віддати отим найменшим...

Хлопчик дивиться на батька мигдалевими очима, старанно киває головою на знак згоди з цією думкою, і намагається щонайшвидше звільнитися від підозри в тому, що ніби він міг бути іншої думки.

— ...адже ми з тобою не якісь гої, що думають лише про їжу, а євреї, і повинні спрямувати свою думку до більш високих речей, бо ми загартовані й звикли до таких дрібниць, як хвилина голоду, бо ми знаємо, що Вічний ще не дав померти з голоду жодному євреєві, до вечора він і нам щось пошле.

Хаїм старанно киває головою й широко усміхається.

— Я ж знаю, що ти мій милий малий бохер,— мовив батько, гладячи сина по голові і знову відчуваючи, що тіло вкривається теплою вологою...— Ну, ходи, підемо до дітей!

Що це, власне, Байниш Зісович думав собі? Скількох людей хотів наситити тими кількома скибочками редьки та цибулі? Скільки разів, гадав, відкусять з того шматка хліба, з окрайця Естер Фукс?

— Татусю, я голодний! — мовив якось злісно семирічний Гобі.

— Татусю, я голодний! — заскиглив шестирічний Шлойме.

І п'ятирічний Самі, зрозумівши даремність словесних аргументів, почав ревти. Його підтримала Ганеле. Несподівано почали ревти всі: гірко, злісно, з докором, визиваюче, невблаганно, витривало, а зараз до цього всього, боже небесний, від печі приєдналася жінка, Ройза — вона кинула в землю якоюсь кришкою, потім ще одною, і голосить, аж вуха закладає, верещить щось про нездару-чоловіка, про ледаря, який цілий тиждень вештається по світу, а приносить п'ятнадцять крон, про своє нещасне народження, про свого батька та покійну матусю, про рабина, тоді зі стиснутими кулаками та з червоними плямами на обличчі біжить до стола, але тут починає плакати десятирічний Хаїмок, він відчайдушно волає: «Мамо! Мамо!» — і, впершись обома руками у вагітний материн живіт, штовхає її назад.

Байниш Зісович розгубився від цієї революції у своїй хаті. І сам не знає, як йому бути. Голова йде обертом і туманиться в очах. Та це триває лише якусь мить.

Стає перед дітьми навпочіпки. Починає реготати і плескати долонями.

— Хо-хо-хо! Ха-ха-ха! Зісовичеві дітки плакатимуть? Хохо-хо! Хлоп! Хлоп! Нізащо! Юлала, юлала! Зісовичеві діти ніколи не плачуть. Ніколи, ніколи. Таж вони мають багатого татуся, який наносить їм харчів і всього, чого лише забажають, бо в нього багато грошей, юй, юй, страшенно багато грошей, бо він багатий, і Зісовичеві дітки також багаті, юй, юй, юлала, юла, юла, юлала...

І Байниш Зісович під загальний плач підстрибує й намагається заглушити його криком: «Юлала, юлала, юла, юла, юлала!» — починає танцювати, стрибати, перекидати ногу за ногу й знову то одну, то другу підкидає вгору, тупотить ними, тримаючи руки то на боках, то знімаючи їх над головою, розкидаючи й плещучи ними.— «Юлала, юлала, бо Хаїмок буде великим дохтором перед богом... а з Гутманка вийде великий торговець... він буде мати в Мукачеві, на головній вулиці, три будинки, юй, юй... А Гобі та Шлойме поїдуть до Америки... Гобі стане там королем, а Шлойме — губернатором, юлала, юлала... І надішлють гарний кора-

бель... Ю-ха-ха... Першим класом, для Самі та Пінхеса... Надішлють придане Ганеле та Єнтеле — кожній по мільйону... Юлала, юлала, юла, юла, юлала...»

Тепер до батька приєднується і десятирічний Хаїмок, він також танцює та підстрибує — «Юлала, юлала».— І також перекидає ногу за ногу, викидає їх уперед, відтак бере татуся за руки й вони танцюють удвох — «Юлала, юлала, юла, юла, юлала... Юлала, юла, юла, юлала...»

Ні, того дня бог манни вже не послав. До самого вечора не послав також жодної перепелиці. Це чудо сотворив господь аж на другий день близько полудня, коли Байниш Зісович опинився в протилежному кінці села.

Коли побачив двох туристів — пана, костюм якого був пошитий з матерії у клітку, не дешевшої, ніж шістдесят крон за метр, та ту гарну кругленьку пані, що, як це здавалося Байнишеві, трохи покульгувала — відразу порозумів: їх посилає до нього милостивий бог. Так, як барана Абраамові. Щоб принести у жертву їх — замість його дітей. В цю мить Байнишева голова почала гарячково працювати.

Божі задуми були ясні. А коли божі задуми ясні, стає ясним усе. Далі уже людині лише треба керуватися ними і прагнути всіма силами здійснити їх. Бог посилає до нього туристів, але про решту бог не турбується і не може турбуватися. Це вже справа людини і від неї залежить, як вона сформує навколо себе світ, аби в ньому могла здійснитися божа воля.

Причекав їх на дорозі та, оскільки закон не дозволяє йому знімати капелюха, зупинився ввічливо і мовив з повагою, проте не принизливо:

— Прошу вибачити, вельмишановне панство, але мої діти від учора не їли, бог мені свідок...

Пан байдуже оглянув його з голови до ніг і спитав:

— Чи не знайдеться тут у селі добрий кінь?

— Добрий кінь? — повторив Байниш. Ага, пані вже не може далі йти! Намуляла або вивихнула ногу. Байнишева голова працювала. Гарячково почала працювати також і його фантазія. Високо на небі була божа воля, єдина певна точка у просторі, тверда і сяюча, ніби алмаз. А внизу світ, який не втратив своєї звичайної зовнішності, але форми якого напрочуд пом'якли, ніби були з воску і ніби можна було їх м'яти. І Байнишеві руки почали їх м'яти. Байнишеві пальці гарячково працювали ще й тоді, коли, приховуючи їх роботу словами, спитав:

— Добрий кінь? — а потім зненацька махнув енергійно рукою, ніби закінчив роботу: — Тут у селі є лише один добрий кінь. У Мордка Вольфа.

— Знаю,— мовив пан.— Якась сліпа та кульгава двадцятирічна шкапа.

— Гм...— посміхнувся на цей жарт ввічливо Байниш.— Це, великоможний пане, семирічний кінь. Мордко Вольф віддав за нього тисячу чотириста крон. Та вам дуже поталанить, коли він буде дома, бо тепер у селі немає жодного коня. Усі або на полонинах, або возять в Прибуї на дорогу каміння.

— Він дома чи ні?

— Я гадаю...

— Не гадай! Є чи ні?

— Мабуть, є.

— От, бачиш,— посміхнувся пан.

— Чи далеко до того твого Мордка?

— Далеко? Зовсім недалеко. Кусочок.

— Скільки буде той кусочок?

— Якщо вельмишановний пан іде до міста, то це по дорозі. Це кусочок. Залежить від того, як ітиме великоможна пані.

— Ага, це ти вже також помітив! Чверть години?

— Чверть години.

— Ага! Тоді це буде півгодини!

— Півгодини?! — посміхається обережно Байниш.

— Так ми можемо балакати дуже довго!

Потім пан звернувся якоюсь чужою, мабуть, французькою мовою, до дружини, і Байнишеві здалося, що все гаразд. Відтак мовив:

— Зажди, я тобі щось скажу! — глянув на годинника.— Даю тобі двадцять хвилин. Тоді заплачу. Якщо це триватиме двадцять хвилин з половиною, не одержиш нічого. Згоден? Чи не згоден?

— Таж я вам кажу, великоможний пане! А може б, вельмишановна пані зачекала? Мордко Вольф привів би того коня сюди?

— Ні! Вельмишановна пані не хоче тут чекати. Вельмишановна пані спочатку хотіла б побачити того арабського скакуна.

Байниш забирає від панів рюкзаки — боже, до чого вони важкі! — і рушає чимдуж додому.

— Передай там наше вітання,— гукає за ним пан.

Байниш намагається тримати крок з ними. В той же час думає: скільки питати за коня? — І каже:

— Ви вже тут, вельмишановний пане, давно?

— Досить давно, аби не дати Мордку обдурити себе! — сміється пан.

— Може б, я роздобув і двох коней. Побіжу...

— Ні. Ми ще не домовилися про одного. Скільки правлять тут за коня та людину на день?

— Скільки правлять за коня та людину на день?! Не завжди однаково правлять за коня та людину на день!

— Я це знаю! — поплескує пан Байниша по плечах.

— То дуже гарний кінь,— мовив Байниш, думаючи: «Хм, хитрий гой, але він у хорошому гуморі, посміхається, пані також, а це вже непогано».— Той кінь полетить з вельмишановною панією, як ластівка, звичайно, якщо пані захоче, а якщо вельмишановна пані не захоче, піде під нею, як баран. А як цей кінь добре дереться на гори! Юй! Ніби кішка. Скільки правлять за коня та людину на день! Хіба я знаю, скільки правитиме Мордко?

Справді: торгівля не лише заробіток грошей. Торгівля є також розвагою. Часом навіть дуже хвилюючою. Адже тут кожного разу йдеться про перетворення світу. Помилкою було б думати, що світ є таким, яким ми його собі уявляємо, чимось чужим, чимось незмінним, чимось незалежним від нашої праці. Нічого подібного! Світ є таким, яким ми його самі собі створимо! Хвилина є також такою, якою ми її зробимо. Так це буває з речами, так буває і з людьми.

Байниш Зісович поспішає додому і заманює за собою двох панів. Бог творить лише чудо. Решта залежить від людського розуму.

Ні, це тривало не чверть години. Та стурбований Байниш, якому бажалося летіти в десять разів швидше, ніж пани погоджувалися йти, домігся бодай того, що за цей час проминули село, де таїлася смертельна небезпека, точніше сказати — кінь міг з'явитися за будь-якою хатою, і що дійшли до тієї околиці, де поодинокі хати попритулялися до схилів трохи осторонь від дороги. Тривало це не двадцять хвилин. Навіть не півгодини. Тривало це добрих сорок п'ять хвилин.

Після чверті години пана покинув хороший настрій. Він щомиті дивився на годинника. Почав щохвилини двічі запитувати, і його запитання ставали щораз нетерпеливішими. Потім щось сердито мовив по-французькому дружині. Відтак почав лаятися. Спочатку взагалі, а потім лаяв Байниша. Ну, звичайно: антисеміт. Потім почав по-справжньому лютувати. Горланив, що далі не зробить ні кроку, почав смикати з плечей Байниша рюкзаки й кидати їх у пилюку битого шляху, але що найбільш небезпечне — почав гукати

людей, котрих бачив біля хат, або на полі, щоб йому негайно привели коня, цієї ж хвилини, обіцяв заплатити за нього скільки завгодно. Та, на велике щастя, люди не розуміли пана, вони боялися його крику і або ховалися до хат, або здивовано витріщувалися на нього. Гарна пані також кричала щось про нахабство, якого ще ніколи в житті не бачила, потім почала заспокоювати пана, він роздратовано відповідав їй і, нарешті, обоє почали лаятися між собою.

Коли пан зірвав з плечей Байниша рюкзаки, той став трохи віддалік, кроків на десять, і делікатно вдавав, що сварки подружжя не чує. Цікаво, як довго може такий пан лютувати? Чверть години? Півгодини? Ні, більше, напевно, не витримає. Пізніше, коли той шалений гой уже стомився лаяти євреїв і називав ослом та дурнем самого себе, Байниш наважився обережно наблизитися на кілька кроків. І хоч пани зовсім не слухали його, і нічого не бажали знати про його існування на світі, хоч він для них значив менше черв'яка, пилинки, і хоч він говорив лише у повітря, проте наважився сказати про маленьку віддаль, про кілька кроків, що залишилися там, за поворотом дороги, біля потоку, та про те, що коли б вельмишановна пані навіть хотіла якогось іншого коня, то пройшло б кілька годин, поки його привели б з полонини, та ще хто знає, що то був би за кінь, і хто знає, чи добрався б він з ними до вечора до міста. Раптом паном оволоділа якась невидима сила. Кинувся у гору, на схил, до найближчих хат, які там притаїлися. Хай біжить, у Мазухових коня нема, а якщо забереться ще вище, то й Іваниші та Косяки також не мають жодного коня. Знаючи це, Байниш спокійно повертається туди, де щойно стояв.

— Ярдо! Ярдо! — гукає пані чоловіка, що сердитий виходить з Мазухової хати. А пана уже не втримати. Біжить далі: до Іваниша. Та ще вище. До Косяка. Байниш скромно щось розповідає для пані, але та не слухає його.

— Ярдо! Ярдо! — знову гукає вона.

Як і передбачалося, через чверть години Байниш знову бере рюкзаки на плечі й усі троє рушають далі.

Торгівля й справді розвага, часом навіть дуже хвилююча.

Останню чверть години стомлений пан йшов покірно, наче баран, і обоє вони були лагідні, м'які, як добре спечений бархес.

Коли на плоті Байнишевого двора вже замайоріла червона ганчірка та показався навішений на кілок горщик, Байниш ображено, з докором мовив:

— Ну... ось ми вже й прийшли!

Байниш забігає до сіней і кричить у кімнату так, що чути аж на дорогу:

— Мордко Вольф дома?.. А кінь також дома?

А дружині мовляє тихо: «Двадцять п'ять крон!» І вибігає знову на двір.

— Гаразд! — гукає весело.— Кінь дома, це мене дуже тішить, та Мордка дома нема, піду з вами я. Його жінка зараз вийде. Через п'ять хвилин вельмишановна пані сидітиме на коникові.

На порозі, ховаючи руки під фартухом, з'являється Ройза.

— Слухай-но, Ройзо,— пояснює спокійно Байниш,— оці пани хотіли б позичити вашого коня, бо вельмишановна пані вивихнула ногу. Скільки править за нього Мордко?

— Двадцять п'ять крон,— говорить слухняно, але не зацікавлено Ройза.

— Що-о?..— збирається знову спалахнути пан. Але потім прудко махає рукою, відвертається.— Сідлай, сідлай!

Отже, Байниш виносить з темного хлівка — як туди залазить кінь? — дерев'яне сідло, але робить це дуже повільно. Проте той критичний момент мусить настати, його не уникнути: ось він виводить свою Юлчу. На порозі затуляє її собою, та даремно, це неминуче: на денне світло з'являється Юлча — явище, яке Байниш не може приховати жодною усмішкою та словами: «Ще хвилинку і все буде гаразд, вельмишановна пані». Коли сердитий пан бачить цього найкращого коня у цілому селі, рисака, який незабаром полетить з вельмишановною панією, як ластівка, лише трохи більшого за козу, надутого, як футбольний м'яч, брудного, з кривими ногами, принаймні двадцятирічного, з більмом на правому оці та вкритою чиряками від лантухів з вогким сиром, шиєю, то від люті аж заходиться реготом. Цей регіт лише спочатку сердитий, потім він швидко переходить у зовсім щире хихотіння, стає веселим і надміру гучним, що аж труситься в панка голова і все тіло. Його дружина також хихотить, немов горличка, і обоє вони, заражені одне одним, втрачають міру і невідомо коли перестануть сміятись. Юлча, схиливши голову, ледве стоїть на своїх кривих ногах, неначе готується впасти на коліна, проте моргає здоровим оком і чекає, коли її осідлають. Байниш трохи ображений.

— Це дуже хороший кінь, я його знаю.

— Нічого, заждіть,— даремно намагається сангвінічний пан триматися суворого тону,— окружний начальник покаже Мордкові, як за таку здохлятину правити двадцять п'ять крон!

— Сядеш на цю миршаву? — запитує пан дружину.

Вона, витираючи очі, щось відповідає по-французькому, але та відповідь не може бути нічим іншим, як, мовляв, а що ж робити?

Пан весело киває головою.

— Таж я це кодло добре знаю! Але людина щоразу знову дає себе обдурити!

Байниш Зісович приносить якісь жіночі нижні сукні, засовує під дерев'яне сідло, на них накидає старі лантухи — щоб пані було зручно сидіти. Його вагітна жінка дивиться на все це нерухомо і байдуже. Десятирічний Хаїмок, поводячись серйозно і нічим не виказуючи, що має справу з батьком, приносить з хати шматки вірьовок та ланцюгів, зв'язує їх. Пані знову говорить по-французькому. Знову лагідно й весело. Божа воля здійснюється, і Байниш відчуває, що може одержати частину своєї мзди.

І поки Хаїмок в'яже на попрузі великий незграбний вузол, з'єднує його з шматком ланцюга, щоб змайструвати стремено, Байниш з повагою підходить до пана-антисеміта:

— Пробачте, ласкавий пане, і не сердіться, але я не їв від учорашнього ранку — ні я, ані мої діти, бог мені свідком. Дайте мені який-небудь завдаток, я обслужу вас добре, а з Мордком якось полагодимо, я хотів би лише купити собі на дорогу шматок хліба.

Гарна пані спочатку про щось домовляється з чоловіком, потім каже:

— Розв'яжіть той рюкзак! — коли Байниш виконав наказ, додає: — Зверху є хліб!

Він і справді там є, у білому рушникові, а свинини немає й сліду. В такому випадку і чистий хліб від гоя можна взяти. Байниш ввічливо, але не принижено, дякує, розрізає хліб на дві частини і більшу віддає жінці:

— Понеси, Ройзо, це моїй жінці, хай нагодує дітей!

Хаїмко не спускає своїх гарних очей з того шматка хліба.

Пан подає Байнишеві десять крон завдатку.

— Це також понеси, Ройзо, моїй жінці!

Можна вирушати.

Пан-антисеміт, мабуть, соромлячись за те, що допіру гримав, і вражений убогістю села, посміхаючись, мовляє:

— А зараз скажи мені, хлопе, скільки Мордко віддасть тобі за те, що ти зумів нав'язати дурному гоєві оцю миршаву?

Байниш ламає шматки хліба і його губи розходяться в широкій усмішці:

— Та, звичайно, ласкавий пане, щось-таки мусить дати!

— Ох, коли б я вас, бандо, так добре не знав!

Стрімким схилом вирушають у гори, аби перебратися в іншу долину, на битий шлях, відтак — до найближчого міста. Стара примхлива Юлча розходилася, щоправда, не поспішає, але ступає з жіночкою та рюкзаками на спині цілком добре; кругленька пані, звичайно, не наїзниця, і радіє, що сидить. Над ними небозводом, неначе вівці, пливуть хмари, схил попереду напівзатінений, але решта гір, схили на обох боках і за ними глибока ущелина з річкою втопають у сонячній повені, річка світиться та блищить. Пані щохвилі зупиняє Юлчу, повертається до ущелини і зітхає: «Боже, яка краса!» — і це «боже» вона вимовляє з такою пристрастю, наче саме зараз не може обійтися без бога. Сангвінічний пан також лагідно усміхається.

Звичайно, це лише панські примхи. Щоправда, день гарний, непаркий, непогано йдеться, але через це не обов'язково несамовито верещати, тим більше, що оці купи мертвого каміння не являють собою нічого гарного. Проте Байниш підтакує захопленню пані і словом, і думкою. Не заради тих грунків, а завдяки своєму хорошому настрою. В його серці також сонячно, там також пливуть кучеряві вівці-хмари, і все радісно рухається вперед, назад і все співає — юлала, юлала,— і все розтанцьовується, ноги самі перекидаються одна за одну, гопцюються, але все це відбувається незрівнянно спокійніше, ніж учора — зовсім тихо, неначе тінь на стіні: юлала, юлала, юла, юла, юлала,— бо Адонай сотворив нове чудо, і те, чого вчора не було, сьогодні вже є, юлала, юлала («Боже, яка краса!» — вигукує пані), і те, чого вчора не було, а сьогодні є — це зелена стокронова асигнація, та, яку він має в пазусі у полотняному мішечку, прив'язаному мотузкою до шиї, та, яку заробив, возячи шість днів каміння на прибуйську дорогу, та, яка під час розрахунку лежала на столі дорожнього майстра поряд з десятикронною асигнацією та металевою п'ятіркою, що їх віддав жінці, біля складного ножа дорожнього майстра і біля кухля від кави з пінкою, та, яку завтра покладе до тих дев'яти, що вже має — на них Хаїмко навчатиметься, стане бохером. Цю тисячу він збільшить у тисячу й десятки тисяч разів, бо убога людина є ніби мертвою, юлала, і тому, що самі руки не варті нічого, все робить голова, юла, юла, і тому, що потрібно переформовувати світ, згідно з божою волею, адже бог ще не дав загинути від голоду жодному із своїх євреїв, юла, юла, юлала!

Дрібнесенький шматочок глибокої подяки та ніжності до бога, дрібний до смішного, а, однак, великий, ніби гора, передається на засоби його мудрості, на двох гоїв, які бог

надіслав, наче колись Абраамові барана, аби не був принесений у жертву його первісток. Що ж їм милого сказати, що доброго зробити, аби і вони раділи разом з ним?

— Боже, яка краса! — зітхає вродлива жінка і оглядається на Юлчу.

— Це, вельмишановна пані, ще нічого,— усміхається їй Байниш,— заждіть трохи, побачите ще не таке! — він має на увазі міські вулиці з вітринами, завареними різним крамом, ящики золота, срібла та самоцвітів, очі Хаїмка та все насправді гарне, що хотів би показати оцій хорошій гоїсі.

— Як називається ця шпиляста гора?

— Ота гора? Та шпиляста? Вона називається Амгорцем.

— А як називається ота?

— Ота?

Звичайно, Байниш не знає назви жодної з цих гір, такі дурниці можуть цікавити лише гоїв, адже від того, як гори називаються, нічого не залежить (хіба така нічим не примітна громада каміння і глини заслуговує на якесь ім'я?), але чого не потішити панів та одночасно й себе? Отже, поки кругленька пані з кишені туристської блузки — ця пані справді вродлива! — виймає записну книжечку із золотим обрізом та все собі записує, Байниш Зісович вигадує різні назви: Ціцкес, Тохес, Шамесова, Мікве, Ганев, Коветни, Толе, Великий і Малий Мінгорець, Великий та Малий Келев і, якщо потрібно буде, вигадуватиме ще три тижні підряд.

— Це якісь дивні назви! — мовить вродлива пані.

— Так, назви тут взагалі цікаві,— мовив пан-антисеміт,— тут слов'янська стихія змикалася з румунською, а корінним населенням були татари.

— А опришків тут нема? — питає пані.

Тепер Байниш не знає, як йому бути: пані запитує тому, що боїться їх, чи тому, що хотіла б послухати про них. Та за його бажанням усе влаштовується так, що їх взагалі вже немає, отже, можна спокійно возити на Юлчиній спині будь-які вантажі перлин та самоцвітів, але не так давно опришки ще були, вдавалися до жахливих злочинів — вбивали, підпалювали, крали, грабували подорожуючих — «ой-ой-ой, то було страшно».

Не один, а чотири дні подорожував з гоями. Пан називав його Байнишем і «тикав», пані «викала» йому і зверталася: «пане Байнишу»; платили йому не лише двадцять п'ять крон на день, але додавали ще п'ять крон на харчування, а коли б він наважився їсти трефне — годували б його від ранку до вечора. Пан-антисеміт пообіцяв йому старий костюм, а вродлива пані — для жінки пальто, а для дітей черевики; адресу

панів Байниш носить у кишені, щоб запам'ятати, щоб, коли треба буде, міг знати.

Чудо завершилося. Спалах проминув. Вогняний кущ у пустині, в якому Байнишеві з'явився бог, догорів, пустиня знову набрала сірого буденного вигляду. Її форми стали твердими, як захололий віск, який уже не можна м'яти. Аж поки не пролунає наказ всевишнього.

Хай славиться його ім'я!

ПОДІЯ В МІКВЕ

Оповідання

Цей сумний голос на полянській вулиці, який намагався бути байдужим, насправді лунав так стурбовано, ніби мав наближатися судовий розгляд кримінальної справи, де треба було захищатися всіма силами, якими наділена людина:

— Тк, Мойше, котра може бути година?

То під дикою грушею, що простягнула свої гілляки через штахети Вольфового двору (її понівечили, збиваючи тверді кислі плоди, сільські хлопчаки), зупинилися два приятелі. Один із них — сільський, дебелий, з майже вже почорнілою бородою — був Мойше Каган, бедр та шамес; так у нас називають банщика та псаломщика. А той другий, що нагадував протягом десятиріч миту дощами та смалену сонцем жердину в огорожі — худий, кволий, увесь обідраний, з рідкою русявою борідкою й тоненькими пасмами сумно і в'яло звисаючих пейс біля великих вух,— то був Пінхес Якубович... Можливо... можливо, один із тридцяти шести божих обранців, від яких залежить збереження або знищення світу.

Мойше Каган на запитання Пінхеса Якубовича химерно повернув головою.

— Хіба я знаю? — мовив якось ображено і зморщив чоло у глибокі складки так, що аж на голові ворухнувся його просалений капелюх.

Пінхес Якубович сумно кивнув.

Та незабаром запитання нагадало бедрові Мойшеві Каганові, що сьогодні передшабесове — п'ятничне пополудня — і пробудило в його свідомості почуття відповідальності. Адже незабаром усе єврейське чоловіче населення Поляни потягнеться до ритуальної лазні, аби увечері з'явитися у храмі перед Вічним в чистоті й принадності, а надіятися на п'ятнадцятирічного сина Ріву (це саме він, найбільший шибеник села, разом з Фуксовим Бенці так ганебно понівечили дику грушу) було б справжнім безумством перед богом.

Мойше Каган кивком дав зрозуміти Пінхесу Якубовичу, що вже буде йти і, залишивши його біля Вольфового двору, поспішив кам'янистою вулицею Поляни до лазні: повз русинські хати, оточені плотами, тинами і парканами, за якими вже дозрівали квасоля й картопля, та повз огорожі єврейських хат, перед якими в лозяних корзинах лежали зарізані й засолені кури, аби сонце висмоктало з них нечисті залишки крові; де-не-де на порогах, тримаючи між колінами курей із закривавленими шиями, сидять жінки і скубуть пір'я, де-не-де біля дороги борсаються крилами у калюжах крові чорні, руді, білі та строкаті кури — усе залежно від того, коли, в який двір заходив ритуальний різник, аби на два боки гострим ножем виконати у честь принцеси Сабет, що наближалася, свою професійну справу; бо й справді, хіба може бути шабесова вечеря без курки?

Бедр Мойше Каган квапиться до ритуальної лазні. До мікве.

Ось, там уже димить. Ось, там уже поміж дранки продирається дим — лазня не має димаря. Вона там, внизу, біля дороги, над широко розлитою річкою, на протилежному березі якої спинається вгору вкритий лісом Менчул.

Мікве!

Мікве...

Боже, як пояснити поняття мікве жителям заходу, що звикли до овиду вузеньких вулиць, як мозкам, котрі кохаються лише в технічному прогресі і котрі не здатні уявити собі глибину таїнства, більше того — ставлять під сумнів таїнство взагалі, зрозуміти, що таке мікве?

Так. Це можна спробувати зробити описовими методами і сказати, що мікве — це халупа із затуленими вікнами, всередині розділена на дві половини, одна з яких аж чорна від диму, бо тут шалапут Ріва кидає у піч букові поліна, щоб у казані нагрівалася вода, а в іншій, темнішій, стоять дві дерев'яні ванни, де щомісяця очищаються жінки, у землі викопана яма на сорок відер води, навкруг неї валяються недогарки стеаринових та лоєвих свічок з чорними гнотами — то від того, що під час нічного ритуального купання жінки на місце давніших свічок ставлять нові... Але: хіба ми вже дещо знаємо про мікве? Анічого!

Так. Можна пояснювати мікве і реалістичними методами. Можливо, так:

Святі законодавці, що заповіли синам Ізраїлю вмиватися — насамперед, Бал Шем Тоф, мир праху його, славний лісоруб цих гір, заступник невчених перед ученими і великий божий пророк, який своїм хасидам настановив тілесну

чистоту умовою, без котрої не можна сподобатися богу,— знали євреїв добре. Вони були переконані, що коли б, наприклад, сказали: «Карпатські хлібороби, лісоруби, шевці, кравці, торговці, візники та жебраки, пам'ятайте: чистота — половина здоров'я!», то євреї багато роздумували б над цією мудрістю, говорили б про неї в синагогах, навчали б її в хедерах, ешівах та рабинських школах, що були в тих семи ремеслах, які частково належали сімом ангельським хорам на небі, сперечалися б до крові, чи слово «здоров'я» означає вічність, чи божу мудрість, знайшли б у цьому реченні групу з трьох або п'яти літер, які власне, не є жодними літерами, а якоюсь надзвичайною таїною, до прихованого змісту котрої ніколи не докопатися, але роздумувати над нею варто протягом усього людського життя — та однак не мились би. Ті мудрі старики, зокрема батько всіх хасидів великий Бал Шем Тоф, мир праху його, також знали, що коли б наказали коротко та ясно: «Ви повинні щоп'ятниці вмиватися!» — то євреї зробили б з цього наказу хвилюючу церемонію, накривши голови й плечі талесом, співали б і танцювали, супроводжували б молитву врочистими плавними рухами, а вмиваючись, згадували б води, над якими спершу ширяв дух божий, води Червоного моря, які бог розділив східним вітром і стали вони ізраїльським синам муром з правої сторони і з лівої, а на водах вавілонських рік — гітари, повішані на вербах... але з умивання залишилася б лише врочисто намочена у воді пучка.

Ні! З поляндями треба говорити по-іншому. Набагато конкретніше і суворіше. А саме:

Я — господь-бог ваш, котрий запалює й гасить зірки на небесній дорозі, святий та вічний, котрий вивів ваших батьків із землі Мізраїм та з дому рабства — кажу вам: євреї, у кожному куточку Поляни спорудіть лазні, із басейнами на сорок відер води. Той, хто захоче сподобатися мені, хай там купається щодня, а ледарі, які лише намагаються уникнути мого гніву, хай купаються один раз на тиждень, у п'ятницю, перед шабесом! Хай у тому басейні купаються щомісяця жінки, а саме — на чотирнадцятий день після того, як вони будуть нечистими й кожний, хто доторкнеться до них, буде також нечистим і мерзенним для мене. Адже лінивих людей лише голодом можна примусити до хорошої справи розмноження мого їзраїльського народу. Та оскільки ваш банщик людина непорядна, лінива, ненадійна й через те огидна мені, то може статися, що він примусить вас купатися в калюжі; щоб запобігти цьому, накресліть у басейні риску, до якої сягають сорок відер води, і тоді, якщо бедр

дозволить воді опуститися нижче, лазня буде нечистою доти, поки він не наповнить її молоком, купленим за свої кошти — хай знає! А оскільки Мойше Шаганові — коли згадаю про нього, мене аж пересмикує — ви платите за його службу бедра та шамеса вісімдесят три крони тридцять гелерів на місяць, а літр молока коштує шістдесят гелерів, він це буде відчувати. Так! Отже, слухайтесь моїх слів у цілому і в дрібницях (їх кажу через своїх пророків), а ті, що не будуть слухатись,— не житимуть, згинуть чорною смертю.

Так! Саме так потрібно розмовляти з полянцями.

Зрештою, ні господь-бог, хай славиться його ім'я, ні Бал Шем Тоф, мир праху його, не помилялися в тому, що можна сподіватися від полянців. Тут кожний добре знає себе ззовні і зсередини, знає, що про нього думає Всемогутній, і ніхто не є таким самовпевненим, аби прагнув домогтися особливої божої любові; усі задовольняються тим, щоб хоч не викликати божого гніву. Винятком є хіба Мордехай Йід Файнерман — дідок, який щодня купається в мікве. Той Мордехай Йід Файнерман живе при дітях і не має вже інших турбот, як міркувати про божі справи та стежити за правовірністю кожного члена общини, і не має вже іншого прагнення, як щонайбільше сподобатися богу та бути всесильним серед полянців.

Так. Можна спробувати розв'язати таїну мікве також раціоналістичними методами. Та будьмо відвертими: ми хоч наблизились до неї? Ні на макове зернятко! Дурна наволоч (хай її бог скарає), яка за законом зненависті базікає про те, що за затуленими вікнами мікве відбуваються ритуальні вбивства, що там ріжуть живих людей і точать кров незайманих християнських дівчат, краще розуміє та відчуває священний страх перед таїнством мікве, ніж ми, тверезі раціоналісти. Адже, не хочучи порозуміти, що таїнство лежить на іншій дорозі, ніж та, якою їздить розум, ми віддаляємося від нього тим більше, чим більше скеровуємо свій розум на наїжджену колію. Тут йдеться не про пізнання речей, а про почуття. Але ми вважаємо таїнством усе, що нам невідоме.

Халупа над стрімким потоком біля дороги приховує таїну. Таїну чистоти і нечистоти.

Мікве нечиста — коли побожна людина залишає її. то замочує пучки у чисту воду, щоб очиститися. Але, говорячи про чистоту і нечистоту, скиньмо грубі буденні окуляри, які заважають нам заглянути в суть справи. Мова йде не про той бруд, що слизько сідає на долівці та на дні ванн, і не думаймо про те, що полянська мікве, де викупалися вже цілі покоління чоловіків та жінок, не має відтоку, якщо не

вважати відтоком те, що частину води поглинає мулке дно мікве. Мікве нечиста не зовні, всередині: по своїй природі, своєю суттю, з божої волі. Жоден чоловік не сміє навіть згадати того, чиє ім'я тут заборонено вимовляти, не повинен і думати про те, що має з ним якийсь зв'язок. Щоб не піддатися спокусі вимовити звичне привітання, одне із слів якого близьке до забороненого слова, не можна тут вітатися — навіть кивком голови. А коли вже доводиться говорити (та краще уникати цього) про певний день, не гоже називати його, в крайньому разі можна лише сказати про вчорашній чи завтрашній день, або про «сьомий» день. Бо ж хіба може гола людина з непокритою головою дозволити собі більше?.. Мікве — нечиста. Та вона очищає. Очищає посуд, який стає ритуально чистим лише після того, коли його, щоразу тримаючи іншою рукою й з іншого боку, два рази занурюють у мікве, аби вода, що очищає, проникла й туди, де спершу не могла проникнути через пальці. Очищає вона також жінок, які, ступивши вночі до мікве, тричі занурюють у неї голову і тричі побожно промовляють: «Слава Вічному, який очищає мене джерельною водою мікве!»... Але ж як це? Хіба жінці дозволено розмовляти з господом-богом там, де чоловіки не сміють вимовити навіть привітання: «Мир тобі»?.. Ось де наші практичні раціональні окуляри, які не дозволяють нам бачити найясніші речі! Або, може, ви не розумієте, що не лише зовнішність, але і вся жіноча природа є іншою, аніж чоловіча? Хіба ви не бачите, що жінка схожа на посуд? Хіба ви не знаєте, що господь дав чоловікам 613 законів (за числом жил у чоловічому тілі), а жінкам лише три: запалювання суботніх свічок, принесення жертви вогню перед випіком хліба та закон мікве? Хіба ви не знаєте, що жінки перед одруженням жертвують своїм гарним волоссям — одягають на стрижену голову парик, аби священна вода мікве могла проникати аж до їх шкіри?

Вбогі раби розуму, вигнутого в один бік, наче стара мітла. Люди з гойськими головами! Поросячі голови! Хіба можна не зневажати вас за вашу тупість? Хай буде прославлена і благословенна мікве! Хай славиться і благословенним буде господь-бог, витвором і частиною якого є мікве!

Бедр Мойше Каган, дещо прискоривши крок, залишив сумного Пінхеса Якубовича біля штахетного тину Вольфового подвір'я. Пінхес Якубович трохи постояв, почухався під ребрами, поправив на голові капелюх і також рушив повільною ходою у напрямку до мікве.

Пінхес Якубович завжди здається дуже вбогим, дуже нещасним. Пінхес Якубович боїться, ніби його хтось буде бити. Боїться вже життя. Та сьогодні він боїться у десять разів більше, рисочка ляку в кутках його рота з'явилась уже вранці, коли розплющив очі та уявив, який день жде його попереду.

Ой-ой-ой!

Пінхес Якубович людина вчена. Він запекло бореться з богом, і вперто атакує його таємниці. Він хасид, але скоріше ортодокс, ніж кабаліст. Він прихильник похмурого рабина з Белзу, який заповів виконувати північні таємні обряди, оплакувати зруйнування храму та фанатично кликати Месію, а не послідовник Бала Шема, котрий навчав радіти з вибраності, з природи, з любові, з танців та п'янких напоїв, які наближають людину до бога. Пінхес Якубович є також кравцем... Кравцем?.. Ні. Пінхес Якубович — людина вчена, що запекло бореться з господом. Він, здається... здається... причетний до найвищої милості і скорботи, яка тільки може випасти на долю смертної людини... Він, здається, один з тих тридцяти шести обранців, на плечах яких тримається увесь тягар єврейського болю і від яких залежить подальше існування або знищення світу. Пінхес Якубович, здається... здається, ламет вав.

У кожному поколінні є тридцять шестеро таких, що носять назву священного числа: ламет вав. Лише тридцять шестеро є таких, які рятують світ. Бог обирає їх не серед учених рабинів, не серед владик цього світу та багатіїв, а з лав кравців, носильників, на сході — серед водоносів. Їх ніхто не знає, бо бог зобов'язав їх навіки берегти таємницю свого послання. Коли ж вони відкриють комусь свою таємницю, в ту мить помруть, і ангел божий в особі старця чи учня рабинської школи у білих панчохах, або в образі невідомого чужинця з'явиться якомусь іншому синові вибраного народу, може, в Буенос-Айресі чи Бомбеї, в Капштадті чи Поляні, і мовить йому: «Ти обраний». Так тридцять шестеро вбогих, непримітних, роботящих, але вчених та спостережливих людей мандрують дорогами світу, розвантажують з возів Моріца Шенфельда гасові бочки і ящики з цикорієм, сидять з голкою в руках на верхніх поверхах убогих кварталів Нью-Йорка й шиють дешеві штани для крамниць готового одягу, розносять в єгипетських портах мішки з водою, і ніхто не здогадується, хто вони та який важкий тягар носять на своїх плечах. Але було б горе кожному, горе всьому Ізраїлю, коли б їх хтось образив або вдарив. Лише часом, дуже рідко трапляється, що двоє з них зустрічаються і си-

лою свого духа впізнають один одного. Лише часом з допомогою сили та дієвості молитви общини вчений рабин впізнає деякого із них — це тоді, коли такий обранець молиться разом з ним.

Чи Пінхес Якубович справді ламет вав?

Ох, це найбільше його в житті турбує. Але хіба ця велика турбота одночасно не є одним із доказів? Може... може, часом, господь-бог обдаровує своєю милістю і таку недосконалу людину (котра, проте, тужить за досконалістю), як він. А коли оця недосконалість саме і є обов'язковою складовою частиною доказу його вибраності? Або цей душевний стан, може, є лише підготовкою — колись-таки з'явиться посланець і висловиться ясніше та зрозуміліше? А можливо, Вічний обрав його, такого недосконалого, тому що замислив — ох, страшна думка! — знищити світ, як досі знищив багато невдалих світів у минулому до того, як створив цей, яким залишився задоволений? А може, саме він, Пінхес Якубович, має причинитися своєю гріховністю до знищення світу? Або, може, поєднування уяви ламет вава зі своїм, Пінхесовим, ім'ям є лише помилкою та оманою, жахливим марнославством і страшенним гріхом перед господом?

Отже, хіба можна дивуватися з того, що такі приголомшуючі думки накреслили в кутиках рота та між очима знак скорботи, обезбарвили і зробили млявими пейси? Хіба можна дивуватися, що плечі, на яких тримається тридцять шоста частина тягару усього світу (що буде, коли вони не витримають?), опущені і з-під обдертого піджака виглядає сорочка?

У ті часи, коли працював підмайстром у молодого Лайзера Розенштейна в Мукачеві, і коли ночами при світлі свічки заглиблювався у таємниці святого Зогару, які ще ніхто не розгадав і, мабуть, уже ніхто не розгадає, зустрів якось уранці по дорозі на роботу літнього жебрака.

— Вбогий єврей...— мовив жебрак, простягаючи правицю.

— Шалом алейхем, мир тобі! — за звичкою привітав його першим Пінхес і подав даруночок. Даруночок, а не милостиню. І тоді Пінхесові здалося, ніби на вулиці лише вони двоє, ніби, окрім них двох, на світі немає більше нічого. І ще йому здалося, що той жебрак навдивовижу ясний.

Жебрак прийняв даруночок, непорушно постояв хвильку, потім поклав долоню на рот так, що вказівний палець торкався носа, а крайні — бороди, і між вказівним та середнім пальцями шепнув щось таке, що зазвучало, ніби страшне число: «Ламет вав».

Пінхес стояв ще й тоді, коли жебрак десь зник, і перед його зором знову завирувала вулиця. Що це було?.. Що сталося?.. На його долю випало щастя зустріти одного з тридцяти шести святих?.. І чого це ламет вав, видавши свою таємницю, не помер відразу?..

Пінхес Якубович про це багато роздумував ще тоді, коли, склавши під собою ноги, сидів з рештою товаришів біля великого кравецького стола Лайзера Розенштейна. Який то був день! У сусідній кімнаті майстрова дружина переживала свою першу важку годину: біля неї була породільна баба. Лайзер Розенштейн, не насмілюючись увійти в приміщення, де лежала нечиста жінка, при кожному її зойку відскакував від білого плаща, який саме почав кроїти, бігав упрілий по кімнаті, знову повертався до великих ножиць і продовжував кроєння (бідний замовник!), розгублений від страху й нетерпіння: чи судилося його жінці молитися «Ойде Адонай» за народження сина, чи, може, при народженні дочки зовсім не молитиметься. Але Пінхес Якубович увесь був зайнятий великою подією сьогоднішнього ранку, і його не могли цікавити родинні справи Лайзера Розенштейна.

— Це буде син, син,— говорили з повагою схвильованому шефові підмайстри те саме, що, жартуючи та лукаво посміхаючись, останні місяці повторювали часто.

І тоді сталася дивовижна й незрозуміла річ, незрозуміла, перш за все, для самого Пінхеса, який зовсім байдуже ставився до почуттів майстра та його дружини.

Пінхес Якубович зненацька, ніби хтось уколов його в сідницю, підвівся біля стола на рівні ноги. Тримаючи високо над головою жилетку з увіткнутою у підкладку голкою з білою ниткою, пискляво заверещав у вуха переляканого майстра та підмайстрів:

— Це будуть два сини: Рівн і Шімен!

І народилося двійко синів. Їх нарекли іменами, які були вигукнуті за кілька хвилин до народження: Рубеном та Сімеоном.

Тоді Пінхесу Якубовичу стало ясно, що він кравець.

Порозумів також, що йому судилося набагато більше, ніж зустріти ламет вава.

Насправді?

Незабаром мати оженила Пінхеса Якубовича. До Поляни, якої дотн ніколи в житті не бачив.

Ой-ой-ой-ой!

Оженила на Брані Шлоймович, бездітній вдові, яка мала хатину, корову та дві смужки поля. До весілля Пінхес своєї жінки також ніколи не бачив.

Ой!

Ой, Брано, жінко зла! Хіба це не ти висиш на ногах Пінхеса Якубовича, подібно млиновому жорну, і не даєш йому змоги вознестися, чим, сама цього не підозрюючи, загрожуєш існуванню світу? Ти, яка після багатьох переконливих розмов, добре знаєш, що подружжя повинно зближуватися лише з думкою про Месію, якого вони наступної хвилини можуть зачати, ти накинулася на одруження, як божевільна вовчиця з шаленими очима, і запустила кігті у вбоге тіло переляканого Пінхеса. Хіба ти йому, послідовникові великого рабина з Белзу, не боронила вставати до містичних нічних обрядів, не сварилася через це уже в перший тиждень подружнього життя, обзиваючи його найганебнішим словом «дурень» за те, що він потім увесь день лише спить; хіба ти не верещала через тиждень так пронизливо, що прокидалися сусіди, не копала його ногами, не наважуючись зачепити священні свічки, копала його так, що мусив у покійницькій сорочці рятуватися від тебе на дворі та на вулиці?

Ой-ой-ой-ой!

Брана до мікве йде увечері.

Пінхес Якубович сьогодні пополудні також збирається до мікве. Але йому якось не дуже хочеться, а, зрештою, ще є достатньо часу, який не знати, куди подіти. Найкраще було б звільнитися від цього неспокою, якби повести мудрі розмови з приятелями. Та у Нахамкесів, Гершковичів та Глюків уже був пополудні, Мошко Каган мусить палити, і Пінхесу Якубовичу нема куди піти.

О цій порі, у п'ятницю пополудні, на небі й на землі відбуваються дивні речі. Ангели одягають принцесу Сабат у найгарніші сукні і святково готуються до тієї хвилини, коли їм буде дозволено засвітити перші три зірки на ознаку того, що незабаром вони відведуть наймилішу улюбленицю бога від його трону, оздобленого символами єврейських літер, з яких колись був створений світ, проведуть її небесними золотими воротами й на один день довірять вибраному народові. А внизу, в Поляні, готуються до її приходу. Жінки напекли пшеничних хлібів, пожертвувавши спочатку господові вогненну жертву (ой, вони лише послиненими пальцями відірвали шматочок тіста, кинули його в піч і щось забурмотіли — та бодай хоч це зробили), випрасували білі обруси, накупили шабесових свічок, або, посилаючись на релігійну солідарність, доки кричали, поки не одержали їх у борг, і зараз, позапихавши за пояс подоли суконь, миють підлоги та вікна, а потім ще будуть розкачувати тісто, різати лапшу, варити шабесову курку й накривати шабесовий стіл, щоб,

поки чоловіки у синогозі, згідно з трьома обов'язками, які їм дав господь, світлом суботніх свічок привітати принцесу.

Отже, для Пінхеса Якубовича та його мудрих розмов ніхто не має часу.

Куди йти?

Все-таки пішов до приятеля Мойше Когана. Знав, що його нема дома, але пішов трохи посидіти.

У кімнаті був лише дев'ятирічний Фроїм та десятирічний Дейві, а їх мати кудись подалась — чи не за коровою на пасовисько. Та Пінхес Якубович, який навідався сюди без будь-якої мети, був сам собі радий, що прийшов. Хлопці майстрували з дощечок та дроту скрипку, посварилися, і ось Фроїм уже стояв у кутку зі «скрипкою» в руках, готовий до бійки, а Дейві, розчервонілий від люті, кричав на брата:

— Дурень, дурень, дурень!

А справді, у євреїв ганебнішої лайки нема.

Пінхеса Якубовича це дуже обурило. Адже то були діти його приятеля Мойше Кагана. Ай, вай!

Після появи Пінхеса Якубовича хлопці сварку припинили. Гість поважно сів на стілець, розставив ноги, поправив на голові капелюха, посидів хвилинку, а потім стурбовано мовив:

— Дейві, ходи сюди!

Хлопець неохоче підійшов.

— Знаю, що ти добре вчишся в хедері. Отже, скажи мені: хто потрапить у рай?

— Євреї,— мовив Дейві ще трохи понуро, але вже дещо зневажливо, посміхаючись з легкості запитання.

— Усі?

— Усі.

— І ті, хто порушує закон, не святить шабес і їсть нечисті харчі?

— Ті також.

— Звичайно,— кивнув головою Пінхес Якубович і додав: — після спокутування гріхів. Та все ж є й такі, кому дорога в рай закрита. Ти знаєш, хто вони?

— Знаю,— сказав Дейві ще трохи непримиримо,— але він у мене вкрав скрипку...

— Зажди! — мовив Пінхес Якубович з лагідною суворістю.— Скрипка, скрипка, а що таке скрипка? Шматок мертвої деревини і шматок мертвого дроту. Але ж ти образив свого брата...— Ці слова Пінхес Якубович вимовив з болісним наголосом і сумно витріщив очі.— Ти його обізвав найжахливішим словом, яке знає язик. Хіба тобі відомо, Дейві, хто твій брат Фроїм, що він приховує у своїй душі і які

плани щодо нього має господь-бог? Не знаєш, не знаєш і не можеш знати. Отже, ти образив його божу славу. Нещасна дитино. Вічний, може, відпустить собі цю провину лише тому, що ти ще дитина. Але пам'ятай, що написано: «Кожний єврей одержить місце на тому світі, але для того, хто образив свого ближнього, там місця нема...» А що трапиться, Дейві, з душами тих, хто образив свого ближнього?.. Не відповідаєш, але ти це добре знаєш. Їхні душі переселяться до риб. Ось бачу, у цебрику плавають маленька форель та два коропчики. Якщо їх зловив ти, то заслуговуєш похвали. Можливо... можливо, в однієї з цих рибок душа якогось Дейві Кагана, який через жалюгідну скрипочку образив свого брата... Ось воно як, Дейві... Іди, Дейві, й попроси пробачення у свого брата.

Хлопці ступили один до одного і, скривившись, потисли руки.

Пінхес Якубович продовжував:

— Ви чули, хлопчики, про той випадок, коли Бал Шем Тоф, мир праху його, був позбавлений найбільшого щастя, котре має кожен єврей,— провести святий шабес у спокої та радощах, і змушений був прожити свято у злиднях та бруді тому, що його дружина через розбитий посуд образила служницю, а він, захоплений читанням книги, не заступився за дівчину?

Пінхес Якубович замовк і глибоко замислився. При кожному порусі голови у нього трусилася благенька борідка та тоненькі пейси.

Потім він зсунув капелюха на лоб і ще дещо згадав:

— До рабина Гілела, мир праху його, навідався якийсь невірний і сказав: «Перейду на вашу віру, але з тою умовою, якщо ти викладеш мені її основи, поки я зможу встояти на одній нозі». «Ставай!» — відповів великий рабин, і коли невірний виконав його наказ, мовив: «Люби ближнього свого, як самого себе!»... Он як!.. А чи знаєте, хлопчики, що світ тримається на трьох стовпах. Ось ці стовпи: ал гатора — вчення, ал гаавода — праця, ал гемілут хасадім — любов до ближнього... Отже, хлопчики, ал гемілут хасадім... У євреїв це велике слово.

Пінхес Якубович ще більше насунув капелюха на лоб і, замислений, пішов.

Хлопці висолопили один до одного язики.

Пінхес Якубович знову опинився на вулиці.
Схиливши голову, в задумі йде до мікве.
Цієї ночі і Брана піде до мікве!

— Шалом! — мовив байдуже коваль Сруль Нахамкес, наздоганяючи Пінхеса й приєднуючись до нього.

— Шалом алейхем! — відповідає поважно Пінхес.

Йдуть разом. Сруль ступає енергійно і тим самим примушує Пінхеса також прискорити ходу.

Тут, у Карпатських долинах, вечір наступає дуже рано, і сьогоднішнє сонячне післяобіддя швидко розтане у сутінках гір. Полянська вулиця оживає, бо зараз, перед вечірнім богослужінням, саме пора йти до мікве. І ось туди вже направляється вся чоловіча половина єврейської общини. Ремісники, поденники, їздові, хлібороби, лісоруби, крамарі, жебраки (дуже часто всі ці професії в одній особі), з пейсами і без них, у каптанах, у цивільному одязі, або просто в лахмітті. Члени сорока восьми родин, не рахуючи кількох удовиць,— саме стільки талесів у синагозі — ступають повільно, випроставши спину, наче нема у них ніяких турбот. Здається, ніби вони вже зараз готуються до тих хвилин, коли невільно буде думати про працю та голод, про образи й борги (йой!), коли все це зникне, а залишаться тільки веселощі, радощі, співи та ритмічні рухи, коли кожний буде зобов'язаний, бодай у цей єдиний вечір на тиждень, насититися, випити чарочку горілки, з'їсти хоча б одну рибку, і, якщо вона чиста, провідати дружину.

Ось там поважно крокує сам пан Соломон Фукс — у вовняному вбранні, з ледь помітними пейсами та коротко підстриженою бородою. Це вже не крамар, а торговець, найзаможніший член общини і власник найгарнішого, оздобленого сріблом талеса, який завдав родині Шафарів стільки горя. А ось там, у супроводі своїх трьох бородатих синів, у засаленому каптані та вицвілому оксамитовому капелюсі, йде вісімдесятирічний Мордехай Йід Файнерман, мучитель Мойше Кагана, той, що купається у мікве щодня,— премудрий цадик і конкурент у святощах Пінхеса Якубовича, не більше вчений, але користується повагою, завдяки своїй заможності, суворості та взірцевому родинному життю. Ведучи за руку свою надію — Хаїмка, йде до мікве Байниш Зісович, власник «ластівки» Юлчі — на ногах у нього неймовірно зношені тенісні кеди, а на худих плечах короткий рудий жупан, очевидно, присланий дратівливим паном-антисемітом. Високий, з обличчям, трохи схожим на овече, готується вийти через скляні двері своєї крамнички Йосиф Шафар, та, побачивши, як вулицею крокує його найбільший ворог — Соломон Фукс, швидко повертається, ніби щось забув.

— Ти, Срулю, котра може бути година? — питає сумно Пінхес Якубович.

— Хіба я знаю? — зневажливо киває головою і закопилює губу коваль Нахамкес.

Ой-ой-ой-ой!

Раптом Пінхес Якубович оторопів.

На повороті дороги, біля рогу русинського кооперативу, показується його дружина Брана. Вона йде назустріч разом з Файгою Каган, жінкою Мойше.

Брана! Поряд з нею підстрибує шестирічний Бенці (ой вей, як помилявся Пінхес Якубович, коли давав йому ім'я Веніамін, сподіваючись, що після нього дітей вже більше не буде) та чотирирічний Мендель. У правій руці Брани корзина картоплі, а лівою вона пригортає до себе малу Гудю ще й несе мотику. Отак Брана нагадує Юдіф із головою Олоферна та з мечем. Але її ноги схожі на яворові стовбури, а повні груди — на два лантухи пшениці, і черево, котре народило дванадцять хлопців та три доньки, задирливо сповіщає, що воно ще довго не збирається відмовлятися від своєї благословенної роботи. Ось Брана! Ось Файга! Ніби дві сестри. Ось покоління мляве і нестатечне!

Чоло Пінхеса Якубовича вкривається дрібненькими краплинками поту.

Так, коли жінки проходять каменистою полянською вулицею (бог його знає, чого це аж щебінь тріщить під їхніми ногами) повз двох приятелів, Брана зиркнула на чоловіка.

Йой!

Ні, Пінхес Якубович не скаржиться. Йому таке й на думку не спадає. Звичайно, без Брани було б важко жити, найкраще він у цьому переконався після випадку з виготовленням горілки із денатурованого спирту (не гої, а Соломон Фукс його анонімно видав) — коли фінансова стража намагалася тоді забирати від Брани два літри денатурату, вона одному з них розквасила ніс і подряпала обличчя, а іншому позривала з мундира всі гудзики. Потім її заарештували на три місяці, і хата нагадувала купу бруду; корову то годували — то не годували, то доїли — то не доїли, а голодні діти верещали з ранку де вечора. То правда, що коли б не Брана, то Фроїм і Мошко не заробляли б у Мукачеві гроші, а Гутман не вчився б у місті на коваля, малі б також не підросли, бо лише Брана, яка працює на городі та допомагає Фуксам, здатна завжди випросити, виплакати, викричати або погрозою домогтися кредиту, а від американської сестри щоразу виканючить якщо не двадцять доларів, то бодай ящик старого одягу. Звичайно, коли б її не було, Пінхес Якубович працював би ще менше і ще частіше казав би замовникам, що мусять вони зачекати, поки хтось поїде до міста й приве-

зе йому гудзики, нитки або голку, він ходив би ще більш обідраним і значно більше заглиблювався б у зміст книжок і міркував би про божу мудрість. Ми не повинні вимагати від жінок чогось піднесеного, ми мусимо визнати, що за своєю природою вони більше горнуться до тілесного, ніж до духовного, й не маємо дивуватися, що Брана, захищаючи свої права і права своєї родини, поводиться з чоловіком не менш жорстоко, ніж із фінансовою стражею. Ні, Пінхес Якубович взагалі не скаржиться.

Ой-ой!

Сьогодні вранці, згідно закону, рівно на чотирнадцятий день після появи свого місячного цвітіння Брана була в ритуальній лазні. Цілу годину сиділа у дерев'яній гарячій ванні і тріскою вичищала бруд з-під нігтів на руках та на ногах. Адже останні чотирнадцять днів Брана була нечистою.

А сьогодні ввечері знову піде до мікве. Коли на небі з'являться перші три зірки і всі чоловіки зберуться в синагозі, увійде до ритуальної лазні вдруге. Ні, сьогодні не засвітить свічки й не приліпить її до недогарків інших свічок, бо вже почався шабес, отже, невільно щось робити зі світлом, і гола Брана зануриться у воду в потемках. Відтак стане чистою.

Якщо ми глибше замислимося над божими справами, то не можемо не побачити, що для людини, яка не порушує закон, нема ні тривалого щастя, ні тривалого нещастя, що життя її — рівновага. А щодо розділення часу — то головну роль тут виконав священне число сім. Після семи років гарних та ситих, ніби корови, що пасуться на луках, наступає сім років тонких та худих, неначе колосся, що в'яне від подиху східного вітру. Після дворазу семи днів радісних, наступає дворазу семи днів потаних і похмурих.

Двічі по сім днів було мило жити. Дні були, неначе дукати, піднесені думки народжувалися самі собою, і розмова з приятелями велась душевно й весело. Дома був мир та спокій. Адже Брана протягом цих двічі по сім днів не сміла доторкнутися до чоловіка, не сміла дивитися на нього, не сміла собі дозволити багато розмовляти з ним, не сміла посміхатися й співати, не сміла стелити йому (це згадуємо лише для повноти, бо Брана не робить цього ніколи), а мусила спати на канапі, з якої лізе сіно, і на котрій Пінхесові не лише не дозволялося сідати, але повз яку мусив проходити півколом, аби не доторкнутися бодай одягом. Як мудро влаштовано і яке миле боже життя! А коли вже було конче потрібно йому щось сказати, то вона кидалась, наприклад, з поліном у руці:

— Іди, ледарю, нарубай трісок!

Або з дошкою для розкачування тіста!

— Шляг би його трафив, він мені навіть лапшу не поріже. Дурень, дурень, дурень!

Вона не сміла подати йому в рук у руки поліно або ніж, а мусила ніж порядно покласти на стіл, а поліно — на долівку, або кинути йому до ніг (але тільки до ніг, не на ноги) й чекати, поки це він візьме сам. То було миле життя!

Але свята сімка вже двічі обернулася навколо божого зоряного трону. І квапляться вже, наближаються дні лихі. Спочатку вийде двічі по сім огидних, хворих та мирщавих корів, гірших від яких нема ніде на землі. Увечері Брана йде до мікве. До цієї хвилини людина наближається кожним кроком, кожним мигом ока, і години втікають, наче олені луками. А з тих лихих днів — перший найгірший. Як завжди й скрізь.

Отже, Брана переселиться до подружнього ліжка, й коли діти заснуть, почне копати, штовхати та смикати Пінхеса і той буде у пітьмі відчайдушно відсуватися, відштовхувати Брану і, сподіваючись розбудити восьмирічного сина, голосно шептатиме: «Янкеле, ти вже сниш?» Та Брана, котра у житті вже відмовилася від багатьох своїх прав, відстоюватиме своє право на цей єдиний день завзято, невмолимо і шалено. І вбогому ламет ваву буде моторошно, його обійме жах і він побачить, що все піднесене й священне, яке спускалося до нього згори, знову зникне десь у неймовірній висоті, а залишиться тільки земля, земля, земля, що здригнеться у своїх основах.

Яка людина не може бути безмежно нещасною?

Але ось Пінхес Якубович та Сруль Нахамкес підходять до димлячої лазні, що розташувалася біля дороги, там, де річка розділяється на кілька рукавів, котрі проплітаються світлими стрічками через сухий видолипок із колись нанесеними галькою та валунами. Там, де відразу на протилежному березі спинається вгору Менчул. На ліси вже лягла тінь. Лише скеляста вершина купається в сонячному промінні.

Пінхес Якубович дивиться перед собою па гори і коли його сумний погляд, проминувши схили, зупиняється на вершині Менчула, він раптом згадує гору над Гівоном.

— Йозуа був великим полководцем, Срулю!

Та Сруля Нахамкеса Йозуа не цікавить. Він навіть не питав ,чому це саме його згадав Пінхес. Коваль Сруль Нахамкес — амгорець, людина проста і невчена, й тому не знає, що коли переможному завершенню битви загрожувало наближення ночі, Йозуа вигукнув голосно: «Стань, сонце, в Гівоні, а ти, місяцю,— над долиною Аялон!» І бог заради

свого праведника зробив чудо: зупинилося сонце, зупинився й місяць. Зупинився час і години не минали. Це тривало аж до перемоги праведника. Ой-ой!

Полянські чоловіки роздягаються в лазні, й бедр Мойше Каган балакає-забавляється з ними. Стягають штани, знімають сорочки, відкладають священне ціціс — покривало, що звисало у них на плечах і на грудях, його виткали жінки-єврейки з чистої вовни. Пінхес Якубович робить те ж саме. Чи знають ці амгорці, чому вони носять ціціо з п'ятьма містичними вузликами і вісьмома торочками, котрі часом так елегантно виглядають з-під жилеток у молодих чепурунів, а у стариків знизу вони пропотілі та потерті? Мабуть, знають, що ціціс протягом усього життя ніде і ніколи, окрім мікве, не сміють знімати, знають, що, після того, як четвертина торочок із ціціс буде відрізана, їх похоронять, знають, що ціціо оберігає їх від усякого зла — та більше нічого не знають. Проте Пінхес Якубович знає джерело їхньої таємничої сили: ціціс! У цьому слові дві літери «ц», кожна з яких означає число 90, разом — 180, а дві «і» — це двічі по 10, а в літері «с» приховане число 400. Коли все це скласти разом — буде 600. Додайте до цього вісім торочок та п'ять вузликів і одержите священне число 613; це число жил у чоловічому тілі і число законів, які господь визначив чоловікам.

Пінхес Якубович із священною шаною знімає своє ціціс, примушує себе не думати про божі речі і бачити в ціціс лише вовняну частину одягу, а не те, чим воно є насправді.

У напівтемну лазню входить старик Мордехай Йід Файнерман. Сам. Бо невільно, щоб син бачив голого батька, й тому його бородаті сини з повагою залишилися поза лазнею. Мойше Каган, побачивши, що прибув його мучитель, прудко кидається до сіней, до Ріви, аби підкласти під казан ще кілька полін, бо старий Мордко знову щось вигадає.

Поважний старик також знімає із себе все. Його довга біла борода від старості вже пожовкла, голова аж до потилиці полисіла, а тіло заросло волоссям. Кошпицькі правнуки Мордехая Йіда Файнермана, уже наполовину гої, котрі часто марнують час у кав'ярнях, звикли розповідати знайомим, ніби в них у Поляні є такий волохатий дідусь, що влітку його доводиться посипати нафталіном.

Першим зануритись у мікве готується Пінхес Якубович. Повагом ступає на першу сходинку.

Саме підняв ногу, щоб зробити крок на другу сходинку, де вже є вода. Та, збираючись занурити до неї палець, раптом зупиняється.

Що це таке?

Пінхес Якубович витріщив очі на граничну риску. Серце забилося сильніше.

Що це таке?

Мікве не повна! До граничної риски не вистачає у крайньому разі півсантиметра. А згідно з божим законом, нижче цієї риски вода ніколи не повинна спадати. Ніколи!

Пінхес Якубович дуже злякався.

Звичайно, міг зануритися у воду, вона б піднялася до тієї риски й ніхто нічого не помітив би.

Але саме це Пінхес Якубович і боїться робити.

Повертає голову й перелякано зорить на Мордехая Йіда Файнермана.

Старик із суворими очима, що навіть голий викликає повагу, дивиться твердим поглядом на зляканого Пінхеса, але не вважає свого суперника у святощах гідним відповіді. І лише дещо згодом, коли Пінхес Якубович занадто довго не відводить свого відчайдушного погляду, коли в нього починають тремтіти кутики рота, старий, морщачи чоло, зважується, не на слово, а лиш кивнути мізинцем, який трохи відстає від решти пальців:

— Ну-у-у?

— Мордку...— шепче перелякано Пінхес Якубович і киває на граничну риску мікве.

Старик теж дивиться туди.

Підходить ближче.

І його охоплює страшенна лють.

Ні, він не вимовляє жодного слова, але його висока заросла постать випрямляється, витягується рука і кістлявий палець показує на граничну риску. Грізне обличчя караючого пророка з палаючими очима повертається до чоловіків.

Вони поквапом сходяться до мікве.

Лякаються.

Потім кидаються до дверей, штовхаються в сінях і гукають бедра, який саме підкладає у вогонь букові поліна.

Мойше Каган поспішає до мікве. Це все його розуму, старого Мордка! Той завжди щось вигадає. Ох і ненавидить Мойше Каган свого мучителя — злодія вільного часу й грошей, заради якого змушений буде взимку шість днів на тиждень опалювати лазню.

Пророчий старик з протягнутою рукою й досі стоїть над басейном.

Лише тепер Мойше Каган порозумів усе. І зблід.

Справді! П'ятнадцятилітній Ріва, його син, коли набирав з мікве до котла воду, щоб її підігріти, перебрав.

— Знаєш, Мойше, що це для тебе означає? — вигукнув Алтер Іцкович, намагаючись наслідувати пророчий жест Мордехая Йіда Файнермана.

Під Мойше Каганом труситься коліна і він ошелешено відповідає:

— Знаю.

Вісім чоловік розчаровано одягають на себе сорочки й ціціс із священним числом літер, торочок та вузликів, напинають штани, взувають черевики і вибігають із лазні, щоб повідомити єврейській общині жахливу новину: полянська мікве нечиста.

Розбігаються.

Не поспішає лише Пінхес Якубович. Виходить, зупиняється, дивиться на порожевілу вершину Менчула і каже Срулеві Нахамкесові, що вже на два кроки випередив його:

— Який гарний вечір. На шабес буде погідно.

Та коваль тепер думає про новину, яка засмутить кожного зустрічного, і поспішає великими енергійними кроками.

Пінхес Якубович зайшов ще додому. То була вільна хвилина, бо надвечір, перед шабесом, Брана ходить на пасовисько за коровою.

Пінхес переодягнувся у трохи менш пошарпаний одяг, погладив по голові середульшого сина й нагадав йому, аби до блиску натер свічники й тим самим потішив матусю, на дворі найстаршому наказав, щоб нарубав дров, бо мама сердитиметься, зовсім маленьких, що гралися у пилюці на вулиці, жартома посварив пальцем, і вирушив у гості. Щоправда, скрізь були збентежені випадком у мікве, міркували про причини та наслідки того, що трапилось, а про інше й говорити не хотіли. Та Пінхеса, як не дивно, це позорище турбувало мало, він хотів хвацько говорити на піднесені теми. Бо хіба існує більше задоволення, ніж розмовляти з дотепним приятелем про мудрі речі. У Цинів, стисло поговоривши із старим Абрамом про подію у лазні, він пригадав гарну і повчальну пригоду, яка трапилася з Бал Шемом, мир його праху, та з архієпископом — вихрещеним євреєм. Потім навідався до Нахамкесів і розповів дітям про корзину Агасфера, в яку мусило вскочити все — і смерть. Відтак завітав до Айзиговичів і розмовляв із сліпим дідусем цієї родини про шехину, божу славу, що розтрушена тепер по всіх речах і яку Месія потім з'єднає докупи. Дивно, які піднесені мислі спадають йому на думку і які гарні слова вимовляють його губи, хоч він їх і не дуже добирає.

А тим часом схилами Менчула щораз вище піднімалася тінь. Вона лягла на ліси, що були на схилах, досягла голої вершини, і вже світився лише шпиль гори. Нарешті і він погас, ущелину огорнули імлисті сутінки. Спливе ще кілька хвилин, пролунає коротка молитва «мінхе», і на землю ступить принцеса Сабат.

Полянською вулицею до будови синагоги, що дещо нагадує мікве, квапляться останні групи євреїв. Вирушив туди також Пінхес Якубович із старим Айзиговичем, з його синами та внуками.

Ходи, мій друже, привітати Суботу — гарну наречену! Вона несе народу божому з собою і мир, і радість. Ми чекаємо. Вийди, наречена, вийди!

Потім Мойше Каган запалив свічки у дерев'яних та бляшаних панікадилах, й до блиску вимиті вікна божого дому святково засяяли у пітьмі полянського вечора.

Але у свято шабесу в синагозі набагато більше думали про Мойше Кагана, про негідника Ріву та про інші, пов'язані з ними речі, ніж про принцесу Сабат та бога — певно, тому, що не був виконаний обряд омивання і через це перемогли злі сили. Між ритуалами було багато біганини коло молитовних столиків, крику та хвилювання.

Мікве — нечиста!

Як це трапилося? Коли? Хто побачив першим? Які будуть наслідки? Що буде? Що тепер робити? Хто за це розплачуватиметься? Адже кожний член общини знечещення мікве вважає власною образою.

Над молитовним столиком із двома свічками, який стоїть біля скрині з найсвятішою торою, схилився швець Лейб Абрагамович. Загорнений цього вечора в єдиний у цілій общині талес з чорно-білими смугами, він виконує обов'язки кантора — вітає веселим та трохи придушеним голосом принцесу, співає, вклоняється сто разів, напружує повнокровні голосівки до незвичайної висоти, увесь дрижить від захоплення й напруження — але євреї не слухають його, не слухає й господь-бог, а принцеса — й поготів.

Бо ж євреї сваряться.

У тому, як бути, община, нарешті, дійшла до спільної думки:

Хай негайно після шабеса — але негайно, бо скоро благословиться на день — Байниш Зісович запрягає коня і їде, не шкодуючи тварину, галопом до міста. І хай привезе їхнього рабина!

Збуджена община, що прагне негайної дії, вже бачить у вранішній імлі шалений галоп Зісовичевої Юлчі, бачить, як

Байниш, ніби стоячи на воєнній колісниці, смикає за віжки і розмахує над головою батогом.

Щодо решти питань, то в них община не може дійти до згоди.

— Хто за все це розплачуватиметься?

— Та ж усі розуміють, що повинен розплачуватись Мойше!

— Звичайно, це його справа!

Мордехай Йід Файнерман не бере участі у сварці. Старий спокійно сидить на стільчику біля свого молитовного столика, його голова лиса, вуса пожовкли від старості, на суворих очах — окуляри в дротяній оправі. Він дивиться на великі літери у книзі, й гойдаючись уперед-назад, відповідає кантореві. Він ображений безмежно, до глибини душі, бо його щоденне обмивання у мікве — своєрідне п'ятдесятилітнє служіння богові — було раптом злочинною рукою насильно припинено, тому шукає, але не знаходить, потіхи у молитві. Адже ніякий голос і ніяка пісня не може заглушити глибокого усвідомлення безчестя і кривди. Якого лиха дочекався він на своєму віку! А скільки його ще попереду, до того часу, поки йому буде дозволено померти? Коли б після стількох життєвих травм міг плакати, то плакав би. Та його, ніби витончене із слонової кості, обличчя нерухоме, він лиш гойдається то вперед, то назад.

Коли кантор Лейб Абрагамович, напружуючи голос, утретє вигукує у тріпотливе полум'я свічок «Рі-ті-ті! Та-ра-ра! Ходи, мій друже, привітати Суботу — гарну наречену!», сварка в синагозі досягає кульмінації.

В цю мить общину хвилює важливе питання: залишиться бедр Мойше Каган на своїй посаді чи не залишиться? Адже швець Гутман Іцкович, який минулого року також претендував на оплачувану посаду бедра та шамеса, але під час виборів не пройшов, уже пополудні говорив про це. Гутман Іцкович, щоправда, тепер сидить тихо поряд з Мордехаєм Йідом Файнерманом і разом з ним набожно відповідає кантореві, але агітацію ведуть його брат Берко та свояк Шулем. Вони обходять членів общини і підливають масла у вогонь. Питання уже набрало конкретності. Це виклик до відкритого бою.

— Хіба Мойше винен? Хіба він може відповідати за пустотливого хлопчака?

— Так? А тоді хто відповідатиме? Пустотливий хлопчак? А хто одержує гроші?

Біля дверей у гурті чоловіків стоїть Берко Іцкович, він тримає за комір Лайзера Мартона, гримає на нього, розмахує

перед його обличчям кулаком. Чоловіки сваряться, Фроїм Гергот штовхнув Мошка Шнайдера, той так ударився об одвірок, аж загуло.

— Що це таке? — відривається від священної книги високий крамар з обличчям, подібним до овечого, і, щоб краще бачити, піднімає окуляри на лоб.

Навіть Пінхес Якубович не може сьогодні піднестися думкою до бога. Він намагається напружити всю свою волю, але його суботня радість затьмарюється думкою про халепу Мойше Кагана, а крім того, він відчуває, навіть бачить, як зматеріалізовані слова общини, яка свариться, збивають його молитву, і вона лине від крокв синагоги знову вниз. З усіх боків лунає слово «Мойше» і, неначе важка куля, наздоганяє його молитву, опускається на неї й тоді падають разом і від них залишається тільки хмарка пилюки — вона здіймається над підлогою.

Може, у Пінхеса Якубовича нечиста свідомість?.. Геть спокусо! Хто насмілюється говорити тут про нечисту свідомість?.. Хіба не кожний єврей повів би себе так само, як Пінхес?

Поміж молитовними столиками ходить зблідлий і сьогодні такий принижений Мойше Каган, ось він стає на стільці і поправляє свічки у дерев'яних панікадилах, наче своїм сумлінням сподівається щось виправити. А позаду, у кутку біля «ваберіше шіл» — комори з густими гратами, де завтра молитимуться жінки — лицемірно каючись, тулиться шалапут Ріва. Але коли на нього ніхто з дорослих не дивиться, лукаво посміхається і показує язик Фуксовому Бенці, котрий також не залишається в боргу.

Загорнений у талес, швець Лейб Абрагамович сильним голосом кричить сьомий раз свій рефрен:

— Рі-ті-ті! Та-ра-ра! Ходи, мій друже, привітати Суботу...

Соломон Фукс з ледь помітними пейсами, який завтра на зло Йосифу Шафару одягне свій облямований сріблом талес, вискакує до молитовного столика, стукає по ньому долонею і кричить:

— Буде тут, нарешті, тихо?

Та коли бачить, як знову щось кричить обшарпаний, з волоссям, схожим на гніздо горобця, підліток Шмуль Грюнберг, якого підвіз на возі до міста, сварить його кулаком:

— Зажди, знову попросиш, аби я тебе підвіз!

Ні, в той вечір зібрання полянської общини аж ніяк не могло сподобатися богові. Принцеса-наречена, певно, з огидою відвернула обличчя від Поляни. Ангели, вже не вперше від початку існування світу, знову говорили богу:

— Благаємо тебе, господи, поглянь на землю! І скажи щиро: хіба це справедливо, що ти любиш полянських євреїв більше, ніж нас?

Пінхес Якубович повертається додому. Бачить свою хату, яка здалеку зорить засвіченими вікнами. Кожної п'ятниці на фоні темних русинських хат, що вже поринули в сон, увечері яскраво сяють єврейські будиночки. Світло у цітьму через чисто помиті вікна кидають суботні свічки, які горять у свічниках на застелених білими обрусами столах, біля прикритих салфетками пшеничних хлібів. Пінхес Якубович уже бачить свій стіл через вікно. На ньому горить сімнадцять свічок, які славлять Бранине життя — кожний член сім'ї має свою: Пінхес, Брана, ті троє, що вже пішли у світ, четверо померлих і восьмеро малолітніх, що тиняються по хаті й вичікують вечерю. Свічки вставлені у дерев'яні, олов'яні та бляшані підсвічники, четверо з яких рожеві, їх Брана змайструвала із банок з-під рибних консервів, оздобивши малиновими вернятками. Під стріхою хати Пінхеса, яку обнімають ясени, світить у ніч вікно і викликає щире хвилювання господаря. Можливо, воно оживляє йому якусь давню-прадавню згадку, або нагадує притулок, де у прадідівські часи переслідуваний знаходив порятунок. Таке світло зворушує, наче діти, що чекають батька. Серце Пінхеса Якубовича огортає почуття ніжності, врочистості та піднесення. Та до нього примішується й трохи страху.

— Гіт шабес! — привітав суботнім вітанням родину.

Але Брана не відповіла, лише пронизала його недоброзичливим поглядом і негайно пішла у наступ:

— Хто сказав Мордкові, що мікве нечиста?

— Мордкові? — задумався Пінхес.— Не пригадую. Здається, Сруль Нахамкес.

Справді, так буде слушно. Краще допомогти богові незначною брехнею, ніж допустити сварки в такий святковий день.

Брана не відповіла. Вона лише осудливо подивилася, але, коли б у цю хвилину Пінхес Якубович не почував себе таким сильним і не мав на собі панцира недоторканості, принаймні, від її рук, той погляд пронизав би його наскрізь.

Хто у такий день звертатиме увагу на жіночий гнів?

Пінхес Якубович почав молитися.

— Мир вам! — він ходить по кімнаті, розводить руками, раз у раз плеще в долоні й голосно співає свою молитву, або, точніше, проказує її тим дивним речитативом, який називають нігуном і який звучить, неначе ридання, нарікання

та скарга. Брана, сопучи від гніву, кидалася з кімнати до сіней, стукала дверима й шукала приводу, аби можна було розкричатися. Пінхес Якубович намагався нічого не слухати.

— На! — дала ляпаса Янкелеві, що заважав їй біля дверей.— Чорт би вас забрав! Грім би вас спалив! Шляг би вас трафив! Лайдаки, ледарі! Цілий день вештаються по селу, палець об палець ніхто не вдарить, а увечері приходять додому: «Жерти!» Такий лінивий цей хлопчисько, що і від дверей не хоче відступитися! Який батько — такий син. Не реви, як віл! Бо розірву тебе! На! — ще один ляпас.

Янкель, знаючи, що його несправедливо покарано, злісно плаче. Брана стукає дверима.

— Хай вас усіх шляг трафить!

Пінхес Якубович починає співати ще голосніше, то повторює приспів: «Мир вам!», благословляє всіх руками, плеще в долоні й пританцьовує, то знову, глибоко замисливши, ходить по кімнаті.

— Ледарі! — Брана також закінчує свій приспів. І ніби про себе люто додає: — Значить, Сруль Нахамкес!

Отак, передражнюючи останні слова Пінхеса, Брана наближує ту хвилину, коли всякий гнів, вихований тисячолітньою каторгою, мусить сховатися там, звідки вирвався. А якщо не сховається, то треба остерігатися, щоб він не проявився.

Пінхес-батько змиває руки над бляшаним відром біля грубки.

І всі — почервоніла від люті Брана, й досі похмурий Янкель, і ті найменші — оточують освітлений полум'ям сімнадцяти свічок білий стіл.

Батько благословляє святу вечерю.

Обома руками насуває капелюха на лоб.

Молиться.

І коли доходить до слів: «Хай славиться господь-бог наш, володар світу, що родить із землі хліб»,— бере помитими руками загорнений у білу салфетку хліб і трохи піднімає його над свічками.

Відрізає окраєць, відламує від нього шматочок, умочує в сіль і їсть спочатку сам, а потім подає усім членам родини.

Сідають до вечері. Перш за все, належить з'їсти двох варених приперчених коропчиків та кнедлі, які Брана поставила в мисці перед батьком родини трохи лагідніше, ніж би це зробила десять хвилин тому. І Пінхес, відриваючи з кісточок дрібку білого м'яса, вмочує у холодний соус шматочок хліба й ласкаво дивиться на сина Янкеля — це він

зловив рибок, це його було ображено. Риба не є рибою — не визнають це лише невчені і байдужі люди. Чи ви колинебудь звертали увагу на те, що в риби такі сумні очі? Риба — то зневажена єврейська душа, найнещасніша з усіх, і саме тому — німа. До риб переселяються відігнані від образу божого душі тому, що вони принизили свого ближнього. Їх може визволити лише побожний єврей, якщо з'їсть рибу, як одне з трьох суботніх блюд. Ой Брано, нещасна Брано, майбутня сумна рибо, приречена навіки мовчати, хіба можна не пошкодувати тебе? Чи знайдеш, Брано, риба-Брано, побожну людину, яка тебе з'їсть?

Після рибок, поки найменші сварилися, кому вилизати тарілку від оцту та перцю, батько привітав прихід сьомого дня піснею на честь володаря володарів, водночас дякуючи за ці святкові хвилини, і старші — Янкеле з русявими пейсиками, звисаючими до плеч, восьмирічний Йосл, який співав дуже фальшиво, малий Бенці, що буде завтра, після того, як мати його помиє, дуже гарним, а також п'ятирічна Рифка з лишаєм біля носа — співали на весь голос разом із татом, і їхній спів лунав освітленим вікном далеко у нічну пітьму. Потім мати принесла курячий бульйон.

Того вечора Брана уже не промовила жодного слова. Не озвалась ні під час їжі, ні після Пінхесової молитви по вечері. Але помітно було, що її гнів, який так раптово ущух, починає наростати і кожну хвилину може знову вибухнути. Та не сказала нічого, за винятком двох слів: «Марш спати!» — вони адресувались старшим після того, як малі поснули на підлозі, а тих двох найменших уклала на нечистий — у повному розумінні слова нечистий,— обшитий мішковиною тапчан, з якого вилазило сіно.

Потім з химерною впертістю в куточках уст, не роздягаючись, також лягла біля них. Загорнувшись у ковдру, вона повернулась на тапчані з такою силою, що під нею аж деревина заскрипіла.

Пінхес Якубович ще трохи почитав молитовну книжку, а потім і собі почав улягатися. Віднайшовши у сіннику найзручнішу вм'ятину, яку вилежав протягом чотирнадцяти днів, він загорнувся у перину і блаженно затулив повіки. Його серце сповнилося великим щастям, яке може відчути лише та людина, що любить спати сама.

А хіба можна не радіти?

На вкритому білою скатертиною столі ще горять сімнадцять свічок — може, їх вночі погасять ангели, а якщо й не погасять, то вони догорять самі, бо в суботу невільно з вогнем нічого робити. Свічки палають, світять і кидають на

стелю ніжний глянець. Це світло чисте, гарне й святе. Світло, тора, бог! Лише люди, яким господь дав такий самий зір, як тваринам, вбачають у свічці буденну річ, яку виготовляють, купують, яка догорить, зачадить та й згасне. Свічка — це світло, а світло — це тора, а тора — то божий закон, його твір, його частина. Світло свічки — частина бога і в іншому розумінні. Після зруйнування храму частина божої величі пішла разом з євреями до вигнання, до страшної біди, у голет; з'єднати її в одне ціле — буде головним завданням Месії, коли він прийде на землю. Ця частинка божества розтрушена, немов маленькі іскорки, які тепер є у всіх речах, і справа людських очей, розгледіти і впізнати їх. Вона — у сонячному промінні, в подиху вітру, в русі водяної хвилі, у пахощах квітки, в голці та нитці, в погляді тварини, а часом навіть у гойському вчинку. Лише сліпі очі не бачать у сяйві сімнадцяти свічок на білому столі та в ніжному миготінні на стелі частини божої величі.

Яке велике щастя! Яка блаженність відчувати все це на святий вечір, коли людина звільнилася від усього лихого, коли навколо мир-спокій і чути лише рівне дихання дітей, коли після тижневих турбот так приємно зігріває ліжко, в якому людина лежить сама!

Пінхес Якубович солодко заснув, мабуть, тому, що його останній байдужий погляд упав на превеликий бугор, який на червоній ковдрі чітко накреслили Бранині сідниці. Тієї ночі йому снилася гора над містом Гівоном, звитяжні битви та чудеса, які господь творить заради тих, хто його любить.

Того дня — день, звичайно, починається і закінчується появою зірок — душа Пінхеса Якубовича славила господа ще раз.

А саме, коли в суботу до обіду повернувся із синами у смугастому талесі на плечах та в шапці з хутра куниці, то став у кімнаті біля вікна, над яким нависає гілля ясенів, аби заспівати. Аби заспівати на весь голос, на всю силу легенів тріумфальну, найгарнішу, найславнішу й найпишнішу пісню:

Починаю солодко співати
І душа моя лине на хвилях пісні
Як туга по Тобі — глибока до болю.

Це єдина пісня із єврейських молитов, що написана арамійською мовою. Вона не перекладена ні на єврейську, ні на мови язичників, вона надрукована в оригіналі і в молитовних книгах тих, хто переселився далеко на захід; отже для розмови зі своїм богом євреї користуються чужими мовами. Так наказав господь-бог. Заради ангелів. Не хотів, аби

ангели, які розмовляють лише по-єврейському, розуміли цю пісню і ревнували людину до бога, заздрили, що вона має з ним безпосередні зв'язки.

Бо душа моя справжньої форми набуде
У теплині твоєї долоні,
Там відчує таїнства всевишні.

Тим часом, поки тіло Пінхеса Якубовича з почервонілим обличчям й надмірно напруженими шийними м'язами біля вікна, його пісня, а на її хвилях і його душа, понад кронами ясенів, крізь хмари Менчула линула угору, до небесного склепіння, де в безладді і натовпі душ тих, хто в цю хвилину співає разом з ним, продирається ліктями вперед й з усієї сили грюкає кулаками у ворота, аби її впустили першою.

Пінхес Якубович підкидав коліна, переступав з ноги на ногу, танцював і кричав найголосніше з усіх полянських євреїв. У такі хвилини Пінхес Якубович відчував, що його душа вільна і незалежна від жодного цьогосвітнього створіння, що вона чиста й свята, що між нею та богом немає жодної перешкоди, що на шляху його молитви немає жодної ворожої хмари, яка б змогла засмоктати її до себе і далі не пустити. Відчував, що він, Пінхес Якубович, мабуть, все-таки... ламет вав. А якщо, можливо, не є ним досі, то старий жебрак прийде і, не торкаючись вказівним пальцем носа, а крайніми пальцями бороди, скаже все ясно і чітко. Пінхес Якубович відчуває, що коли справді на його плечах тримається світ, то Ізраїль може спокійно спати аж до скорого приходу Месії.

Пінхес Якубович співав, а за його спиною Брана лаяла дітей.

— Шляг би тебе трафив! Хай вас чорт візьме!

Сьогодні: в суботу!

Ах! Брано, майбутня німа сумноока рибо, чи знайдеш ти благочестивого чоловіка, який тебе з'їсть?

Принцеса Сабат повернулася на небо.

Господь наказав, щоб ангели засвітили на небі три зірки на означення того, що строк його найбільшої милості вже закінчився і він кличе улюбленицю-принцесу на трон, над яким блискавками сяють літери, з котрих було створено світ. У Поляні почалося прощання зі святом, і люди бажали один одному доброго тижня:

— Гіте вох!

А Брана залишилася нечистою.

Залишалася нечистою ще багато днів.

Є речі, про які відверто не говориться, але які хвилюють. У Поляні тепер багато нечистих жінок: як довго залишатися їм нечистими без чоловіків, а чоловікам без жінок? Мордехай Йід Файнерман не миється. Він сидить у синагозі, молиться, щораз нижче понурює голову. Наведіть порядок!

Негайно після шабеса, у неділю на світанні, галопом, не шкодуючи коня, до міста не поїхав ніхто. Не поїхав ніхто і по полудні. Різниця між десятьма кронами авансу, які вимагав на дорогу Байниш Зісович, та двома кронами, які йому давав Мойше Каган, була занадто велика, а Нусн Маєрович не хотів вирушати в дорогу, поки авансом не одержить п'ятнадцять крон.

У понеділок також ніхто не поїхав до міста. Важливі і термінові справи у думках тих, хто пристрасно бажає їх здійснення, відбуваються значно швидше, ніж наяву, бо душа не знає перешкод, а насправді їх, на жаль, аж занадто багато.

Того дня всі бачили, як Байниш Зісович зі своїм улюбленим сином Хаїмком вирушили в гори, за Менчул, шукати Юлчу. Бо ж Юлча на минулому тижні за двадцятирічною звичкою вирушила повагом і обачно до менчульських пралісів, туди, де полонини, трава, сонце і де пасуться друзі-коні.

Знайшли її на трав'янистому схилі гори, десь під Перехрестом, що віддалений на добрих шість годин ходи від Поляни... «Юлчо!» — уже здалеку радісно гукнув до неї Байниш. Юлча підвела від трави голову, витріщила на своїх господарів очі — і здорове, і більмасте — помахала на привітання хвостом і продовжувала пастись далі. Підійшли ближче: Байниш розкинув руки, наче до любовних обіймів, і ласкаво гукнув: «Юлечко!» Юлча привітно кивала головою, помахувала хвостом, але, коли наближалися до неї, поклусала далі. Потім ще далі. Тоді почалися вмовляння, обіцянки, підлещування, прикидування та погоня, яку стара кобила, пригадуючи лошачі роки, вважала влаштованою для її розваги грою. Потім оточили її — Хаїмок з одного, а Байниш з другого боків, схопили по каменюці, почали ричати, шалено розмахувати руками і примусили Юлчу та й самих себе бігати по полонині, стрибати через каміння, кущі, горі звором та долі звором — підтвердилася правота Байниша, коли казав, що Юлча літає, як ластівка. Вони витримали більше, ніж вона. Загнали її на поросту кущами скелю і там вона, моргаючи єдиним здоровим оком, дозволила себе вціймати. Так поводилася волелюбна Юлча

протягом двадцяти років завжди, коли її мали відводити до домашньої конюшні.

У вівторок уранці Байниш Зісович, нарешті, вирушив до міста. Та рабина у той день не привіз: справи не відбуваються так просто, як це собі уявляють нетерпеливі, а ворожа матерія світу, про що вже було сказано, дуже підступна. Полянські євреї не такі багаті, аби могли замовити у коваля гальма до воза, до того ж, Байниш забув позичити собі десь сокиру і тому, коли їхав з гори, яка відділяє одну ущелину від другої, то, не маючи змоги вирубати жердину, змушений був запихати між шпиці задніх коліс трухляві гілляки, які щораз ламалися. Потім, під схилом, коли вже думав, що все гаразд, двічі обривалися посторонки. Не маючи ні вірьовки, ні ножа, потратив багато часу... Брана, Мордхе, ображена община і розгніваний бог мусили чекати. Треба додати, що господь, який добре знав волаючі до неба непорядки полянських євреїв, хвилювався менше від усіх.

Та Байниш Зісович не привіз рабина навіть у середу до обіду. «Боже, що трапилося?» — запитували один одного у Поляні зажурені одновірці, вибігали на вулицю при гуркоті кожного воза, а сумний Мордехай Йід Файнерман, незалежно від гуркоту, через кожні десять хвилин виходив на поріг своєї хати і прислухався. Що б могло бути, яка причина? Побоювання полянців, хвалити бога, виявилися даремними. Рабин не міг прибути, бо поїхав у сусіднє село, де шехтер у нутрощах ритуально зарізаного теляти виявив підозрілі ненормальності і тому покликали рабина, аби той вирішив, чи можуть правовірні євреї спожити теляче м'ясо, чи його доведеться за знижену ціну продати християнам.

Отже, Байниш привіз рабина до Поляни аж у середу надвечір, коли вже сутеніло.

Був то славний в'їзд. На козлику — Байниш, біля нього міський шамес, а за їх спиною, на великій купі сіна, вкритій ковдрою і килимом, нерухомо сидів чоловік із сивою бородою, у шовковому каптані та оксамитовому капелюсі. Між колінами він стискав палицю зі срібною рукояткою. Перед тинами своїх дворів, майже непомітні в сутінках, цілими родинами в шанобливому мовчанні стояли полянські євреї. Рабин, приймаючи до уваги їх шану, скоріше подумки, ніж насправді, кивав головою, а Юлча ступала повагом, обачно. Це була врочиста подія. І кожний її учасник усвідомлював це.

— Нарешті!.. Хай славиться боже ім'я!

Полегшено зітхала Поляна.

Байниш зупинився біля Фуксової крамниці. Там з щиро-

відданою посмішкою і низьким поклоном їх зустріли пан Соломон Фукс та пані Естер.

Рабина повели до парадної кімнати. До тієї, де вся обстановка говорила про гідність та добробут господарів і складалась, переважно, за віденським смаком наших бабусь, із дуба та плюшу. На загратованих вікнах вже були спущені важкі зелені фіранки, і над столом, застеленим товстою плюшевою скатеркою, світила багато оздоблена й під срібло пофарбована гасова лампа.

— Покличте бедра! — сказав... власне, прошепотів рабин.

Після цих слів, вимовлених з сумною поважністю, шамесові вже не доводилося нервово сигналізувати пальцями й лагідно випроваджувати господарів з приміщення, даючи їм зрозуміти, що святий чоловік хоче залишитися наодинці зі своїми думками та великою відповідальністю.

Незабаром прибіг засапаний бедр Мойше Каган.

Він опинився перед червоно-зеленою плюшевою канапою, перед таємничою рабиновою мовчанкою, перед бездонною глибиною синіх очей, що зосереджено дивилися не на його обличчя, а кудись у безмежну далину та у вічність.

Мойше Каган не міг довго витримати тієї мовчанки та того погляду. У ньому щось заворушилось і він зривистим голосом вигукнув:

— Рабі, у мене шестеро дітей!

І, не очікуючи запитань, розповів детально усе про лихо, яке сталося у полянській мікве.

Важко сказати, чи слухав рабин, чи ні, але він сидів непорушно. Навіть віями не моргав. Тут, у жовтому освітленні, сиділо лише його тіло. На жовтому плюші стола лампа малювала біле коло. На дверях з важкими замками виблискували золотом мезузи, в яких зберігається угода Ізраїлю з господом.

Мойше Каган затрусився.

Йому здалося, що нерухомі очі рабина прощаються з безмежністю, відриваються від неї, вирушають у дорогу до світу, підходять щораз ближче і, нарешті, зупиняються на обличчі Мойше Кагана.

Рабин мирно і ласкаво:

— Адже знаєш.

Промовив лише ці два слова, але перед Мойшем неначе відкрилася безодня пізнання! Це були два удари Мойсейової палиці у скелю, з якої потекло джерело, два підняті пальці — ознака роду Когєн (Мойше Каганового роду) — дві блискавки, що відкривають небеса. У цих двох словах були всі минулі і майбутні гріхи Поляни. Вони містили в

собі не лише страшну погрозу, але й прощення, ласку та покору. А також безмежну мудрість.

Мойше, неначе освітлений блискавкою, відчув раптом вагомість своєї провини.

Полянська мікве живиться маленьким джерельцем, яке вирвається з-під землі на її дні, і не має природного відтоку, окрім того, що всмоктує замулене дно. Відколи існує мікве, протягом багатьох поколінь — очевидно, вже цілі століття — рівень води ніколи не спадав нижче граничної риски. Яма на сорок відер води? Яке блюзнірство? Це ж згуртованість ізраїльського народу у голеті — на землі вигнання,— єдність чоловіків, жінок та дітей у житті та смерті, в здоров'ї та хворобі, в радощах та стражданнях, у гріхах та доброчесності, у виконанні божих законів; це найміцніший зв'язок з усіма поколіннями, що омивалися у воді мікве; з дідами та прадідами обітованої землі та з майбутніми пришельцями, які дочекаються Месії. І ось цей зв'язок був порушений. То великий гріх Ріви, Мойшевого сина. То великий гріх і самого Мойше Кагана, який погано оберігав цю святість.

Ні, більше цих двох слів мудрий рабин не вимовив.

І Мойше Каган пішов, несучи у думці та в серці два слова: «Адже знаєш!» — важкі, неначе млинове жорно.

На другий день у вогкій півтемряві полянської лазні, над недогарками стеаринових і лоєвих свічок по краях мікве стояли рабин, міський шамес та приголомшений Мойше Каган. Вода з басейну була вже вичерпана, лише на дні видиралася перлина джерельця, яку Ріва вибирав ганчіркою.

На підлозі стояли напоготові відра з молоком. Адже вода кожної мікве мусить бути божественно чистою, рівноцінною якій в очах господніх є лише молоко, що також витікає з чистого джерела. До такої думки після довгих сперечань дійшли вчені і так написано в «Шулхан Аруху».

Рабин наказав лити молоко у мікве.

Міський шамес і Мойше Каган виливали молоко з відер, а Ріва збентежено зорив на багатство, яке з його вини виливається у жертву тому, чиє ім'я тут заборонено згадувати навіть подумки.

«Адже знаєш!» — пригадує раптом Мойше Каган.

Та що це робиться з мікве? Яке чудо твориться там, у басейні?! Дивіться всі, хто має очі, і слухайте всі, хто не може бачити.

Зникла вода, зникла скляна перлина джерельця, їх немає, скрізь лише молоко, молоко, молоко — біле, наче розгорне-

ний суботній каптан, як квітуча вишня. Немає мікве, немає скоєного Рівою гріха, немає прокляття полянських людей, вони зникли, вкрилися білизною, розтанули у безодні вічності. Дивіться, танцюйте, радійте!

Молоко жебонить, піднімається, і буде ще довго підніматися, аж поки не заповнить півсантиметр під граничною рискою, а тоді відділиться від води і вода очиститься; тоді мікве знову стане мікве і полянці знову подобатимуться господові.

Танцюйте і радійте!

Міський шамес виливає в яму останнє відро.

Перед лазнею зібралася й очікує купка євреїв. Тут, звичайно, Мордехай Йід Файнерман та пан Фукс.

Нарешті рабин у супроводі двох шамесів виходить із лазні. Його піднята голова сяє мудрістю, а ніжна гарна рука стискає срібну рукоятку палиці. Перед гуртом людей вже стоїть Ріва наготові з кухлем води та рушником — таким чистим, якого родина Каганів ніколи й не бачила. Мойше Каган приймає з рук рабина палицю і зливає йому на руки, аби вони очистилися від доторку до нечистої лазні. Витираючись повільно рушником, який смиренно тримає Ріва, рабин уважно, усією глибиною своїх синіх очей дивиться в хлопчакове обличчя, а потім ледь помітно двічі киває головою, ніби знову проказує вчорашні слова: «Адже знаєш!» Ріва, опустивши очі, почервонів до корінчиків волосся.

Відтак рабин у супроводі чималого гурту одновірців рушив до Фуксів.

Пані Естер у парадній кімнаті приготувала все до другого сніданку, пан Фукс шанобливо й щиро запросив гостя до столу. Перед молитвою рабин лагідно, без усякого натяку на докір, спитав:

— Гіршого коня, як Байнишева Юлча, в Поляні нема?

Пан Фукс ввічливо усміхнувся й після їди пішов шукати іншого коня. Знайшов. Але Нусн Маєрович все ще сердився, що по рабина послали не його, і тепер вимагав сорок крон. Пан Фукс нічого на те не відповів.

Після обіду рабин оглянув мікве ще раз і, переконавшись, що все гаразд, поїхав.

На козлику цього разу сидів Нусн Маєрович і, намагаючись довести різницю між Юлчею та Циганом, доти смикав за віжки й поцмоктував язиком, поки Циган не пішов навскач так, що аж колеса гуркотіли полянською вулицею. Поряд з ним сидів міський шамес, а позаду, на троні з купки сіна, килимів та ковдр — рабин. Старий стискав між колінами палицю, срібна рукоятка виблискувала на сонці та

іскрилась. Перед хатами та будиночками стояли полянські євреї й на устах у них цвіла радісна посмішка. Гашем йіс-бурех!

Перед крамничкою біля напівзруйнованого дерев'яного ганку свого великого будинку стояв вівцеподібний високий пан Шафар. Навіть він не міг не висловити рабинові щирої подяки, хоч і на серці було гірко — поки був багатим, рабин зупинявся перед його будинком. Тепер гостює у Фуксів.

Байниш Зісович переживав свою поразку спокійно і мудро. Коли Циган з усіх сил тяг віз на гору, що відділяє дві ущелини, волелюбна Юлча повагом, обачно, перед кожним кроком обстежуючи під ногами грунт, перебрела річку і рушила до менчулських пралісів, туди, де полонини, сонце, друзі-коні і де можна знову досита напастися.

Тоді ж, у четвер, увечері, коли вже зовсім стемніло, коли із-за Менчула вийшов місяць і небосхил ось-ось мав засяяти тисячами зірок, коли широко розлиті рукави річки вигравали сріблом, Мойше Каган сидів на дерев'яній лавиці перед лазнею, смоктав коротку люльку і міркував над витратами, пов'язаними з відвідинами рабина.

Наслідки засмучували його:

Байнишеві за дорогу до міста й назад та за дводенне перебування у місті щонайбільше, нехай навіть Байниш лусне!	35 кр.
Нуснові Маєровичу, якщо не за 40,	30 кр.
то бодай за 30 літрів молока	24 кр.
Соломону Фуксові за утримання рабина та шамеса	X
Всього щонайменше	89 кр.+X

Цей рахунок викликає у Мойше Кагана справжній розпач. Де йому взяти таку дивовижну суму?

Полянська єврейська община за обидві посади — бедра та шамеса — виплачує йому щороку 1000 крон, тобто 83 крони 30 гелерів на місяць. За цю суму він мусить купувати для лазні дрова, а вони цього року страшенно дорогі. Мусить закупити... власне, не мусить, дещо відробить лісничому і той не пошкодує для нього якогось перезрілого бука, а з лісником також можна домовитися, але порізати, порубати дрова таки мусить! Що? Хто каже, що він не мусить купувати дрова? Атож! Не мусить? А хіба він гусячі яйця лісникові на підсадку краде? А фурманка і його робота задурно?.. Ой-ой-ой-ой-ой! Чоловіки купаються безплатно (шлях би трафив старого Мордка!), а жінки мусять платити. Та хіба йому котра платить? Ні, у нього в боргу кож-

на, на яку лише подивиться, бо (врешті решт, нема чого заперечувати) він також боргує кожній, яка на нього гляне. Ці взаємні грошові та натуральні рахунки ніколи не будуть оплачені, і хай бог боронить, аби колись їх довелося сплачувати... Життя занадто складна річ. Увесь успіх питання — бути чи не бути? — залежить від нашого вміння орієнтуватися у житейській метушні. Він у ній орієнтується? Випадок у мікве надзвичайно ускладнив його життя. Де взяти стільки грошей?.. Звичайно, Соломонові Фуксові, старому жмикрутові, не дасть нічого, хай вважає для себе честю, що рабин спав під його дахом. Звичайно, за молоко, яке учора увечері й сьогодні вранці позичив, готівкою не платитиме — доти сваритиметься з жінками, поки вони не погасять цей борг за рахунок плати за лазню та за яйця. Але ж залишається фурманка! Плату за неї ніхто на світі не зможе відмінити! Звичайно, община вимагатиме, аби Нусн Маєрович дав йому знижку (мотив: «Хіба я його наймав? Наймав Соломон Фукс! Сорок крон я йому обіцяв? Соломон Фукс обіцяв!» Це незаперечні факти), а від себе він обійде всіх членів общини і благатиме, аби йому знизили борг бодай на три четвертини, на половину, на четвертину, віддасть через рік, через півроку, через місяць. Щоправда, вечорами в синагозі буде чимало розмов та сварок, аж поки Мойше Каган не віддасть Нуснові Маєровичу за фурманку... жодного гелера. Але ж залишається ще Байниш Зісович! Йому довелося дати аванс п'ять крон! Чесних твердих п'ять крон готівкою на долоню, на стіл! Ой-ой! Що з того, що буде сваритися з ним три, п'ять, вісім років і решту грошей все-таки не віддасть, що життя стане ще більш заплутаним, що дійде до того клопоту, який сьогодні й важко передбачити. Усе це Мойше Каган витерпить. Але ж: п'ять крон! Хіба йому крони падають з неба? За тих п'ять крон можна було б купити або курку до шабесової вечері, або п'ять кілограмів кукурудзяного борошна, або підошви на черевики, ба навіть гарне старе пальто на зиму... або: хіба я знаю? Важко жити на світі. «Адже знаєш!»

Місяць викотився вище Менчула й пливе собі далі, річка виблискує, непаче хвиляста срібна стрічка, а на небесному склепінні засвічуються нові й нові зірки. Мойше Каган думає про сорок єврейських родин у Поляні і розділяє їх на дві групи: в залежності від того, хто буде за нього і проти. Ай, вай, навіщо минулого тижня так посварився з Рухлею Цін — її ж коза на городі нічого не з'їла?

Але кого це чорти несуть?

Справді, хто це його турбує? Чиїсь кроки поспішають.

Хтось біжить сюди, до потоку, до лазні. Неймовірно швидко. Наче від погоні. Наче на пожежу або до лікаря. Наче з краденим.

Мойше Каган вдивляється у пітьму.

Жінка?.. Справді!... До мікве? Котра збожеволіла? Не витримала?..

Що: Якубовичева Брана?

— Мошку, відчини мені!

— Божевільна! Вода ще зовсім холодна. Чи думаєш ти, що я палив?

— Відчини, відчини!

Мойше Каган відчиняє, і Брана зникає у темній лазні.

Брана Якубович!.. Брана Якубович першою прийшла обмитися, аби не втратити й хвилини!? До того ж, раніше, ніж Мордехай Йід Файнерман!?

У голові Мойше Кагана зароджується страхітлива підозра. Від неї він мало не закам'янів.

«Чи ти знаєш, яке лихо могло спіткати общину, коли б Пінхес вчасно не помітив це?» — сказав йому днями старий Мордко... Брана!?.. Пінхес?

Мойше Каган у потемку за звичкою хотів було сісти на лавицю, але не сів, ходить швидкими кроками якусь хвилину перед лазнею, а тоді біжить до річки... Отже, Пінхес?! Адже Мойше Каган добре знає полянські мізки. Знає він Пінхеса. Та знає й гарячу ненаситну Брану... Невже це так сталося!?.. Мойше Каган біжить від річки до лазні, знову присідає, знову підводиться, а постоявши трохи, знову починає бігти. Невже ж? Невже Бранина хтивість повинна коштувати йому кілька тисяч крон? Хапається за голову: «Шма Йізруел!» Пінхес??! Відчуває Пінхеса всім тілом, розумом, відчуває його безпосередню фізичну присутність. Він не помиляється. Бо добре знає звичаї і знає, що:

На відстані триста кроків звідси, засунувши руки у кишені і схиливши голову, походжає у пітьмі Пінхес Якубович. Очікує дружину. Він, чоловік, мусить бути першим, хто доторкнеться до неї після омивання, бо коли б раніше за нього торкнулися до неї собака, свиня або, борони боже, кіт, гой або інша нечиста істота, то вона мусила б повертатися знову до мікве. Пінхесові, власне, годилося б піти Брані назустріч аж до лазні, але він, обережно наступаючи на щебінь, походжує осторонь, щоб його часом хтось не побачив. Але чому? У Пінхеса нема жодної причини ховатися від Мойше або від когось іншого, але чому він так лякається щоразу, коли під його ногами хрустить щебінь?

Нарешті у потемку з'являється Бранина постать. Вона скидається на страховисько із надзвичайно великою головою. Пінхес спочатку жахається, але здогадується, що після холодної ванни його дружина закуталась вовняною хусткою. Через хвилину вже обережно чвалає назустріч і, за звичаєм, плескає Брану по плечу.

Робить це Пінхес так, ніби торкається до розпеченої грубки.

А внизу, біля дороги, між лазнею та річкою, стоїть, наче кам'яний стовп, Мойше Каган, витріщуючи у потемок очі і вдесяте, на цей раз уже голосно, повторює:

— Пінхес?.. Друг Пінхес?

Та приятелі зустрілися аж на другий день, у п'ятницю пополудні; через тиждень після нещастя. Тоді, коли шехтер у довгому каптані та з блискучим ритуальним ножем в оксамитовому футлярі обходить двори полянських єврейських родин, коли в рівчаках у калюжах крові підкидаються руді, білі, чорні та строкаті курки, коли над вулицею літає вискубане пір'я, коли у крамниці Фукса жінки виплакують собі у борг шабесові свічки і коли чоловіки, уже попрощавшись з буднями, але ще не привітавши принцесу, не знають, до чого їм братися, і повільно чимчикують до мікве.

Туди направляється також Пінхес Якубович. Сам.

Ступає він по щебеню та камінню полянської вулиці, як немічний кінь, повз паркани, повз тини, в зібганому одязі, з поріділою борідкою та тоненькими пейсиками, що сумно й жалюгідно звисають коло великих вух.

Він дуже нещасний. У душі порожнеча. Тіло липке. Ламет вав? Відчуває, як раптом опустіла його раніше переповнена піднесенням душа, як у ній згасло все сяйво, а залишилася лише порожнеча та тінь, що віддає пліснявою, яка буває у тісних льохах. Коли сьогодні вранці з кубиком тефіліну на чолі, з ремінцями, сім разів обмотаними навколо лівої руки, намагався молитися, здавалося, бачив, як його молитва набирає сірої барви, як вона з уст падає на землю і безпомічно борсається крилами, наче курка у придорожньому рівчаку.

Пінхес Якубович йде вулицею, похнюпившись, нікого не помічаючи. Він повертає з дороги до річки, до лазні.

На одному з рукавів річки, на маленькому щебенистому острові, побачив Файгу. Дружина Мойше Кагана нахилилася низько і, показуючи з-під сукні голі стегна, по-чоловічому б'є праником на камені купу мокрої білизни. Боки у неї могутні, ноги нагадують два букові стовбури, а міцна гола рука, що виростає з дебелого жіночого тіла, гепає праником так, що аж кожний удар відлунює у душі та нервах.

Пінхес Якубович нараз відвертає очі. Йому стає млосно, так млосно, що мало не вмліває. Квапиться до мікве.

Ось він уже перед лазнею, що димить з усіх щілин.

Несподівано опиняється віч-на-віч з Мойше Каганом.

— Вода ще не тепла,— дивлячись в інший бік, мовив байдуже, якось ображено Мойше Каган.

Доводиться сідати на лавицю поряд з бедром.

Сидять і мовчать. Тільки річка шумить.

Сидять поряд, але дивляться кудись у порожнечу.

На відстані двадцяти кроків від них над водою схилилася Файга. Її зігнений тулуб звідси не видно, але неважко здогадатися, що він у неї — як ґрунтовно збудована фортеця, під якою навіть одягнених у панцир чоловіків спіткає смерть. Пінхес Якубович стирає з чола дрібні краплини поту.

Що скажуть один одному приятелі?

Що скажуть один одному через дві, через три хвилини, через п'ять хвилин, коли вже далі не можна буде сидіти отак поряд і дивитися в різні боки? Можливо, один із них скаже: «Що це ти мені накоїв, Пінхе?» — і почує у відповідь: «Хіба я міг вчинити інакше?» Або інший спитає: «Мошку, ти сердишся?» — і почує у відповідь: «Чого мені сердитися — на твоєму місці я зробив би так само». Перед ними над лісистими схилами сяє кам'яниста вершина Менчула, над ними куриться дах лазні, й поряд з ними у супроводі шуму річки лунають могутні удари Файгиного праника.

Таки обізвалися один до одного.

Зненацька, мимоволі їхні погляди зустрілися. В очах обох — сум. Довго дивляться один на одного.

Тоді озвався Файгин чоловік, Мойше Каган — без гніву, без дорікання, без натяку на глум, бо все добре розумів:

— Пінчеле, хіба варто було заради тих кількох днів? Брана все одно своє надолужить...

А Пінхес Якубович, якому й на думку не спадало щось заперечувати і який так само все порозумів, сумно відповів в глибокою щирістю в очах:

— Я згоден, Мойшеле. Та я не зробив те навмисне.

СУМНІ ОЧІ ГАННИ КАРАДЖИЧЕВОЇ

Повість

Очі Ганни Караджичевої, колись найгарніші очі у цілій Поляні, мигдалевидні очі, чорні й глибокі аж до запаморочення, з довгими віями, що пригашують полиск, який чоловічим серцям важко було б зносити, оці найпрекрасніші очі цілого краю стали сумними і сумними залишаться аж поки дорогий Іво (дай боже, аби це був він!) не закриє їх срібною монетою. Дуже ймовірно, що дивний полиск очей успадкують і діти Ганеле Шафар.

Іво Караджич та його дружина Ганна, народжена Шафар, повідомляють...

Боже, як це дивно звучить!

Як по-гойському це звучить! Як багато значать кілька літер — тисячу разів мають рацію мудрі й тямущі люди, що кажуть: «Єврейство — ланцюг! Зачепіть одне його кільце, то він забряжчить увесь! Додайте кому або віднімітъ крихту — і ви знищили все!»

Ганна Караджичева знає про багатство своєї родини лише з переказів, а діда Абрама ледь пам'ятає. Знає лише, що найстарша сестра, Етелка, дістала від нього у посаг двісті тисяч передвоєнних крон. Балінка — стільки ж, і тому змогла вийти заміж за мукачівського власника хутряної крамниці. Наймолодшій — Ганеле — вже не залишилося нічого. А втім, це багатство було велике, а дід, полянський славнозвісний Абрам Шафар, з графами Палудьї, Берченї та Палфі попивав у Будапешті дорогі лікери (вино не пив, бо християни користуються ним для ритуального чаклування) і грав у карти на дукати. Корчму та крамничку, яку можна за три заходи забрати в кошик на плечі, великий будинок, старі хліви і сінники, напівзруйнований ганок та підлогу з розхитаними дошками не годиться навіть порівнювати з колишніми дідовими багатствами. Дідові Абрамові належала майже половина всіх полянських угідь, більш як половина урбаріальних лісів, кар'єр, сім русинських хат й усі три млини на річці та на потоці. Ох, ці млини! Розкішні маленькі млинки — Ганна Караджичева не забуде їх ніколи, якби навіть жила сто років. Кожний з них мав по одній ступі, які глухими ударами своїх колод збивали вовняну тканину. Дивний ритм ступ було чути лише тихими ночами, він нагадував нічну пісню, якої не почуєш більше ніде у світі. Ці млинові ступи заколисували Ганеле, коли вона була немовлям, присипали, коли стала дівчиною; глухі удари колод, що линули від млина до млина, певно, стали б рит-

мом її життя, якби нічна полянська пісня так нагло не припинилася назавжди.

Дід Абрам мав ще й інші прибутки. Він позичав у князя полонинські пасовиська і здавав їх в оренду русинським господарям з великим для себе зиском. Далеко й високо по дворах і зимівках годувалася його худоба — бог благословляв її плодючістю, і дід віддавав свої телиці на літній випас та зимову відгодівлю за майбутнє молоко й половину телят. Він позичав також людям гроші: п'ятдесят золотих — за десять філерів добової надбавки, вищий процент вимагав лише тоді, коли русинам траплявся випадок купити худобу контрабандою та коли йшлося про велику суму. Ганна Караджичева чи то з розповідей, чи з власних спостережень туманно пригадує таємні фінансові переговори в маленькій кімнатці за шинком, перешіптування з газдами десь у кутку крамниці, пам'ятає суворий дідів погляд з-під кошлатих брів і те, як завжди повільно він витягував потертого червоного гаманця, що висів у нього в пазусі на ремінці. З пізніших часів вона добре пам'ятає валки селянських возів, навантажених щебенем у дідовому кар'єрі, людей, що чекали у корчмі його наказів — усі боржники з кіньми та підводами відробляли проценти, а інколи й борги, на дідовому господарстві чи на ремонті доріг, лісних путівців та містків. Адже в організації людської сили ніхто не міг позмагатися з полянським Шафаром. І всі гроші, що селяни заробляли на лісорозробках або на сплаві деревини, рано чи пізно обов'язково потрапляли до дідового гаманця або з дзенькотом падали у дірки крамничного прилавка та шинкової стойки, які з часом — від дотиків родинних пучок — перетворилися з раніше вирізаних чотирикутних у напівкруглі отвори.

Куди зникали гроші, які постійно пливли у хату (коли не завжди пливли, то, слава богу, завжди капали!), якщо родина, окрім податків, не мала майже ніяких витрат? Грязюка великого двору завжди була розтоптана слідами курей, гусей, качок та індиків, борошна вистачало з власних млинів, овочів і городини — з власних городів, молока та м'яса — від власної худоби, скрині переповнені білизною та посудом, а срібні свічники, що прикрашали шабесові вечори, успадковані ще від предків. Навіть черевики можна було придбати без грошей — занести шматок шкіри старому шевцеві Лайзеру Абрамовичу, який виготовляє взуття за рахунок процентів. Тож хіба дивно, що родинне багатство щораз зростало?

Біограф намісника Едмунда Егана, божого бича та руйнівника єврейського добробуту — М. Барта, не вказуючи

місце дії та дійових осіб, розповідає про пригоду, що як стало відомо, трапилася в Поляні і головним героєм її був Абрам Шафар. Коли страшний намісник Еган з невеличкою мисливською компанією проїздив селом, Абрам Шафар — тоді він був у розквіті сил — з трьома наймолодшими доньками-красунями, одягненими у білі муслінові сукні з оборками й перев'язаними поясами з червоними, білими та зеленими биндами, вийшов йому назустріч, сміливо став посеред дороги, глибоко вклонився і, розпростерши руки, зупинив мисливський візок. Наймолодша з дівчат подала всемогутньому панові срібний піднос із трьома чарками червоного, білого та зеленого лікеру, які своїми кольорами нагадували угорський прапор. Намісникові незручно було відмовитися від почастунку, піднесеного в такий патріотичний спосіб. Коли він пригубив усі три чарки, до нього підійшов Абрам Шафар і спитав: «Дозвольте, мій милостивий пане, мені, покірному євреєві, поставити вам одне-єдине запитання?» Вважаючи дві секунди мовчання дещо ошелешеного пана за згоду, дід вів далі: «Могутній і шляхетний пан має рибний ставок, де живуть два види риб: кілька риб великих і жирних, які щороку дають панові чималий прибуток, та багато малих, миршавих і нікчемних рибок, якими живляться оті великі. Кажуть, ніби тепер пан має намір знищити великі, дуже корисні риби, аби малі більше волі малі, не придатні ні на що. Неуцький полянський єврей, який багато чого не розуміє, не може втямити цього й покірно запитує: «Чи могутній шляхетний пан чинить мудро?»... Еган весело посміхнувся, кивнув возієві і той погнав коней.

Цілком зрозуміло, чому Ганеле не пам'ятає родинне багатство, а дід і досі живе у її спогадах. Багатство непомітно тануло, розпливалось між пальцями і, за винятком кількох дрібних неприємностей, які самі по собі не могли бути причиною лиха, не можемо навіть визначити час, коли це ставалося. Людина помирає нагло, її смерть пов'язана з глибокими переживаннями та релігійними обрядами, які хвилюють і надовго залишаються в пам'яті. Це не лише сама смерть, не лише похорон та «господи, упокой раба твого!», з яким проводжають в останню путь мерців гої. Треба розірвати свій одяг, хоч і не буквально, бо ж, крім речей небесних, не годиться також забувати про високу ціну тканин. Отже, бог та покійник задовольняються, якщо ми надріжемо ножиком і трохи роздеремо комір піджака або поділ жіночої сукні. Заведено також упродовж восьми днів сидіти босоніж на голій землі і проказувати заупокійні молитви. Належить

замовити і повісити на стіну картину з вирахуваними на десятиріччя вперед датами, коли, за єврейським календарем, припадав день смерті покійника і коли обов'язково слід почастувати у синагозі всю общину горілкою, відвідати могилу й знову відсиджувати на голій землі «шіве». Бог та покійник все влаштували так, щоб про них згадувати; про бога вічно, а про покійника — поки живуть його рідні.

Пам'ять Ганни Караджичевої зберегла й інші спогади, які вже ніколи не дозволять їй забути свого діда. Якщо перший з них назвемо страхітливим, то як назвати другий, той, що гірший від першого? Мається на увазі спогад про молитву, яку євреї співають, коли виносять з хати мерця: нема вже ні людини, ні брата, бо душа покійника повернулася до свого творця, а залишився людський труп, нечистий шматок смердючого м'яса, який у цю хвилину облітують, шматують і поїдають демони. Ганна добре запам'ятала цю жорстоку, ненависну й тисячу разів прокляту молитву, з якою єврейська община викидає із свого середовища не лише мертвих, а усе нечисте.

Ні, коли з хати виносили домовину з дідовим тілом, Ганеле плакала, як і всі, але не звертала тоді уваги на молитву, бо не знала, хто які молитви проказує, не розуміла їх — дівчат не навчають божій мові. Та сталося так, що ця заупокійницька молитва повторилася в її житті ще раз, до того ж — і це найгірше — повторилася без похорону, без будь-чиєї смерті. В такій ситуації, коли смерть була б милосердям і визволенням. Сталося це в ту мить, коли лагідний ритм полянських ночей, який обіцяли їй на все життя ступи дідових млинів, нагло й навіки зупинився... І саме фатальне повторення цієї жорстокої молитви спричинилося до того, що в найпрекрасніших очах Поляни оселився сум, що сумні очі матимуть, очевидно, й Ганнині діти.

Лихо почалося, мабуть-таки, справді, з вини Егана. Ненависний намісник утискував євреїв великими податками, новими законами, які не дозволяли їм вигідно позичати гроші, створив сітку кредитних та споживчих товариств і навчив селян витрачати гроші не у євреїв.

Бог помстився йому ще на цьому світі. Коли в сутінках їхав сам на мисливському візку й біля лісного путівця хотів зійти, бог вислав з його власної рушниці кулю. Лише другого дня знайшли коня, що спокійно випасався у рівчаку, віддалік лежав труп з жахливою раною під животом. У вбивстві підозрювали євреїв, а дехто так думає й досі. Блазні! Наче бог не міцніший за всіх людей, наче єврей колись був убивцею! Та хіба можна дорікати єврею за те,

що він того дня занадто радісно й голосно радів і хвалив свого бога за виповнення міри покарання. Бог знищив Егана, але його закони залишив, бо хотів утримати свій народ від накопичування багатства і хотів нагадати йому про обов'язок покірності й про його місію в голеті.

Та не годиться у всьому звинувачувати ненависника євреїв. Завинив трохи, мабуть, і дідусь.

Подав позов на Герша Фукса, батька Соломона Фукса. Цей осоружний польський єврей, невідомо чому, разом із підлітком-сином примандрував у Поляну звідкілясь із Галичини. Спочатку на нього ніхто не звертав уваги. Будучи майже старцем, він трохи зіп'явся на ноги, коли оженився на вдові, тітці Байниша Зісовича, що була на десять років старша від нього. На прожиття вони заробляли по-різному: трохи працювали поденниками на князівських полях, а весною з торбами на плечах та кошиками в руках обходили селянські хати, купуючи яєчка на продаж, звичайно, за дідусеві гроші, які позичали за 20 із 100. Для дідуся це було скоріше благодіянням, ніж торгівлею, бо Гершко ні від кого іншого кредиту не одержав би. Пізніше він якось навідався до дідуся, і, посилаючись на належність до однієї релігійної общини та обов'язок допомогти ближньому (а якщо у єврейському середовищі вимовляють слова «гемілут хасадім» — то неабищо), просив позичити йому вісім тисяч, пояснював це тим, що має можливість майже задурно купити ділянку лісу і на тому чимало заробити, що від цього залежить все його життя. Та хто був Гершко (навіть русини його інакше не називали), аби смів позичати тисячі? Дідусь відмовляюче похитав головою. Та Гершко ходив щодня — просив, плакав, обіцяв навіть присягнути перед рабином, знову нагадував про «гемілут хасадім» — і Абрам Шафар нарешті погодився. Та за вісім позичених тисяч Гершко купив не ліс, а відкрив крамницю і корчму... Коли дід довідався у місті про нову концесію, не промовив жодного слова, лише зблід, немов стіна.

З того часу Герш Фукс почав небезпечно рости. Псував ціни, не дотримувався найпростішого торгового етикету, переманював Шафарових покупців, з кожним днем щораз вище задирав голову, вишукано одягався, після покійника Вольфа у синагозі закупив одне з найпочесніших місць; авторитет його щораз зростав, так він став паном Гершем Фуксом.

Дідусь був дивною людиною, до того ж, неймовірно марнославною. Роками мовчав, приймав від Герша, за домовленістю, сплату, перекидався з ним кількома байдужими

словами, в душі гризучи себе за те, що накоїв. Але, нарешті, і йому увірвався терпець. Герш у суботу до полудня з'явився у синагозі в облямованого срібними смужками новому талесі. Той талес був набагато кращий від дідусевого, котрий досі був найдорожчим і найрозкішнішим у Поляні. Община добре обдивилася обидва талеси, після чого ще раз зиркнула на Фукса, потім на Шафара і посміхнулася. Тоді дідусь зблід удруге. Ні, цього він не міг знести.

Наступного дня Шафар став вимагати від Герша увесь борг. Так! У землю його! Настав слушний час поставити пана Фукса на місце, яке йому належить! Паршивий польський єврей! А Абрам Шафар? Герш Фукс побачить, хто такий полянський Шафар! Та Герш Фукс заперечив суму боргу. Дідусь подав на нього позов. Герш Фукс віддячив Шафару доносом за грошове лихварство. Дід розпочав позов за Гершеву луку. Потім за город, що його віддав Фуксові під забудову якийсь господар. Потім за право проїзду двором Гершевої дружини. Видав русинам таємницю, що за алкогольні напої нікого не можна оскаржити в суді і порадив їм не сплачувати Гершеві боргів. Так, паршивцю! У землю тебе!

Єврей не звик ненавидіти гоя, не вважав його рівнею. Звисока дивиться на нього, може, навіть зневажливо. Та нема в світі більшої ненависті, коли єврей зненавидить єврея. Ця ненависть спостигла Шафара та Фукса. Судові процеси тяглися протягом усієї війни та ще довго після неї, і закінчили їх лише сини — пан Соломон Фукс та Ганин батько, Йосиф Шафар, ненавидячи один одного так само, як і батьки. Між ними велася суперечка про таку велику суму, що не можна було й думати про примирення. Хоча й самі процеси коштували страшенно багато грошей — доводилося платити адвокатам і свідкам. Поки жив дідусь, у нього було більше свідків.

Багато завинила війна. А дещо завинив і татусь.

Тоді дідусь був дуже старий, часто хворів і багато молився у своїй кімнатці, що поряд з корчмою. Наймолодшу з шести дочок уже давно віддав заміж. За кілька місяців перед війною домовився з будапештським сином щодо батьківської частки спадщини, частину землі продав, а решту господарства передав синові Йосифові, Ганниному батькові. Татусь жив разом з дідусем, хоча був уже давно жонатим, мав великих дітей: Етелка ставала дорослою, Балінка ходила до школи, а була ще на світі й Ганеле — вона саме рачкувала по підлозі. Та хазяїном був дідусь, батько з мамою лише продавали у крамниці та корчмі; до більших торгових справ

Абрам Шафар сина не допускав. «Краще я не зроблю сам, бо в тебе не досить щаслива рука»,— звик він говорити синові.

Хіба годиться євреєві працювати на заводі за токарним верстатом? Зокрема, коли не знає, що біля того верстата робити? Та тоді вони були ще багаті, дідусь мав чимало знайомих і до того ж, що найголовніше, він знав, на які адреси посилати гроші. Цих адрес протягом чотирьох років було чимало. А татусь усю війну виготовляв у Будапешті для армії шрапнелі та гранати. Кажуть, що під час війни багато людей збагатіло. Але татусь не збагатів. А дідусь уже був старим.

Потім війна ніби закінчилася, принаймні, так писалося в газетах. Татусь повернувся.

І саме з тих часів, які Ганеле вже добре пам'ятає, вона зберегла про дідуся жахливу згадку. Страхітливішу, ніж оповіді про привиди та мертв'яки, котрі горять у безодні, похмуру, важку й таку ганебну, що, поки житиме, не зможе розповісти про неї ні батькам, ні сестрам, ні подругам, ні майбутньому чоловікові.

То були дивні часи! Кому належала Поляна? Угорцям, румунам, більшовикам? У Ясінях утворився український уряд. Дехто подейкував, ніби незабаром прийдуть чехи. Тоді було вигідно торгувати контрабандним тютюном. Він був у шість, ба навіть у десять разів дорожчий, ніж у Румунії, та й під козликом на возі легко було сховати товару на сто тисяч. Якщо можна у ті часи взагалі говорити про кордони, то батько їздив по румунський тютюн до корчми, що стояла край села на кордоні. Вночі возом приїжджав туди, а вранці, перед світанком, повертався з товаром назад.

Та якось вночі перед корчмою знявся крик, хтось грюкав у двері. Корчмар побіг відчиняти. Солдати! Татусь страшенно налякався. Вискочив з ліжка, якусь мить ошелешено забігав по кімнаті, а потім заліз під ліжко. Нічними гостями були поручик та два піхотинці. Знайшли тютюн. Він був у сінях, не захований. Татуся також знайшли. Витягли з-під ліжка і побили. Тоді офіцер уклався на ліжко, а солдати по черзі стерегли татуся аж до ранку.

Уранці всі посідали на батьків віз.

— Як тебе звати, вонючий жиде?

— Йосиф Шафар, з Поляни.

— Вирушай!

І вони вирушили. Ні, не в напрямку до Поляни, а, мабуть, до якоїсь комендатури. Один солдат, мабуть, циган, поганяв коней, другий був біля батька, а ззаду, покурюючи сигарету

ва сигаретою, поважно сидів поручик. Тютюн склали під козлик. У солдатів за плечима — гвинтівки. Їхали з півгодини мовчки. Коли до розпуття, де дорога повертала на Поляну, залишилося кілометрів п'ять, раптом озвався татусь. Говорив, ніби сам до себе:

— Пан офіцер мав би користь, і я мав би користь.

Йому ніхто не відповів. Поручик палив та з-за батькових плечей байдуже роздивлявся околиці. Їхали далі і, лише дещо згодом, солдат, що був поряд з татусем, спитав:

— Скільки?

— Десять тисяч,— мовив татусь.

— Коли?

— Якщо замість комендатури поїдемо до Поляни — відразу.

Знову мовчали, але татусеві здалося, що офіцер та солдат переморгуються. Через деякий час, неначе поміркувавши, солдат сказав:

— Це замало!

— П'ятнадцять,— відповів хутко татусь.

— Мало, жиде!

— Більше вдома не маю.

Проте, коли опинилися на розпутті, повернули на Поляну. До села прибули пополудні.

Татусь наказав мамі приготувати хороший обід, солдатів посадив у шинку, а поручика запросив у найгарнішу кімнату. Відлічив йому гроші, почастував, налив доброго вина, і взагалі ставився до нього дуже гостинно.

Після обіду поручик поскаржився, що нудно йому тут.

— Може, ви, пане, граєте у карти?

Офіцер сердито похитав головою і рушив у корчму до солдатів, які, пообідавши, пили дешеве вино.

Поручик підсів до них. Пили усі разом, і татусь щораз наливав. Потім завели якусь пісню. Горлали, аж будинок дрижав. Згодом заходилися пити горілку. В слушну хвилину татусь крадькома зняв з вішалки гвинтівки, поніс їх через двір до хліва і там сховав під коритом.

Радів, що військові п'ють горілку — швидко сп'яніють, заснуть і буде спокій. Турбувало лише те, що сидять саме тут. Тому й намагався перевабити їх в інше приміщення.

— Забирайтеся геть! — гримали на нього солдати і знову заводили свою пісню.

Батька дуже непокоїло те, що йому тільки-но сказала у кухні мама: вона не бачила, коли вони повертались підводою у село, і не випровадила Етелку з дому, а встигла лише поспіхом штовхнути її до хворого дідуся. А звідти можна бу-

ло вийти тільки через шинок, бо вікно загратоване. Отже, Етелка й досі там сидить. Кучер Янкель, якого щойно послано шукати у село двійко інших дітей, побачив Балу та маленьку Ганеле на вулиці й повів їх до бедра Кагана. Матуся не знаходила собі місця.

Солдати незабаром зовсім сп'яніли, особливо поручик, невиликий до горілки, яку лив у горло, немов воду, він щораз посміхався і, здавалося, довго не витримає. Ачей, дасть бог, що все обійдеться гаразд! Вояки примушували євреїв пити разом з ними за батьківщину, за короля, за християнську віру, і татусь, ввічливо усміхаючись, слухався їх, знаючи, що ті гості недійсні, якщо ми подумки кажемо навпаки. Та й у чарку собі він наливав лише воду.

Дещо згодом поручик вийшов на двір. Він плентав ногами, і це йому здавалося дуже забавним.

Солдати, обнявшись за плечі, горлали далі. Татусь тим часом зачинив на засув двері, що вели з шинку на вулицю.

А втім, було вже чути, як, голосно регочучи, повертається офіцер. Спотикнувся об поріг, розкинув руки й радісно вигукнув:

— Красуня в будинку! Надзвичайна красуня! Я хочу її побачити! Сюди її!

Очевидно, проходячи двором, угледів у вікні необережну Етелку.

Татусь дуже злякався. Та намагався вдавати спокійного.

— Пан офіцер жартує.

— Ні! — кричав поручик, вирячивши очі.

— Панові офіцеру це лише здалося. Красуня? Яка? Де? — усміхнувся батько.

— Ні! — репетував поручик, неначе він був у дворі казарми.

З кухні прибігла бліда перелякана матуся, схопила офіцера за рукав, гладила його плече й тремтячим голосом благала:

— Ні, ні, ні, нікого тут нема, пане поручик, повірте...

— Є! — гримав офіцер.

— Клянусь вам! — благала матуся.— Клянусь вам усім найдорожчим на світі — своїм життям і життям своїх дітей!

Але її збентеженість занадто виказувала все. Татусь силкувався відштовхнути дружину від офіцера.

— Ні, ні, повірте мені!

Але поручик раптом наче витверезився.

Він став струнко, тепер його очі палали більше від образи гордощів, ніж від напою, і те, що він казав, звучало навдивовижу впевнено:

— Я не клянусь вам нічим, але даю чесне офіцерське слово, що дівчині жодна волосинка не впаде з голови. Я мушу її бачити! Я лише ввічливо поцілую ручку і відпущу. Приведіть її сюди! — на слові «ввічливо» у поручика заплівся язик — таки добряче він випив.

— Ні! — знову закричала матуся й почала клястись.

Та офіцер слухав її лиш хвильку. Його очі наливалися лютою.

Раптом він почервонів, немов буряк, повернувся до солдатів і показав рукою на дідусеву кімнатку:

— Вона там! Виламуйте двері!

Солдати хотіли взяти свої гвинтівки, але, не знайшовши їх на вішалці, кинулися до дверей без зброї.

— Там хворий на віспу! Помрете! — заверещала розпачливо матуся.

Але важкий удар в обличчя звалив її з ніг. Татуся теж штовхнули у куток, а самі почали з розбігу плечима виламувати двері. Удар. Ще удар. Почувся тріск.

Та раптом двері самі розчинилися, і з кімнати, несамовито верещачи, вискочила Етелка. Вона прорвалася до дверей кухні і вискочила на двір.

Вояки опам'яталися лише через дві секунди й усі троє кинулись слідом за дівчиною.

Татусь, схопившись за скроні, застиг посередині шинку. В матусі лише вистачило сили, щоб добігти через кухню й кімнату до вікна. Вона побачила, як Етелка промайнула городом, прошмигнула лазом через паркан і кинулася вниз до річки. Солдати тут, звичайно, не орієнтувалися і, перебігши город, затрималися перед парканом. А поки перелізли на другий бік, то вже не знали, куди їм далі бігти.

— Ох! — зітхнула матуся, упала на крісло і схилила голову на стіл.— А зараз хай діється, що завгодно!

І діялося.

Розлючені вояки почали нищити шинок. Спочатку розбили на друзки гасові лампи, котрі звисали зі стелі, стільцями побили пляшки на стойці, а відтак узялися до вікон. Скло бряжчало й розліталося на всі боки.

Татусь витягнув з хати матусю та й сам заховався у дворі; лише пізніше прокрався на ганок і обережно заглянув через вікно на погром у корчмі.

Усе розбили вщент.

Із пляшок, склянок, сулій, стільців тепер була лиш купа скалок та трісок.

Шинквас перекинули. Один із вояків саме бив спинкою стільця об стіл, і здавалося, що в шинку лунають постріли.

Інший, який вранці поганяв коней, мабуть, циган, намагався копнути ногою піч, але не діставав закаблуком і щоразу заточувався. На столі, куди чужинці позносили пляшки з горілкою (до чого обережні!), по-турецькому сидів поручик і, регочучи, під'юджував своїх товаришів.

Татусь заламував руки. Чи не кинуться до хати? Чи не пограбують кімнати? Але досі це їм ще не спадало на думку.

Циган, здається, уже дав собі раду. Перестав марно підстрибувати й горланити. Але те було недовго. Несподівано він схопив порожню двадцятип'ятилітрову бочку і зі всієї сили вдарив нею у грубку. Грубка з гуркотом розсипалася. З її руїн піднялась у стелю й розпливлася по кімнаті хмара сажі. Вояки по якійсь миті стали схожими на сажотрусів. Сміх поручика переріс у блазенський регіт. Офіцер упав на стіл (дві пляшки звалилися на підлогу), перевертаючись, ричав і завивав.

Цим скористався татусь. Заточуючись, спотикаючись, розмахуючи руками й підстрибуючи, він намагався підроблятися під п'яних вояків, що співали. Увійшов з пляшкою горілки до шинку, почав між руїнами танцювати і, вкрившись незабаром також сажею, верещав, підкидав ногами й гопцював. Офіцер кинув склянкою — облив йому обличчя, воякам дозволив копати та смикати татуся за пейси, які ще не встигли повністю вирости після війни.

Але ось він став посеред кімнати і крикнув:

— За здоров'я короля!

Слава богу! Циган на це клюнув. Схопив велику пляшку і почав пити з неї великими ковтками. Іншим також не личило відставати. Татусь швиденько приніс із кухні нові пляшки й наливав знову та знову.

Побачивши в кухні служниць, які повернулися з поля і почали зі страху молитися, вигнав їх з дому, поставив у корчмі гасову лампу й закрив віконниці на розбитих вікнах.

Тепер йшло як по маслу. За короля, за батьківщину, за армію — і все до дна. Горілка, горілка й знову горілка, і татусь у тому жахливому збентеженні пив разом з ними.

Першим звалився на підлогу поручик. Несподівано. Ніби його підкосили.

Один з вояків також довго не витримав. Хотів вийти на двір, але заблудив і тепер сидів на підлозі, спершись спиною об залізні двері, що вели на вулицю, витріщував осклянілі очі.

Не можна лише було нічого зарадити з циганом. Здавалося, він був бездонним. Сидів і безперестанку гримав, коли ж його чіпали, намагався вставати. Татусь покликав з двора найми-

та Янкеля. Янкель з-за спини схопив цигана за нижню щелепу.

— За здоров'я короля! — закричав відчайдушно татусь і вилив у відкритий рот велику склянку денатурованого спирту. Циган тільки вилупив очі й намагався ковтнути повітря; потім, посидівши якусь мить із виряченим зором, звалився на підлогу.

— Ще хвилинку, матінко, ще трохи! — гукав татусь до дружини, яка нетерпеливо грюкала у віконниці.

Потім він, заточуючись, вийшов на двір, з допомогою матусі добрався до колодязя, напився, розмазав холодною водою по обличчю сажу, і тоді удвох подались на город, аби подихати свіжим повітрям, поскаржитися.

Саме о цій порі Ганеле, якій ще не минуло й шести років, відчуваючи, що хоче спати, непомітно відлучилася від сестри та бедрових дітей, вийшла з хати Каганів і подріботіла додому.

Чого зачинена крамниця та корчма? Чого затулені віконниці?

Трьома сходинками із старих млинових жорен піднялася на ганок, повернула за ріг будинку, зіп'ялася навшпиньки й припала до щілини віконниці.

Двоє чорних чоловіків?.. Двоє мертвих солдатів?.. Мабуть, троє, бо ось там ще стричать чиїсь ноги!?

І вона побачила все або, точніше, дуже багато.

Непевною ходою, одягнений у довгу сорочку, в шинок увійшов дідусь. Голова лиса, повз вуха звисають білі пейси, а груди прикриває золотиста від старості, поріділа борода. Дідусь зупиняється, придивляється до солдатів, упізнає серед них офіцера й повільно підкрадається до нього. Довго стоїть над ним, придивляється, й чорні очі на білому обличчі, що світяться з-під розпатланих, неначе два віхті трави після бурі, брів, стають страшними. Потім трохи розчепірюється.

Але... Що це?

Дід офіцера поливає... Кропить замазане сажею обличчя... Поливає йому одяг.

Ні. Ганеле не могла зрозуміти того, що діялося в неї на очах; і, здається, про вищий смисл дідового вчинку не довідається ніколи. Це не було знеславленням людського обличчя. Це не була помста. Те, що Ганеле бачила, було жахливішим за вбивство.

Навіть у харчах, якнайдбайливіше приготовлених, є щось нечисте, і людина, яка хоче бути душевно міцною, не сміє багато їсти. У їжі є нечисті субстанції, які завдають людині шкоди, послаблюють її сили, зокрема, силу духу. Людська

вода зосереджує в собі усі ці нечистоти і стає екстрактом усіх нечистот, найбруднішою з усіх нечистих речей. Людина, забруднена нею, перестає бути людиною. Вона вже ніколи не вдатна буде виконувати духовні обряди, втратить усі сили, зовсім позбудеться волі, залишиться лише привидом з людським обличчям, шматком брудної тканини, яку перекочує вітер. Про це написано в середньовічних талмудах, які вже вийшли з ужитку. Коли в Єрусалимі марнославний Єшуа Гонокрі пробрався у храм і викрав звідти «шем гам фореш», тобто листок з істинним божим ім'ям, яке не дозволено нікому знати, й заростив той пергамент під шкірою на грудях, а відтак з його допомогою творив чудеса, зібралася рада старших і, обурена таким обманом людей та облудою багатьох мудрих людей, вибрала з-поміж себе благочестивого рабина Єгуду, якому також заклали в рану на грудях пергамент з божим ім'ям; і тоді рабин Єгуда подорожував слідом за Єшуею та робив такі ж чудеса, як останній. Коли якось Єшуа вознісся над землею, рабин Єгуда злетів ще вище, і, опинившись над його головою, «вилив на нього». В ту ж мить істинне боже ім'я втратило всю силу. Єшуа Гонокрі упав на землю, його схопили і стратили.

Так учинив дідусь і з воякою. З тим, котрий паплюжив єврейське ім'я, з тим, котрий знищив єврейське майно, з тим, котрий хотів зазіхнути на внучку Абрама Шафара.

У золотавому освітленні гасової лампи, старий і немічний, він стояв у білій сорочці непорушно. Життям світилися лише його чорні очі під кошлатими бровами. Сумним, мінорним речитативом він почав співати містичну східну мелодію, неначе кликав з глибини п'яти тисячоліть підземні сили пустель та пасовиськ, які знищили амалехітян, мидян та філістимлян, стерли з лиця землі римлян, вавілонян і єгиптян, занапастили Онана, Кораха, Датана, Абірама, Тола й разом з ним усіх, хто наважився шкодити ізраїльському народові та його богові. Дід, забувши про свій старечий дрож, повільно, слово за словом, склад за складом співав жахливе талмудське прокляття над нерухомим воякою.

— Ей, гей регел шелхо тісхабеш! Хай висохне кров у твоєму тілі, у руках, хай здерев'яніють ноги, щоб ти не міг ними рухати; хай отупіє твій розум, хай твоя злоба втратить силу! Бо це відплата за твою неправду, і ти вже не зможеш чинити зло нашому Ізраїлю. Хай тебе так покарає бог! Амінь.

У цю хвилину Ганеле вже не стояла навшпиньках, побігла ганком до сходів, потім на двір і збентежено закричала у потемку:

— Матусю! Матусю! Матусю!

Мати прибігла з города.

— Чого ти не в Каганів, як я тобі наказувала?! — і сердито ляснула дівчинку по задику.

Ні, Ганеле не промовилась жодним словом про те, що тільки-но бачила.

Тільки лежачи в ліжку, переляканими очима дивилася у пітьму.

Потім татусь з Янкелем віднесли поручика у кімнату, обмили й поклали у білу постіль.. Татусь акуратно склав його гроші та речі на нічний столик, а одяг віддав Янкелеві:

— Понеси негайно до Якубовичів. Хай Пінхес гарно вичистить, вимиє, випрасує. Вранці усе мусить бути, немов нове, коли б навіть мусив працювати цілу ніч! А ти до дзеркального блиску начистиш чоботи.

Коли Янкель повернувся від Якубовичів, пішли до шинку за вояками. Татусь брав їх за ноги, Янкель за голову і скидали з ганку в гній, у собачі лайна. Лише наступного дня, аби ніхто не бачив, Янкель затягнув їх до хліва.

Вояки проспали ніч, день і ще ніч, а на цигана довелося вилити цебер води, аби, нарешті, прокинувся. Коли в четвер уранці блідий офіцер проходжувався у випрасуваному мундирі й блискучих чоботах по кухні, то спитав татуся:

— Сьогодні середа?..

— Авжеж, шановний пане!

— Чи ми не були вчора трохи того...

— Зовсім ні, пане офіцер, лише трохи веселі,— потираючи руки, ввічливо посміхався татусь.

Янкель запряг коней і вони поїхали.

На м'якому сидінні, палячи цигарку за цигаркою, сиділа колишня людина, позбавлений сили й волі, навіки знешкоджений людський привид, життя якого, хай навіть найдовше, буде всього-на-всього сліпим і жалюгідним блуканням по світу.

Ніхто не знає, які божі наміри щодо того краю, де живуть євреї, і хто ним володітиме.

Спочатку тут були угорці. Згодом росіяни. Потім німці, за ними — румуни. А тепер край захоплювали чехи. У Поляні, до речі, про це можна довідатися лише за шапками жандармів та фінансистів.

Родинне майно тануло за всіх режимів.

Чехи оголосили, що у приватній торгівлі заборонено користуватися угорськими грішми, бо дійсні лише чехословацькі. Проте до певного строку в установах охоче обмінювали: 100 на 100; за сто крон угорських — сто чехословацьких.

Це була жахлива ситуація, розпачлива непевність. Угорці вже тепер попереджували, що коли вони повернуться — чеські гроші не обмінюватимуть; чехи заявили, що обмінюватимуть лише певний час, а потім угорські гроші втратять усяку вартість. Робити ставку на Угорщину або Чехословаччину?! Що знає вбогий полянський єврей про міжнародні інтриги, про державні та суспільні інтереси, про те, що думає англійський або італійський король, французький чи німецький президент і до чого вони домовляться? Яка жорстокість ставити його перед таким вибором! Це схоже на той випадок, коли людині кажуть: постав усе, що маєш, на одну з двох карт! Витягни собі білу або чорну карту! Та виграти не зможеш нічого, лише все програти! Зважуйся, нещасний картярю!... Повернуться угорці? Не повернуться? Обмінювати? Не обмінювати?

Гроші! На цьому світі — найдорожче людське майно! Цілком рівнозначне із здоров'ям та родиною! «Четверо є мертвими вже за життя: убогий, сліпий, немічний та бездітний»,— каже талмуд. Убогий — у першу чергу. Лише блазень думає, що гроші — засіб до мети. І коли він їх має, то має для того, аби купити кукурудзяного борошна, горілки чи скляні корали на жіночу шию. Гроші ж насправді є показником життєвого успіху людини. Вони — наочна ознака божого благословіння. У ті гарні металеві кружальця та сині картинки втілилася уся краса й сила життя.

Гроші — від бога. Отже, грішно їх розтринькувати.

Татусь пішов на пораду в кімнатку дідуся. Той був дуже кволий, лежав, нікуди не виходив. Слухав, знизував плечима. Порухував лівою ніздрею й примружував ліве око. Повертав на перині свою білу кістляву долоню: так чи так!?

— Нелегка справа! Треба десь перевідатися. Але хіба я зараз можу?.. 100 на 100! Це невиразно. Якби хоча б 100 на 90? або 100 на 110, уже легше було б зрозуміти, чи міцно почуває себе новий уряд, чи лише в очі хоче туман пустити. Тут йдеться про щасливу руку... Найкраще, звичайно, позбавитися готівки, купити золото, долари, фунти, землю або щось інше, але це знають майже всі, і не знайдеш сьогодні такого, хто хотів би продати... Купи, що можеш, віддай, кому винен!.. Поки є час, ще зажди! А якщо хочеш бути дуже обережним, то виміняй половину: одну половину, однак, втратиш!

Такий варіант, мабуть, найбільше відповідав батьковому характерові. Та матуся вночі плакала у ліжку:

— Викинути половину грошей? Ціле майно? Хіба задля цього ми старалися? Ні, ні! Все залишиться по-старому, уже

були росіяни, німці, румуни, чехи — ніхто тут не залишиться, побачиш, повір мені! Не міняй.

Хто нічого не має, ніколи не порозуміє, як важко зважитися. Червона або чорна? Права або ліва? Він походжав замислений Поляною, не звертаючи уваги на тих, хто вітався з ним. У селі ніхто не поділяв його турбот. Село таким не цікавилось. Не жило. Те стосувалося лише Шафарів та Фуксів.

Що на це кажуть Герш та Соломон Фукси?

З родиною Фуксів уже давно, ще від початку судових процесів, припинили всякі стосунки, члени родини навіть не вітались один з одним, але татусь бачив, як Соломонові таланить, як він росте, і розумів, що то хитрун. У Соломона були хороші відносини з чехословацькими установами, нові пани у всьому йшли йому назустріч і тому, певно, він знав більше від інших.

— Що на це каже Соломон Фукс?

Так запитував Мордка Файнермана, так намагався вивідати дещо від Лейба Абрагамовича, говорив про це з Мойшем Каганом й принизився навіть до Байниша Зісовича.

— Соломон Фукс,— сказав йому перед мікве Мойше Каган,— сміється з тебе.

— З мене? Чого?

— Бо не знаєш, що робити.

— А що буде робити він?

— Мені цього не казав!

Їздив до Мукачева, побував у Берегові та Хусті. Але не повернувся мудрішим. Скрізь зустрічався з такими ж лякливими міркуваннями, які мав сам. З такими ж втупленими безвість очима та знизуванням плечей.

— Що на це кажуть Фукси?— відповідав йому Лейб Абрагамович.— Хіба я знаю? Що б на це могли сказати Фукси? Соломон каже, хай кожний робить так, як вважає потрібним, а він не мінятиме.— Це «кожний», певно, могло стосуватися лише Йосифа Шафара — він знає, що робить. І лише всміхається.

Знову заходив до дідової кімнати.

— Що робити, татусю? Купувати вже нічого, а гроші все ще є.

Дідусь обертав на перині білу долоню: то на один бік, то на другий.

— Якщо не сподіваєшся на свою щасливу руку, половину вимінюй, а половину залишай!

— Ні! — кричить крізь сльози увечері в ліжку матуся.

Євреї скликали у Сваляві суворо таємні збори. У квартирі Єфроїма Вайса. З Будапешта потай запросили фінансиста

доктора Мора Розенфельда й багато думали над тим, чи проберється він через кордон. Таки пробрався.

За спущеними жалюзі, за закритими віконницями та запнутими фіранками вікнами двох Вайсових кімнат зібралося близько сорока впливових євреїв з цілого краю. Були тут і полянські Йосиф Шафар та Соломон Фукс. У шовковому каптані прибув також свалявський рабин. Від хвилювання люди багато палили, і тому приміщення незабаром переповнилося димом.

Єфроїм Вайс привів свого гостя — добре вгодованого пана в окулярах, що вже набув міського вигляду, без пейсів і без капелюха. Єфроїм Вайс помітив цей недолік, вибіг до сіней, повернувся з капелюхом й, посміхаючись, одяг його докторові на голову. Той засміявся, насунув капелюх на чоло, і кивком подякував господареві. Присутні також посміхнулися. Гість представився. Кожний намагався затримати його якнайдовше, і у всіх в очах палало одне й те ж запитання: що мені робити, докторе? Нарешті його затримав свалявський рабин.

Та невдовзі Мор Розенфельд відступився від рабина і сів до столу. Настала раптова тиша. Він вийняв з портфеля кіпу газетних вирізок, наклеєних на білий папір, поклав їх біля правої руки і взяв слово.

Перш за все, він повинен наголосити, що не має нічого спільного з угорським урядом, а його виступ — з агітацією. Він єврей, і, на жаль, знає занадто добре, що у євреїв невеликий вибір між європейськими країнами й для їх релігійного та національного положення абсолютно байдуже, де вони живуть. Він був сюди запрошений і охоче скаже своїм одновірцям усе, що знає сам. Як людина освічена, він знає, що на основі його розповідей можуть бути зроблені дуже важливі висновки і тому вже на початку свого виступу хоче підкреслити, що на посаді директора банку він має добрі, кращі, ніж в інших інформації, але все-таки не може брати на себе жодної відповідальності, тим більше, що тут ідеться про справи, пов'язані з таємною дипломатією, а він усі відомості одержав не з перших джерел. Врешті-решт, вельмишановне панство оцінить важливість чи ницість тих документів, які має намір прочитати, не сумнівається він також у тому, що тут присутні мудрі люди, які також мають інформацію — з інших джерел, і тому під час дебатів буде взаємно вигідно співставити різні відомості та погляди.

Вигородивши себе, почав говорити. Доповів про міжнародне становище, про нав'язання нових союзів, про нові єврейські угруповання, про положення Чехословаччини, про надії Угорщини на повернення відірваних територій або, принайм-

ні, їх частини, про непевне і досі не з'ясоване становище Підкарпатської Русі, все доводив великою кількістю цитат з англійських, американських та італійських газет, зачитував виступи прем'єр-міністрів та міністрів закордонних справ Англії, Франції, Італії, Німеччини та Польщі. І висока кіпа газетних вирізок перекочовувала від його правої руки до лівої. Розповідаючи про настрої в Угорщині, заявив, що з упевненістю може проголосити лише одне: якщо повернуться сюди угорці, то їх політичні керівники чехословацькі гроші не будуть обмінювати, і кожного, хто виміняє, намагатиметься позбавитися угорських грошей, оголосять зрадником, і відповідно з ним будуть поводитися. Його доповідь тривала дві години і п'ятнадцять хвилин. В обох приміщеннях люди душилися від диму, відчиняли двері у коридор, і дим вивалювався звідти, наче там горіла мокра солома; голови під фетровими капелюхами спливали потом. Ні, він не сказав, повернуться угорці скоро чи ніколи, але — повернуться. Він не сказав: обмінюйте або не обмінюйте! Але все було ясно.

«Біла!» — щось промовило в серці Йосифа Шафара. Отже: не міняти!

Доповідач звернувся до присутніх, щоб вони взяли участь у дебатах. Та ніхто не просив слова. Вичікував якусь хвилину, з доброзичливою посмішкою оглядав зібраних, а тоді з ласкавою нетерпеливістю простяг до них руку з повернутою догори долонею: ну-у?

— Берегівчани не мінятимуть,— мовив, звертаючись більше до своїх сусідів, берегівський Гутман Давидович.

— Я вже давно собі вирішив не міняти! — проголосив енергійно полянський Соломон Фукс.

У Йосифа Шафара шалено забилося серце.

Та чехофіли, котрі, як було відомо, обмінюють гроші, саме ті, що, за словами доповідача, були інформовані з інших джерел, мовчали.

— Чого не говорите?— кричав на присутніх торуньський Якоб Рапапорт — невеличкий, миршавий, з посивілою русявою борідкою. Але кричав так, наче йому хотілося плакати. Потім гримнув на соймівського Менделя Лейбовича:

— Чого мовчиш, ти? Потай говориш стільки, що аж голова йде обертом!

Торуньському Рапапортові нещодавно було виплачено 460 000 за бокори, які він Рікою сплавив до Хуста.

Але соймівський Лейбович знизав плечима й подумав: хіба я вмію говорити? хіба я маю два кілограми газетних вирізок? це все треба врахувати!

Збори затяглися далеко за північ. У кімнатах вже нічим було дихати. Дебати між окремими групами були жваві, і групи перекрикувалися між собою. Свалявський рабин, щоб зберегти свій зір, уже пішов. Будапештський доктор, якому безперестанку сипалися запитання, теж стомився і хотів би йти спати.

Його тримав за гудзик миршавий торуньський Якоб Рапапорт і крізь плач запитував:

— Міняти або не міняти?

Мор Розенфельд посміхався, злегка знизував плечима й намагався щось викласти Якобові Рапапортові. Але той махав руками:

— Ні, ні!.. Міняти або не міняти?

«Не міняти!» — Йосифу Шафарові хотілося гукнути йому.

А від доктора Якоб Рапапорт прямої відповіді так і не дочекався.

Пройшовся по двох кімнатах, покрутився навколо окремих груп й окремих людей і знову повернувся до Мора Розенфельда:

— Міняти або не міняти?

Нарешті від хвилювання істерично заплакав.

Збори тривали аж до ранку. Їхні учасники не могли розійтися навіть тоді, коли Єфроїм Вайс повів гостя спати. Дебати продовжувалися ще й на вранішній вулиці. Невиспаний татусь з Янкелем повернулися в Поляну аж наступного дня перед сутінками. Матуся кинулась з ганку назустріч.

— Не міняю, матусю! — сказав Йосиф Шафар, зістрибуючи з воза.

— Слава богу!

Строк минав.

Але угорці не поверталися. Щебеневою вулицею перед будинком Шафарів щодня проходили чеські жандарми та фінансисти. Вони патрулювали по двоє — у приплюснутих кашкетах, з гвинтівками. Та все було вирішено.

Строк минув. Нічого не змінилося.

Чехи зробили нове оголошення: обмінюють 100 на 50; за 100 крон угорських — 50 чехословацьких.

— Міняй усе! — мовив з ліжка дідусь.— Чехи піднімають ціну — почувають себе міцно. Міняй негайно!

— Ні!

З Угорщини надходили заспокоюючі повідомлення: не поспішати! Виждати! Лише кілька тижнів! Ревізія мирних договорів — питання кількох тижнів!

Потім чехи обмінювали 100 на 25, потім — 100 на 10.

— Міняй бодай зараз,— шептав голосом, який щораз слабішав, дідусь.

Відтак за угорські гроші вже ніхто нічого не давав. Це був кінець. Татусь, і справді, не мав щасливої руки.

А Соломон Фукс виміняв усе. 100 за 100. Лише ту невеличку суму, яку з обережності залишив дома, щоб все-таки мати бодай якісь угорські гроші, коли б угорці випадково повернулися, виміняв 100 за 25.

— Що на це кажуть Абрам та Йосиф Шафар?— запитав він перед мікве бедра Кагана, стримуючи посмішку, бо знав, що Мойше все перекаже Йосифові.

А татусь вдома мав двісті п'ять тисяч готівкою. Це й було придане Ганеле.

Ті гроші збереглися й досі. Вони зсипані у великий паперовий мішок на десять кілограмів краму і лежать за посудом у нижній частині буфета парадної кімнати. Коли приїжджають з міста якісь пани й випадково опиняються не у Фуксів, а в Шафарів, і коли між ними є такі, що знають про ці гроші й попросять показати їх, тоді татусь виймає паперовий мішок на десять кілограмів краму, пани, сміючись, гребуться в тисячах, сотнях, п'ятдесятках приданого Ганеле, а татусь із-за ввічливості сумно посміхається.

Ганеле довго не бачила навколо себе нічого, крім кухні й кімнати з незастеленими ліжками, та ще двір, вкритий слідами домашньої птиці, та корів, яких вранці виганяють на пашу, а ввечері вони самі повертаються, та коня, перед яким відчиняють ворота, та город, де на вірьовках між двома покаліченими яблунями сушиться білизна. Коли ж хотіла подивитися бодай трохи далі, її погляд застрявав у високих горах, що розкинулись по обидва боки долини. Незважаючи на цю одноманітність, час між «Гіте вох» та «Гіт шабес», між двома відвідинами мікве, між «йом кіппуром» та «Раше шоне», минав дуже швидко.

І роки відходили стрімголов.

Вже давно поховали дідуся.

Татусь, продавши два млини та частину поля, влаштував гучне весілля і віддав заміж Етелку в Кошиці.

Незабаром програв два процеси проти Фукса, а невдовзі — ще й третій. Витрат було страшенно багато, матуся ламала руки, татусь змушений був продати і третій млин та ще частину полів.

Згодом, коли Ганеле підросла, віддавали до Мукачева Балінку. Батько її чоловіка виявився людиною злою, молодий також поводився нахабно, і хоч тепер вони з Балінкою

живуть добре й мають гарних дітей, матуся йому те не забула й досі. Шантажували, двічі загрожували, що порушать заручини, аж поки батько, нарешті, задовольнив усі їхні вимоги. Знову продав землю, а оскільки не хотів усе втрачати, заліз у борги. Можливо, це було на зло Фуксам. Бо їхніх малих товстих доньок ніхто не сватав. До Сури, якій небагато бракує, щоб стала старою дівою, свати даремно водять женихів на оглядини. Ганелиним батькам залишилася єдина втіха: вони добре віддавали заміж своїх гарних дочок.

А потім, потім сталося те найбільше лихо.

Татусь програв свій великий, останній і найдорожчий процес проти Фуксів. Це вже були не дідусеві часи. Тепер більше свідків мав багатий пан Соломон Фукс. І татусь став старцем.

Коли обом сторонам був вручений письмовий вирок найвищої інстанції і п'ятеро низькорослих товстих Фуксових дочок одягли свої найкращі шати: двадцятитирічна Цеза, двадцятиоднорічна Лая — білі батистові плаття, Цеза — вишневий шарф, Лая — зелений, а найстарша, Сура, хоч надворі був липень, одягла розстебнуту астраханську шубу, навішала на себе всі свої і материні коштовності: персні, браслети, брошки і навіть золотий ланцюжок, який звисав з шиї аж до пояса. Отак розцяцькувавшись, вони проходжувалися безлюдною полянською вулицею — чотириста кроків туди і чотириста назад, розважалися, весело сміялися, але на будинок Шафарів навіть не глянули. Лише їхній брат Бенці щоразу перед крамницею відставав на два кроки, зупинявся, повертався обличчям до Шафарового подвір'я і, заклавши пальці в рот, пронизливо свистав. Повільно пройшли вони так вулицею чотири або п'ять разів, а потім подалися додому, залишився лише Бенці, він, розставивши ноги, намагався засвистати на пальцях якусь мелодію.

Матуся, що останніми роками дуже постаріла і була лише тінню тієї, молодої, часто забувалася і брала в кухні ті речі, котрі їй були непотрібні. Залишаючись одна у задній кімнаті біля вікна, Ганеле плакала. Вона бачила, як городом туди-назад сквапно бігає татусь, а його обличчя на фоні зеленого листя дерев стає ще більш посинілим.

З того часу все йшло на спадок — швидко і без упину.

Соломон Фукс став повіреним нових установ, співпрацює з ними і буде проводити вибори. Він дістав концесію на тютюнову та інші крамнички, побудував будинок з великою крамницею, готелем та рестораном (не з корчмою!), куди часто на-

відуються жандарми, фінансисти, чиновник лісництва та пани, що приїжджають з міста. А русини відкрили собі кооперативне товариство та корчму «Свій до свого!» До Шафарів не йде вже навіть той, кому у Фуксів або в кооперативі не дають у борг, бо знає, що татусь не може чекати на плату. Більшість шухляд та перегородок у батьковій крамниці порожні. Тут є лише єдиний лантух харчової солі, єдина припорошена коробка найдешевших цукерок, у кутку валяється купа іржавих ланцюгів, на стіні висить бляшане відро, яким користуються у господарстві, а на полиці, де лежить півтора рулона матерії та кілька червоних хусток, прибита вивіска: «Майно фірми Гершкович та Лебл, Мукачево». Увесь цей товар можна придбати за кілька десятків крон. Разом з багатством зникла також шана, і якщо часом до села навідується рабин, який колись по-батьківському гладив голівку Ганеле, він зупиняється також у Фуксів.

Для того, щоб зберегти батькам жалюгідне існування, кошицька сестра переписала заборгований будинок та залишки землі на своє ім'я, а корова у хліві — вже лише одна, домашня птиця у дворі та два срібні шабесові свічники, принаймні, формально належать мукачівській сестрі. Це пересторога перед екзекуторами.

Татусь тепер убогий комірник, що мешкає у великому старезному будинку.

Ганеле — і служниця, і куховарка, і праля, і кравчиха. Встає о півчетвертій виганяти на пасовисько корову та гусей, а о восьмій вечора, після доїння, може лягати спати.

Життєва мета єврейської жінки в тому, щоб народити синів, з яких один може стати Месією. Ганелина матуся цієї мети не досягла. Чи досягне її Ганеле? Фуксові доньки — виродки, гидкі, некрасиві, з великими картоплевидними носами, з масними очима та пітливими руками, злі мавпи. Якщо не знайдеться нікого, хто б міг підійти до їхнього шляхетного товариства (а не знайдеться!), то після тридцяти років своїми грошима вони виручать якогось бідолаху. Та хто візьме заміж її, Ганеле? Коли вночі такі думки не дають спати і до кімнати долинають глухі удари дідових млинових ступ, вона здатна лише зарити голову в подушку й плакати від жалю та гніву. Справді: хто прийде до корчми, в якій ніхто нічого не п'є, до крамниці, де ніхто нічого не купує, в будинок, який належить шуринові? Хіба може вона віддатися за абиякого з місцевих парубків, які ніким не є і не будуть, які не знають, що будуть завтра їсти? Або, може, станеться чудо? Ганеле плаче, але їй ще тільки сімнадцять і в неї ще є віра.

В шабес пополудні, якщо надворі не занадто погана пого-

да, полянські єврейські дівчата вбираються у все, що мають найкраще, парубки одягають хороші костюми і гуляють по битому шляху — півкілометра до будинку лісничого й назад. Дівчата окремо, і хлопці окремо, а коли зустрічаються — всміхаються одні до одних, починають кокетувати. Це єдина полянська розвага. З Ганеле кокетував Шлойме Кац. Він їй подобався. Мав гарні зуби, весело сміявся і гарно одягався.

Одного разу, коли надвечір повернулася з пасовиська корова (Бриндуша була розумницею, ходила сама й перед воротами давала дзвінком знати, аби їй відчинили) і Ганеле подалась до хліва доїти, слідом за нею притишив Шлойме. Сидячи на ослінчику біля корови, вона оглянулася. Він усміхнувся з порога.

— Забирайся звідси! Застуєш мені! — крикнула на нього.

Зайшов у хлів.

Розповідав веселі історії, сміявся, вона сміялася з ним, і це було дуже гарно. В сутінках хліва відчувався теплий запах Бриндуші, дзюрчало й пінилося у дерев'яній дійниці молоко. Несподівано Шлойме нахилився до неї і поцілував. Ганеле почервоніла аж до коріння волосся.

— Зажди!.. Матусі скажу!

З того часу часто очікував на неї вже на світанні у прохолодному тумані, коли виганяла гусей та корову. І часто приходив до крамниці купувати різний дріб'язок.

Ганеле не казала матусі нічого. Але матуся сама щось запідозрила. Від того дня сама почала виганяти корову, доглядати за доїнням, продавати Шлоймові сірники або шматок мила, а в суботу ходила на прогулянку з Ганеле. Шлойме? Шлойме Кац? Який лише тому може так гарно одягатися, що його кульгавий батько з рабинового дозволу їздить улітку до Праги, Брна та до Братіслави старцювати? Фе!

Якось кошицька сестра запросила її до себе: на весілля родички свого чоловіка. Етелка покликала додому кравчиху, разом усі переглянули багато номерів журналу мод і пошили Ганеле гарну хвилясту етамінову сукню. На весіллі Ганеле мала великий успіх. Багато танцювала, й молоді люди казали, що вона має прекрасні очі. Але не більше. Етелчин чоловік мав чимало турбот з полянським будинком, у кав'ярні часто лаявся та скаржився і всі вже знали, хто такий полянський Шафар. Через чотирнадцять днів Ганеле повернулася додому... Що робити з цією сукнею, матусю?

Четверо є мертвими вже за життя: убогий, сліпий, немічний та бездітний. Здається, що Ганеле, буде мертвою дівчі.

Чи є на світі щось жахливіше, ніж зрадити богові Ізраїлю та переступити на іншу релігію?

да, полянські єврейські дівчата вбираються у все, що мають найкраще, парубки одягають хороші костюми і гуляють по битому шляху — півкілометра до будинку лісничого й назад. Дівчата окремо, і хлопці окремо, а коли зустрічаються — всміхаються одні до одних, починають кокетувати. Це єдина полянська розвага. З Ганеле кокетував Шлойме Кац. Він їй подобався. Мав гарні зуби, весело сміявся і гарно одягався.

Одного разу, коли надвечір повернулася з пасовиська корова (Бриндуша була розумницею, ходила сама й перед воротами давала дзвінком знати, аби їй відчинили) і Ганеле подалась до хліва доїти, слідом за нею прийшов Шлойме. Сидячи на ослінчику біля корови, вона оглянулася. Він усміхнувся з порога.

— Забирайся звідси! Застуєш мені! — крикнула на нього.

Зайшов у хлів.

Розповідав веселі історії, сміявся, вона сміялася з ним, і це було дуже гарно. В сутінках хліва відчувався теплий запах Бриндуші, дзюрчало й пінилося у дерев'яній дійниці молоко. Несподівано Шлойме нахилився до неї і поцілував. Ганеле почервоніла аж до коріння волосся.

— Зажди!.. Матусі скажу!

З того часу часто очікував на неї вже на світанні у прохолодному тумані, коли виганяла гусей та корову. І часто приходив до крамниці купувати різний дріб'язок.

Ганеле не казала матусі нічого. Але матуся сама щось запідозрила. Від того дня сама почала виганяти корову, доглядати за доїнням, продавати Шлоймові сірники або шматок мила, а в суботу ходила на прогулянку з Ганеле. Шлойме? Шлойме Кац? Який лише тому може так гарно одягатися, що його кульгавий батько з рабинового дозволу їздить улітку до Праги, Брна та до Братіслави старцювати? Фе!

Якось кошицька сестра запросила її до себе: на весілля родички свого чоловіка. Етелка покликала додому кравчиху, разом усі переглянули багато номерів журналу мод і пошили Ганеле гарну хвилясту етамінову сукню. На весіллі Ганеле мала великий успіх. Багато танцювала, й молоді люди казали, що вона має прекрасні очі. Але не більше. Етелчин чоловік мав чимало турбот з полянським будинком, у кав'ярні часто лаявся та скаржився і всі вже знали, хто такий полянський Шафар. Через чотирнадцять днів Ганеле повернулася додому... Що робити з цією сукнею, матусю?

Четверо є мертвими вже за життя: убогий, сліпий, немічний та бездітний. Здається, що Ганеле, буде мертвою двічі.

Чи є на світі щось жахливіше, ніж зрадити богові Ізраїлю та переступити на іншу релігію?

щі звівся новий ідол і нове золоте теля: брехлива наука. Говоріть скільки завгодно, що земля кругла і що вона обертається, вірте, що людина походить від тварини і що світ старіший за наше літочислення. Блазні! Облиште свої числа, вони не цікавлять нас, ми не сперечаємося з вашими доказами. Адже ми знаємо, що у вашій науці в кожному столітті інша правда. Сьогодні неправда те, що було правдою вчора, а що є правдою нині, не буде нею завтра. Адже ми добре знаємо, що невірні народи, не маючи інших засобів, намагаються знайти шляхом науки те, що нам було вже відоме тисячоліття тому, а їх наука, якщо вона справжня, після довгих блукань, помилок і нових блукань, не може не переконатися в тому, що ми знаємо вже давно й без неї: бог! бог! бог! Хай славиться його ім'я!

Проповідуєте збереження народу, а самі обстригаєте пейси, голитеся, їсте нечисті речі й твердите, що субота така ж, як інші дні. Блазні! Ви забули, що бог розсіяв, як пісок по пустині, і знищив з лиця землі набагато більші народи, ніж народ ізраїльський (де зараз вавілоняни, де римляни?), а ми живемо саме тому, що шануємо заповіді, якими нас бог відрізнив від решти народів.

Забирайтеся від нас геть! Будьте прокляті! Хай висохнуть ваші криниці, хай ваші жінки стануть неплідними!»

Але такі думки ще не оволоділи полянцями. Усе зачалося якось не серйозно, майже, як жарт.

Трапилося так, що у Черенині занедужав брат шевця Лейба Абрамовича, того, який у шабесові вечори врочистим голосом співав «Рі-ті-ті! Та-ра-ра! Спіши, мій друже, привітати Суботу!» Брат Лейба Абрамовича також був шевцем. Коли його в липні відвезли до лікарні, Лейб поїхав на певний час працювати замість нього — Поляна почекає, а братову родину в годину лиха не можна кидати напризволяще. Гемілут хасадім. У Черенині жив багатий торговець та корчмар Зелік Вольф, що мав дванадцятеро дітей. Разом з жінкою та сестрами жінки усіх їх було шістнадцятеро, і всі носили черевики. То вже людина може дякувати богу, коли має такого замовника! Зелік Вольф найняв Лейба Абрамовича, щоб для родини на осінь відремонтував старе й пошив нове взуття. Звільнив у дворі комірчину, видав йому з крамниці шкіру, дратву та шрифт, навалив у куток купу старих черевиків, а Лейб приніс від брата інструменти і почав шевцювати. Зелік Вольф мав сина Герша, який вчився у сьомому класі Мукачівської гімназії. Герш цілими днями сидів на порозі комірчини і забавлявся з Лейбом Абрамовичем. Можливо, тому, що його послав сюди батько наглядати за шевцем, або тому, що

нудився на канікулах, або, можливо, хотів похвалитися, як багато всього знає. Розповідав Абрамовичеві про світ, про науки, про сіонізм та соціалізм, читав газети і показував йому у книжках різні картинки. Коли б це розповідав гой, а вони вірять у всякі нісенітниці, але це ж єврей, який вчиться в Мукачеві на лікаря! Перед спраглим до науки Лейбом Абрамовичем відкривалися ніколи не бачені овиди, і він кидався до них шалено та палко, як відчайдушний мореплавець. У комірчині було багато розмов, але мало роботи. «Не поспішай! Чого тобі надриватися на капіталіста?» — говорив Герш і такими словами цілком збивав шевця з пантелику.

Збаламучений приїхав Лейб у серпні до Поляни, коли брат повернувся з лікарні, й почав розповідати усякі нісенітниці. Ніби земля кругла і обертається. Лейб Абрамович увесь закошлатів. його широка борода заросла аж до очей, а волосся вистачило б на трьох. Коли перед своєю хатою він розповідав євреям, які реготали, про нову науку, все його лев'яче обличчя від пристрасті наїжачувалося, очі палали. А коли євреї реготали ще більше («Що ти мелеш, дурню, адже попадали б хати!»), кидався до хати і виходив з кухлем води та рушником. Обидва кінці рушника брав у руку, а в рушник клав повний кухоль води і шалено все те обертав навколо себе, намагаючись довести, що хати не попадали б. Євреї від сміху аж за животи хапалися.

Дід Мордехай Йід Файнерман ці химери жартом не вважав. Одного разу в сутінках синагоги, після передвечірньої молитви «маріва» відкликав Лейба у куток. Тицяючи йому довгим вказівним пальцем у груди, повільно, але суворо мовив:

— Плетеш по селу всякі дурниці. Люди з тебе сміються. Я — ні. Адже так щоразу починався розбрат в Ізраїлі. Попереджую тебе. Якщо це не облишиш, всій общині доведеться займатися тобою, а може, навіть самому рабину. Затям це!

Поважний і благочестивий старик повернувся і зник у сутінках синагоги.

Та Лейб Абрамович за новопізнану істину ладен був віддати життя. Хто зна, чому це ніхто ще не дослідив, але саме шевці часто захоплюються революційними ідеями. Можливо, то якось пов'язано з їх ремеслом, із запахами шкіри, з їхньою мужністю. Лейб Абрамович тепер уже часто ходив до Черенини за новою мудрістю. Відразу після шабесу, щонеділі ще на світанку вирушав у тридцятикілометрову дорогу й повертався додому вночі, аби лише поговорити з Гершом і звільнити свою душу від важких сумнівів, які мучили цілий тиждень: «Звідки було світло, яке бог створив першого дня, коли сон-

це та місяць створив лише на п'ятий?» або: «Коли б у земній кулі провертіти велику дірку і кинути в неї шевський молоток, то чи впав би він на протилежному боці, чи зупинився б десь посередині й повис там у повітрі?», та Лейбові запитання чіпали і самі основи філософії, на які не міг відповісти навіть всезнайко Герш: «Ти казав, що за космосом уже нічого немає. Але що воно таке нічого? Може, там пітьма? Але ж пітьма це теж дещо!» Врешті-решт всі розмови закінчувалися політикою, і Абрагамович повертався додому, переповнений нею. До його полянської робітні на бесіду почали приходити люди: коваль Сруль Нахамкес, молодий Айзиговнч, Мошко Мендлович, чепурун Шлойме Кац. Лейб Абрамович просторікував. Почав говорити про убогих та багатих. Про те, чому Фукси мають все, а інші нічого. Про сіонізм. Про колонізацію Палестини. Про братство та нове життя.

— А що, земля справді кругла?

— Таж існує чимало доказів!

— Гойських!

— Ні, єврейських також!

Лейб Абрагамович! Збаламучений швець, амгорець, неосвічена людина, без пошани, з якою раніше ніхто не рахувався! Чого раптом цей партач перестав боятися мудрості Мордехая Йіда Файнермана, святості Пінхеса Якубовича та могутності Соломона Фукса? Чи не почнеться через Лейба Абрамовича в общині розбрат?

Таки почався.

Якось у неділю, коли Абрамович знову побував у Черенині, Герш Вольф раптом засміявся і сплеснув у долоні:

— Зажди! Наприкінці канікул візьму батьків віз, покличу кількох своїх товаришів й організуємо у тому вашому плісняві селі сіоністські збори. Не залишимо в Поляні каменя на камені. То буде штука, Абрамовичу!

Через кілька днів разом із Гершом Вольфом приїхали шестеро юнаків. Це були халуци, «соціалістичні» сіоністи. Пополудні поблизу мікве влаштували збори — там, де потім вливається до річки, там, де на зарінку багато гальки та валунів, нанесених весняними повенями.

Зібралася майже вся єврейська Поляна. Ремісники, поденники, возії, лісоруби, землероби, крамарі, старці (часом усі ці професії в одній особі), з пейсами і без них, у каптанах або у звичайному одязі чи обносках — члени сорока восьми родин, бо стільки талесів у синагозі, коли не рахувати родин кількох удовиць. З жінками та дітьми. Тупцювали на зарінку, стояли на кладці через потік та на дорозі. Шибайголови кричали й ганяли один одного, а Ріва Каганів та

Бенці Фуксів перед великою кількістю глядачів намагалися зіштовхнути один одного в потік.

Мордехая Йіда Файнермана та Пінхеса Якубовича тут не було. Не з'явився також Йосиф Шафар і Соломон Фукс. Фуксові доньки гуляли на дорозі, й обличчя Сури раз у раз розпливалося в кисло-солодкій посмішці. Ганеле йшла під руку з Рифкою Айзиговичевою та Машеле Гершковичевою в оточенні студентів, з якими був Шлойме Кац; жартували, й Ганеле раділа, що може сміятися саме тоді, коли їхній гурт розминався з Фуксовими дочками.

— Отже, скажіть, прекрасноока панянко,— спитав якийсь студент,— поїдете разом з нами до Палестини?

— Гадаєте, що не поїхала б? Я готова хоч зараз! — відповіла Ганеле.

— Ти поїхала б справді?— запитав Шлойме Кац і подивився у вічі Ганеле довше, ніж годилося.

Потім молодий Айзигович приніс стіл, на який за всіма правилами фізкультури вистрибнув найстарший студент. Люди з дороги зійшли на зарінок, і збори почалися.

Студент заговорив. Почав з усмішкою, по-дружньому, намагаючись завоювати увагу й прихильність слухачів. І він домігся успіху, зокрема, у тих, що слухали без упередження. Вони ловили кожне його слово. Заспокоїлися і слухали навіть збитошники Бенці та Ріва. Останній був увесь мокрий, бо Бенці, нарешті, таки штовхнув його у воду. Оратор говорив про єдність усіх євреїв. Про страждання й переслідування в голеті. Живописно малював убогість саме цього краю — безробіття, злидні, голод, високу смертність дітей та дорослих. Схвильовані слухачі розуміли, що йдеться про кожного з них. Вони, хто ніколи не чув оратора, окрім мандрівних проповідників та учнів рабинських шкіл, були збентежені, а чиясь мати, якої згадка про смертність стосувалася, очевидно, найбільше, почала навіть плакати.

— Але хіба всі страждають однаково? — підвищив голос оратор.— Ні! — загримів він.— Як і всі народи, народ єврейський складається з багатих та бідних. Страждання єврейських бідняків подвійне: вони страждають через своє єврейство та через свою убогість. Багатим добре і в голеті, вони не прагнуть ніяких змін і не шукають ніякого порятунку. Тобто вони роблять те ж саме, що й решта багатіїв: експлуатують бідняків. Експлуатують їхню роботу, оббирають завищенням цін...

За два кроки від зовнішнього кола слухачів стояли дочки Соломона Фукса. Біля Сури зупинився Байниш Зісович.

Можливо, заради кревності з Фуксами, хай і віддаленої, а може, через борг, який повинен був їм сплатити, він на сьогоднішніх зборах став на позицію реакції й упередженості.

— Запитай-но його, Байнишу, чи земля справді обертається?! — мовила Сура.

Байниш тут же гукнув:

— Гей, ти, Мошку, або як там тебе кличуть, чи правда, що земля обертається?

Частина слухачів, пригадавши чаклування Абрамовича з рушником та кухлем, розсміялася. Та більшість були обурені реплікою. У Лейба Абрамовича наїжачилася борода, запалали очі і він рвонувся від стола. Та студенти затримали його.

Оратор виструнчився, кивнув у бік Байниша вказівним пальцем та патетично вигукнув:

— А все-таки обертається!

І самому стало смішно з Байниша-плагіата. Студенти також засміялися, а невдовзі почали сміятися всі.

Однак оратор мусив продовжувати розмову, аби довести те, заради чого сюди прийшов: про багатих, які не очікують жодних змін і не потребують порятунку.

— Але вбогі й пригноблені мають вихід! — вигукнув і помовчав трохи, щоб слухачі мали час приготуватися до тих слів, які слідували далі.— Так, вихід є: сіонізм!

Почав розповідати про нього. Про Палестину. Про нову батьківщину. Про рівність праці й життя. Про країну небагату, але з достатньою кількістю роботи та добробутом для всіх. Про країну свободи! Говорив ті слова схвильовано, з палаючими вогниками в очах та з пристрасними жестами, розжалюючи себе і слухачів.

— Ти, Байнишу,— сказав тихо Сура,— коли ми підемо ввідси, спитай його, чи їсть він свиняче м'ясо!

Фуксові дочки повільно віддалились. Вийшли на дорогу й направились наче додому, але незабаром сповільнили крок, щоб почути, що будуть говорити на зборах.

— Чи ти їси свиняче м'ясо? — гукнув Байниш.

Це роздратувало людей, і вони обурливо закричали.

Лейб Абрамович вирвався від студентів, які його тримали, висмикував руки. Копав колінами і горланив страшним голосом:

— Я його кину в потік. Його і Фуксову шлюху.

Отже, Лейб Абрамович був героєм. Одним із тих, справжніх. Заради нововідкритої істини він ладен був жертвувати не лише життям, але й Соломоном Фуксом, своїм найкращим замовником.

О цій порі року тіні гір падають на долину дуже рано. Коли всі оратори висловились і збори закінчилися, вже сутеніло. Єврейська Поляна розходилася мовчазна, сповнена новин, прикидаючи подумки все за і проти.

Матуся приходила на збори тричі, але, не знайшовши дочки і не дочекавшись їх закінчення, знову поверталася додому; а зараз спізнилася. Ганеле йшла додому в оточенні студентів. Шлойме Кац був поряд з нею і на ходу намагався торкнутися її руки.

— Ганеле, чому з тобою ніколи не можна поговорити? — мовив сумно.

— Ти ж знаєш, Шлойме. Матуся мене нікуди не пускає.

Вони трохи відстали.

— Ганеле, я тебе так кохаю! — узяв її за руку.— Думаю лиш про тебе. Часто бачу у снах. Не можу без тебе жити.

— Я тебе також люблю, Шлойме, сам знаєш,— мовила вона, приплющуючи очі. Вже давно. Ти мені також снишся. Я також про тебе думаю. Багато, Шлойме. Та хіба це чимось допоможе?

— Ганеле! — тиснув міцно її долоню.

— Можеш прийти до нас і сказати татусеві: «Віддайте її за мене!»

— Можу,— відповів їй рішуче.

— А хто нас буде утримувати?— мовила вона сумно. А сама думала: хіба твій батько зможе настарцювати на нас у Празі, коли дома має ще шестеро дітей?

Тримаючись у пітьмі за руки й розмахуючи ними, мовчки йшли далі. То, власне, Ганеле розмахувала ними у такт своїм запитанням та відповідям на них.

Шлойме лише згодом спитав несміливо, безнадійно:

— А до Палестини ти б зі мною поїхала?

«Це дурні балачки»,— подумала вона, але відповіла:

— Ще не знаю, може б, і поїхала.

Наближалися до будинку Шафарів.

— Пішли швидше! — сказала Ганеле й витягнула руку.— Вийде матуся.

— Ні...— якось благально відповів Шлойме.

Та вона прискорила кроки, наздогнала студентів і своїх товаришок, замішалася між ними. Матуся й справді вийшла з хати і в сутінках намагалася розгледіти, з ким то йде її донька. Ганеле попрощалася, але Шлоймові подати руку забула. Студенти провели найвродливішу сільську дівчину аж до самого будинку і навіть тоді, коли за нею зачинялися двері, гукнули:

— Шалом!

Матуся радісно всміхнулася: навряд чи гукає хтось «Шалом!» Фуксовим донькам!

Вдома татусь почав розпитувати про збори.

— Вони мають рацію! — закидаючи кучерями, сказала Ганеле.

Татусь заперечливо покрутив головою:

— Не мають. Земля не обертається. Лейб — дурень.

Може й так. Але його вплив щодень зростає. Носить голову високо, змінив ходу, а в очах палає гордий полиск. Його худюща жінка, раніше покірна й мовчазна, тепер також заводить розмови з сусідками, часом навіть усміхається. Фуксова Сура в крамниці в'їдливо покручує головою: «Ось вам і пані шевчиха!» Звичайно, у Абрамовичів вічно забруднена підлога, ввечері так накурено, що на печі душаться діти, плачуть, але хіба це не честь бути дружиною ватажка, який незабаром поведе полянських євреїв до обітованої землі? Адже чоловік створив організацію і в їхньому домі регулярно відбуваються збори. А Лейб промовляє:

— Палестина! Земля предків! Свобода! Добробут! Щастя! Геть із біди, геть від експлуататорів, геть від темряви голета! А якщо прийде незабаром Месія, привітаємо його там.

Новим ученням вже було заражено половину села. Якщо й не безнадійно, то небезпечно. Адже коли людина починає говорити: «Щось у тому є» — це вже погано. Під час вечірнього «маріва» євреї у синагозі часто сварилися.

Першим з небагатьох людей, які порозуміли, що відбувається щось погане, був Соломон Фукс. Авжеж, він добре знав, як громадські справи міцно пов'язані з приватними, добре тямив, що йдеться не лише про Ізраїль, а й про нього — Соломона Фукса.

Спочатку вирішив порадитися з впливовими людьми общини, зокрема з Мордехаєм Йідом Файнерманом. Благочестивий дід підняв вказівний палець, набрав суворого виразу й сказав: «Щось треба робити!» Що саме — не знав. Хай іде під землю старий Мордко! Він здатний турбуватися лише про пейси, про стрижку, про свічки та докоряти шехтеру та бедрові! А коли щось трапиться серйозне, то лише палець піднімає! Говорив також з Пінхесом Якубовичем. Пінхес, кабаліст та послідовник рабина із Белза, був сумним і дуже нещасним. «Розумом та доказами тут нічого не можна досягти,— мовив сумно.— Тут може допомогти лише молитва. Моліться! Я також молюся». Хто має на увазі розум та докази, бевзю?— подумав про себе Соломон Фукс.— А що твої молитви? Ех! Наче бог може або хоче зробити все сам!

Соломон Фукс занедбав торгівлю. Передовірив її дружині та донькам. Походжував задумано двором до хліва й назад, відчиняв механічно хвіртку до городу і, схиливши голову, повертав назад. Прицмокував язиком, шкрябав рукою остриженну бороду, зупинявся й раз у раз повільно обертав капелюха навколо голови.

Відмовити Абрамовичу в усякій роботі, вимагати негайного повернення боргу! Ясно. Не відпускати єретикам ані на шеляг у борг, подати в суд за борги й нічого не міняти доти, поки перед общиною в синагозі не визнають, що нове вчення направлено проти бога та Ізраїлю, поки не відмовляться від Абрамовича! Атож! Але чи допоможе це? Мова йде про нього. Адже ним проводиться пропаганда переселення. В особі кожного, хто від'їжджає, він втрачає покупця, а таким чином щороку губить кілька сотень крон виторгу навіть від найбіднішого селянина. Але є небезпека, що він втратить покупців і без переселення. Абрамовича уже двічі бачили у Шафарів. Туди ж часто навідується Нахамкес та молодий Кац. Шафарові поки що, слава богу, нічого продавати, і коли комусь потрібно шматок мила, відрізує йому в кухні зі свого. Правда, листоноша, який носить навпростець через гори пошту, вчора йому сказав, що Шафар пише до Мукачева доньці. Він не хотів показати його листа Фуксові навіть за два або три кілограми борошна, казав, що тепер це не зробить і за мільйон, бо відколи тут новий нотар — боїться. Та що може Шафар писати доньці? Ну, що може писати: аби йому позичила кілька сотень для крамниці... А йдеться про вибори! І йому обіцяно виключне право на продаж державної кукурудзи!

Та при слові «вибори», його раптом осіняє нова думка. Біжить поміж грядками моркви. Зупиняється. Крутить капелюхом доти, поки той, нарешті, знову стає на місце. Так!

На другий день Соломон Фукс поїхав до міста.

До окружного начальника.

Та коли сидів у його кабінеті в м'якому кріслі (цікаво, скільки воно коштує?) й розповів, що робиться в Поляні, пан окружний начальник кивнув головою:

— Нас про це інформували. Що ви пропонуєте, пане Фукс?

— Заарештувати Абрамовича.

— Наскільки мені відомо, для цього нема жодної законної підстави. Сіоністські халуци перебувають під охороною соціал-демократів. Студенти, як і належить, про збори донесли.

— Ми напередодні виборів, пане радник.

— Справді. У цій справі ми покладаємося на вас. У Поляні близько ста п'ятдесяти єврейських голосів. На нас, сподіваюсь, ви не маєте чого скаржитись, пане Фукс. Але мушу

заявити щиро: від наслідків виборів залежить наше подальше ставлення до вас.

Соломон Фукс стояв у коридорі окружного уряду... Нічого!.. Йому обіцяно виключне право на продаж державної кукурудзи!.. Зупинився й обертав на голові капелюха. Нічого! Поплескав себе по стегні і рушив до рабина.

— Про організацію мізрахі ви ще не чули?— мовив рабин, повертаючи в руці чашку, бо він саме полуднав.— Ми багато займалися питанням сучасного розбрату і прийшли до висновку, що проти сіонізму можна боротись лише сіонізмом. Воювати проти переселення тепер вже пізно, а оскільки воно не заперечує месіянство, то в цьому немає такої потреби.

Якщо сіонізм добрався вже сюди, то найдоцільніше впливати на нього. Ми заснували організацію мізрахі. Вона також створена на грунті сіонізму, але при цьому суворо релігійна. Керують нею молоді люди з кращих родин. Мають свою гарну форму, займаються спортом, співами, влаштовують вечори розваг. Хай ваша Сура організує мізрахі в Поляні. Навідайтеся сьогодні ще до Гідала Штейна, він порадить, як це зробити. Також направить вам на допомогу до Поляни своїх людей.

Рабин вказав вірний шлях. Гідал Штейн дав багато корисних порад.

Фуксова Сура із своїх сестер, з Хаїмка Зісовича та з восьми інших хлопців да дівчат створила в Поляні організацію мізрахі. І оскільки Соломон Фукс цього разу погодився на кредит, вони пошили собі зелені туристичні сорочки із жовтими давидовими зірками на рукавах.

Через тиждень з міста приїхали п'ять молодих людей у формі. Організували прогулянку до лісництва, де виголошувались промови — може, трохи коротші, ніж коли були студенти, а ввечері у Фуксів співали й танцювали під грамофонну музику. Гості роздавали дівчатам пакуночки цукерок, посмішка ватажка — Сури стала солодшою — оскільки під час цієї політичної акції думали і про інший бік відвідин, вона старанно причепурилася й одягла на себе усі прикраси.

Наступного тижня у Поляну знову з'їхалися Абрамовичеві халуци. На цей раз не студенти, бо ті були тепер у Мукачеві, але, однак, люди, які знали, що язик у роті є не лише для того, щоб ним споживати їжу. Вони з великим умінням розгромили зрадливих мізрахістів і продажних багатіїв, визначили головний напрямок: організуватися, організуватися, організуватися!

— Що воно таке?— запитував, стоячи осторонь, Байниш Зісович.

— Дурні, об'єднатися, вчитися, збирати гроші! — вигукнув замість оратора Шлойме Кац.

— Ага! — розсміявся Байнин.

Але одержав відсіч.

— Як ти, дурню, без грошей дістанешся до Палестини?— гримнув на нього Шлойме Кац.

Усі засміялися. Найбільше — Ганеле.

Через кілька днів після цього Абрамович та його найвірніші приятелі Нахамкес, Кац, Айзигович і Мендлович одержали адвокатські нагадування про сплату боргів фірмі Соломона Фукса з погрозою позору. Соломон Фукс тим більше міг вдатися до цього заходу, бо в даному разі вже не втрачав покупців. Ця п'ятірка купувала у Шафарів. Правда, Йосип Шафар за п'ятсот крон, які йому разом з неприємним листом надіслав мукачівський зять, багато до порожньої крамниці накупити не міг, але трохи кукурудзяної муки на будень, трохи білої — на шабесовий бархес та трохи солі все-таки придбав. Нагадування обурювало. Адже всім відомо, яка це скрута, коли раптом протягом чотирнадцяти днів треба виплатити 40 або навіть 120 крон — до того ж таке нахабство — ще п'ятірку адвокатові за листа.

Тепер загальна напруга, підтримана приватною, прорвалася.

Якось уночі, після двох годин сну, Соломон Фукс прокинувся від дзенькоту скла.

— Рібойної шел ойлом! Володарю світу! — вигукнув і вискочив з ліжка.

Але негайно змушений був лягти на підлогу й закрити голову руками.

Дзеньк!

Ні! Це не камінь, це якась пляшка розбилася об віконні грати.

Жінка та дві доньки, що спали в тій кімнаті, де билось скло, почали розпачливо голосити.

Дзеньк! Дзеньк! Дзеньк! Шибки дзвеніли і кусочки скла розліталися на всі боки.

Потім у грати глухо вдарилися два камінці.

Соломон Фукс поповз на колінах до віконної стіни, щоб бути у захистку.

— Не верещіть! — кричав на жінку та дочок.— Залізайте під перину! Потім обережно спускайтеся на долівку й ховайтеся під ліжко!

Із сусідніх кімнат було чути зойк решти дочок та плач найменшої.

На підлогу з гуркотом падало каміння.

Дзеньк!

Уся родина поступово зібралася в темряві сіней. Тут не було вікон, і за оббитими залізом дверима було найбільш безпечно. Всі трусилися від жаху та збентеження. Нападає один чи тисяча?

Тепер удари чулися з протилежного боку будинку.

— Свині! — буркнула Сура.

Вона перша наважилася одягтися, вийти з сіней і подивитися до крамниці, чи не піддалися віконниці. Зігнувшись, оглянула приміщення, позазирала у вікна, чи не впізнає когось із нападників. Та вони вибрали добру ніч — хоч в око стрель!

Дзеньк! — почулося ще раз із другого боку будинку.

Хіба тут ще збереглася цілою якась шибка?

Не наважуючись засвітити лампу чи повернутися до ліжок, з нетерпінням чекали ранку. Замерзли, й у темряві ночі зносили до сіней ковдри та перини, щоб в них загорнутись. Уся квартира була всіяна уламками скла, камінням та денцями пляшок.

Звільнив їх лише гуркіт першого воза, що котився кам'янистою вулицею, та гучне запитання русинського газди через вибиті вікна:

— Гей! Що тут трапилося?

Коли вийшли на подвір'я, побачили, що їхній врожай городини увесь вирваний, забруднений фекаліями і розкиданий по дорозі, а коли вийшли в сад, побачили, що тички, на яких вилася квасоля, поламані й грядки цибулі витоптані, наче тут побувало багато худоби. Потім, прагнучи зволожити висохлі від страху горла, зачерпнули з колодязя води. Та її не можна було пити. Хтось налив у колодязь гасу.

Під нахмуреним чолом пані Естер заблищали очі:

— Хто купував учора гас?

— Вчора, матусю?— гірко всміхнулася Сура.— Це ж могло бути й тиждень тому.

— Очевидно, у борг,— додала сердито Цеза.

Про подію швидко довідалося все село, і холодного ранку перед подвір'ям Фуксів зібрався натовп людей. До них приєднувалися нові й нові. Незабаром тут були й жандарми.

Коли про нічну пригоду дочулися у Шафарів, схвильована матуся одягла на себе кращу сукню, пальто і схопила Ганеле за руку:

— Ходи!

І вони пішли до будинку Фуксів. Служниця та наймит саме вичерпували з колодязя воду, і вона текла двором на ву-

лицю. У дверях крамниці, на фоні строкатих реклам мила та цикорію, стояв Соломон Фукс.

Однак, Соломон Фукс не налякався двох жінок так, як би налякався татусь, і, схопившись за голову, не бігав туди й назад по городі.

— Чого ви тут не бачили? — гримнув на них.

— Ой, нічого, я лише думаю про те,— сказала лагідно матуся трохи зривистим голосом,— що бог завжди знайде злу людину.

Та яку саме — не сказала. Це міг бути і той, хто вночі вибивав тут вікна.

Біля батька, на фоні реклам, показалася Сура:

— Це нічого,— посміхалася вона солодко-кисло.— Або ви, мабуть, думаєте, пані Шафарова, що в нас уже не вистачить грошей на тих кілька шибок? Боже борони!

Отже, через збаламученого шевця між євреями справді стався розкол. Село розділилося на два ворожі табори. У боротьбі всіх проти всіх залишалося, на жаль, лише двоє справедливих.

А може, лише один? Адже благочестивий Мордехай Йід Файнерман — Поляна на нього покладала великі надії на злі часи — зрадив. Він нічого не бачив і не чув. Хіба ж не сказано у талмуді, що вушні мочки м'які тому, аби ними можна було затикати вуха, коли у вашій присутності говориться про щось погане? А вії схожі на фіранки тому, аби їх можна було спустити, коли у нас на очах відбувається щось несправедливе? Коли ми нічого не бачимо і не чуємо, то нічого й не діється. І для Мордехая Йіда Файнермана нічого й не діялося. А можливо, він замкнувся в собі тому, бо знав, що все це дурне, дрібне та убоге й минеться без наслідків і слідів, через це його негідно впускати у безсмертну душу. І коли під час вечірньої молитви сварка у синагозі була занадто гучною — він молився лише трохи голосніше і його білява голова й пожовкла від старості борода рухалися лише трохи швидше.

А Пінхес Якубович перетворився на полум'я пристрастей і смутку. Він став таємничим незримим полум'ям, яке ніхто не бачить, але яке палахкотить, пече й спопеляє. Така вже доля ламет вава (чи є ним?). Він знав: зараз або ніколи! Скільки існує світ, ніколи не було таких жахливих речей, але якщо бог допускає їх, то вони можуть бути лише передвістям приходу Месії. Багато вистраждав Ізраїль від часу зруйнування храму. Однак, це були цьогосвітні страждання, які лише більше наближали вибраний народ до свого бога, згуртовува-

ли його і робили загартованішим. Що таке фізичний біль і взагалі все тілесне? Пара та дим! Зараз, однак, йдеться про душі. Які жахи спіткають єврейство? Ідолопоклонство! Фальшиві пророки! Розкол! Брат проти брата! Куди падаєш, нещасний ізраїльський народе? До цілковитої згуби й знищення? Ти вже зовсім забув про свого бога?

Ох, і важкий той тягар, коли людина на своїх плечах несе тридцять шосту частину ваги цілого світу! Уявіть собі його страждання, якщо він у своїх грудях носить тридцять шосту частину болю усього єврейства!.. Та чи належить він до тих тридцяти шести?.. Але якщо згуба чи порятунок світу залежить від нього, то коли б навіть увесь світ збожеволів, він, саме він, не має права навіть на вершок зрушити з місця, на яке його поставив бог.

Ні, Пінхесові притчі та пригоди вже ніхто не хоче слухати. Знають їх, і тому зневажливо махають руками:

— Дай спокій зі своїми казками!

Навіть приятель Мойше Каган не слухає його, бо має інші турботи. І Пінхес Якубович уже не розповідає притчі. Все, що можна було сказати, уже сказав, і знає, що словами нічого не можна зарадити. Допомогти може лише молитва, бо вона сильніша за ангелів. І Пінхес Якубович молиться.

Молиться, незважаючи на Бранині крики — ой Брано, Брано, майбутня рибо! — і повертається до нічних молитов. Тридцять шестеро роблять те саме в Мельбурні, в Нью-Йорку, в Сінгапурі та Пекіні, в Йоганнесбурзі, у відсталих селах Галичини та Сибіру — однієї і тієї ж хвилини з'єднують свої голоси у розпачливій молитві за Месію, вона переростає в настирливе волання, яке не може не пробити небо. У понеділок та в четвер, коли наближається хцот, а це кабалістична назва півночі, Пінхес Якубович обережно встає з ліжка, одягає на себе покійницьку сорочку — ту, яку одержує кожний єврей від жінки у весільний день і в якій раніше чи пізніше його покладуть у могилу. Він готується до страшної кабалістичної молитви «хурбан баіт», яка відома лише посвяченим і з допомогою якої від бога можна домогтися Месії. Саме о цій порі ночі від бога можна домогтися багато чого. Пінхес йде тихо до сіней і запалює навколо себе свічки. Босий, у довгій білій сорочці він стоїть на холодній долівці посеред них, починає погойдуватися і співати жалібним речитативом: «Горе дітям, яких прокляв батько, горе й батькові, якого залишили діти!» Ці слова на початку молитви є святотатством, погрозою богу. Далі Пінхес Якубович жваво нахиляється, оплакує зруйнування храму, піднімає руки й вичитує богу всі

страждання, яких євреї зазнали у голеті, з краплинками поту на чолі нагадує богові про виконання його обіцянок, погрожує йому і, кидаючись на землю, б'є головою у долівку й крізь плач волає: «Ми вже досить страждали, ми вже виконали своє послання, надійшов час, щоб ти змилосердився над нами і послав Месію!» В цю хвилину тридцять шестеро обраних, які не знають і не відають один про одного, у різних місцях земної кулі б'ють головами об землю й ридають, ойкають та скаржаться одночасно з Пінхесом Якубовичем: ми вже досить страждали, більше не можемо, виконай свою обіцянку! Пошли Месію! Чого зволікаєш? Месію! Месію! І миршаве Пінхесове тіло, і заплакані очі, і вкрите рудими плямами обличчя не могли б пережити жах цієї хвилини, коли б їх не підтримували тих тридцять п'ятеро, з якими в цю хвилину Пінхес об'єднав свої зусилля. Адже зараз, у п'ятницю, одна година до півночі і в Шанхаї, і в Поляні, і в Чікаго.

Вранці Брана, подоївши корову, повертається з хліва; стягує з Пінхеса Якубовича перину, кидає її на землю і горланить на нього:

— Шляг би тебе трафив! Лінивий коняко! Під землею тобі місце! Дурень, дурень! Вночі вештається по хаті, а вдень хропе, цілий рік палець об палець не вдарить, усе сама та сама, коняко, коняко, коняко! Грім би тебе вбив! Хай тобі повипадають усі зуби, а залишиться лише один та й той щоб постійно болів... Дурень, дурень, дурень!

Ой-ой-ой-ой-ой!

Пінхес Якубович покірно встає, одягається.

Брана плаче.

Пінхес Якубович покірно, не снідаючи, виходить на вулицю. Худючий, обідраний, з великими вухами та мляво звисаючими пейсами, він нагадує обвітрену жердину в огорожі. Навідується до Айзиговичів, до Каців, до Зісовичів — посидить трохи, послухає, скаже дещо й рушає далі.

У Поляні людина мусить вже надто погано виглядати, аби на неї хтось звернув увагу. Пінхес зустрічає між плотами приятеля Мойше Кагана.

— Що з тобою, Пінхес?

— Але ж хіба ламет вав може відкритися, сказати, хто він є? Хіба ламет вав може дозволити собі поскаржитися на своє горе?

Пінхес Якубович вертить головою.

— Брана знущається над тобою, я це знаю! — і, гадаючи, що його думки збігаються з думками Пінхеса, Мойше чухається за вухом і додає: — Та що вдієш?

Коли матуся з Ганеле повернулися додому і розповіли про купу скла перед Фуксовим будинком, про витоптаний город та забруднену гасом криницю, татусь сказав:

— Думаю, що все-таки вони мають рацію. Можеш приєднатися до них.

Так Ганеле стала халуцою.

Організація нараховувала близько тридцяти членів. Празький сіоністський центр надіслав гарні зелені карнавки, які рознесли по хатах сіоністів і поприбивали до стін. Ключі від них зберігалися у касира Айзиговича. Збирайте, євреї! Заощаджуйте п'ять, двадцять гелерів, просіть від чужих! Кидайте в карнавку бодай кілька гелерів щодня! З приводу кожного успіху, з приводу кожної радості, кожної приємної хвилини, за кожен жінчин поцілунок! Будуємо батьківщину, життя і щастя.

Під час вечірніх зборів у шевській майстерні Лейб Абрамович говорив про рівність та братерство вбогих, а часом, захоплюючись, переходив на молитовний речитатив — нігун — з протягуванням останніх складів.

Потім підводився Шлойме Кац і читав листи празького центру: мізрахісти — зрадники й саботажники, з ними потрібно боротися скрізь, за всіх обставин і всіма засобами; головне — треба турбуватися про молодіжний рух, центр надішле до Поляни інструктора, який навчить молодь співати халуцьких пісень і танцювати — полянська організація повинна стати найбільш бойовою організацією Карпат; на запитання про святкування шабесу та спільних кухонь у робітничих таборах центр повідомляє, що святкування суботи так само, як і закону про чистоту харчів, суворо дотримуються в гахшарах на єврейських маєтках Словаччини та Підкарпатської Русі, але у великих осередках Праги, Брна, де члени таборів працюють, в основному, на промислових підприємствах і де ритуальні харчі здебільшого важко дістати, обидва старі звичаї зберігаються лише в тому разі, коли дозволяють обставини; а чого Поляна й досі не перевела членські внески?

Слова про шабес та харчування трохи вразили. Навіть дуже... Посилаючись на ці дві речі, мізрахісти здіймають найбільше галасу. І, виявляється, не без підстави...

Шлойме Кац був секретарем організації. Матуся завжди приходила за Ганеле на збори, але ніколи ніхто не знав, коли саме вона мала надійти, та, однак, на якусь хвилину можна було зустрітися з Шлойме на дворі, перекинутися кількома словами й поцілуватися.

Любов? — запитує себе Ганеле, коли дідусеві млини співають у нічній тиші. Любов? Він їй подобається, коли жартує,

коли може посміятися з ним і якщо він не занадто настирливий. Що не кажіть, а приємно мати когось такого, хто б нас кохав. Однак, образ майбутнього свекра занадто осоружний. Він кульгавий на обидві ноги, має великий горб на плечах і на грудях, лисий і ненажера, якому возять м'ясо та м'ясні вироби аж з міста, за винятком Фуксів, він єдина людина в селі, котра живе добре, бо влітку стоїть на милицях біля празьких базарів і, схиляючи набік свою месіянську голову з чорною бородою й великими чорними очима, сумно дивиться на багатих єврейок, що повертаються з покупками. Ганеле морщить чоло: любов?

— Поїдеш до Палестини, Ганеле? — спитав її Шлойме на темному дворі Абрамовича.

Ганеле стояла, спершись об стос заготовлених на зиму дров, дивилася на зірки.

— Не знаю, Шлойме... Хочеться... Бо люди там живуть не так, як у нас. Я бачила в Кошицях, коли гостювала у сестри... Це не життя.

— Поїдеш зі мною, Ганеле?— мовив гаряче і схопив її за руку.

Це було дуже важливе запитання, і Ганеле добре зрозуміла його. Для того, щоб палестинська колонія розширювалася, палестинський комітет дозволяє в'їжджати туди лише одруженим, отже, у словах, які мовив Шлойме, йшлося про одруження.

Довго не міг дочекатися відповіді. Ганеле сперлася закаблукою на поліно і дивилася на зірки. За освітленим вікном відбувалися збори. Шлоймове серце стукотіло.

— Зі мною! Зі мною, Ганеле! — вигукнув гаряче, обійняв дівчину, міцно пригорнув до себе й намагався поцілувати. Але його цілунки повисали у повітрі.

— Ні... ні... відпусти!.. Відпусти, Шлойме!..

Нарешті вирвалася від нього.

Повернулася на збори. Схвильований юнак слідом за нею.

— Ганеле...

На порозі зупинилася і, хоча її голос трохи дрижав, сказала спокійно:

— Не роби цього, Шлойме! Адже знаєш, що це заборонено. А то скажу матусі.

Незабаром з празького центру надійшов лист, який викликав між халуцами велике хвилювання: в Моравській Остраві організовується нова гахшара, і полянській організації надається право послати до неї двоє своїх членів; а чому Поляна й досі не перевела членські внески?

Хто поїде до гахшари?

Хто буде тим щасливчиком?.. Гахшара — це значить Палестина. Життя, щастя та батьківщина — ці поняття також були овіяні подихом релігійної містики.

Гахшара! Яке гарне слово! Це ж і є оте братерство вбогих, котре проповідує Лейб Абрамович. Збереться двадцять або двадцять п'ять хлощів та дівчат, поїдуть у далекий світ (ой, де та Моравська Острава?), в чужому місті знайдуть роботу — все одно, чи мулярську, чи на фабриці, чи у крамниці або канцелярії, все одно, якою буде платня, бо гроші вноситимуть до спільної каси. Спільно мешкають, спільно харчуються, мають спільний одяг та білизну — сьогодні краще одягнеться один, бо шукає роботу, а завтра інший, бо матиме вихідний. Брати і сестри. Вечорами й у неділю ватажок ознайомлюватиме членів із засадами руху та навчатиме їх старо-єврейської мови, так, мови пророків, поетів та королів, яку євреї відроджують на своїй новій батьківщині. А потім, потім — Палестина.

Але кому поталанить туди поїхати? Безпосередньо й окружними шляхами виявили бажання їхати тринадцятеро молодих людей, не враховуючи родини коваля Сруля Нахамкеса, яка, очевидно, вирушить прямо, не зупиняючись у гахшарі. Утворюються нові товариства, забуваються старі образи. Та кого визнає організація зрілим і гідним стати першою людиною, на долю якої випаде щастя побачити обітовану землю? Адже такого ще не було, відколи існує Поляна.

Це запитання бентежить не лише халуців. Воно хвилює все село. Недовірливі мізрахісти, витріщуючи очі, запитують: справді? І починають шкодувати, що замовили собі зелені сорочки з жовтими давидовими зірками на рукавах, борг за які Соломон Фукс поки що не вимагає лише тому, що взимку в нього буде влаштовано мізрахістський бал. Але ж хіба можна порівнювати: бал і Палестина?

У крамниці Фукса на ящиках з-під свічок або цвяхів та на бочках з оцтом цілими днями сидять Сурині друзі.

— Чим можу послужити?— по-русинському питає Сура покупців, насипає їм сіль та муку, налинає у пляшки оцет та гас і одночасно відповідає своїм приятелям: — Заждіть! Побачимо, хто поїде з Поляни до Палестини! Це знову хтось вигадав для глупих євреїв пастку на гроші. Як виглядає гахшара? Чого мене питаєте? Запитайте у Ганни Шафарової... Ні, ні,— каже по-русинському бабусі, яка нахиляється через прилавок й щось потай шепче,— ви ж знаєте, що ми у борг не продаємо,— забирає зі стола мішечок столової солі, кладе його на полицю і вже обслуговує господаря, котрий хоче купити гвіздки.— Кажуть, що там будуть разом спати,— посмі-

хається вона,— не будуть лякатися... Ще два шестаки,— звертається до господаря.— Шлойме Кац ніби також їде. Шабес, авичайно, на острівських фабриках святкуватимуть... Таки знайшли гроші?— посміхається бабусі, віддаючи їй мішечок столової солі.— А кошерне, певно, також їстимуть.

Прагнення вирватися із сірятини, потяг до життя та щастя — все це входило у поняття слова Палестина — захопили також Ганеле. Якось сонячного осіннього дня, під час падолисту, вона прала в саду білизну. Вдягнена лише в сорочку та сукню, у черевиках, взутих на босу ногу, схилилася над ночвами, а матуся ламала з яблуні сухі гілляки й підкладала їх у вогонь під казан; розповіла їй про свої наміри. Матуся з оберемком хмизу на руках випросталася і глянула на дочку:

— Ти що, здуріла?

— Ні, матусю. Якщо ви мене відпустите, то попрошу від Етелки грошей і поїду до Палестини.

— Ти здуріла, дитино?

Ганеле стояла, схилившись над ночвами. Кучеряве волосся спадало на чоло.

— А хто ще поїде?— запитала суворо матуся. Хотіла почути ім'я Шлойме Каца.

— Не знаю, ще не вирішено, здається, молодий Айзигович.

У цей час до них в садок прийшов Пінхес Якубович. Присів на край дерев'яного відра з мокрою білизною, дивився на вогник, що лизав дно казана, і прислухався до розмови жінок. У Поляні мало таких речей, про які не можна говорити прилюдно. А до того, що Пінхес часом прийде, посидить якусь хвилину, майже нічого не говорячи, й піде далі, люди вже звикли.

Отже, працюючи, донька з матусею не припиняли розмови. Обидві були трохи роздратовані.

Пінхес Якубович сидів і дивився на Ганеле, та він не бачив її розчервонілого обличчя, яке було в цю хвилину надзвичайно гарне, ні голих рук, ані грудей, що трусилися під сорочкою у такт роботі. Він заглянув у її душу. І раптом в душі його все засвітилося. Так буває, коли розійдуться дощові хмари, й сонце заливає полонину, на якій пасеться отара овець. Це була одна з тих хвилин, коли переконувався в тому, що він-таки обранець божий, коли йому, який уже майже розучився говорити, з уст злітали несподівані слова:

— Якось давно жив у Кракові єврей...

— Ох, ті ваші казки, Пінхе! — сказала Ганеле, не відриваючи від білизни очей.

— ...і до нього прийшов ангел сновидінь. Він мовив йому:

«Якщо вирушиш прямо на захід сонця — доберешся до міста, яке називається Прагою. Тим містом протікає річка Влтава, а на ній зведено кам'яний міст. Там знайдеш золотий скарб. Вирушай у дорогу!» Єврей прокинувся вранці й подумав: сон, це лише сон. Та наступної ночі знову з'явився ангел сновидінь і сказав йому те ж саме. Коли ж це повторилося і на третю ніч, єврей переконався, що цей сон посланий богом, і вирушив у дорогу. Знайшов Прагу, й Влтаву, і кам'яний міст. Походжує перед мостом, за мостом, по мосту, шукає, дивиться на землю, але нічого не знаходить. Раптом ззаду його схопили два солдати. «А, смердючий жиде! Ти шпигун? Зажди!» Даремно виправдовувався, випрошувався; його привели до мостової вежі і доповіли про все офіцерові. «Шпигун! Повісьте його!» — мовив офіцер. Єврей знову почав відпрошуватися і виправдовуватись, що він не шпигун. А коли вже забракло доказів, розповів усе про свої сни. Офіцер почав реготати. «Ох, ти, дурний жиде! Він вірить у сни! Коли б я вірив снам, я мусив би сьогодні їхати до Кракова. Вночі мені снилося, що я там був у якогось жида, я навіть прізвище його запам'ятав,— і він назвав ім'я затриманого,— пам'ятаю навіть, який вигляд мало його житло,— й він описав квартиру єврея,— і ніби я знайшов у його печі багатий скарб». Уся ця історія так розвеселила офіцера, що він наказав відпустити єврея. Той гарно подякував і вирушив назад до Кракова. А дома, ледве вийняв з печі першу цеглину, знайшов золотий скарб. Величезний, надзвичайно цінний... Таку притчу розповів рабин своїм учням. А коли закінчив, спитав їх: «Для чого я вам розповів цю притчу? Для того, щоб знали: кожний з нас щось шукає. Раніше чи пізніше, ми всі це знаходимо. Але не в далекому чужому світі. Вдома. У своєму серці. У своїй душі».

Та коли хтось сперечається зі своєю мамою за право вирушати у світ, подумки складає листа сестрі з надією на її допомогу та вигадує різні хитрощі, аби домогтися свого обрання, тоді оповідки — неначе пожовкле яблуневе листя, яке розвіює холодний вітер і кидає на траву та у ночви, у мильну піну. Звичайно, при умові, що оповідач не розповідає їх лише для потіхи власного серця.

Вночі, вже в постелі, батьки багато говорили про Ганеле Було чимало причин сказати рішуче: ні! Самотність, при згадці про яку мати завжди починала плакати, не була головною з них, бо така вже доля батьків — старіти й залишатися одинокими. Але з іншого боку було багато мотивів на користь Ганеле: хіба їй не минає взимку двадцять один рік! А Етелка або Балінка навряд чи знайдуть їй чоловіка, бо

тепер кожний хоче лише побільше грошей. А що їй можуть дати сестри? У кращому разі — придане. А хіба тут знайдеш чоловіка? Шлойме Кац? Фе!

Татусь, нарешті, знайшов вихід — він випливав з його характеру: середина. До Моравської Острави хай їде, а до Палестини — ні! Це не перечило й материним бажанням. Може, Ганеле знайде когось в Остраві!

Вранці Йосип Шафар мав розмову з дочкою:

— Ми говорили про тебе з матусею. Нічого не обіцяю, але до Моравської Острави тебе, мабуть, відпущу. Це залежатиме від того, хто з тобою туди поїде та з ким там будеш разом. (Так, Ганеле зрозуміла). Та в одному мусиш поклястися,— мовив суворо.— Що влаштуєшся на роботу до єврея, що будеш святкувати шабес і не візьмеш до рота нечистої їжі!

Ганелиної клятви, однак, не чекав. Ота суворість повинна була лише послужити батькові доказом виконання обов'язку перед божим судом.

Найбільшу надію на те, щоб бути обраним кандидатом до гахшари, мав Шлойме Кац — пильний та сумлінний секретар організації, але аж ніяк не молодий Айзигович. Ганеле добре знала, що коли вона під час майбутніх зборів вночі вийде на двір і зупиниться біля стосу дров, то незабаром там опиниться і Шлойме.

— Ганеле! — узяв її за руку.— Чого ти минулого разу розсердилася на мене?

— Ти ж, Шлоймечку, знаєш, що не можна так цілуватися, як ти мене цілував,— погладила його по обличчю.— Але зараз я хочу поговорити з тобою про інше, Шлоймечку. Котра з дівчат поїде?

— Це досі невідомо.

— А я б не могла?

— Ти, Ганеле? — вигукнув радісно. І задумався.— Гадаю, що коли б я переговорив з кількома людьми, то, може б, тебе обрали.

Та раптом збагнув, що Ганелині слова є, власне, відповіддю на запитання, поставлене ним минулого вечора. Його охопила велика радість. Обійняв дівчину і дивився на неї зблизька. Ганеле помітила, як у його очах затанцювали лелітки.

— Ганеле! Щастя моє безмежне! Ти мене порозуміла і не забула, про що я запитував?— голос у нього зривався, а лелітки в очах раптом запалали полум'ям, запалахкотіли.— Зі мною?!. Зі мною!

Почав цілувати Ганеле. Цілував запально, так, як минулого разу, а вона майже не боронилася.

— Саме про це я й хотіла поговорити з тобою, Шлойме,—

сказала, коли звільнилася від його обіймів. Вона почервоніла, приплющила очі і носком опиралася об стос дров.— Бачиш, Шлойме... Я хочу, Шлойме, тебе попросити... Річ ось у чому: якщо поїдеш ти, батьки мене не відпустять. Чи не погодився б ти, Шлойме, поїхати до гахшари наступного разу?..

Такого він не чекав. Це його приголомшило.

— Я б тебе там почекала...

Дивився у землю. Замислившись, зморщив чоло.

Потім, несподівано наважившись, узяв дівчину за руки.

— Ти мене любиш, Ганеле?

— А чого б я тебе не любила, Шлойме?

— Не так,— обійняв він її.— Скажи мені щиро.

— Я тебе дуже люблю, Шлойме,— і вона поцілувала його в обличчя.

— Для тебе я зроблю все на світі, Ганеле.

Збори доручили Шлойме написати знову до Праги. Хотіли ще дещо дізнатися, деякі речі треба було уточнити. Коли йдеться про ціле життя — не можна легковажити.

— Як буде відповідь, знову проведемо вибори,— оголосив головуючий Лейб Абрамович.

Яке хвилювання!

Хто будуть ті двоє? Ви, хто у тиші прослухав слова головуючого — у такій тиші, що було чути зітхання дружини Абрамовича, котра латала дитячі штанці,— використайте ще кілька тижнів, агітуйте, перемовляйте, просіть, обіцяйте, загрожуйте, підривайте авторитети, утворюйте групи, викривайте недоліки, оволодівайте абеткою внутрішньоорганізаційної політики, бо йдеться про ціле життя! Ганна Шафарова, напружила усі свої сили, бо йдеться про щастя!

Полянські праліси знаходяться далеко від світу. Вони значно далі від Праги, ніж будь-яке місто Європи. На другий або на третій день празький лист опиниться на залізничній станції, на четвертий за ним приїде візок з міста, на п'ятий — сільський возій перевезе його через верховину в село під горою, на шостий або восьмий день по нього прийде полянський листоноша, який цей шлях долає лише тричі на тиждень. Коли все буде гаразд, відповідь треба чекати через два тижні.

Люди тут не поспішають.

Але це тривало довше. Хоча лист таки надійшов.

Сільський листоноша приніс його у п'ятницю, але, оскільки він не поспішав, то прибув у село, коли на небі сяяли не три, а значно більше зірок. Лейб Абрамович о цій порі стояв у синагозі і, загорнений у чорно-білий смугастий талес, громовим голосом, над силу напружуючи голосові зв'язки, викрикував

свій врочистий семикратний приспів: «Рі-ті-ті! Та-ра-ра! Спіши, мій друже, привітати Суботу, славну наречену!» Лейбова дружина, що саме запалювала шабесові свічки, з острахом взяла в руки листа, який означав знову якісь збори та забруднення сьогодні пополудні так гарно вимитої підлоги, й кинула його на чоловіків шевський столик.

Коли Лейб повернувся додому й побажав усім «Гіт шабес», то не став його читати. Адже це заборонено.

Новина про лист із Праги швидко розійшлася Поляною. Та лист лежав нерозкритим увесь п'ятничний вечір і цілий суботній день. Лежав на столику біля плоскогубців, шила, дратви, бляшаної коробки з кусочками скла для шліфування підошви, прикладеної невеличким молотком. Хто приходив подивитися на нього, то намагався свою схвильовану посмішку замінити веселою.

Та траплялися й такі, що були не проти, аби обхитрити бога. Чому б не розкрити листа? Хіба у шабес заборонено читати про божі речі? Зовсім ні! А хіба обітована земля не побожна і не дорога для бога?

Та Лейб Абрамович встиг прикрити долонею листа, зупинити спокусу:

— Усьому свій час!

Увечері буде вирішено!.. Увечері відбудуться вибори!

Хвилювання щораз наростає. Кандидати в останню хвилину розбігаються по селу, аби ще раз нагадати своїм приятелям про надію на їх голоси, заручитися їхньою підтримкою. Ганеле поспішає. Татусь та матуся будуть увечері з нею, вони також стали членами організації. Адже торгівля воскресає з мертвих, і дитині потрібна допомога.

Час від шабесового обіду, що з учорашнього дня зберігається в теплій печі, до хвилини, коли бог покличе трьома зірками принцесу Сабат знову до свого трону, завжди спливає дуже повільно. Подружжя о цій порі, коли заборонено займатися всім тим, що могло б нагадувати роботу, спить. Чепурно одягнена молодь гуляє між селом та лісництвом. Але що робити довгим осіннім вечір'ям, коли заборонено світити, і хвилини повзуть так ліниво?

Схвильована Ганеле щоразу вибігає на ганок подивитися, чи ще не засяяли три зірки, власне, коли засяє третя, бо ту, що на попелястому склепінні миготить у хмарах над Менчулом, татусь не бачив або не хотів признати. Та, нарешті, засяяла й третя, вона не викликала жодних сумнівів. Матуся засвітила лампу — перше буденне світло — й у Шафарів, так само, як і у всіх родинах, можна було приступити до виконання обряду «гавдуле».

Ганеле — так личить наймолодшому членові родини — піднімає високо над головою шестерний свічник з п'ятьма вогниками, батько ставить до правої руки чарку горілки, а до лівої — пляшечку з гвоздикою та запашним корінням, молиться над ними, молиться над світлом. Заглядає зблизька до пляшечки, відкорковує її та вдихає аромат коріння, щоб цілий наступний тиждень пам'ятати пахощі обітованої землі. Надливає трохи горілки на стіл, бере з рук Ганеле свічку й запалює.

Тоді засовує пальці до синього спиртового полум'я й потирає ними лоба — аби мати чистий розум, лівий бік грудей — аби серце було добрим, шию — аби була міцна, та кишені... Але хіба це потирання кишень допоможе, якщо не допомагало жодного разу досі, хоч уже багато разів прощалися з принцесою Сабат?.. Ой, так, на цей раз воно могло допомогти, бодай би трохи. Та не допомогло. Татусь не мав щасливої руки.

У полянських родинах бажають одне одному: «Гіте вох!»

— Татусю, матусю, ходімо! — кличе Ганеле.

Темною сільською вулицею до обійстя Абрамовича поспішають халуци.

Хата переповнена. Дітей посадили на піч й наказали їм мовчати.

Коли Лейб Абрамович підвівся, всі затихли. Коли ж він кусочком скла надірвав конверта, це нагадало звук архангелового меча.

Лейб Абрамович вийняв листа, розгорнув його і врочисто передав Шлоймові Кацу, який умів читати виразно. Наступила тиша. Серце Ганеле мало не вискочило з грудей.

Лист був довгий і змістовний:

Палестинський комітет скаржиться, що переселенці з Підкарпатської Русі з усіх робітників-емігрантів найменш кваліфіковані, наймеш працездатні і витривалі. Тому до відбору кандидатів у гахшару слід ставитися з великою відповідальністю. Згідно з повідомленнями, які надійшли з Палестини, там потрібні кваліфіковані хлібороби, столяри, теслярі, муляри, штукатури, ковалі (Срулеві Нахамкесові неначе хто налив у горлянку солодкого вина і воно зараз розійшлося по всьому тілі), слюсарі, механіки, інструментальники, масажисти. Забагато кравців та кравчих, шевців (невеличка незаросла частина обличчя Лейба Абрамовича під очима дуже почервоніла), склярів, перукарів, зубних техніків. І тому приїзд людей цих професій не бажаний. Що стосується гахшари, яка відкривається у Моравській Остраві, то кожний новий член повинен усі витрати на дорогу здійснювати за

власний кошт і привезти з собою два комплекти зовнішнього одягу (юй!), дві пари білизни, дві пари черевиків, подушку та ковдру. (Ой, вай!). Спільним помешканням члени гахшари будуть забезпечені, роботу одержать на заводах та у майстернях Великої Острави. Увесь заробіток, незалежно від суми, буде поступати до спільної каси, з якої покриватимуться витрати на спільне харчування, прання білизни та прибирання. Чоловіки, що палять, одержать щотижня три крони на сигарети, а жінки — одну крону на поштову марку; решта грошей поступатиме у палестинський фонд. (Ой, вай!). Гахшара триватиме щонайменше вісім місяців. Ватажок гахшари, якому належить обов'язково підкорятися, щовечора, а у вихідні дні — до обіду, навчатиме єврейської мови та ідеології. Наприкінці відбудуться екзамени, і ті, кого комісія визнає душевно та фізично придатними, будуть занесені в список переселенців до Палестини у такій черзі, в якій поступатимуть переселенські сертифікати, що надав палестинському комітету Великобританія. Дорога до Палестини коштуватиме 1500 крон, і кожен мусить покрити ці витрати сам (Ой-ой-ой!.. Ой-ой!). «Нагадуємо знову про неприпустимість такого байдужого ставлення до переводу членських внесків, яке спостерігається у полянській організації, і повідомляємо, що коли борг за записні членські внески не одержимо ближчим часом, то доведеться написати про полянську організацію у журналі».

Обітована земля предків танула у недосяжній далині, а дбайливо бережені у пляшках пахощі Палестини, які півгодини тому з такою благоговійністю вдихали присутні, поглинув важкий дух шевської майстерні.

Полянці стояли й сиділи нерухомо, з їх легенів, неначе з повітряної кулі, на яку натискають з великою силою, вирівалися останні залишки повітря: ой-ой-ой-ой-ой-ой-ой... Та відбувалося це тихо й нечутно.

У левиному обличчі Лейба Абрамовича не було нічого переможного, а в розгубленому погляді — полководницького, коли він стурбовано спитав:

— Хто бажав їхати до гахшари?

Ніхто.

Запанувала тиша, з якої дихало холодом.

«Кінець халуцам... Кінець ватажкуванню... Кінець Полянi»,— вирувало у стомленій голові Лейба Абрамовича.

Та в цій тиші раптом озвався дзвінкий голос:

— Я.

Це був голос Ганеле Шафар. Усі оглянулися.

Будь благословенна, дівчино, що врятувала великий рух!

Ох! Якою срібною мелодією задзвенів цей голос для вух Лейба Абрамовича! Ніколи голос сурми, яка повідомляє оточений табір про наближення допомоги, не лунав на світанку радісніше. Спасибі тобі! І прибита до землі душа полководця раптом розпинає крила. І він, розмахуючи над головою мечем, вилітає з воріт.

— У список занесена Ганна Шафар,— голосно кричить Лейб Абрамович.— Хто за?

Всі!

— Хто проти? — його голос і палаючі очі готові наперед знищити кожного, хто голосував би проти, а широко наїжачена борода викликає жах.

— Ніхто.

Обрана Ганна Шафар.

І Ганеле, героїня вечора, об'єкт слави й зненависті наступних днів, стоїть, на подив усім, виструнчена, розчервоніла, усміхнена, лише серце вистукує, наче барабан.

Адже доля Ганеле Шафар вирішена. На все життя.

Наступного дня до полудня у Фуксовій крамниці не вистачало всім Суриним приятелям ящиків та бочок для сидіння. Тому декому довелося стояти, спираючись на прилавок. Вони сміялися й веселилися. Яка радість! Яка перемога! Шевцеві каюк! Яка потіха!

Сура, люб'язно посміхаючись, розділяє свою увагу між приятелями та покупцями.

— Ні, у борг не даємо, і татусеві не потрібно зараз ніяких робітників,— каже вона ввічливо русинському лісорубові.— Але ж ви купуєте у кооперативі, певно, там вам дадуть у борг, або у Шафарів. Хіба я вам не казала? — продовжує вона.— Не їде ніхто! Лише Ганеле Шафар. Ганна розуміє, що коли тут нічого не попадається, то треба самій дбати про себе, поки молода та гарна, а в Острові уже, напевно, пани ждуть не дождуться, коли, нарешті, з Поляни приїдуть кандидатки у наречені. Батька немає дома,— відповідає лісорубові.— Ні, не знаю, коли повернеться, але він вам також не дасть у борг... Бевзні! Гадали, що поїдуть до Острави та до Палестини задурно. Вчора були дуже здивовані, коли дізналися, що в Острові їм доведеться працювати вісім місяців безплатно! Хіба я вам не казала вже давно, що це лише пастка на гроші? І те, що треба платити членські внески, також ніяк не могли збагнути.— Сура сміється, ставить перед русинкою мішки і каже: — Ні, цукерок не додаємо. Пан Шафар завжди додає вам цукерки для дитини? Га? Тоді не сміємо його зганьбити. Віддайте мені лиш на

хвилинку мішок з товаром. Дам вам на три крони гірший, або на дві крони недоважу, тоді зможу на п'ятдесят гелерів досипати цукерок. Не хочете? От, бачите!.. А вам чим можу послужити? — звертається до іншої купувальниці, запихаючи в рот великий шматок шоколаду.— На які кошти живе безліч отих секретарів, що гуляють по Празі і нічого не роблять? А може, вони гадали, що їх навчатимуть єврейської мови та ідеології за «гемілут хасадім»? А оті зелені карнавки,— засміялася вона,— які вішають до постелі й куди треба кидати двадцять гелерів за кожний поцілунок, не коштують грошей? Даремно будете чекати,— мовила вона по-русинському,— батька немає і скоро додому не приїде... А тепер послухайте уважно, що я вам скажу: не мине й півроку, як їм настане каюк. Лейб Абрамович залишиться сам і буде в селі спокій... Ой, цього я ще вам не сказала: інші не поїдуть, бо не мають грошей, а Шлойме Кац, знаєте, чому не поїде? Рабин повідомив старого Каца, що коли той дасть Шлоймові грошей на дорогу і коли Шлойме взагалі не заспокоїться, то забере дозвіл на старцювання...

Приятелі засміялися.

— Через кого повідомив про це Каца?

— Через кого повідомив? Хіба не все одно, через кого повідомив?

Ганеле вже два місяці жила в Острав і.

Тоді, перед світанком, коли запалили кухонну лампу і Ганеле з валізкою чекала воза, а матуся витирала сльози, підійшов татусь, і він, який завжди був мовчазним, а з дочкою говорив лише про найбуденніші речі, сказав їй:

— Я не вмію говорити, але коли б жив дідусь, то сказав би тобі: не забувай ніколи, що ти дочка Ізраїлю. І якщо будеш зустрічатися з гоями, хай навіть наймогутнішими і найбагатшими, навіть із князями, віддай їм належну шану, навіть більшу, ніж вони заслуговують, але не забувай, що ти більша від них, що ти єврейка, королівського роду, і не визнаєш над собою іншого володаря, крім свого бога. Дідусь сказав би тобі це гарнішими словами, а я краще не вмію.

Острава! Кошиці були гарніші. Тут навіть коли сніг падає, то відразу чорніє й перетворюється на грязюку. Але тут чимало нових будинків, електричного світла, багато прекрасних вітрин, людей і все це дуже гарне.

Жила в Острав і. Точніше, вирвалася з полянської порожнечі й опинилася далеко від обов'язків до Шлойме та його залицяння. Бо починав уже набридати. Говорив їй, що ненавидить свого батька. «Це через нього ти не хочеш одружити-

ся зі мною!» — мовив одного разу, і вона побачила, як його очі спалахнули злим полум'ям, а обличчя скривилося від люті. Та річ не лише у батькові... То була огидна ніч, Ганеле не хочеться про неї згадувати.

Ганеле ще не стояла обидвома ногами в Острові. Ще й досі часто згадувала Поляну.

Гахшара не була ані такою гарною, якою її малював Лейб Абрамович, ані такою поганою, якою її вважала Фуксова Сура. Кедма — це шестикімнатний будинок на Мар'янських горах, оточений картопляним городом. Люди з'їхалося двадцять шість хлопців та дванадцять дівчат. Окрім них, тут жили і разом з ними харчувалися шість постійних, штатних працівників. «Це справжні сіоністи!» — відгукувався про них Пепік Таусік, кур'єр, що говорив лише по-чеському і знав усі найновіші анекдоти. «Знаєте, що таке сіоніст? Це єврей, який за гроші іншого єврея відправляє третього єврея до Палестини». Вдень усі виходили на роботу, ввечері та у неділю навчалися або проводили збори. Ці збори Ганеле не любила, зокрема «критичні збори», на яких ревниві хлопці, почервонівши від запалу, гаряче сперечалися на ідеологічні теми. А дівчата, приховуючи свої ревнощі, дорікали одна одній за непорядки у спальнях та ваннах, лаялися за розкидану білизну й папери, і ці сварки та плачі часто не припинялися до самого ранку. Харчі були добрі, але не все було кошерне. Свининою тут, щоправда, не годували, переважали молочні та різні м'ясні страви, але багато чого було трефного, наприклад, молоко, бо перед доїнням руки доярки не милися джерельною водою і не натиралися висівками. Щодо спільного одягу й білизни також не все було гаразд. Та жити тут можна було. Пепік Таусік, сміючись, часто в коридорі намагався плеснути Ганеле по спині, часом набридав їй також Павел Гартштайн. Не викликала симпатії і Сельма Странська, що спала в жіночій спальні поряд з Ганеле,— вона часто сварилася. Та цей шарварок, метушня подобалися Ганеле більше за полянську тишу.

Ганеле влаштувалася у фірмі «Роубічек та Лібл» і могла заспокоїти батька бодай лиш цим. А що працюють тут і в суботу, додому не писала, а батько з обережності про це ніколи не питав. То була фабрика, що виготовляла сумки та туристські рюкзаки. Ганеле пришивала до них ремені, і фірма платила їй щотижня шістдесят крон. З цієї суми в суботу вона одержувала п'ятдесят гелерів на марку та листівку з сіоністським лозунгом, а оскільки фабрика була далеко і за обідню перерву не можна було встигнути поїхати до Мар'янських гір, щоденно дві крони п'ятдесят гелерів витрача-

лося на обід. На фабриці подобалося. Робота була гарна й чиста, Ганеле звикла до значно важчої. Дівчата-християнки, які сиділи за швейними машинками поряд, ставилися до неї доброзичливо і були веселої вдачі; Ганеле й собі любила посміятися. Цілими днями дівчата говорили про кінофільми та про хлопців.

— Чого ти, Ганко, ніколи не розповідаєш про хлопців? Чи там у вас єврейський монастир? — запитували її. Як це дивно звучало: «Ганко» та «Ганичко»!

Ганеле лише всміхалася. Що було їй розповідати?

Ні, таки було що! Про ту огидну ніч у їхньому саду. Про подію, яку й досі не може забути, яка гнітить її і від якої вночі прокидається зі сну (чого не лунають глухі удари дідусевих млинів?) й не знає, де вона і що з нею робиться. Та про це Ганеле не розповіла б нікому на світі.

Незважаючи на настоювання Шлойме Каца, Лейб Абрамович до Ганелиного від'їзду вже не проводив зборів полянських халуців. Може, побоювався, щоб не зашкодити успіхові останніх зборів. Цей виключно політичний факт мав неабиякий вплив на найінтимніші почуття секретаря організації: адже він уже не міг зустрічатися з Ганеле. Та вперто для цього шукав будь-якої нагоди і ладен був силою домогтися зустрічі. Спочатку це виглядало досить-таки невинно, бо лише кілька разів на день заходив до крамниці купувати якусь дрібничку і перекинутися словом з Ганеле, щоправда, у присутності матері, та це не гнітило дівчину, бо починала його трохи побоюватися. Незабаром Шлойме почав присилати русинськими дітьми записки, а це було вже неприємним і небезпечним. Він писав, що хоче її бачити. Вона не відповідала. За кілька днів до її виїзду в гахшару написав знову. В тих словах був розпач: «Не можу без тебе жити. Якщо не прийдеш на побачення, станеться щось незвичайне. Я ще не знаю, що саме, але це буде щось страшне». За два дні до від'їзду Ганеле вже зранку побачила, як за сусідніми хатами та за кінцем їхньої огорожі щораз щось рухається. Це було приблизно за триста кроків, але звідси, від будинку, весь двір було видно, як на долоні, і Ганеле швидко помітила, як над картоплинням час від часу підводиться голова Шлойме. Дівчину охопив неспокій. Шлойме чекав там на неї від ранку майже аж до полудня. Татусь був десь у селі, і коли матуся лише на якусь хвилину вийшла на двір, Ганеле побачила, як Шлойме перестрибнув через огорожу й побіг городом до крамниці, а звідти — до неї в кімнату. Був блідий, ніби смерть.

Блиснув на неї очима, пронизав вогненним поглядом: «Наступні дві ночі, що залишилися до твого від'їзду, буду чекати тебе у вашому городі. Від вечора до ранку. Незалежно від того, прийдеш чи не прийдеш. Вже знаю, яка страшна подія станеться тоді». Відтак вибіг. Страшна подія! Оце вигадав! Ганеле не піде нікуди! Звичайно, не піде! Але ввечері, коли батьки у сусідній кімнаті вже заснули, думка про те, що Шлойме чекає, не покидала її ні на хвилину. Так проходила година, дві, а тоді підвелася, подивилася у вікно й побачила його. Знову лягла у ліжко, перекидалася, закривала голову подушкою, сердилася й мало не плакала. Ні, не піде. А все ж пішла. Лише на хвилинку, щоб вилаяти його і прогнати, а самій негайно повернутись! Взула на босі ноги черевики, накинула на сорочку старе пальто і вийшла. Та Шлойме нелегко було прогнати. Вимагав, аби перед від'їздом вона поклялася священною клятвою, що з ним одружиться. Логічні доводи на нього не діяли. На її викрути, мотиви й обіцянки на майбутнє відповідав безрозсудними словами, домагався свого, а коли вперто не хотіла йому нічого обіцяти, дорікав за зраду, казав, що обдурила, що перешкодила йому переселитися до Палестини, понівечила життя. Він увесь трусився. Потім хотів її цілувати. Відбивалася. Кинувся на неї, але її пальці вперлися до обличчя, відштовхнули його голову назад; боровся з нею, шматував на ній усе, позривав гудзики з одягу, тримав в обіймах майже голу, а коли вкусила його за руку і вирвалася, наздогнав біля яблуні й трусив так, аж голова її билася об стовбур. Це все було тим огидніше, що боролися вони при світлі зірок, без жодного звуку, бо за вікном спали батьки. Потім кинувся до її ніг, цілував коліна й надривно плакав. Вона стомилася і, коли він підвівся й пошепки благав пробачення, просив змилосердитися, вже не могла захищатися від його поцілунків. Розплакалася разом з ним. Жаліла його. Дрижачи від хвилювання й холоду, цілувалися.

Чого в її думках Поляна й досі поряд з Островою?.. Шлойме вже тричі писав сюди, вона також надіслала йому листівку-привітання. Не може без неї жити, мусить її бачити, навіть якщо за це треба буде поплатитися життям, і якщо не дістане грошей на дорогу, вирушить до Острави пішки! Та Ганеле не хотіла, щоб він сюди приходив, вона навіть не хотіла, щоб він писав! Чого не дає їй жити новим життям? Поляна, знову Поляна!.. А що, як приїде? Вдома можна було поскаржитися батькам. Та хто захистить її тут?.. Пепік Таусік або Павел Гартштайн?

Ганеле помила руки, одяглася й вирушав обідати. Перерва триває лише годину, а молочарня досить далеко від фабрики. Коли вийшла на вулицю, то побачила: на розі стоїть якийсь єврей. Гарно одягнений, високий, стрункий, добре виголений, але смаглявий, як коваль. І з великим носом. Йому могло бути тридцять два-тридцять три роки. Уважно придивляється до дівчини, що наближається до нього; щоправда, не нахабно. Ганеле подобається багатьом, на неї часто заглядаються, і вона це знав.

Але коли проходить мимо незнайомця тепер, той приємно усміхається, показуючи повний рот великих зубів, і каже:

— Словаччина або Підкарпатська Русь?

Ганеле ще дома, у крамниці та у корчмі, звикла ввічливо розмовляти з чужими людьми.

— З Підкарпатської Русі.

Незнайомий уже крокує поряд з нею.

— Що там нового? Мене звуть Іво Караджич. Дозволите мені трохи провести вас? Там і досі чекають Месію?

— Чекають,— відповіла трохи здивовано й глянула на супутника.

Ой! Який ніс! Таких носів дома в селі й не бачила. Посміхнулася, ніби доброму знайомому, якого давно не бачила, а він за той час потовстішав або відростив велику бороду. Ні, цей чоловік не був гарним — таким здавався лише здалеку, проте мав гарні очі і привабливу усмішку.

— Коли прийде Месія? — спитав.

— Свалявському рабинові снилося, що вже весною.

Його куточки губ ворухнулися, однак не всміхнувся. Заглянув їй в обличчя, кивнув головою, ніби хотів сказати: жахливо! І потім вже тільки дивився.

— Вам досі ніхто не казав, що у вас такі гарні очі? Ви халуцка чи батарка?

— Халуцка.

— Отже, є два Месії! Старий і новий.

— Як це розуміти?

— А хіба не все одно: Месія чи Палестина? — мовив напівжартома, напівповажно.— Дві ілюзії!

— Що це таке?

Він щиро засміявся, показуючи повний рот білих зубів:

— Маєте рацію, я блазень. Матуся теж мені так говорить. Але я хотів сказати зовсім інше. У мене до вас прохання. Здається, нікого не чекаєте, і я також сам. Дозвольте якусь хвильку дивитися на вас! Зробіть мені радість і не відмовтесь пообідати зі мною!

Це запрошення було для неї несподіваним.

— Гаразд,— сказала боязко, не встигши й подумати.

— Це дуже люб'язно. Щиро вдячний вам. Поговоримо про Підкарпаття.

— Краще про Остраву.— Не хотіла згадувати про Поляну.— А обід не буде трефним?

— Ось що! — засміявся він.— Замовимо щось кошерне і скажемо, щоб до м'ясних блюд вам не давали молочних приборів.

Повів її до ресторану, де харчувалися комівояжери, одинокі державні або заводські чиновники, і де у вікні вивішують надруковані на машинці меню. Через величезну вітрину вона побачила накриті столи, на них вази зі штучними квітами, побачила офіціанта, що допомагав одягати панові пальто, й згадала, що під плащем у неї кофтина, яка вважається гарною лише в Поляні.

— Сюди не піду.

Жартував, пояснював, просив, але вона вперто відмовлялася.

— Де ви харчуєтеся іншим разом?

— У молочарні.

Тоді йшли до молочарні. Караджич приніс їй тістечка з яблучним джемом та трубочки з кремом. Сів поруч, випив склянку молока, багато розповідав, милувався нею, багато розпитував про Поляну, про гахшару й про те, що вона побачила за ці два місяці в Остраві. Знову частував її тістечками й знову сміялися. Ганеле дивилася на круглий годинник у молочарні й бачила, як швидко спливають хвилини.

Коли розрахувався, узяв десятикронову монету:

— Шанже пасе, фіглі-міглі, гоп! — мовив, ляснувши пальцями, і монета зникла. Потім поклав її на ліву долоню й затис: — Ук-мук-фук,— ліва долоня виявилася порожньою, а монета опинилася у правій.— Бачите, як багато всього треба знати мандрівникові!

Сміявся з нею парубоцьким сміхом. Чому в них дома ніколи ніхто не сміявся?

Затрималися в молочарні до останньої хвилини. Потім бігли разом до фірми і знову сміялися.

Так починалося. Ганна пам'ятає кожне слово, сказане тоді.

«...За зраду, за тісний зв'язок із запеклими ворогами єврейства, за грубе порушення дисципліни та за аморальну поведінку Ганна Шафарова виключається з кедми. Про це рішення буде повідомлено і полянську сільську організацію».

Цими словами на зборах закінчив свою звинувачувальну промову голова гахшари. Хлопці сприймали вирок спокійно,

як єдино можливий логічний висновок, дівчата бурхливо аплодували, а Сельма Странська вигукувала: «Прекрасно!».

Ганеле ніколи не була в захопленні від зборів. На цих, на щастя, вона не була присутня.

— Так, так! — мовив секретар кедми.— Повідомимо полянську організацію!

— Та в Поляні немає жодної організації!

— Не може бути! Хто ж тоді її направив сюди?

— Центр вже чотири рази писав у Поляну, але не одержав жодної відповіді, листи ніби у воду кидав. Надіслані марки не повернули і за них не сплатили, членські квитки не повернули, за них не сплатили, гроші з карнавок не перевели, карнавки також не повернули! Коли б вони бодай на щось годилися! Коли б у них бодай сіль можна тримати! — Пепік Таусік засміявся.— Полянську організацію вже двічі застерігали у часописі, та все марно, потім мусили викреслити... Заждіть, не смійтеся! Хочу сказати ще дещо: Ганні Шафар сьогодні надійшов лист. Переслати його на її нову адресу?

— Ні! — вигукнув голова.— Відправте назад!

— Гаразд. Отже: Поляна, Шлойме Кац.

Ганеле вже не жила у кедмі. Не пришивала у фірмі «Роубічек та Лібл» ремені до рюкзаків. Вона працювала в редакції журналу «Вільний мислитель» і мешкала в гарній кімнатці, за яку платила тридцять крон на тиждень. Зміна відбулась дуже швидко. Якось увечері вона не повернулася до кедми, а наступного дня пан Караджич послав за її валізкою кур'єра, та й по всьому. Місце в редакції для неї знайшов також пан Караджич. Адже він був діловодом «Вільної думки», головою «Кремаційного союзу» та членом видавництва двотижневика «Вільний мислитель». Отже, Ганеле разом з літнім паном Пшеничкою, довга люлька якого їй часто набридала, була секретаркою спільної канцелярії цих трьох юридичних установ. Що й казати: стрибки, які вона зробила останнім часом, були гідні подиву. Поляна — кедма — «Вільний мислитель», і все це протягом десяти тижнів; це було трохи забагато.

Що?.. Тут спалюють мертвих гоїв? Не жартуйте знову!.. У печі?.. Що? Євреїв також?

Невже це так? Хіба тут, в Острові, зовсім не проживають євреї? Чи євреї є лише в Поляні та ще трохи в Кошицях, а більше ніде немає? Або як це? Що ж то за євреї, які не мають своєї мови, розмовляють між собою по-гойському та по-гойському одягаються, не святкують шабесу, їдять треф-

не й не чинять нічого такого, що єврея робить євреєм? І погоджуються, аби їх спалювали?!

— Таж вас, панянко Ганичко,— каже пан Пшеничка,— цього повинні були навчити ще в тій вашій чеській початковій школі: слово «єврей» пишеться не з великої літери, а з малої, і взагалі не слід говорити «єврей», лише у графі «релігія» ставиться «ізраїльська», та й це пишеться не повністю, а скорочено «ізр.»!

— А яке відношення до спалювання має пан Караджич?

— Виголошує промови.

— Які?

— Та так, взагалі, роз'яснює дещо людям.

— Про що ж він говорить?

— Щоб люди не вірили сутанникам та подібним потворам. Ні християнським, ні єврейським. Та й взагалі.

Коли Іво Караджич у роз'їздах, то після обіду або після п'ятої заходить до редакції «Вільного мислителя». Сміється, показуючи свої гарні зуби.

— Як ся маєте, Ганко?.. Ходіть сьогодні зі мною обідати!.. Не маєте, Ганичко, бажання піти сьогодні зі мною у кіно?

Він запрошує її в кіно. Часом до театру. А після кіносеансу або театральної вистави — у кав'ярню, де грає джаз, де усе виблискує золотом і де багато світла. Ганеле досі кіно не дивилася. В театрі також ніколи не була. Не слухала й концертів. А до яскраво освітленої кав'ярні заглядала лише через вікно у Кошицях.

Ой-ой, як далеко звідси Поляна!

Про серйозні справи Іво Караджич з нею говорить зрідка. Здебільшого мимохідь.

— Облиште ви, Ганко, ті полянські погляди! — сказав їй одного разу напівжартома, напівсерйозно у кав'ярні.— Немає жодного бога, немає жодної обітованої землі, немає жодних християн та євреїв.

Дивні речі творяться на світі, люди з глузду з'їхали,— думає Ганеле.

Бог забороняє їхати до Палестини, бог наказує їхати до Палестини — немає жодного бога, немає жодної Палестини, земля обертається, і біля празького моста можна знайти сердечні скарби.

Як це, власне, так?

Можливо, в них, у Поляні, бог є, а тут, на заході, його немає? Його тут ніколи не було, чи лише зараз немає? Ясно лише одне: в Поляні бог є! Хто їй це пояснить? Дідусь міг, він знав усе. Та в дідуся вже не запитати.

Так, в Ганеле під час цієї кількатижневої гонки такі думки виникають. Лише виникають, бо сказати, що вона над цим розмірковувала, було б перебільшенням. Хай про такі речі сперечаються на зборах чоловіки.

— Чого це ви кажете,— мовила вона тоді у кав'ярні,— ніби немає ніяких християн та євреїв?

— Бачите, Ганичко, це все було колись, а тепер нема, бо євреї цілком рівноправні з християнами.

— Тобто, ми рівноправні з християнами.

— Звичайно, Ганичко! Уже понад п'ятдесят років, а може, й більше. Те почуття неповноцінності і все інше, що з нього випливає, повинно нарешті зникнути.

«Хіба гої рівноцінні з нами?» — думала Ганеле.

— Ой... ось що! — мовив Іво Караджич повільно, ніби усе збагнув лише тепер. Плеснув себе по лобі, і його губи почали розпливатися в усмішці. Нараз вибухнув сміхом. Щосили. Голосно й нестримно. Сміявся так запально, що від сусідніх столиків почали оглядатися люди.— Ганеле, це ж чудово! — І він у захопленні хапався за скроні й корчився від сміху.— Це найкращий анекдот, який я чув цього року... Весь світ уже визнав Поляну рівноцінною, але Поляна ніяк не хоче визнати світ рівноцінним!.. Ось!.. За це ви заслужили поцілунок.

Чого ж тоді не поцілує? — думає Ганеле і сердиться, що він глузує.— Чого досі ще ніколи не поцілував?

Іво Караджич все ще сміється. Та раптом бачить, що дівчина почервоніла, засоромилася, ось-ось розплачеться.

— Ганичко...— він нахиляється, ніби хоче погладити її руку, але робить це лише у повітрі.— Ганичко... не ображайтеся... Повірте, я бажаю вам добра...

Потім була подорож до Праги. Навіжена, шалена подорож, подробиці якої Ганеле ніколи не забуде.

— Мені треба їхати до недалекого міста, чи не проїхали б, бодай частину дороги, і ви, Ганичко, зі мною? — сказав їй якось у суботу по полудні.

Вивів з гаража автомашину своєї фірми — маленьку, жовту, лише з одним сидінням біля шофера та з великим кузовом для валіз та взірців. Трохи збентежена Ганеле ледве умістилася в ній.

— Та лиш недалеко, аби я могла повернутися трамваєм.

Ганеле ще ніколи не сиділа в машині, і їзда по Великій Остраві її дуже звабливала. З кимось іншим не наважилася б сідати, але за кермом був Іво Караджич.

Доїхали до кінцевої зупинки трамвая.

— Щиро вам дякую, пане Караджич,— мовила захоплено.— Це було чудово!

Та машина хурчала далі.

— Ні... Ні... Пане Караджичу, прошу вас.

— Ще трохи.

— Ні... Коли ж я повернуся?

— Повернемося, Ганичко, разом.

— Коли?

— У понеділок вранці.

— Ви що — з глузду з'їхали? — підстрибнула на сидінні, але вдарилася головою об брезент; Караджич сміявся, жовтий автомобіль мчав далі.

— Як це ви розмовляєте зі своїм потрійним начальником? До речі, так мене часом називає і матуся. А її я люблю ще більше за вас. А це не абищо... Ні, ні, Ганко, за рукав мене не смикайте. Бачите, ось перед нами черешня? Гуп! — і ми опинимося в лоні Абрама... Це, коротко кажучи, умикання. Звичайний випадок умикання — за всіма параграфами, з усіма обтяжуючими обставинами.

— Куди їдемо? — запитувала боязко.

— До Прати.

— До Пра...?

Повз них пропливали й зникали вкриті сніговою ковдрою поля та села, а маленький автомобіль втягував у себе шосе, наче макарону.

Ганеле не знала, чи плакати їй спересердя, чи сміятися. Та поки думала про це, проминули ще одне село.

— Але ж я у тій сукні, що була в редакції! — мовила майже сердито.

— Не засмучуйтесь, Ганко,— сміявся він за кермом,— на це у Празі ніхто не зверне уваги.

Жовту коробку з-під сірників, що котилася дорогами північної Моравії, аж ніяк не можна було назвати гоночною машиною, але в Поляні звикли до значно менших швидкостей, ніж можна добитися від автомобіля фірми «Дуб та Арнштейн», тому для Ганеле їзда здавалася шаленим летом. Опава, Брунтал, Шумперк, праворуч — засніжені гори, ліворуч — поля, села з незвичними білими кам'яними будиночками, ліси, котрі проминали швидше, ніж встигали їх роздивитися, кілька переляків при поворотах, запізнілий обід у вокзальному ресторані в Градці з веселими поглядами на Ганеле й погладжуванням її руки, відтак знову поля, рівнини, щораз більше автомашин, які обганяли їх, і щораз менше курей, що рятувалися з-під коліс, й ось уже високі димарі празьких передмість — хіба це тривало довго?

До Праги прибули о п'ятій годині. Автомашину залишили в гаражі, а самі з валізкою поїхали до готелю.

Що це знову? Якісь люди в облямованих золотом кашкетах, а в ліфті зустріли блазня, що був одягнутий у червоне. Ганеле ніколи б не скористалася ліфтом, але тепер вона була приречена до покори й у всіх ситуаціях поводилася цілком природно, не виказуючи здивування навіть поглядом.

У її кімнаті він мовив:

— Ганичко, а тепер півгодини заждіть мене тут! Мушу влаштувати деякі справи.

Через півгодини постукав у двері.

Був якийсь заклопотаний і мовив уже на порозі:

— Слухайте, Ганко: ми вам за роботу платимо шалені гроші. Мені здається, що на місяць це складає разом близько 450 крон. Яку суму могли б з них сплачувати?

— Чому питаєте?

— Чому? Я скажу, чому. Уже тиждень радію, як дитина, що послухаю «Кармен», і до того ж хочеться показати вам Народний театр. Ви, як завжди, одягнені з великим смаком, Ганеле, але, знаючи вашу полянську гордість, боюся, що коли там побачите якусь даму з оголеними плечима, то втечете, як тоді від ресторану. Гадаю, що добре було б купити вам якусь сукню. Отже, скільки зможете сплачувати щомісяця: двадцять? тридцять?

Вона відразу здогадалась, що він у чомусь хитрить.

— Ні,— сказала, почервонівши.

— Я так і знав: ні! — сердився він.— Вам дуже хочеться зіпсувати мені радість!

Підійшла ближче і ласкаво подивилася йому в очі.

— Ні, пане Караджичу, ідіть самі. Я буду дивитись через вікно на вулицю, бо це міське світло мені дуже подобається. Я ще ніколи нічого такого гарного не бачила. Потім вийду на вулицю й почекаю вас.

— Що з вами?! — вигукнув.— Гадаєте, що ви в Острові? Хіба не чули: коли тут по вулиці йде жінка без супроводу чоловіка, то її негайно забирає поліція? Ганеле, клянусь вам — я згоден на будь-яку суму місячної виплати.

Виявилось, що сукня вже тут. А точніше — не одна, а цілих п'ять: на вибір. Черевики та гарне пальто також. Та ще панчохи, капелюшок, пудрениця, хустинка й несесер.

— Одягайтесь швиденько,— буркнув, залишаючи її саму.— У нас небагато часу.

І як тільки Ганеле любила гарні речі!

Вона розгортала, розглядала сукні і, тулячи їх до облич-

чя, промовляла: «Дурник... дурник... дорогий, коханий мій дурнику...» Її очі були вологими.

Кілька разів підходив до дверей і запитував: «Уже?» Кілька разів шумів у сусідній кімнаті та стукав у стінку.

Нарешті вона прийшла до нього сама.

— Ну... Ганко! — мовив повільно. Його захоплення було щире.— Ну... Ганко!

Вона була бліда. Повільно ступала до нього. Чи мала право одягати цю сукню? Чи не падає низько у своїх очах? Чи не падає також у його очах? А чи знає мужчина, який у захопленні стоїть перед нею, який доказ вдячності вона йому запропонує?

Зупинилася на крок і дивилася в його сяючі очі.

Раптом щось ніжне зломилося в її душі. Таке, як порив вітру ламає тоненьку стеблину. Зробила ще крок уперед і, тамуючи плач, поцілувала його в обличчя.

Хотів обійняти її. Але вона відсторонила його.

Не повертаючись, повільно відступала крок за кроком до дверей і пильно дивилася на нього своїми великими гарними чорними очима, з яких тепер струмками текли сльози. Коли дійшла до дверей і вперлася у них спиною, в душі знялася справжня буря. Закрила обличчя руками й заридала. Здалося їй, ніби стоїть напівроздягнена, як тоді, дома, в осінньому саду. Горіла від ганьби, плакала голосно й жалісно, як дитина.

Підійшов до неї і хотів обняти.

Але й цього разу вона рішуче відсторонила його.

Тоді він, майже нічого не розуміючи із того, що діється, почав кричати:

— Фе, Ганко!.. Фе! Фе! Фе!

Оволоділа собою, виструнчилася і всміхнулася:

— Чи не пора вже до театру?

Ганеле бачила Народний театр.

Взявши під руку Іво Караджича, ступала вестибюлем. Ніколи не забувай, що ти королівського роду! — сказав би дідусь. Яке безглуздя! Хіба ж можна забути те, що завжди разом з нею, і хіба треба нагадувати про те, що у неї в кожній краплинці крові? Коли вона, стрункa й серйозна, тихо шурхотіла своєю сукнею з хорошої матерії мармуровими сходами, коли здавала в гардеробі пальто і сідала в перший ряд балкона, кладучи на коліна сумочку,— то робила все це цілком природно, наче тільки вчора бувала тут останній раз.

Після спектаклю повечеряли в гарному ресторані, потім пішли до кав'ярні і слухали легку музику. Очі Іво Карад-

жича увесь вечір були сповнені ніжності. Коли їхали на таксі в готель, кілька разів поцілував їй руку.

Провів до кімнати, не спускав очей, коли вона роздягала пальто й знімала капелюшок.

— Дозволите запалити цигарку?

Вона усміхнулася.

Сів на диван, перекинув ногу за ногу і, палячи, мовив:

— Признаюся, Ганко,— я вирішив, що коли у Празі буде все гаразд, то спитаю вас дещо: чи вийшли б ви за мене заміж?

Стоячи біля шафи, зблідла.

— Я не розумію вас,— подивилася на нього схвильовано.

— Ну, так, взагалі, як каже пан Пшеничка, щоб я став вашим чоловіком.

— У мене нема приданого,— мовила тихо, але досить виразно.

— Гм! — усміхнувся Караджич.— Це, очевидно, має бути неприємною новиною. Тоді я скажу вам теж неприємне: я не єврей.

— Ви... ви... не єврей?

Іва Караджича в Острави не було. Вже майже тиждень, як він був у дорозі. Ганеле скучила. Правда, щодня надсилав листівку або й дві. Ганеле ходила за ними додому — спочатку нашвидкуруч пробігала очима, потім трохи нахилені, трохи нерозбірливі рядки читала у їдальні за бульйоном, а ввечері брала їх із собою до ліжка — проте, ніжні слова з далини лише збільшували тугу. Це було через тиждень після поїздки у Прагу.

В суботу до полудня, нарешті, зайшов у редакцію. Те її аж розсердило: через пана Пшеничку не могла підстрибнути й вигукнути — Іво! не могла жадібно обійняти його й долонями охопити голову. Таким чином, поки все це в ній кипіло, могла лише захоплено дивитися.

— Одягайтеся, Ганичко, у мене до вас прохання! — мовив до неї.

Аж лише в коридорі:

— Іво, Іво! Кохаю тебе, кохаю більше за життя!

Він цілував і голубив її. Потім разом йшли вулицею.

— Ганичко,— мовив тихо,— тебе хоче бачити матуся. Іди, одягни ту білу кофтину і підемо до нас на обід.

— Мені трохи лячно, Іво.

Перед полуднем за нею зайшов. Коли ступала сходами до квартири і коли Іво відмикав ключем двері, у неї прискорено стукотіло серце. Уже в прихожій їх зустріла невеличка

на зріст стара жінка у білому мережаному чіпці. Схвильована Ганеле поцілувала її руку.

Стара пані повела Ганеле до кімнати. Перш за все, дівчині впала в око велика бібліотека.

— Так, це Ізині,— мовила стара пані.— Колись і ви їх прочитаєте. Є там чимало дурниць.

Ганеле дуже знітилася, що помітили її зацікавлений погляд на книжкові шафи. Але в цей час за спиною у них голосно засміявся Іво:

— Таж вона не знає, хто такий Ізя.

— Мій син сподівається,— мовила лагідно стара пані,— що нарешті я назву його тим осоружним ім'ям: Іво! Помиляється. Поки я живу — цього не буде.— Схилила голову набік і знизу трохи хитрувато подивилася старенькими мудрими очима на Ганеле.— Мого сина кличуть Ісааком... Ні... Він вам цього не казав.— Удавана поважність слів і гідний порух голови зробили її проникливі очі ще мудрішими.

Іво обійняв матір за спину, цілував її сиве волосся навколо чіпця, цілував обличчя та шию, сміявся й грався з нею, наче з лялькою.

— Забирайтеся, не заважайте, прошу вас! — мовила вона так само лагідно.

Посадили Ганеле у м'яке крісло проти світла, стара пані сіла на диван, біля неї — Іво. Правою рукою обіймав матір, а лівою тримав її за руку.

«Чи не буду я ревнувати його до матері?» — подумала Ганеле.

То була велика кімната, замебльована, в основному, ще в ті часи, коли виходила заміж Івова мати і багато що тут нагадувало Поляну дідусевих часів. Ганеле пильнувала, аби стара пані не перехопила її зацікавленого погляду, як це сталося щойно, але, однак, не могла не помітити збільшеного портрета молодої людини з великим носом — мабуть, Івового батька, старі крісла та застеленого білою скатертиною стола. Але ось крадькуватий погляд Ганеле зупинився на чомусь такому, що пробудило в ній радісну згадку. Мезуза! На одвірку, пофарбованому білою фарбою, висіла мезуза! Мила, гарна коробочка з пергаментним папірцем усередині.

— Дивитеся, дитинко моя, на мезузу? — спитала мудра стара пані, й Ганеле знову знітилася.— Вона вже порожня, там немає угоди з богом. Якось, коли тут працювали маляри, ми вийняли пергамент, а вони замалювали масляною фарбою щілини й ми вже не змогли засунути туди угоду. Ми забули про неї і я не знаю, де вона зараз. Ми взагалі багато

чого забуваємо... Не віримо вже й у те, що наш господь-бог любить нас більше, ніж решту людей.

Придивлялася до дівчини материнськими очима. Непомітно, але пильно. Не пропускала мимо уваги жодного руху або погляду. Ганеле подобалася їй.

— Про що ми будемо розмовляти, панянко Ганичко?

— Про що ви самі бажаєте, люба пані, не знаю лише, чи я все порозумію,— Ганеле намагалась говорити спокійно.

— Я знаю, що ви дуже розумна дівчина. Згодом ви розповісте мені про себе. А зараз, якщо не заперечуєте, поговоримо про мого сина.

— Звичайно, ні...— майже пошепки мовила Ганеле.

Іво Караджич голосно засміявся й поцілував материну руку.

— Не заважайте, Ізю! — сказала мати і лагідно продовжувала далі.— Дуже боюся, що не матиму змоги зустрітися з вашими батьками, або, принаймні, довго не буде такої можливості, і тому пробачте мені, Ганичко, що говоритиму з вами уже на початку про надто неприємні речі... Певно, знаєте, що мій син небагатий?!

Так, Ганеле це знала. Тобто знала, що Іво небагатий, принаймні, за острівськими поняттями. Івова мати не могла знати Поляну! Ганеле згадала про королівські покупки у Празі. Чого стара пані щоразу примушує її червоніти?

— Я не сумнівалася ні на крихту, що він вам це сказав. Закінчив мій син торговий технікум, хоч, знаю, мав потяг до іншого,— вона кивнула на бібліотеку.— На жаль, тоді це важко було здійснити. Та він ніби непоганий комерсант і добре заробляє. Якщо пригадати колишнє наше життя, то можна сказати, що він заробляє багато.— Іво сидів на дивані, дивився у стелю й щоразу притулявся губами до материної руки.— Отже, ніби все гаразд.

Задивилася на дівчину.

— Але треба подумати про інші речі. Я не випадково сказала, що ви розумна дівчина. Мій син розповідав, що вже у перші дні знайомства ви порозуміли, що він дурень.— Іво голосно засміявся.— Це, на жаль, правда, і це велике нещастя. Я говорю цілком серйозно, дитино моя. Певно, вам доводилося чути, що євреї тут досить часто вихрещуються. Ми на це дивимося більш поблажливо, ніж ви на сході, ми вже звикли до цього. Хоча мені здається, цей обряд не дуже приємний. Та цього моєму синові було замало. Він вийшов із католицької церкви, приєднався до вільних мислителів. І ось людина з таким носом організовує демонстрації проти єпископа, на кожному похороні в крематорії виголошує про-

повіді й дуже радіє, коли в католицькій пресі, бодай один раз на тиждень, його називають вонючим жидом, а у сіоністських газетах — віровідступником та зрадником. Певно, успадкував це від дідуся по батькові, який щороку знову точно вираховував, ніби на наступну пасху обов'язково прийде Месія, і що минулого року помилився лише в розрахунках. Тепер Ізя надумав оженитися на дівчині з правовірної єврейської родини. Коли б це було навернення — добре було б! Але це не навернення. Для того, хто не знає мого сина, це щось незрозуміле, нелогічне. Коли вже тікати від єврейства, то якнайдалі — здавалося б так, хіба ні? Минулого тижня він говорив мені щось про чисту випадковість і таке інше. Та я вам скажу, дитино моя, в чому тут річ, хоч він цього ніколи не визнає: в ньому заговорила кров. Всупереч усім його похоронним проповідям і всупереч усім антисемітським фразам! Та я хочу бути справедливою щодо свого сина. У загальному він дуже милий, найніжніший і найуважніший син, якого колись мати мала, і ви матимете найкращого чоловіка на світі. Він буде ваш, бо страшенно твердоголовий і завжди домагається свого. Може, тому, що ріс без батька і я його любила до нестями. Не хочу вас, Ганичко, образити, але пробачте мені, старій жінці: цей шлюб я вважаю чистим безглуздям. Як на мене, то я схвалюю його, так як схвалювала завжди і все на світі. Зрештою, цей шлюб, очевидно, принесе мені втіху, але побоююся, що мій син не досить сумлінний, що він навіть не усвідомлює того становища, в яке ставить вас. Очевидно, ви не сподіваєтеся на його повернення до єврейства і не допускаю, аби щодо цього він не був з вами щирий. А може, ви зречетеся єврейства? Що на це скажуть ваші батьки? Що на це скаже ваша Поляна, моя дитино?

— Матусю...— почав було Іво.

— Заждіть, Ізя! Хай говорить Ганичка!

Ганеле, яку лагідна бесіда старої пані кидала то в жар, то в холод, почервонівши, однак, дивилася, прямо й пильно в очі Івової матері.

— Ми про це багато говорили у Празі. Думаєте, люба пані, що Іво не поступиться і тоді, коли побачить, як ми обоє мучимося?

— Боюсь, дитино моя, що ні.

— Тоді поступлюся я. Заради нього я здатна на все.

— А що скажуть дома?

Ганеле сміливо дивилася у чорні старечі очі, які в цю мить здавалися дуже мудрими, і повільно мовила:

— Це, мабуть, буде ще гірше, ніж ми сподіваємося.

Старечі очі засяяли. Вони світили ясним тихим світлом.

— Ви мені подобаєтеся, дитино моя.

Стара пані повільно підвелася.

— Пора обідати. Сідайте, діти. Поговоримо про веселіші речі. Гадаю, що тістечка мені вдались.

Вона поцілувала Ганеле в чоло і вийшла.

Залишившись на самоті, молоді переглянулися й нашвидку обнялися. Тоді Ганеле поспішила слідом за старою пані.

— Так, так! — гукнув їй услід Іво Караджич.— Допоможи трохи матусі!

Під час обіду Іво перейшов на попередній, властивий йому тон. Жартував, жонглював вилкою та ножем, кроповий соус називав дротовим соусом, гладив то материну, то Ганелину руки, і стара пані дивилася на нього поблажливими, насмішкуватими очима.

— Часом мені здається, що я погана мати,— мовила, наливаючи молодим кави.— Ізя занадто багато п'є чорної кави, а іншу не хоче. Буду вам дуже вдячна, якщо відучите його від цього.

Стара пані примовкла, і Ганеле помітила, що вона позирає то на Іва, то на неї — стежить за їх обличчями, за кожним порухом. Потім її погляд ковзає кудись удалину, повертається назад і зупиняється на Ганелиних очах, довго не відривається від них.

— У вас дуже гарні очі,— мовила стара пані.— Трохи сумні. Наші поети називають це сумом тисячоліть. Та боюся, що вони можуть стати ще сумнішими. Ви бачили коли-небудь очі першої генерації? В даному разі маю на увазі тих перших у роді, що зрікаються єврейства, тих, котрі викидають прекрасні та осоружні казки старого й середнього віків на смітник — що не годиться чинити, або ставлять гарненькі свічники, талеси та вишивані мішечки до сімейних вітрин, де, власне, їм і місце. Мене завжди вражали очі цього покоління. В них значно більше, ніж сум тисячоліть. В них неспокій, якась особлива гіркота, вічний страх, може, перед образою тих, яких вони зреклися, або тих, які ще не прийняли їх у своє середовище. Боюсь, донечко, що такими будуть і ваші очі. Можливо, навіть ще й ваших дітей... Так мусить бути. Все-таки мусить так бути, дитино моя... Беріть ще тістечка, Ганичко, гадаю, що вони смачні,— мовила вона зблідлій Ганеле і, пильно дивлячись на неї, вийняла мережану носову хустинку й витирала очі.

— Тра-ля, ля-ля-ля,— загаласував Іво,— усе, що я вам досі показав, діти, як звик говорити поет Славомир Яробой

Пшеничка, то пусте. Дивіться сюди! У цей куточок абсолютно порожньої скатертини, як зволите бачити, кладу оцю маленьку солянку...

— Ізя, ех... Іво, киньте це! — мовила Ганеле, перемагаючи і сльози, і сміх.

Стара пані випростала спину й примружилась.

— Що ви допіру сказали, донечко?.. Її гарні уста, що дуже нагадували Івові, розширилися в усмішці.— Я добре почула?

Іво голосно засміявся.

— Ви, здається, сказали Ізя?..— стара пані знову хитровато подивилася на Ганеле.— Чи, може, ні! — І так само зиркнула на сина.

Розсміялися всі разом. Ганеле раділа, що бодай отак може звільнитися від напруження, разом з Івом аж трусилася від коротких уривчастих вибухів сміху.

Посиділи ще трохи, але до напружених моментів уже більше не поверталися.

Коли Іво Караджич проводжав Ганеле, то, обіймаючи її на сходах, мовив:

— Я дуже радий, Ганичко!

Уже початок цього тижня був зайнятий підготовкою, бо наступного Іво Караджич з Ганеле мали вирушати в дорогу. Це, власне, планувалась ділова подорож по Східній Моравії, Словаччині та Західному Підкарпаттю, але Іво хотів поєднати її з поїздкою до Поляни. Зима була помірною, снігу нападало небагато, дороги хороші — можна зважитися на таку подорож.

Ганеле написала батькам. Щоправда, не розповіла про все — для того їй не вистачало відваги, але повідомила, що наприкінці цього або на початку наступного місяця приїдуть у Поляну. Відповіді не було, можливо, ще не могла надійти, бо до Поляни дорога далека.

Ганеле попросила пана Пшеничку видати їм три відрядження: від «Кремаційного союзу», секретаріату «Вільної думки» та видавництва «Вільний мислитель».

І ось одного дня вранці перед квартирою Ганеле засигналив малий жовтий автомобіль посудної крамниці фірми «Дуб та Арнштейн» — у ньому було місце для двох пасажирів та великий кузов для взірців посуду. Ганеле поскладала свої речі, сіла сама. У вікні майнула біла хустина, і автомобіль, засигналивши на прощання старій пані, що стояла на веранді, помчав Остравою.

Мороз. Поляну замело снігом. На ранковій сільській вулиці пусто. Якщо часом від хати до хати із совком у руках перебігав напівроздягнений русинський або єврейський хлопчак позичити у сусіда трохи жару, то дріботів снігом прудко, щоб чим скоріше знову опинитися у теплі. Над Шафаровим подвір'ям та яблунями літали ворони.

Біля вікна, дещо більшого за дві з половиною п'яді, яке виходило на схід, стояв Пінхес Якубович, одягнений у білочорний смугастий талес, з кубиком тефіліну на чолі, з ремінцями, сім разів обмотаними навколо живчика лівої руки — бо ж він виходить із серця, й молився. Брана пішла в село позичити, випросити, виплакати, викричати або вирвати у когось для корови трохи сіна, бо своє вже кінчилося, а діти щораз вибігали на двір, напускаючи до хати холоду. Пінхес Якубович проказував ранкову молитву: «Хай славиться і возвеличується бог. Немає меж часу його існування. Він єдиний і немає іншої такої єдності. Він безплотний і нічого не можна прирівняти до його святості».— А коли дійшов до слів: «Ось володар світу, всього живого проявляє свою велич і свою владу, подарував одкровенням вибраним для слави своєї»,— зайшовся плачем, але великі сльози, що стікали по його худому обличчю й падали на талес, були сльозами радості. Сьогодні великий день у його житті: господь-бог нарік його ім'ям ламет вава.

Сьогодні вночі, проти вівторка, Пінхес Якубович, одягнений у покійницьку сорочку, проказував страшну кабалістичну молитву «Хурбан баіт». Коли із спітнілим чолом та перемерзлими ногами з холодних сіней повернувся до теплого ліжка й щойно заснув, йому з'явився ангел сновидінь.

— Вставай, ламет ваве Пінхесе!

Пінхес Якубович перелякано вистрибнув з ліжка і виструнчився перед ангелом. Йому було дуже соромно, бо мав на собі обідрані підштанки.

— Мене послав господь-бог,— сказав ангел.

Пінхес не знав, як ангел опинився у кімнаті. Може, ввійшов дверима. Це був височенний юнак у білому одязі та в золотих сандалях. Коли сідав на стілець біля столу, його тім'я торкалося стелі. Якби він природно простяг ноги, то вони торкалися б Браниного топчана, що саме був нечистим; але він не хотів до нього доторкнутися, до того ж, певно, замерз у ноги, бо простяг їх до грубки і, таким чином, сидів до Пінхеса боком.

Почав говорити. Спочатку поважно, хоч ангел, який гріє ноги і, сидячи через плече розмовляє, не виглядає дуже велично. Потім перейшов на несерйозний, байдужий тон?! То

вже, певно, були слова його, але аж ніяк не божі. Пінхес міркував про це аж до ранку і міркуватиме ще довго, коли на це буде божа воля — то й до ста років.

— Господь-бог звертається до тебе моїми устами,— сказав ангел.— Ламет ваве Пінхесе, сине Янкеля! Твоє волання дійшло до мого слуху, я почув його і за гріхи хотів розбити полянську єврейську общину залізним прутом, як глиняний глек, розкидати її, як пісок у пустелі. Твої молитви вгамували мій гнів і я змилувався над Поляною. Ось, уже немає ні халуців, ні мізрахістів: я стер їх з лиця землі, наче якийсь бруд. Та я вимагаю жертву покори. Одну від усієї общини. Одну-єдину, але страшнішу за будь-яку іншу. Смерть! Смерть! Смерть! Смерть, якої ще не бачила Поляна, жахливішу за вогонь та могилу, смерть над смертями! Уже завтра. Видай мені її без вагання! Це, по-перше, ламет ваве Пінхесе, сине Янкеля. По-друге, на решту людей я не мушу зважати, але на тебе мушу. Дай вже мені спокій з Месією і не турбуй! Набридає двічі на тиждень вислуховувати твої нагадування, лайки та погрози! Я знаю свої плани щодо євреїв, знаю сам, коли мені найкраще послати Месію. Отже, хай не мерзнуть твої ноги й ангелові теж. І, по-третє, ти дуже помиляєшся, якщо думаєш, що я перетворю Брану на рибу — вона розділить з тобою небесну славу. Це свідчить лише про те, що ти погано розумієш мене й досі. Для чого я створив Брану? Аби в поті лиця свого здобувала собі хліб. Та всьому є межа. І тим часом кравцюй! Соломон Фукс протер ззаду штани, йди до нього і він дасть тобі роботу! А за те, що перед моїм посланцем тупцюєш у таких обідраних підштанках — сором тобі, кравцю!

Біля вікна, в яке заглядав запушений інеєм ясен, Пінхес Якубович закінчив вранішню молитву. Талес, тефілін і молитовник поклав під ліжко у ящик з-під мила. В душі він усе ще чує ангелові слова. У вухах його й досі бринять дві мелодії божого послання, які ніби долинають з далини, куди відлетів ангел. Це дві мелодії, що проступаються одна через одну, переплітаються, просякають; одна з них лунає по-суботньому радісно, на веселий мотив «Ламет ваве!», а інша — на похоронний мотив, похмуро й тужно, неначе у присмерку синагоги в дні каяття. Але важка похоронна мелодія поступово перемагає веселу, відштовхує її щораз далі від себе, відтак небесні ворота трохи відчиняються, й весела мелодія прошмигує в щілину, ворота зачиняються, і на світі залишається лише жахлива похмура мелодія: смерть, смерть, смерть!

Завтра? У Поляні?

Пінхес Якубович одягає на обшарпаний піджак ще один короткий обшарпаний піджак і виходить на мороз.

До кого в Поляні прийде смерть, жахливіша за вогонь та могилу, смерть над усіма смертями, якої ще Поляна не бачила?

Пінхес Якубович думає про страхітливе нещастя, про віками нечувані злочини, про катування, про осквернені трупи, про викинені у здобич собакам та диким свиням людські кінцівки. Та все це занадто мало й суперечить пророкуванню. Тоді він думає про жахливих демонів і намагається щось згадати про них з історичних джерел.

Вирушає на оглядини села в надії помітити якусь ознаку наближення демонів.

Змерзлий, з втягнутою у плечі головою й глибоко засунутими руками в кишені штанів, проходить повз Шафарового подвір'я. Йосиф Шафар, побачивши Пінхеса Якубовича, стукає у вікно й прочиняє двері:

— Ей, Пінхес, зайдіть на хвилинку!

— Може, смерть навідається до Шафарів? — спадає раптом на думку ламет вавові.

Пінхес слухняно заходить у корчму.

— Скажіть, Пінхе,— звертається до нього Йосиф Шафар,— ви чимало бачили світу, то часом не чули прізвища Караджич?

— Караджич? Ні. То, мабуть, якийсь турок.

— Не єврей?

— Ні.

У голосі Йосифа Шафара вже два тижні крутиться це прізвище. Караджич! Караджич! Караджич! Воно не дає спати, завдає багато клопоту. Якою жорстокою часом може бути доля! Та все одно нічого не вдієш, абсолютно нічого, залишається мучитися далі й чекати, можливо, ще кілька тижнів, аж поки вони приїдуть.

— Ви чули, щоб колись єврея звали Іво?

— Не чув.

— Чи може єврей так зватися?

— Не може,— відповідає Пінхес.

О цій порі молоді були вже не дуже далеко від Поляни — у місцях, які Ганеле знала добре. Зупинилися в селі Григорові, що на півдорозі між залізничною станцією та Поляною. Годували й напували коней.

Подорож Словаччиною тривала десять днів. Мчали дорогами, вкритими сніговою порошею, залишали за собою на розпуттях хрести з розп'яттям Ісуса, біля ніг якого вже давно померзли й почорніли квіти з сільських городів. Зупи-

нялися в містах та селищах і, поки Іво об'їжджав замовників, Ганеле нетерпляче чекала його, оглядала старі замки, площі з багатими вітринами, з цікавістю заходила до маленьких крамничок. Спали в готелях та заїздах, кімнати яких нагадували празькі лише солодкими пахощами ночей і полотняними абажурами на нічних столиках. Це була подорож, сповнена краси, здоров'я та великої ніжності.

Потім в один із популуднів промчали мостом, переїхали залізничну колію й опинилися на вулицях міста, що належало до Ганелиного краю, із знайомими крамницями та знайомим швейцаром перед готелем. І коли трохи зажурена Ганеле вийшла з машини, раптом відчула, як далеко позаду залишилася подорож Словаччиною. Вдалині уже було видно засніжені гори.

— Чи зможемо добратися до Поляни? — спитав у готелі Іво Караджич старшого офіціанта, поглядаючи у вікно, за яким падає сніг.

— Машиною? — засміявся офіціант.— Вважайте, що вам поталанить, коли доберетеся туди на санях.

Від русинського газди Двуйла найняли сани. На дорогу в нього також позичили кілька кожухів з довгими волохами, які дуже нагадували овече руно; Іво купив фетрові пантофлі та черевики. Попереду їх чекала, принаймні, десятигодинна подорож, а разом з відпочинком — і дванадцятигодинна.

Удосвіта, о пів на четверту, перед готелем на них чекали сани. Примоцований до гланиць гасовий смолоскип освітлював безлюдну вулицю та свіжий сніг, що нападав уночі. Мороз стягував носові слизисті оболонки. Загорнулися в кожухи, зручно влаштувалися в сіні. Вирушили до ночі. Задзвонили дзвоники.

Отже, зараз, у Григорові, у єврейському заїзді, годували коней. Іво загорнув Ганеле у кожухи й уклав на старий, обтягнений цератою, диван. У холодній кімнаті, окрім столу, якоїсь скрині та павутиння у кутках, не було нічого. Ганеле заснула. Іво Караджич у порожній корчмі з газдою Андрієм Двуйлом пив коричневу рідину, яку тут називали чаєм. З усмішкою, але категорично він відмовився відповідати шинкарці з рудим париком на запитання: звідки пан їде? пан тут у торгових справах? пан подорожує із Ганеле Шафаровою з Поляни? Час від часу виходив у двір дивитися на коней, що стояли, вкриті ковдрами, з інеєм на ніздрях та розкиданими віхтями сіна під ногами.

Іво вже давно не почував себе так добре й бадьоро. Якою чудовою була ця подорож! Попереду й позаду — гори, посередині — біла рівнина, залита сонцем, яке так раптово вири-

нуло над видноколом; коні, вкриті інеєм, мчать дорогою, дзвінки видзвонюють у ритм руху, а закохані щораз ніжать свої руки під цілою горою кожухів. Тепер Іво дивився на дерев'яну стелю та на єдиний стіл цієї убогої корчми, на шинкарку в парику, що кидала у грубку довгі букові поліна, та селян, що проходили вулицею в овечих кожухах, на бородатого єврея у високих плетених пантофлях, що вийшов з крамнички навпроти, потер руки і знову повернувся до неї. Іво був захоплений цією незнайомою атмосферою і, посміхаючись, подумки порівнював: «Гоголь, том перший». Про те, що до Поляни залишилося лише п'ять годин їзди, не думав.

Тихо заходив у кімнатку, де відпочивала Ганеле, щоб подивитися на неї. Розчервоніла від морозу, вона спокійно спала.

«Яка гарна,— думав він...— Чи є ще на світі такі прекрасні уста?.. Яке щастя, що я вас знайшов, моя дівчинко!»

Потім, о п'ятій, стукнувши по-військовому підборами, виструнчився біля дивана й рапортував:

— Великоможна государыньо, самовар подано. Коні чекають, ваше превосходительство.

У корчмі разом з газдою Андрієм Двуйлом поїли смажених яєць з бархесом, що залишився від п'ятниці, попили чаю.

Шинкарка дуже хотіла поговорити ідиш з Ганеле, і щось запитала. Ганеле відповіла неохоче, а Іво Караджич, навпаки, хоч не розумів жодного слова, усміхаючись та підробляючись під інтонацію шинкарки, дещо єхидно випалив:

— Так, моє ім'я Іво Караджич, родом з Острави, маю тридцять три роки, працюю заступником директора фірми, що торгує посудом — «Дуб та Арнштейн», я дуже багатий і їду до Поляни просити руки Ганеле Шафарової.

Шинкарка трохи ображено засміялася.

Коли знову посідали на сани і влаштувалися якнайзручніше, Іво Караджич стурбовано засунув руку під кожух й перевірив, чи є там гаманець.

Ганеле помітила цей рух і глибоко зітхнула. У гаманці було її свідоцтво про народження та документ про повноліття, якого вона досягла три тижні тому.

Після відпочинку коні мчали морозною дорогою далі. Долина щораз вужчала, і скоро сани в'їхали у ворота гір, які були такими тісними, що в них ледве поміщалася дорога та вкрита кригою річка.

Іво знову шукав під кожухами Ганелину руку. Але її рука була нерухомою.

Взимку сонце ховається за полянськими горами вже після третьої години, і тому вони прибули сюди смерком.

Біля якогось обійстя на краю села Ганеле сказала:

— Зупини тут, Іво, у Буркала є місце для коней, а в нас у конюшні дрова. Окрім цього, я не хочу, щоб люди дивилися, хто їде — чужі дзвіночки відразу впізнають у селі. А до нас звідси на двадцять хвилин ходьби.

Поскидали кожухи й вирушили. Ганеле підняла комір пальта. Проходили повз першу сільську хату.

— Ти був такий захоплений подорожжю, що не хотілось псувати тобі настрій,— мовила невдовзі.— Я відклала цю розмову аж досі. Багато роздумувала вночі. Хай буде все так, як ти хочеш. Щоправда, не все мені ясно ще й досі, але дещо за ці три місяці, я, однак, зрозуміла. Мабуть, це так мусить бути,— сказала твоя матуся. Ти такий, як вони, а вони такі, як ти — ніхто з вас не поступиться, бо гадаєте, що від того западеться світ. Я стою поміж вас і мені буде найважче. Не знаю, що буде. Може, мене виведуть з дому і вже більше ми не побачимось. Небагато таких місць, де можуть мене сховати. Або в Абрамовичів, або в Каганів, а може, у мікве. Якщо поза Поляною — то лише у сестер. Не забувай — те, що я чиню, у Поляні не ставалося ще ніколи, я перша. Тому буду захищатися лише настільки, наскільки це буде розсудливо. Ти знайшов би мене легко, але не шукай, бо цим все може лише ускладнитись. Головне: не здіймай тривоги. Що б не сталося. Я знайду тебе сама. Завтра, через тиждень або через рік. Бодай прийду босоніж. Гроші на дорогу маю, сховані.— Йшли коло Фуксового будинку. Промерзла вулиця дзвеніла під їхніми ногами. Починав падати дрібний сніг.— В Остраві я часто думала, чи не зайве все те, що ми тепер чинимо. Адже надії в нас дуже мало, власне, нема ніякої надії. Мабуть, краще було лише письмово повідомити про шлюб. Ні, таки краще так. Нам треба розлучитися. Належить відправити похорон. Аби лише не був занадто гучним.

Проминали похмуре подвір'я Кацiв, і якщо колись Ганеле, уявляючи собі цю хвилину, думала, що у неї дрібно заб'ється серце, то вона помилялася. Бо навіть не помітила, що проходить повз нього.

Наближалися до Шафарового будинку. Великий та постарілий, він бовванів у вечірній пітьмі на сніжному фоні.

Дідусів дім!

Ганеле ні словом не обмовилась, що вже дійшли. Лише зупинилася й міцно стисла його руку:

— Коханий мій, не покидай мене!

Не по очах, не по голосу, а по незвично ніжному зверненню можна було здогадатися, що вона дуже збентежена. Трьома млиновими жорнами, які тут були замість сходів, вибігла на ганок.

Іво Караджич ступив за нею.

Він бачив лише пітьму і в ній яскраві світлячки дверцяток грубки. Та ось Ганеле підійшла до якоїсь невиразної тіні.

— Це я, матусю! — злилася з нею в обіймах.

— Татку, татку! — зраділа мати.

— А це пан Караджич,— мовила Ганеле.

Звідкілясь з'явився батько. В потиску руки відчувся його розпач.

Мати запалила в печі тріску й намагалася засвітити гасову лампу. Але руки в неї так трусилися, що не могла тому зарадити. Ганеле сама взяла тріску. Жовте світло у сутінках нагадало їй той ранок, коли три місяці тому вона виїжджала звідси.

Як тільки спалахнуло світло, обличчя батьків повернулися до гостя.

Материні очі засвітилися радістю, а лице зацвіло усмішкою.

Батько також прикипів поглядом до жениха. Поволі і його обличчя трохи прояснішало. Потім ще трохи, ще. На губах та в очах також заграла усмішка. Такого величезного носа на Підкарпатті ще не бачили! Ці гарні мигдалеві очі під чорними густими бровами! Ці чудово вирізьблені губи! Ці південь неголені щоки, чорні, ніби у Нахамкесового учня! З серця Йосифа Шафара спадав тягар, цілі скелі, кам'яна громада. Це звільнене гаряче серце Йосиф Шафар ніс на долонях Івові Караджичу.

— Ласкаво просимо! — тиснув обома руками його правицю. Обличчя Шафара сяяло усмішкою.— Вітаю вас! Вітаю вас, пане Караджичу! — і страшне прізвище, що завдавало йому стільки жури, несподівано зазвучало звично й приємно.

От дурний Пінхес! Дурний і він сам! А яка розумна його жінка!

Радісно глянув на неї. Розуміючи одне одного, обоє всміхнулися.

Знову ступив до Ганеле, наче б не привітав її досі:

— Вітаю тебе, Ганеле, вітаю тебе, донечко!

— Не маю вам що подати на вечерю! — вигукнула раптом розгублена матуся.

Іво Караджич попросив Ганеле, поки ще не зовсім наступила ніч, показати будинок, про який стільки розповідала.

Ганеле, ніби відчуваючи, що ні вона, ні він уже ніколи більше не зможуть радіти домівці її юних років, показувала порожню корчму та крамницю (всупереч татусевим заперечennям), водила напівпорожніми кімнатами, в яких прогиналася підлога, оглядали разом подвір'я, вкрите засніженими слідами домашньої птиці, комори, повітки та інші господарські будівлі. До саду не повела, бо він навіював неприємні спогади.

Це нагадувало прощання, коли всі речі якось дивно оживають ,коли нам хочеться приголубити їх, погладити, якщо не долонею, то, бодай, поглядом. Батько, який розцінював оглядини по-своєму, трохи неспокійно ходив разом з ними, усміхався, намагався бути щонайпривітнішим, відчував потребу щораз доторкатися до Івового рукава, й, даремно сушачи голову над тим, чим би похвалитися, почав розповідати про дідусеву справу. Мати щохвилини кликала до кухні Ганеле і розпитувала: чи багатий? чи буде вимагати придане? чи чесний? чи з хорошої родини? чи живуть його батьки? Ганеле відповідала поспіхом, неохоче. «Не в цьому біда, матусю»,— думала вона. І знову поверталася на подвір'я, у снігову заметіль, аби в потемках потиснути руку коханого, або у хліві, почісуючи Бриндушу між рогами, сказати, неначе байдже щось пояснюючи Івові: «Обожнюю вас, коханий мій». Або, зачиняючи дверцята стодоли: «Ви помітили, коханий мій, як я вас, як я вас обожую?» І він порозумів: у присутності батька вона вибирає книжні вирази тому, що Йосиф Шафар чеською мовою володіє не настільки, аби все це зрозуміти.

Потім повечеряли у дідусевій кімнаті, двері якої відкриваються до шинку. Мати подала на стіл яєчню, окраєць уже трохи черствого бархесу, який лишився з шабесу, та чай, і почувала себе дуже нещасною від того, що не може почастувати гостя чимось іншим. Адже чекала його багато років, і вже побоювалася, що він ніколи не прийде. Ганеле ставала щораз більше неуважною, занепокоєною. А Іво Караджич, навпаки, сповнений надій, весело розповідав про Остраву та про подорож Словаччиною, жартував, і мати щораз більше захоплювалася ним. Але батько, хоч і посміхався щасливо, розповіді слухав не дуже уважно, бо відчував, що ще сьогодні, можливо, через кілька хвилин, його чекає неприємна розмова. Він помилявся тільки щодо її змісту.

Ганеле вже не могла далі витримати напруги. Годі! Хай усе вирішиться негайно! Коли допили чай і мати поквапилася, аби налити ще, встала й:

— Ходімо, матусю, Іво хоче з татусем поговорити.

Зблідла. Глянула на Іва. Матуся також пильно подивилася на нього.

Вийшли.

Іво Караджич запалив цигарку. Його обличчя світилося усмішкою.

Неодмінно! Домовляться! Адже тут також Європа!

— Ганеле вам, певно, писала, пане Шафар, що я люблю її і маю намір попросити у вас її руки. Але спочатку я хотів би з'ясувати деякі речі, власне, одну річ.

Шафарове серце занепокоєно застукотіло.

— Любий мій пане,— мовив він збентежено.— Не знаю, чи розповідала вам Ганеле про наше нещастя. Я дав своїм дочкам багате придане. За сьогоднішніх обставин для Ганеле велике придане я не можу дати. Але це вже моя єдина дочка й усе, що я маю, все, що, можливо, колись матиму...

— Я знаю, пане Шафар, що Ганичка не має приданого. Я його не прошу, воно мені ні до чого, заробляю досить, аби пристойно утримувати родину. Хай вас це не турбує!

Оце людина! Караджич! Караджич! Караджич! Яка це чудова людина! Серце Йосифа Шафара раділо. З нього звалився останній тягар. Який сьогодні чудовий день! Хто міг сподіватися, що такий день ще настане у його житті?

— Ви, певно, дуже любите мою дочку!

Обличчя Йосифа Шафара засяяло. Та, незважаючи на все, Іво Караджич не знаходив у собі достатньо відваги й вагався.

— Звичайно, я дуже люблю вашу дочку, пане Шафар,— мовив він сяючим очам та устам, що усміхалися щасливо.

Сиділи один проти одного. Між ними була біла скатертина та чашки. На блюдце однієї з них Іво Караджич нервово збивав попіл цигарки.

Це мусить бути! — подумав про себе.— Домовляться! — І сказав:

— Йдеться, пане Шафар, зовсім про інше. Я це вважаю дрібницею, але, можливо, ви на це подивитеся по-іншому. Ганеле запевняє мене, що ми не зможемо домовитися. Я в це не вірю. Ми повинні порозуміти один одного й домовитися. Я не єврей, пане Шафар.

Очі старого розширились.

— Я не розумію вас, любий пане,— шепнув він.

— Я не єврей, пане Шафар.

Обличчя старого поволі зблідло. Очі потемнішали. Повільно взявся руками за край стола. Повільно почав підводитися.

Спираючись долонями на стіл, погойдувався уперед-назад, його застиглі очі дивилися у порожнечу й нічого не бачили. Спитав, неначе колись у Празі Ганеле:

— Ви... ви не єврей?

— Ні.

— Ви вихрестилися? — голос його звучав приглушено.

— Я невіруючий.

— Пробачте, я не зовсім добре розумію по-чеському. Це означає, що ви не вірите в нашого єдиного бога?

— Так.

— Це ще гірше, мій пане.

Йосиф Шафар так само повільно, як щойно підводився, тепер сів і схопився за голову. Мовчав. Удар, що збив його з такої висоти, був занадто несподіваним. Життєвий темп уповільнявся, йому хотілося померти.

— Що ви тоді тут шукаєте, мій пане? — мовив пошепки.

Чого тут були варті усі обгрунтовані докази, виголошені з виключною переконливістю під час сотень лекцій, зборів? Який з них буде придатний бодай для того, щоб його вислухали? Може, сказати, що бог — фікція, продукт недосконалої людської думки, яка не здатна зрозуміти сутність часу й простору і виручається тим, що замість одної загадки вибирає іншу? А може, розповісти про розвиток суспільства, про схід, де, внаслідок примітивних умов життя, уява про бога обгрунтована, ба навіть закономірна, та про захід, де бог уже помер і замінений новими божествами? А може, більш переконливими були б природничі докази або лекція про зміну видів? Чи історичні пояснення створення біблії та міфології, виникнення понять Єгови на основі ассірійських, вавілонських вірувань, історичного розвитку Єгови? Можливо, вдатися до цілком примітивних доказів та дещо глузливих запитань типу: хто створив бога, звідки Каїн дістав жінку, як міг Ной узяти на ковчег майського жука, якщо потоп був восени, або павучка, що снує осінню павутину, якщо потоп був навесні? Або, може, доцільніше покликатися на батьківські почуття й благати не руйнувати щастя двох людей лише заради уяви, заради порожнечі, заради пари й диму? Або шукати вбогий вихід — мовляв, село не довідається, що він не єврей, ніхто ніколи не довідається?

О, Караджич вже не пригадує, які докази наводив, поки Йосиф Шафар сидів перед ним і, підперши голову долонями й зануривши пальці у рідке сиве волосся, дивився застиглими очима в порожнечу.

Слухав його? Чи взагалі не чув? Спустив фіранки повік і затулив мочками вуха?

Сива голова опускалася щораз нижче й нижче, аж поки чоло не торкнулося скатертини.

Потім старий підвів голову, наче засоромився своєї слабкості, випростався й натужно сказав:

— Пробачте мені, мій пане, я зараз повернуся.

Через шинок пішов до кухні. Там саме вечеряв газда Двуйло. Ввійшов у кімнату. На столі горіла лише свічка.

Ганеле стояла біля вікна, спершись потилицею на раму і нерухомо дивилася на пруг стелі та протилежної стіни. Заплакана мати сиділа біля столу. Було цілком зрозуміло, що й тут усе з'ясувалося. Батько почав прудко проходжуватись з кутка в куток. Після кожного другого кроку він плескав себе по стегні. Не промовив жодного слова. Потім сквапно вийшов.

У дідусевій кімнаті чекав Іво Караджич. До чого все це безглуздо! — думав він, піднімаючись старому назустріч.

— Пане Шафар...— мовив, простягаючи до нього руки.— Пане Шафар... благаю вас! Віддайте за мене Ганеле!.. Ніколи не пошкодуєте...

Старий опустився на стілець, де раніше сиділа Ганеле, й пильно дивився у Караджичеве обличчя. У самого був сумний вигляд.

— Бачите, мій любий пане,— мовив зажурено.— Ви кажете, що ви не єврей. Помиляєтеся. Ваші предки — хай з богом спочивають — були євреями. Ви, мій пане, також єврей. Чи подобається вам це, чи ні. Ви єврей, хоч блюзнірствуєте і не вірите в бога, від вашого єврейства вас не звільнить жодне товариство й жодне хрещення. Ви повинні дякувати, що це так, що залишаєтеся королівським принцом і маєте права, яких не має ніхто інший ані на цьому, ані на тому світі. Та ви не вірите в бога... Ось, мій пане! Ви простягли спраглому склянку джерельної води, а коли той жадібно потягнувся до неї, відняли її від рота й розбили. Навертайтеся до Ізраїлю! Ви знаєте, мій пане, що значило б для нас, коли б ми віддали нашу дитину за людину, яка відмовилася від бога? Мабуть, вам Ганеле розповідала, скільки горя ми зазнали в житті. Удар за ударом. Я сто разів бажав собі смерті. Та хіба всі ті страждання можна порівнювати з тим, яке б завдали ви та наша дитина? Я став би гіршим за прокаженого, від якого відреклися всі. Я став би мертвішим за мертвого. Бо ж який жах бути мертвим і мусити ходити поміж людьми!.. Наверніться, мій дорогий пане, до Ізраїлю! І я віддам вам свою дитину, віддам з щирим серцем, буду вас благословляти найсвятішими благословіннями, буду вас любити, буду найщасливішою людиною у Поляні, буду раді-

ти й святкувати перемогу над своїми ворогами... Ох, коли б ви знали, як багато це для мене значить!

Іво міркував. Йому було жаль старого батька.

— Мені важко порозуміти вас,— сказав.— Не знаю, чого це ви станете мертвим і прокаженим, якщо ваша донька вийде заміж за добропорядну людину? Та розумію, що вам неприємно було б жити між тутешніми фанатиками. Гаразд. Я пропоную вам вихід і роблю це від щирого серця. Продайте все, що маєте тут, і переселяйтеся до нас, в Остраву. Ви зможете ще працювати і всім нам буде добре. Ганичці також буде веселіше. Буду вам хорошим зятем і ви ніколи не пошкодуєте.

Ганелин батько спокійно похитав головою.

— Щиро вдячний вам, мій пане, але я не зроблю цього.

Іво Караджич спохмурнів, замислився.

— Ви сказали, що я ніколи не переставав бути євреєм. Як тоді розуміти ваші слова: наверніться до Ізраїлю?

— Це також формально, мій пане,— простяг руку до Караджичевого обличчя, наче хотів одночасно й просити, й погладити його.— Тоді все буде гаразд... ой, ой... все буде добре і гарно... гарно і добре... гарно і добре...

Іво Караджич бачив, як очі старого наливалися слізьми. Іво Караджич був зворушений. Та нахмурив брови.

— Я готувався до цього виклику, пане Шафар, і боявся його. Заради Ганеле зроблю все. Лиш цього єдиного не можу.

Старий помалу кивав сивою головою, ніби погоджуючись з Караджичем.

— Це ваше останнє слово? — прошептав.

— Щодо цього, останнє, пане Шафар.

Йосиф Шафар тихо кивав головою.

Потім підвівся і вийшов.

Надворі був довго. Спливали хвилини за хвилинами. Іво Караджич чекав. Минуло чверть години. Хмурнів. Раз у раз запалював цигарки, кидав палити і клав недогарки у чайне блюдце. Потім підвівся й почав ходити.

Чого старий батько не повертається? Глянув на годинника. Півгодини? Почав боятися за Ганеле.

Нарешті в шинку почулися кроки Йосифа Шафара. Іво Караджич присів, очікуючи його повернення...

Та Йосиф Шафар не повертався... Що трапилося?

.. Іво Караджич відчинив двері. У шинку світила мала свічка. Ганелин батько ніби наводив порядок на шинквасі. Та тут все було гаразд і він, очевидно, лише удав із заклопотаного й не оглядався.

— Пане Шафар...

Старий спокійно випростався:

— Чим можу послужити, мій пане? — мовив ввічливо, наче звертався до гостя, якому, мабуть, потрібно ще налити.

Іво Караджич ступив два кроки. З дідусевої кімнати дверима сюди проникало світло та дим. Від цього шинок сповнювався особливим сяйвом та запахом.

— Пане Шафаре, я хотів би поговорити з Ганеле.

— Боюсь, що це неможливо. Ганеле вже спить.— Очі старого були холодні, немов вкрите льодом каміння.

Іво Караджич вийняв з кишені годинника:

— Спить? О сьомій годині?

— Взимку ми рано лягаємо спати, мій пане.

Іво Караджич зробив кілька швидких кроків до кухонних дверей і взявся за ручку. Закрито. Повернувся. Зачинені були також оббиті бляхою двері на вулицю. Може, його заарештували? Нервами Караджича прокотилася хвиля настрою забобонних казок про ритуальні злочини.

— Чому все закрито? — вигукнув він.

— Зачиняємо на ніч, пане.

— Де Ганеле? Я хочу поговорити з нею!

— Спить.

Іво Караджич почав грюкати в кухонні двері:

— Ганеле! Ганеле!

Ніхто не відгукувався.

— Ганеле! — гукнув на весь голос.

Йосиф Шафар стояв спокійно і дивився кудись убік.

— Там нема нікого,— мовив згодом.

— Брешете! Там мій кучер.

— Кажу правду, мій пане. Кучер пішов з вашими валізами до Фуксів.

— Як? — обурювався Іво Караджич.— Ви не дозволяєте мені переночувати у публічному заїзді?

— Дуже прошу пробачення, але наша релігія не дозволяє, щоб мужчина спав під одним дахом із дівчиною, з якою хоче одружитися. У Фуксів одержите дуже гарну кімнату, кращу, ніж я міг би вам запропонувати.

— Де Ганеле?

Йосиф Шафар не відповідав. Наче впертий хлопчак. Наче нічого не чув.

Іво Караджич не знаходив виходу. Що робити далі? Витягнути з кишені пістолет й примусити старого розмовляти? Схопити стілець і бити у двері, поки їх не розіб'є? Піти в село, грюкати у вікна хат й кричати, що єврейські фанатики заарештували і катують дівчину?

Його охопив страх за Ганеле. Розум і серце обурювалися.

— Не маєте права тримати її під арештом! — вигукнув.— Адже знаєте, що вона повнолітня?!

— Ви нагадуєте мені про це, мій пане.

Вирішив! Обшукає усе село! «У Каганів, у Абрамовичів, а може, у мікве»! — ніби чув голос Ганеле.

— Відчиніть!

Помітив, що його пальто та капелюх лежать напоготові на столі.

Але перед тим, як йти, мобілізував усю силу та спокій і підійшов до Йосифа Шафара...

— Пане Шафар! — мовив, увесь дрижачи.— Здається, ми вже обоє роздратовані. Може б, краще про все поговорити завтра. Але порозумійте: не покинемо ми одне одного, Ганеле повноправна, і я її будь-де знайду. Справді, я з вами хочу по-хорошому: віддайте мені її!

Старий батько повільно, але рішуче похитав головою.

— Скажіть мені, бодай, де вона!

Старий батько похитав головою удруге.

Іво Караджича охопила шалена лють.

— Гаразд! Хочете насилля? Буде насилля! Я прийду по неї!

Повернувся й пішов. У дверях ще оглянувся і, намагаючись образити старого, мовив:

— Мало не забув. Що я винен вам за вечерю — за себе та за свою наречену?

Старий батько нахмурився. Приплющив око й опустив погляд на долівку. Але потім подивився на Іво Караджича і ввічливо відповів:

— Ганеле сьогодні ще моя донька, за неї — нічого, мій пане. А за вас — дві крони вісімдесят гелерів.

Іво Караджич поклав гроші на стіл. Йосиф Шафар випустив його і зачинив за ним двері.

Та Іво Караджич не спустився трьома жорновими східцями на вулицю. Швидкими кроками він рушив ганком навколо будинку.

— Ганеле! — кричав на все горло.

Вибіг на двір:

— Ганеле!

Але скрізь було тихо. У корчмі погасло світло.

Іво рушив до Фуксів. У Поляні була вже ніч.

Знав, що робити: «У Каганів, у Абрамовичів, а може, у мікве!».

При згадці про мікве йому спав на думку не зміст, а лише настрій антисемітських балачок про ритуальні злочини, й він ніби відчув легкий подих вологого запаху крові та води.

У Фуксів світилося і в крамниці, і у квартирі.

Коли проходили селом й Ганеле сподівалася, що їх ніхто не помітив, то вона помилялася.

У той час, як кілька годин тому вони проминали крамницю Фуксів, Сура стояла біля дверей і через щілину між рекламами-плакатами дивилася на сільську вулицю.

Здається, це хода й постать Ганеле Шафарової,— подумала вона.— Ганна Шафарова втекла з гахшари? А що це за мужчина супроводить її? Як вони дістались сюди? Залишили сани в Буркала? Сура Фуксова була дуже збуджена.

Одягла пальто й вийшла у снігову порошу. І коли повз неї з двома валізами проходив незнайомий чоловік, ввічливо спитала:

— Ви привезли Ганну Шафарову?

— Здається, так вона зветься. Я йду до них. Де вони живуть?

— Он там, недалеко. А хто той пан?

— Не знаю. Якийсь пан із Чехії.

— Її жених?

— Здається.

Сура повернулася, зачинила крамницю і поспішила в кімнату до батьків та сестер.

— Скажу вам новину! — посміхнулася кисло.— Ганна Шафарова повернулася з Острави. Привезла собі жениха. Валізи із справжньої шкіри.

А згодом, увечері, на велике здивування Сури, той селянин з валізами прийшов до них.

Що трапилося? Від цікавості вона не знаходила собі місця. Потягла Андрія Двуйла до кухні.

— Не помиляєтеся? Справді Йосиф Шафар послав вас сюди? — випитувала селянина.— Сюди, до Фуксів? А той пан також скоро прийде? Справді так казав Шафар? Йосиф Шафар — такий високий, з чорною посивілою бородою? (Глянула скоса на матір, але та, нічого не розуміючи, лише знизала плечима). Пан зараз сидить із Шафаром у маленькій кімнатці, а мати з донькою на кухні? А що далі?.. Що далі?..— Але Двуйло більше нічого не знав.

Та небавом появився сам пан.

Коли Іво Караджич відчинив двері крамниці й задзеленчав дзвінок, Сура була вже біля нього, як би там уродилася. Ввічливо посміхалася. Привітатися з чужинцем прийшли також Соломон Фукс із дружиною. У Сури розбуркалося серце.

Повела його до кімнатки, як на Поляну — зовсім пристой-

ної, не гіршої, ніж у міському готелі. В грубці горіли букові дрова.

— Може, пан бажає повечеряти?

— Ні, дякую,— мовив неуважно.— Мій кучер тут?

— Так, він у кухні.

— Скажіть йому, будь ласка, хай іде сюди!

В коридорі Сура тихо захихотіла.

Пан приїхав на оглядини! Пан роздратований і відходить до конкурента! Все зрозуміло! у кімнатці старого Абрама не дійшли згоди! Ганна, певно, наговорила нареченому, що в неї бозна-яке придане! Але пан не дав себе обдурити й утік.

— У Шафарів не зійшлися щодо приданого,— повідомила у кімнаті батькові та сестрам і поспішила ділитися цією новиною з матір'ю, що була на кухні.

Іво Караджич розчинив валізку, вийняв з неї електричний ліхтарик, і, коли надійшов Андрій Двуйло, сказав йому:

— Ви мені сьогодні потрібні цілу ніч. Заплачу вам удвічі більше, ніж домовилися.

Нелегко було порозумітися на двох різних мовах, але згоди дійшли.

— Ось у чім річ. Ви були на кухні, коли панянка Шафарова виходила? Ви не знаєте — вона пішла ганком на двір чи вийшла на вулицю?

— Я не бачив, але думаю, що з дому вона не виходила.

— Звідки це знаєте?

— Вона не одягалася, навіть черевиків не взула. Небавом після нашого приїзду вона перезувалася на кухні.

— Що ще знаєте про це?

— Єврейка кудись виходила, потім повернулася, а скоро прийшла інша єврейка; може, посилала по неї. Ваша дівчина пішла з ними.

— Вони повели її? — пробіг мороз спиною Іво Караджича.

— Ні.

Чи справді Ганеле вдома? Тоді доведеться зовсім міняти план. Та чого не відгукнулася? Може, ті жінки її десь зачинили й затулили рота? А може, покликати жандармів? «Головне: не здіймай тривогу!» — наказувала Ганеле. Отже, поки що до цього не слід вдаватися! Чи й справді щось сталося? Чи, може, збуджена фантазія малює йому безглузді сцени, про які часом пишеться у низькопробних романах?

— Чи ви, Двуйле, були солдатом?

— Був, пане. Навіть десятником.

— Прекрасно! Йдеться про дуже важливі речі. Ні про що мене не розпитуйте, згодом я вам розкажу все сам. Одягайтеся, будемо цілу ніч стежити за будинком Шафарів. Най-

міть чотирьох, ні краще шестеро чоловіків-русинів, пообіцяйте добру платню! Скажіть їм що завгодно, але хай мене також нічого не розпитують.

«Не здіймай тривоги!» — Чи не допускаюся безглуздя? — думав він.— Може, я справді дурень, як каже матуся?..

Двуйло одягав у сінях овечий кожух.

— Куди, куди? — Сура виставила голову з кухні у коридор.

— Лише трохи на двір.

Та вона стежила за ними, й коли побачила, що обидва виходять на вулицю, відразу побігла до кімнати і гукнула братові:

— Бенці! Швидко одягайся та йди слідом за ними!

Потім кинулась до Караджичевої кімнати, щоб переконатися, чи були там валізи. Були.

Двуйло в потемках стукав у віконні шибки, будив людей, які щойно заснули, вони неохоче висовували голови з маленьких вікон і виходили з хат. Іво Караджич тим часом намагався проникнути до протилежного боку Шафарового будинку, туди, куди тікала колись від офіцера Етелка; хотів подивитися, чи нема якихось слідів у снігу, але заблудив поміж тинами й воринням, провалювався у снігові ями і був радий, коли знайшов дорогу на вулицю. Незабаром зібралися люди.

«Чи не ловить він шпигунів? — думав Двуйло.— На цьому ми розуміємося».

Іво Караджич послав по одному чоловікові до Абрамовичів, до Каганів та до мікве, щоб подивилися, чи там не світиться. Один селянин повів його перелазами до річки, й Іво Караджич, присвічуючи ліхтариком, переконався, що на його поверхні не було жодного сліду.

Коли повернувся на вулицю, йому доповіли, що до Шафарів пішли дві жінки.

— Хто саме? Ви їх впізнали?

— Файга Каганова з мікве та Райза Абрамовичева,— доповів Іван Москаль.

— Хто вони?

— Це євреїки.

Іво Караджич наказав в одній з хат запалити грубку та засвітити, щоб четверо могло спати, поки четверо інших стоятимуть на варті. Досі він ніколи не бачив верховинської хати. Тьмяно освітлена долівка, велика піч, широке ліжко з колискою, примоцованою до стелі ланцюгами,— все це на нього справляло враження, як щось фантастичне й пригодниць-

ке. Іво виставив вартових, а сам з Митром Дацьом сховався за пліт Москалевого подвір'я навпроти Шафарового будинку.

Снігопад припинився, і темряву просвітив місяць.

Очікував.

Вночі час минає дуже поволі й проміжок між двома цигарками насправді є коротшим, ніж він здається.

Та що він, власне, хотів побачити, крім білої ночі, крім осяяних місяцем замків із снігових хмар над головою, крім частини вулиці та обрисів Шафарового будинку? А може, він переступав тут з ноги на ногу, аби помітити двох євреєок, що ввійшли у будинок? Або, може, його фантазія прагнула побачити сцену з кривавих романів, таємничі сани, з яких замасковані люди виносять згорток, що своєю формою нагадує зв'язане дівоче тіло? Блазень!

Проте дочекався.

Через півгодини заскрипіли оббиті бляхою двері корчми. Вночі й секунди спливають дуже повільно. Двері зачинилися. З будинку вийшов чоловік, що не міг бути ніким іншим, як Йосифом Шафаром.

— За ним! — шепнув Іво Караджич Митрові Дацьові.

Згодом повернулися ті, що ходили до Каганів, Абрамовичів та мікве, вони повідомили, що скрізь там темно. На дорозі зустрічали Файгу Каганову та Райзу Абрамовичеву. Та це Іво Караджич уже знав...

Ніч навдивовижу була багата подіями.

Незабаром до будинку Шафарів підійшли три жінки. Піднялися на ганок, постукали в шибку, і будинок таємничо проковтнув ті жіночі постаті.

— Хто це був? — спитав пошепки Іво Караджич.

— Машеле Гершковичева, Хава Глейзерова і, здається, Рифка Айзиговичева,— відповів Іван Мадярчук.— Це подруги Ганеле Шафарової.

Що вони там робитимуть?

Коли знову все затихло й вулиця спустіла, Іво Караджич вийшов зі своєї схованки й швидко перебіг вулицю. Піднявся сходинками на ганок і, навшпиньках, дотикаючись руками до холодного снігу на парапеті, обійшов будинок. Але в усьому будинку не почув жодного звуку, віконниці були закриті. Ні!.. Через останню таки прокрадався тоненький промінь світла.

Іво пробрався туди. Через дірку у віконниці намагався заглянути всередину. Вона була така вузенька, наче листок паперу.

Отже, залишалося тільки покластися на слух. І він став прислухатися.

У хаті розмовляли. То були жіночі голоси.

Однак, не вдавалося зрозуміти жодного слова.

Жінки, очевидно, говорили ідиш.

Чи це не Ганелин голос?

На якусь хвильку запала мовчанка... Та ось знову пролунало кілька слів. Було таке враження, наче в хаті уже все сказали і більше нічого не могли говорити. Це нагадувало розмову родичів, на долю яких випала невдячна місія втішати перед похороном сумуючу родину.

Так, це, певно, був Ганелин голос!

Вона відповідала якомусь високому сопрано.

Та що саме — не було чути. Однак все це трохи заспокоювало Іво Караджича. Адже він не чув жодного мстивого звуку — ні болісного крику, ні стогону, ні, взагалі, нічого такого, що свідчило б про якесь насилля.

Блазень! — озвалася в ньому матуся.— Влаштовує у чужому селі справжні шаленства!.. Навіть служниця, що в ліжку читає бульварний роман, мудріша за нього — вона вірить написаному лише до останньої сторінки, а коли закінчує читати книжку, вкривається периною та засинає... А він тут грається у детектива!.. Блазень!

Наступної хвилини він і справді опинився у досить-таки незручному й смішному становищі.

На ганку скрипнула дошка. Почулися чиїсь обережні кроки.

Що робити? Ганок був лише довкола трьох стін будинку, а він стояв саме в кінці третьої. Стрибнути в сад? Але тоді шумом зверне на себе увагу. Не залишалося нічого іншого, як присісти у темному кутку.

То був якийсь хлопець.

Йшов на носках, але впевнено, наче дома. Зупинився поблизу Іво Караджича й вибрався на парапет ганку. До колін скоцюрбленого Караджича впала грудка снігу. Хлопець, стоячи на парапеті, неначе складний ножик, руками опустився на стіну і зверху через щілину віконниці заглядав у хату. Видно було, що він тут орієнтується добре.

Іво Караджич лаявся і розумів усю комічність цієї беззвучної лайки з грудкою холодного снігу на колінах та хлопцем із розчепіреними ногами над собою. Кепкував із себе. Скільки буде ця довгонога жаба стояти?

Стояла довго.

Нарешті хлопець пішов: ще обережно прислухався на розі, чи ніхто не йде, та зник. Через хвильку Іво Караджич і собі пішов звідти.

— Якийсь хлопчак заходив у двір,— доповів з-за плоту Іван Мадярчук,— щойно пішов. Не можна було добре розгледіти, але, здається, що то Фуксів Бенці.

Та це, за винятком імені, Іво Караджич уже знав.

Почав падати густий сніг, за його завісою Шафарів будинок ледве виднівся. Незабаром вулиця вкрилася ніжним, наче гусячий пух, лапатим снігом.

Йосиф Шафар повертатися не поспішав. Відколи пішов з дому, спливла година-півтори. Тим часом із будинку вийшли чотири жінки у великих хустках — в метелиці їх важко було впізнати. Отже, лише одна пізня гостя залишилася у Шафарів. На думку Івана Мадярчука, це чи не Файга Каганова.

Нарешті на білому шляху показався Йосиф Шафар. Він був увесь засніжений, стомлено пересував ноги. Та чоловік у довгому пальті, в пов'язаною хустками головою, шиєю й вухами — неначе жінка, котрий ішов поряд з ним, ступав ще повільніше.

— Кого він веде? — спитав пошепки Іво Караджич.

— Старого Мордка.

— А хто то такий?

— Єврейський святий.

Мордко Йід Файнерман справді важко долав дорогу, і коли млиновими жорнами піднімався на ганок, то спирався на плече Йосифа Шафарова. Було чути, як вони обтрушують з черевиків сніг, а потім їх поглинув білий будинок.

Навдивовижу багато нічних відвідин!

Темно-біла ніч минала, а засніжені вартові час від часу мінялися, поспішали до Москалевої хати — грілися біля грубки, роззували постоли, сушили онучі й на дві години лягали поспати там, де у хаті, переповненій чоловіками, жінками та дітьми, було ще вільне місце. Селяни вже знали, що діється. Ні, тут ганяються не за шпигунами. Тут ловлять дівчину. Це їх розважало. Пан гадає, що євреї її віддадуть? Їхні висновки цілком співпадали з думкою Івової матері. Іво Караджич не спав цілу ніч. Тієї задухи та тих бліх у Москалевій хаті було трохи забагато. Розрахувався з людьми і роздав усі свої цигарки.

На світанку, вже як можна було сподіватися, що коли Ганеле не відвели вночі, то зараз уже не відведуть, виставив останню варту, а сам побрів вулицею, прокладаючи перші сліди до Фуксів; ні, не спати, але бодай зігрітися, вмитися та поголитися. Трохи соромився, що зняв у селі тривогу, проте намагався виправдатись тим, що зараз хоча б знає, де Ганеле.

Двері Фуксового будинку ще були зачинені. Але коли постукав, Сура відразу відчинила.

— Пан так довго був у гостях? — спитала невинно.

Вона вже знала про все. Яка сенсація!

«Гой? — запитувала себе, проводжаючи зі свічкою в руках Іво Караджича до кімнати відпочинку і збоку придивляючись до його великого носа.— Невже це гой?»

Євреї були збентежені. Обурені. Ображені. Налякані. Люті.

Що?.. Га-не-ле?.. Га-не-ле Шафарова?

Що?.. Єврей, який не вірить у бога?

Хай Байниш Зісович негайно вранці, але негайно, негайно, як тільки розвидніється, запрягає коня та їде до міста, хай мчить галопом, хай не жаліє тварину і привезе рабина. І справді, община вже бачить у своїй уяві, як крізь ранковий туман шалено біжить Зісовичева Юлча, бачить Байниша, неначе Юду на воєнній колісниці в Аялонській долині з повіддям у руках, бачить, як він завзято хльоскає батогом над головою розтривоженого коня.

Бачите?! Чи не правий Мордко, який каже, що коли пропускаєте крапку, то тим самим ви знищуєте все? Ви дозволили впасти із ціціс одній торочці й ось до чого це призвело!

Бідолашний Йосиф Шафар! Нещасна мати!

Та, згадавши головне, з жахом кричали:

— Чи ви знаєте, що, відколи існує Поляна, це перший випадок, коли людина зрікається бога?

Що буде потім? Господи, що буде потім?

Чому це в цьому році бог так жорстоко карає Поляну? Спочатку була опоганена мікве. Потім ті жахи з халупцями та мізрахістами. А зараз ось це! Хіба ви не усвідомлюєте, не розумієте, не бачите погрозливо піднятий божий палець?

Не дозвольте! Не стерпіть! Не допустіть!

Жахлива новина передавалася з уст в уста. Перелітала від хати до хати ще з ночі. Взувши пантофлі на босу ногу та накинувши вовняні хустки на плечі, з хат вибігали жінки, брели снігом, стукали у шибки сусідів і просили, щоб їм відчинили. Ви вже чули? Заспані люди вистрибували з ліжок, засвічували гасові лампи й на стінах миготіли їхні довгі тіні. До Машелиних, Хавиних та Рифчиних батьків, а також до Райзи Абрамовичевої приходили щораз нові відвідувачі, бо кожен хотів почути новини від безпосередніх свідків події.

Вранці в хаті Мордехая Йіда Файнермана перебували всі, хто бодай трохи користувався повагою одновірців. Мудрий

старець, якому притакували троє бородатих синів, кивав головою і, не відповідаючи на легковажні запитання, з лавиці біля грубки давав короткі накази.

Ні, у найважчі хвилини Мордехай Їід Файнерман не підводив. Він міг скористатися фіранками повік і мочками вух під час сум'яття з мізрахістами та халуцами, бо йшлося тоді про дрібні й жалюгідні речі, яким не місце навіть у кутку душі, що належить богу. Але зараз настав вирішальний час, коли йдеться про Ізраїль, про бога та честь общини.

Чи й справді всі поважні євреї побували того ранку у Мордехая Їіда Файнермана?

Не зовсім.

— Приходив сюди Пінхес Якубович? — питав себе старий?

— Ні.

Сини допомагали батькові одягатися. Один натягав на старечі ноги високі повстяні черевики, інші двоє пов'язували його шию та вуха хустками, а тоді всі разом вирушили у село.

Мордехай з синами пішов до Пінхеса Якубовича.

— Чи ти знаєш, що сталося у Шафарів? — мовив сердито, будучи ображеним на Пінхеса за те, що той не вважав потрібним навідатися до нього.

— Знаю,— відповів тихо Пінхес.

— Ходи! — мовив суворо Мордехай Їід Файнерман.

Та в цю мить сталося щось дивне й зовсім незрозуміле: Пінхес Якубович, замість того, щоб одягати пальто, стояв і нерухомо дивився кудись у куток:

— Не піду,— відповів.

Образа була набагато більша, ніж Мордехай Їід Файнерман припускав. Підійшов ближче до Пінхеса. Його очі під кошлатими сивими бровами запалали більше від несподіванки, ніж від гніву.

— Може, я погано порозумів тебе,— сказав.— Ти відмовляєшся допомогти общині у найлихішу годину?

— Відмовляюсь,— відповів лагідно Пінхес Якубович.

У старечих очах запалав божий гнів. Піднявся кулак.

— Горе тобі, Пінхе!

І сини сказали:

— Горе тобі, Пінхе. Хіба ти єврей? Ганьба тобі!

Старець вийшов. А сини ще оглянулися і, не маючи наміру в таку важку хвилину кричати, лише зміряли Пінхеса поглядом з ніг до голови.

Однак Пінхес Якубович не міг вчинити інакше. Таємниця — важкий тягар. Він під силу лише вибраним. Хай буде

прославлене боже ім'я за образу, якою хотів його принизити Мордехай Йід Файнерман! Господь-бог сказав йому вчора устами ангела: «Вимагаю жертву покори; одну від усієї общини; уже завтра; видай мені її без вагання!» А чи міг хтось після новин, які сьогодні вранці принесли з вулиці Брана та діти, сумніватися в тому, хто має стати тією жертвою? «Смерть! Смерть! Смерть, якої ще не бачила Поляна, жахливішу за вогонь та могилу, смерть над смертями!» Ох, блазні, весь час ви думаєте лише про тілесне, вас цікавить лише матеріальне!..

Іво Караджич пішов до Фуксів, щоб вмитися та поголитися. Та коли впорався з цим, ще не було й шести годин. Тому ліг на диван трохи перепочити. У теплій кімнаті швидко заснув і проспав майже дві години.

Після сну людина тверезіше дивиться на довколишній світ. Вранці Іво на вчорашні події також подивився іншими очима.

Допустив помилку. Всупереч волі Ганеле, зняв тривогу, цим самим ускладнив і своє становище, і її. До того ж, образив її батька (яка ганебна грубість і яка необережність!). Та це вже не можна виправити. Може, послухатися Ганеліної поради бодай зараз, у цих складних обставинах, і, залишивши її, виїхати звідси з надією, що в цьому середовищі її не переконають, не застосують до неї насильства і не зроблять неможливою її втечу? Ні, на це він не погодиться ніколи. Адже йдеться про занадто велику для нього цінність... Таким чином, залишається одне — вдатися до насильства!.. Але Іво Караджич і до цього вирішив підійти обережно: насильство повинно бути якнайменшим, по можливості, треба обійтися без того, щоб звертатися за допомогою до органів влади. Поки що спробує домовитися. Спробує ще говорити про Ганеле.

Коли вийшов з хати, на вулиці побачив юнака в елегантному зимовому пальті, пошитому за модою минулого десятиліття — у поясі вузькому, а знизу широкому, наче дзвін. Певно вижебрачив його або під час розпродажу купив у якійсь міській крамниці. Він тримав руки в кишенях й дивився надзвичайно зухвало. Іво Караджич глянув на нього і їхні погляди зустрілися. Очі юнака спалахнули зеленим вогнем.

Іво Караджич пішов далі. З неприємністю відчував, що юнак йде слідом за ним.

На дорозі зустрів Андрія Двуйла.

— Що нам робити? І далі вартувати? — спитав той.

— Так. Якщо хтось стомився, хай замість себе пришле іншого. Дам подвійну платню! Дівчина й досі у садовій халупці?

— Її ніхто не бачив, але, здається, вона там.

Коли Іво Караджич повернувся, щоб йти, побачив поруч себе майже впритул юнака в елегантному пальті. Він зухвало розставив ноги, і, не виймаючи рук із кишень, різав поглядом, наче ножем.

В Іво Караджича аж завирувала кров.

«Якщо я сьогодні не вліплю цьому бовдурові кілька ляпасів, то вже не вліплю ніколи нікому»,— подумав.

Та згадав про свої наміри, повернувся й пішов.

Тим бовдуром був Шлойме Кац.

Він обігнав Іво Караджича, ще раз загрозливо подивився на нього збоку і вже не оглядався.

Може, сьогодні тут ярмарок?

Ні, в Поляні ярмарку не буває,— згадав Іво.

Храмове свято також буває іншої пори року!

Похорон? Весілля?

Перед обійстям Шафарів було багато людей. Вони стояли, походжали й не у повний голос про щось розмовляли. Переважали євреї, але чимало було і русинів — чоловіків та жінок, одягнених в однакові овечі кожухи. Вони мовчки стояли за плотом Москалевого двору, ніби чекаючи початку виступу сільського комедіанта, або святкової процесії.

Може, заради мене? — пробігла тривога у серці Іво Караджича.

Коли він підійшов, натовп замовк. Більшість людей повернулися і спинили на ньому свої погляди. Йому вдалося, що дивляться вони скоріше з цікавості, аніж з ворожнечі. Дещо енергійнішими кроками пройшов поміж натовпом до східців із млинових жорен. Там стояв юнак в елегантному пальті, й Іво Караджич мусив обійти його.

«Якщо я сьогодні не вліплю цьому бовдурові...»

Іво Караджич увійшов до корчми. Там було повно євреїв.

— Де пан Шафар? — спитав аж занадто суворо.

Один із присутніх, Байниш Зісович, підійшов до нього, вклонився, ввічливо показав на двері кухні.

— Просимо, сюди.

Провів його порожньою кухнею і відчинив двері в кімнату:

— Будь ласка, сюди.

Куди потрапив Іво Караджич?

У напівпорожній холодній, освітленій ранковим сонцем кімнаті, його зустріли, як розбійника на дорозі, одинадцять пар очей — вони атакували його й оточили.

У кімнаті в капелюхами на головах стояли бедр Мойше Каган, Лейб Абрамович з наїжаченою левиною гривою, чорний коваль Сруль Нахамкес, Гутман Давидович, одягнений у каптан Мордехай Йід Файнерман із синами, старий Йосл Айзигович — разом десятеро. Один з дванадцяти членів комітету єврейської общини, Пінхес Якубович, не був присутній. Одинадцятим був — пан Соломон Фукс. Скільки десятиліть минуло з того часу, коли він останній раз був у цьому будинку? Сьогодні його привів сюди службовий обов'язок. Чи спадало йому коли-небудь на думку, що матиме змогу подивитися на убогість і порожнечу там, де пам'ятає достаток та багатство?

Іво Караджич опинився віч-на-віч із незнайомими обличчями. Хто ці одинадцятеро людей?.. Таємний каральний суд?

— Де пан Шафар? — спитав похмуро.

— Зараз прийде, пане Караджич,— відповів Фукс.

«Ой, мій господар!» — подумав з певним заспокоєнням Іво Караджич і зрадів, що бачить тут бодай одне знайоме обличчя. Та коли повернувся до дверей, щоб вийти, дорогу йому заступили двоє чоловіків: Байниш Зісович та молодий Айзигович.

У ту ж мить до нього підійшов дід з довгою, пожовклою від старості бородою та з білими, звисаючими до плечей пейсами.

— Любий пане,— мовив Мордехай Йід Файнерман,— приділіть, будь ласка, єврейському старцеві, якому залишилися лічені дні до смерті, кілька хвилин уваги.— Старий, що не знав чеської мови, пристосовував свою ідиш до німецької, і його можна було добре розуміти.

Коли людина несподівано опиняється в подібній ситуації, то на якусь мить втрачає самовладання.

— Якщо це триватиме недовго — охоче. Що ви хочете? — відповів Караджич.

— Ми представники місцевої єврейської общини, мій пане, і щиро вас вітаємо. Щиро й з повагою, любий пане.

— Це тішить мене. Дякую вам,— подав старому руку.— Дуже радий познайомитися з вами. Але зараз я шукаю пана Шафара. Вам, певно, відомо, чого я сюди прийшов. За Ганеле — своєю нареченою.

Судді, за винятком старого, дружно посміхнулися. Соломон Фукс — довірливо й широко.

— Я її шукаю,— вів далі Іво Караджич.— Очевидно, вам, панове, відомо й те, що панянка Шафарова вже повнолітня, і ні ви, ні будь-хто інший не має права затримувати її.

— Ох... ох...— старий простягнув до Іво руки, неначе хо-

тів з обуренням щось відсунути від себе,— ...силою затримувати!.. Кому могло таке спасти на думку! Навпаки, пане. Йосл Шафар зараз прийде. Прийде також Ганеле, прекрасна дівчина з очима газелі, найгарніша дівчина усіх навколишніх країв. І ми зібралися сюди, аби радіти разом з вами, аби благословити вас благословінням всієї общини. Та маємо до вас прохання. Дівчина не має приданого. Дозвольте, аби вона стала донькою всього Ізраїлю, аби кожний з нас, по змозі, вніс частку для її приданого і аби ми справили їй весілля. Мій солодкий пане,— старий ще ближче підійшов до Іво Караджича й, легенько доторкаючись пальцями до його пальта, вів далі: — ох, мій любий пане, то буде весілля, якого цей край ще не бачив, це буде балдахін, якого досі не було на світі.

«Яка жахлива наполегливість, яка впертість» — подумав Іво Караджич, долаючи роздратування й дивлячись у сумні, мудрі та завзяті старечі очі.

— Мабуть, це й справді було б дуже гарно,— мовив тихо,— але вашої умови я не зможу виконати.

Однак Мордехай Йід Файнерман продовжував своє.

— Ви, любий пане, так само, як і ми, єврей. Ви походите зі славного роду Коген, з якого походили ті, кому дозволялося один раз на рік вимовити справжнє боже ім'я. А ви кажете: нема бога. Він є, пане! — І Іво Караджич побачив, як загорілися старечі очі.— Є! Єдиний, незбагненний, і не дозволено думати про його початок.

«Так, саме у цьому «не дозволено» і є основа усіх релігій!» — обурилося волелюбне Караджичеве серце. Хотів висловити свою думку вголос, але подумки махнув рукою. До чого тут дискусії? Мордехай Йід Файнерман, очевидно, був добре проінформований про зміст учорашньої розмови з Йосифом Шафаром.

— Замолоду ви, мій пане, певно, чули про страждання, які випали на долю Ізраїлю після зруйнування храму. Ізраїль страждає за свого бога, бо лише він дає надлюдську силу, аби зносити всі поневіряння. Та навряд чи ви чули коли-небудь про наші страждання. Зайдіть, пане, в наші оселі, подивіться на злидні, на наших голодних дітей, подивіться, як вони помирають, гляньте на наших матерів, у яких не вистачає молока для немовлят, і якщо у вас не кам'яне серце, то воно заплаче.— Старечі очі наповнилися сльозами.— Ох... ох... ох, пане, а ви кажете: нема бога. Хіба змогли б ми жити, якби не знали, що страждаємо заради нього? Ох, ох, пане, ви вимагаєте, щоб один з нас, хай навіть дівчина, своїм вчин-

ком оголосив: «Згинь, Ізраїлю, все, чим ти жив від створення світу, було облудою, а твої страждання — лише розвага для дітей та блазнів! Помирайте, полянці, в біді та розпуці! Ось, я, Ганна, покидаю вас, помирайте, помирайте, я сміюся й радію, вирушаю у світ радощів і розкошів; я це роблю тому, що немає розплати ні на цьому світі, ні на тому, і бога нема!» Ох... ох... ох... мій пане! — І старець з жахом в очах простяг до гостя долоні й повільно подався назад.

«Жах, жах! — думав Іво Караджич так само, як тоді, на острав'ській вулиці.— Яка трагедія! Дві тисячі років не торкнулися їх! Він був збентежений. Що відповісти вогненноокому дідусеві, на пергаментному обличчі якого виступали плями святого захоплення? Хіба тут можна чогось добитися словами? Все це Ганеле передбачала! І однаково приїхала сюди! Яким великим мусить бути її кохання!.. Ганеле! Бідолашна Ганеле!

— Ви вважаєте, що ми дурні, бо керуємося божими законами. Ми цим нікому не завдаємо шкоди, ні на кого не розповсюджуємось, мовчимо, хоча чужі народи називають нас дурними вже дві тисячі років. Та вчора син із роду Коген заявив: бога нема! І ми відповідаємо йому: бог живе! Він є, і немає меж його існуванню. Він існує давніше за всі речі, і нема початку його існування. Наш бог, наш визволитель, скеля суму нашого в часи зажури. Наш прапор, наше пристанище, наша чаша. Хай славиться господь, володар світу!.. А ви, сине з роду Коген, уже ніколи більше не кажіть: нема бога! Досить, коли ви скажете: не вірю в бога; я ще не пізнав бога; я ще не знайшов бога. Ми не тільки віримо, але й певно знаємо: він існує і володіє світом. Ми не тільки віримо, але й певно знаємо: він пошле нам Месію. Пошле незабаром, бо міра страждань його народу виповнилася. І ми сьогодні прийшли, щоб сказати вам та просити вас: Ісааку, сине Йосифа, наверніться до свого народу! Бог сам дасть вам змогу пізнати себе. А ми допоможемо вам порадою й молитвою. Ось, пропонуємо вам усе, що маємо. І це більше, ніж вам здається.

Старий скінчив. Його руки дрібно дрижали, а плями обличчя над жовтуватою бородою палали червоним полум'ям.

«Яка сила уяви! — думав Іво Караджич.— Яка сила і яка небезпека! Тут марно сподіватися знайти спільну мову, адже віткнулися різні мізки, різні мови, котрі відрізняються одна від одної більше, ніж мова птахів і риб».

Стояв мовчазно і мав лише єдине бажання: геть звідси! Назад, до Європи!.. Бідолашна Ганеле!

З гурту відділився Соломон Фукс. Він підійшов впритул до Іво Караджича, хитнув зневажливо головою, махнув рукою і діловим тоном тихо мовив:

— Не зважайте ви на Мордка, пане Караджичу. Це старосвітська людина й не знає сьогоденного життя. Ходіть зі мною на хвильку до сусідньої кімнати. Я певен, що ми домовимося. Ви не знаєте тутешніх дурнів, для нас усіх це було б справді неприємно. Йдеться лише про дрібну формальність.

Іво похитав головою. Знову повернувся до старого.

— Панове! — мовив, наперед відчуваючи, що все, що він скаже, звучатиме недоладно й грубо.— Щиро дякую за вашу ласку і доброзичливість, зокрема, вам, старий пане. Охоче, поговорив би з вами на тему, яку ви зачепили. Та мені здається, що це тривало б досить довго, бо, говорячи про такі речі, не можна обійтися кількома словами. До того ж, тепер, на мою думку, ми не домовимося. А в мене обмаль часу. Я шукаю Ганну Шафарову. Судячи з вашого дружнього ставлення до мене, сподіваюсь, що ви мені в цьому не будете перешкоджати. Потім я зможу говорити з вами довше.

Відчинив двері до сусідньої кімнати. До тієї, куди вчора вночі заглядав через щілину, але, як і передбачав, там не було нікого. Догадувався, куди сховали Ганеле — про це доповіли вночі вартові, а вранці сказав Двуйло. В саду стоїть маленька ветха хатка, збудована ще за часів діда Абрама. У ній влітку варили їжу робітникам. Г'анеле, очевидно, там.

Іво Караджич вийшов із кімнати на ганок й хотів було ступити у двір. Але раптом зупинився.

Великий двір, оточений кам'яним муром, був переповнений людьми. Сюди зійшлася вся єврейська Поляна. Чоловіки, жінки, діти.

Іво Караджич спочатку подумав, що їхні погляди звернені до нього, але тут же порозумів: натовп дивиться кудись поза його спину. Спритно обернувся і побачив бедра Мойше Кагана. Він саме подавав людям сигнал, але Іво Караджич його руху вже не розібрав.

Натовп поводився мирно. Він скоріше був сповнений очікуванням, ніж загрозою.

Іво Караджич зупинився біля парапету ганку. Якусь хвильку роздумував. Йому ставало цілком зрозуміло: проти чотирьох сотень людей важко щось вдіяти. Через кам'яний мур бачив, що за плотом Москалевого двору й досі стоять русини та з цікавістю очікують подальших подій. Вони не чіпали їхніх інтересів і були для них лише видовиськом. На вулиці побачив двох своїх вартових, але теперішні події їх

вже не стосувалися. Це конфлікт між паном та євреями, а їм платили лише за вартування. І, звичайно, вони мають рацію. Іво Караджич тепер їх не покличе.

Та раптом у тиші пролунав загрозливий окрик:

— Вбийте його, собаку!

Хтось розлючено продирався до ганку. Ах, це той підліток у старомодному пальті!

Неначе заражений цим вигуком, заверещав жіночий голос:

— Хай забирається туди, звідки прийшов! — То озвалася Брана Якубовичева. До неї приєдналася Малке Абрамовичева: — Під землю його!

Гурт хлопчаків засвистав так, що аж заклало вуха. Верховодив ними Ріва Каганів та його приятель Бенці.

Шлойме Кац продирався щораз ближче. Іво Караджич потягнувся рукою до кишені за пістолетом.

Але біля парапету раптом опинився Мойше Каган.

— Шлойме, марш звідси негайно назад! А ви його не пускайте! — гримнув.— А ти, зажди, прийдеш додому! — посварив сина Ріву.

Шлойме Кац махав кулаком у бік ганку й хрипів щось про вбивство. Та йому заступали дорогу, бурчали на нього й відштовхували назад. Шлойме Кац, видно, випередив настрій натовпу — пристрасті досі ще не спалахнули й пора насильства ще не настала. Лише Брана Якубовичева підтримувала Шлойме своїм темпераментом:

— Облиште його! Він має правду! Хай той хлоп забирається!

Та лагідний Мойше Каган перетворився на лева.

— Коні! Коні! Адже знаєте, про що ми домовилися! — Ти будь генералом дома,— гримнув він на Брану, і люди засміялися,— нами тут командувати не будеш! Чого ти не командуєш Пінхесом? Хіба ви не знаєте, що вам робити? Хто відповідатиме? Ви або ми?

Спостерігаючи за тим, як запально Мойше Каган випалював свої слова, Іво Караджич думав, що той підбурює натовп проти нього. Бедр говорив ідиш, та так швидко, що Іво Караджич його зовсім не міг зрозуміти.

Знову сперся на парапет.

— Я також хочу вам дещо сказати...— почав.

Та натовп зняв неймовірний галас. Ніхто не хотів його слухати. Хлопчаки знову почали свистіти. Ріва відвернувся і сховався за хлоп'ячі спини, аби його не бачив батько, а Бенці захищав божу справу, не криючись.

Іво Караджич часто бував оратором на велелюдних зборах і до бурхливих натовпів уже звик. Стояв спокійно, хай

люд вирує. Він зважде. Оглянув ганок. Ніде нікого. Комітет єврейської общини або сховався, або пішов геть.

Коли гомін ущух, він гукнув:

— Я хотів би сказати лише кілька слів...

Та вже наступні слова поглинула буря викриків.

— Не хочемо нічого слухати!

— Забирайся звідси!..

Кричали ідиш і по-чеському. Лайки падали на нього, наче каменюки. Іво Караджич забув, що він не на зборах, що тут йдеться не про політичні речі. Йдеться про бога. Йдеться про святенника, який прийшов красти душі. Уява злодія захопила весь двір.

— Злодію наших дітей!

— Вбивцю наших дітей!

Жінки виригували із себе прокльони аж до хрипоти.

— Побийте його камінням!

Цей вигук вирвався з напруженого до краю горла. Так несамовито кричав Шлойме Кац. Його очі залилися кров'ю, а рот перекривився.

У повітрі пролетіло поліно.

Молодь, яка вже перестала дивитися на події, як на якусь розвагу, підхопила Шлоймів вигук як гасло. Та взимку важко знайти камінь, а поліна, що їх кидали без розмаху всередини, не долітали.

Якийсь хлопчак, можливо, майбутній ватажок, відхилився від однобічно мислячого збентеженого натовпу й вибіг через ворота на вулицю.

— За мною!

Гурт хлопчаків кинувся слідом за ним.

Саме цього й боявся Іво Караджич. Зачинена хвіртка, що вела з двору на ганок, була на очах, але тепер його могли зненацька атакувати з іншого боку — з вулиці.

Хлопчаки гучно бігли ганком. Коли опинилися на розі, Іво Караджич витяг з кишені пістолет й навів на них.

Злякані хлопці відсахнулися і стримали тих, що йшли за ними. Зупинилися. Натовп на дворі, передчуваючи смерть, замовк.

Іво Караджич вигукнув на весь голос:

— Хто з вас зробить ще один крок, застрелю.

Це прозвучало спокійно і переконливо.

У напруженій тиші пролунав ще один голос, розпачливий та різкий: «Ів...» То Ганелин голос, він долетів із саду, із старої кухні, і на півслові був придушений.

— Я тут, Ганичко, іду! — крикнув Іво Караджич, все ще тримаючи в руках зброю.

Натовп занімів. Пролунав постріл? Хлопці сховалися за ріг.

Матері хлопчаків отямилися першими. Вони зняли страшний зойк. Єврейський. Лаяли не Караджича. Хлопців. Розв'язався лантух із верескливими єврейськими лайками, широко відкривалися роти, стискалися кулаки, матері смикалися, ніби курки, намагаючись вирватися з натовпу. Мойше Каган кинувся на хлопців, відганяв їх, а відтак побіг за Рівою, котрий втікав.

Скориставшись розгубленістю натовпу та несподіваною тишею, Іво Караджич ступив до парапету і, ховаючи пістолет у кишеню, гукнув:

— Друзі! Я не злодій, не вбивця і хлопців не рушу. Я такий же мирний громадянин, як і ви. Тут заарештували вільну та повноправну людину, я йду за нею й нічого іншого мені не потрібно.

— Ми не віддамо її! — з натовпу рішуче вигукнув літній чоловік.

— Я не вимагаю її від вас. Не збираюся її забирати. Вона не моя, щоб я посмів забирати її, й не ваша, щоб ви її могли віддавати. Хай сама вирішує свою долю! Думаю, що це справедливий вихід.

Йому дали змогу промовити ці слова. На їхні нерви діяло кілька факторів: вогнепальна зброя, хлопчаки, діалог з невидимою Ганеле, його мирні слова — разом цього було забагато, й пора було отямитися. Та смертельно блідий Шлойме Кац знову порушив тишу:

— Убийте його!

А той літній чоловік ще більш настирливо загукав:

— Ми не віддамо вам її!

Якась жінка з певним запізненням, нарешті звільнившись від страху, від якого в неї аж волосся наїжачилося, згадала, що тут недавно відбувалося, й заверещала:

— Він хотів стріляти в нас.

Ці слова негайно підхопили жінки та молодь.

— Хотів стріляти у наших дітей... вбивати... дітей...

Шафарів двір раптом перетворився на одну шалену літеру. То була голосна «і», яка кричала, верещала, вирувала, шаленіла і вбивала. Хлопчаки, вигнані подалі на вулицю, почали жахливо свистіти — десять, двадцять, тридцять хлопчаків, а чоловіки підхопили більш бойове гасло:

— Ми вам не дамо її!

У ньому також було «і», й воно також творило дива. То був пекельний крик, який розривав вуха і лунав майже на все село.

Іво Караджич намагався бути спокійним. Слухав цей шалений крик, який, здавалося, не припиниться, аж поки чотириста людей не зірвуть свої голоси, дивився на набряклі жили на шиях на широко розтягнуті роти із зубами й без зубів, як сторонній слухач і глядач.

Дивно! Може, він був героєм? Чи, може, сподівався, що добре скінчиться те, що почало перерастати у трагедію? Напевно! Мозок Іво Караджича про це нічого не відав, але справжній Іво Караджич знав те надто добре і певно.

Прийшли жандарми, хоч їх ніхто й не кликав.

Застукотіли важкими черевиками по дошках ганку. Старшина і троє підлеглих. У повному озброєнні.

Ну, звичайно!

Вчора Іво Караджич дав собі слово зробити все, «по можливості», без участі місцевої влади, але це «по можливості» було показове. Чи не питав на всякий випадок вночі селян, де тут жандармська станція? Може, думав, що в п'яти хвилинах ходи звідси жандарми не довідаються про події в селі та у Шафарів? За цілий ранок та й протягом усієї бурі жодного разу не згадав про жандармів, і все-таки їх прихід сприйняв, як подію цілком зрозумілу, логічну, знайому — таку, що вже десь бачив або що снилася сьогодні вранці на Фуксовому дивані. Правда, вирішення трагічної суперечки на цілком іншій основі, ніж він її вів досі, було дещо дивним, а втручання адміністрації у його особисте геройство та в божу справу було майже комічним. Проте Іво Караджич сприйняв таку розв'язку досить-таки радісно.

Три жандарми зупинилися біля парапету ганку обличчям до двору й стукнули прикладами об підлогу.

Шалений крик негайно припинився. В поодиноких вигуках: «Хотів у нас стріляти!» вже не відчувалася погроза, а лише скарга перед вищим авторитетом.

— Тихо! — крикнув один із жандармів.

Авторитет жандармів тут був неперевершений: на дворі запанувала взірцева тиша.

— Хто ви такий, пане? — запитав командир Караджича так, наче щойно не довідався про нього від Соломона Фукса та від Сури.

Іво Караджич простяг документи.

Поки командир засовував їх у свій гаман, зі старої кухні знову почувся тривожний Ганелин крик, що був, очевидно, викликаний несподіваною тишею, причину якої дівчина не могла зрозуміти. На цей раз її вигук не обірвав ніхто:

— Іво!

— Зараз, зараз, Ганичко!

— Що це? — гукнув до Караджича командир і повернувся до жандармів: — Очистіть двір! — Підійшов до парапету.— Іменем закону! Розійдіться!

А після цього святкового вступу почав гримати, як розгніваний бог:

— Швидко! Лауф шріт! Бо накажу усіх вас розстріляти. Я вас провчу, як бунтувати!

Командир був суворим служакою, непоганим стратегом і знав, як налякати полянців.

Три жандарми з гвинтівками у руках спустилися сходами на двір, щоб, коли буде потрібно, підігнати багнетами натовп, який потоком рвався до воріт. Та в цьому не було потреби.

Командир з ганку гримав далі:

— Може, тобі, Гершку, допомогти? Ви також ступайте трохи швидше, Юдагоровичі, гаразд?! — Потім посварив пальцем: — А з тобою, Шлойме, ми ще поговоримо!

Скупчення людей, до яких можна звертатися: «Юдагоровичі!», «Гершку!» та «Шлойме», ще, власне, не є бунтівним натовпом, тим більше, що кожному з них відомо, як старшина любить терзати за комин, за гноївку, що витікає на вулицю, за забутий смолоскип на нічних санях або за таблицю на возі. Натовп, який бодай на хвилину відчув радість влади, розходився неохоче, з криками або, принаймні, ремствує. Полянці ж навіть не ремствували. Мовчки перлися до воріт! Лише Ріва та Бенці, коли вже опинилися кроків за двісті від будинку Шафарів, засвистіли, неначе справжні опришки.

Іво Караджич відчинив дверцята ганку і хотів вийти поза спинами жандармів на звільнену від натовпу частину двору.

— Ви куди? — вигукнув командир.— Не йдіть нікуди! Мусите тут залишитися для складання протоколу!

— Я це знаю, пане старшина. Не йду нікуди. Хоч тепер готовий до ваших послуг.

Старшина стежив за звільненням двору.

Іво Караджич все-таки пройшов садовою хвірткою й міцно загрюкав у двері колишньої кухні.

— Відчиніть! — міцно потряс уламком ручки і той залишився у нього в руках, а іржавий замок, очевидно, випав на тому боці, бо двері відчинилися.

Ганеле. Батьки. Незнайома жінка, що на якусь мить люто глянула Караджичеві в очі. Усі були неймовірно бліді, й Іво Караджичеві здалося, ніби він бачить привиди. Можливо, через те, що кухонька, освітлена скупим зимовим світлом, яке пробивалося сюди загратованим вікном, нагадувала трунарню.

— Ганеле!

Її губи ворухнулися. Очевидно, вона хотіла вимовити Караджичеве ім'я.

У кутку, обличчям до стіни, закривши долонями очі, напівсиділа-напівлежала Ганелина мати. Біля маленького вікна стояв і дивився в землю Йосиф Шафар.

«Чому? — з жахом думав Іво Караджич, дивлячись на цю розпуку.— Де тут сталося якесь нещастя і в кого? Господи, чому?»

Ганеле не рухалася. Наче не могла зважитися.

— Ходи, моя мила!

Ще якусь хвилину вагалася.

Потім стала навколішки на долівку й поцілувала свою маму в тім'я.

— Прощайте, матусю!

Коли наблизилася до батька, той підняв руку і, не підводячи очей від землі, показав пальцем на двері, але зробив це так мляво й безсило, що Івові Караджичу знову здалося, ніби це привид.

— Прощайте, татусю!

Жандармський допит у холодній корчмі, в будинку, що лякав своєю порожнечею, тривав нестерпно довго, бо представники адміністрації ніяк не хотіли бачити речі та людей такими, якими вони є, а вперто випитували всілякі подробиці.

Ні,— відповів Іво Караджич, коли старшина, порозумівши, що має справу з освіченою людиною, відмовився від методів залякування,— він нікого тут не знав, мову не розумів, не чув, щоб йому хтось загрожував, пістолет показав підросткам не з переляку, а із превентивних міркувань.

Ні,— відповіла Ганеле,— ніхто не обмежував її особистої свободи й не зачиняв її — ні Файга Каганова, ні хтось інший; їй не затуляли рота, а в колишній кухні вона сховалася перед натовпом людей сама, могла вийти звідти тоді, коли хотіла, й могла піти, куди заманеться.

— Від чого у вас оті червоні плями на зап'ястках?

— Я, певно, міцно стискала їх, коли кричали люди.

— Гм. А біля рота від чого?

— Очевидно, також.

— Це нам знайоме,— мовив старшина,— тут євреї ніколи один проти одного нічого не скажуть! Та ми самі у всьому розберемося.

Тим часом до Іва Караджича підходили селяни за додатковою платнею. З'явився також Андрій Двуйло, й Іво Караджич попросив його, щоб він розрахувався з Фуксами, відніс валізи до Буркалів і приготував сани; певно, незабаром

слідом за ним підуть і вони. Холодна квартира з навстіж відчиненими дверима відлунювала порожнечею. Ганелині батьки пішли, й Іво Караджичеві знову здалося, ніби він у покійницькій. Скоріше б звідси! — думав під шурхіт пера старшини.

Після закінчення допиту спитав:

— Ми зможемо виїхати? Відпустите нас?

Той довго роздумував і, приплющивши око, намагався всіляко показати, що виключно від його волі залежить позбавлення молодят багатьох неприємних переживань. Потім, приховуючи свою доброзичливість до них, сухо мовив:

— Ваші адреси ми, зрештою, маємо. Можете бути вільні.— І до жандармів: — Пане Фоуску та пане Краусе, проведіть їх! Ідіть за кілька кроків перед ними.

— Дякуємо вам.

Вийшли. Був уже полудень. По той бік вулиці, за плотом Москалевого двору, й досі терпеливо стояла купка русинів у овечих кожухах. Якийсь хлопчак-єврей, що проходжувався безлюдною вулицею, кинувся навтіч.

— Ти не сказав, щоб подали сани сюди? — спитала тихо Ганеле.

— Ні, Ганичко,— відповів Іво дещо винувато.

Ганна підняла голову й подивилася на нього широко розкритими гарними сумними очима. Якусь мить не відводила від нього погляду.

— На санях це все минуло б швидше. Але й так непогано. Мусимо до кінця витерпіти кару за зраду. Не підтримуй мене, коханий, хочу сама пройти кривавим шляхом.

— Що маєш на увазі, Ганичко? — спитав з острахом.

Ганеле ще раз оглянулася на домівку свого дитинства.

— Ходи, мій Іво!

Поряд з будинком Шафарів посеред своїх городів стоять три хати: одна праворуч, а дві ліворуч. Віддалік, з лівого боку горбатиться халупа Айзиговичів. Коли вийшли на вулицю, то почули якийсь гомін — він долинав від обійстя Айзиговичів. Караджич не міг зрозуміти, що це за дивний ритм. Як наближалися вулицею до халупи, незвичайний гомін поступово переходив у «нігун» — тужливий, плаксивий, верескливий речитатив єврейських молитов. Ось він уже зазвучав на повний голос.

Перед хатою стояла Айзиговичева родина з жінками та дітьми. Сюди поприходили й ті, хто живе на протилежному кінці села. Чоловіки, ритмічно нахиляючись, проказували похоронну молитву, котру Ізраїль тричі промовляє тоді, коли труп, покропивши оцтом та яєчним білком, виносять з хати;

вже не людину, а нечистий шматок людського м'яса, який у цю хвилину облітують демони — «Рече рабин Акіба: хай буде благословенним той, заради котрого ти, Ізраїлю, зберігаєш чистоту! Хто тебе очищає? Бог на небі, який сказав: зрошу вас джерельною водою, і очиститеся, звільнитеся від усякого бруду. Звертайтеся до бога, бо як джерельна вода змиває всякий бруд, так бог очищає Ізраїль». Щораз нахиляючись, заглибившись в себе і не звертаючи уваги на нечистих, яких у цю хвилину викидали із свого середовища, чоловіки волали й верещали вдруге: «Рече рабин Акіба...»

Тепер одна за одною стояли єврейські хати, і перед ними скрізь у повному зборі родини. Чоловіки волали голосним хором, перебиваючи один одного: «...очиститеся й звільнитеся від усякого бруду... так бог очищає Ізраїль».

Відкинута дівчина йшла безлюдною вулицею з нечистим коханим, відстаючи від двох жандармів кроків на десять, бліда, як дорога перед нею, і в розпуці закликала на поміч кров своїх предків, звиклих до глузування, зневаги й страждань. Опустивши голову, ступала під звуки страхітливої дідусевої похоронної молитви і дивилася сповненими дивного полиску очима кудись у невідомість.

Проходила мимо гостинного дому колишнього приятеля Лейба Абрамовича, який в оточенні своєї родини співав могутнім голосом похоронну молитву, мимо крамниці Соломона Фукса, що молився у колі своїх дочок, які не віддали б це видовисько ні за які тисячі, та мимо двору Нахамкесів, на який батько вивів дочок, щоб для вічної пам'яті й перестороги показати їм прокляту, та мимо Давидовичів, Лейбовичів, Вольфів, та коло обійстя Мордехая Йіда Файнермана, який стояв зі своїми синами, дорослими онуками та багатьма жінками, і бачила Ганеле хату Кацiв, перед якою читав їй похоронну молитву горбатий старець з гарною місіянською головою, а Шлойме окремими словами пісні перемагав свій розпачливий, тужливий юнацький плач. Проминали хату за хатою, і плаксивий речитатив хорів зливався в єдине страшне похмуре прокляття. «Зрошу вас джерельною водою, і очиститеся, звільнитеся від усякого бруду».

О, запльована, зацькована, пролита тисячами ран крове предків, не дай Ганеле впасти!

Крок за кроком, не дивлячись, куди ступає, іде жорстоким шляхом між стінами дідусевої похоронної молитви й не бачить нічого, лиш білий сніг перед собою.

Тепер, після тиші кількох русинських хат, куди вже лише далекою луною доходив голос хору, Ганеле зі своїм коханим опинилися перед будиночком Пінхеса Якубовича. Ламет вав

також вийшов із Браною та дітьми під ясени, щоб помолитися. Та Пінхес Якубович, поглядаючи на дівчину, яка йшла на смерть, жахливішу за вогонь та могилу, на смерть над смертями, на духовну смерть, дивиться на неї не так, як решта полянців:

Ось божа кізочка, яка взяла на себе гріхи Ізраїлю! Одна за всіх! Ось, найбільша за всі жертви, які колись були покладені на божий олтар для врочистого примирення. Великий, вічний, святий, незвіданий господь-бог народів. Хай славиться його ім'я!

Так покидала Ганеле, першою, відколи існує Поляна, батьківський дім і табір свого бога.

Потім відчула, як її хтось підняв і посадив на щось м'яке й пухнасте.

Дідусева похоронна пісня відлунала, і тиша, яка настала, була надзвичайно гарною й ласкавою.

— Дякую вам, панове! — почула голос коханого.

Легкий поштовх, подих вітру в обличчя, звук дзвіночків і цокіт копит.

Поїхали. Заплющила очі. Ох, поїхали.

— Геть, подалі звідси! — говорила, як мала дитина, котра вахопилася грою.

Перевірила долонею, чи Іво поряд з нею, на якусь мить доторкнулася його руки. І та рука, що досі не турбувала її, помилково сприйнявши дотик як прохання чогось, наблизилась до неї. Та Ганеле відсунула її.

Відкрила очі.

Коні мчали вузькою ущелиною, в якій вміщалася лише дорога та річка, майже до середини вкрита кригою, а там дзюрчала прозора, навдивовижу зелена холодна вода. Обабіч ущелини спиналися вгору засніжені ліси, а вгорі виднілася лише смужка захмареного неба.

Та Ганелин погляд лише ковзнувся по навколишніх горах. А спинився він на смужці неба — на сірому потоці хмар, що, граючи габою, неслися паралельно річці з гір у долину так само, як і вона. Ганелин погляд спочив на них, і той, хто сидів поряд з нею, розуміючи все, не робив нічого, аби його відвернути.

— Дідусю! — шепнула.

Бо це було єдине ім'я, яке піднялося на поверхню з темних глибин її серця.

Тоді, як дома навіки присоромлений батько надрізав ножем і надривав комір піджака, а мати, яка з ганьби перед людьми вже ніколи у житті не вийде за огорожу свого обійстя, рвала сукню та обоє босоніж сідали на землю, аби, оп-

лакуючи смерть наймолодшої доньки, проказувати заупокійну молитву, Ганеле заглибилась поглядом у потік снігових хмар і її прекрасні очі вбирали в себе їхній сум.

А тоді, як за полянські гори вже закочувалося багряне сонце й у присмерку синагоги зібралося десять чоловіків, щоб помолитися за покійницю, Ганеле виїжджала з гірських воріт на залитий сонцем простір, і її погляд, що линув разом з потоком хмар, перекинувся на величезне озеро, яке вирувало й хвилювалося лише біля гирла гірських річок, а чим далі від берегів, ставало щораз чистішим та спокійнішим. Ті неосяжні далі також вбирали Ганелині очі.

А на другий день, коли міський рабин засвічував у синагозі чорну свічку, Ганеле в жовтій машині мчала промерзлою й запорошеною снігом дорогою мимо виноградних пагорбів, де між голими тичками стояли, ніби іграшки, будиночки, пролітала селами з великими хрестами на церковних вежах та з єврейськими крамничками, перед якими гралися діти. На ту пору Ганеле вже здатна була міркувати й згадувати. О тій порі в її очах оселилась впертість та жорстокість.

І цей сум, ця замріяність та краплинка жорстокості залишаться в її очах навіки. У прекрасних очах Ганни Караджичевої, які колись, може, успадкують також її діти.

ПРИМІТКИ

Книги Івана Ольбрахта про Закарпаття видавалися багато разів, виходили окремо, вміщувалися у зібраннях його творів: Твори: В 9-ти т. Прага, 1933—1945, т. 7, 8, 9; Твори: В 15-ти т. Прага, 1947—1961, т. 8, 9, 10; Твори: В 14-ти т. Прага, 1976—1986, т. 9, 10, 11. В одній книзі вони виходили двічі: Микола Шугай, розбійник. Голет у долині. Гори і століття. Прага: Наше войско, 1959; Закарпатська трилогія. Прага: Свобода, 1972.

Микола Шугай, розбійник (Nikola Šuhaj loupežník)

Вперше надруковано 1933 р. у празькому видавництві «Сфінкс». Перший розділ роману «Колиба над Голятином» вийшов окремо 1932 р. у цьому ж видавництві. З того часу роман витримав понад тридцять видань, перекладений майже на всі європейські мови, приніс автору світове визнання. Українською мовою роман вийшов 1934 р. у Львові: Іван Ольбрахт. Розбійник Микола Шугай: Роман. Ч. 1, 2 («Українська бібліотека», 1934. 1—2(13—14). Прізвище перекладача не названо. Ім'я «Ержіка» у ньому змінено на «Оленка». Саме це видання у 30-х рр. було заборонено на Закарпатті, вилучене з шкільних бібліотек. У післявоєнний період роман тричі видавався у Львові (1952, 1959, 1960) у перекладі С. Масляка.

Роман друкується за текстом третього львівського видання 1960 р.: Іван Ольбрахт. Микола Шугай, розбійник. Вид. 3-тє. Пер. з чес. С. В. Масляка. Львів, 1960, 256 с. У текст внесено окремі незначні поправки й уточнення.

Макбетівська історія — незвичайна, трагічна історія. Назва від головного героя трагедії В. Шекспіра «Макбет». Макбету була напророчена смерть від руки людини, не народженої жінкою. Він і був убитий шотландським дворянином Макдуфом, який не народився природним способом, а був «із чрева матері вийнятий ножем».

Довбуш Олекса Васильович (1700—1745) — уславлений керівник антифеодального руху опришків на західноукраїнських землях. Загинув від кулі зрадника. Образ Довбуша відтворено у фольклорі, літературі, мистецтві.

Ахілл (Ахіллес) — герой давньогрецького епосу. Мав єдине вразливе місце — п'яту, за яку його тримала, купаючи, мати — богиня Фетіда. Загинув від стріли, пущеної Парісом, що влучила у його п'яту.

Зігфрід — герой старонімецького епосу про Нібелунгів. Єдиним вразливим місцем на його тілі була лопатка. Вивідавши цю таємницю від Крімхільди, один із дружинників убив Зігфріда.

Франц-Йосиф I (1830—1916) — австрійський імператор і угорський король з 1848 р. За його правління Австрійську імперію перетворено на двоєдину монархію — Австро-Угорщину (1867).

Пан президент — професор, книжки пише... — Президент Чехословаччини у 1918—1935 рр. Томаш Гарріг Масарик (1850—1937) до 1914 р. був професором Празького університету, написав ряд книг із питань історії, соціології, філософії, права та ін.

Написав, кажуть, якусь книжку про ритуальне вбивство... — Наприкінці XIX ст. австро-угорською реакційною буржуазією на Закарпатті було сфабриковано судовий процес проти єврея Гільснера із села Поляна, звинуваченого у ритуальному вбивстві. Т. Масарик написав книжку, у якій викрив вигадки реакціонерів, на суді виступив захисником звинуваченого.

Кун Бела (1886—1939) — діяч угорського й міжнародного комуністичного руху, один із засновників Комуністичної партії Угорщини та керівників Угорської радянської республіки. 1919 р. емігрував до Радянської Росії.

..Розділили між Польщею, Румунією і Чехословаччиною. — Після закінчення першої світової війни західноукраїнські землі були розділені: Галичина залишилася в складі Польщі, Буковина — в складі Румунії, а Закарпаття відійшло до складу Чехословаччини.

На Словаччині ще йдуть бої. В Угорщині при владі — комуністи. — 1919 р. (21.III—1.VIII) в Угорщині перемогла радянська влада, проголошено Угорську радянську республіку. Вахмістр згадує про бої на території Східної Словаччини, які велися в травні—липні 1919 р. між буржуазною чехословацькою армією і військами Угорської та Словацької радянських республік.

Лотова жінка... — За біблійною легендою жінка праведника Лота була перетворена в соляний стовп за те, що порушила заборону і оглянулася на зруйновані з божого допусту міста Содом і Гоморру, приречені на загибель через розбещеність їхніх жителів.

...коли Август воював проти Станіслава Лєщинського... — Польський король Август II Фридерик (1670—1733) боровся за польський престол із познанським воєводою Станіславом Лєщинським, у 1705 р. проголошеним шляхтою королем Польщі. В цей час після перемоги над Туреччиною до Польщі відійшли Поділля і частина Правобережної України, придушено повстання Палія.

Ракочі (Ракоці) Ференц II (1676—1735) — трансільванський князь, керівник антигабсбурзької визвольної війни угорського народу 1703—1711 рр. Ця війна розпочалася на території Закарпаття, тому ім'я Ракоці відоме в народі, увійшло в усну народну творчість.

...в добу важких внутрішніх міжусобиць у Румунії... — Йдеться про внутрішню боротьбу правителів Молдавії і Волощини на початку XVIII ст. Боротьба ця тривала й під час Прутського походу Петра I проти турків у 1711 р.

Сенявський Адам Миколай — польський коронний гетьман, який очолював війська Августа II Фридерика в період його боротьби з Станіславом Лєщинським.

Гольц — генерал в армії Сенявського.

Потоцький Йосиф (Юзеф, помер 1751 р.) — польський коронний гетьман, правитель Краківського воєводства. Йому належали величезні маєтки на Україні.

Довжа (Дожа Георгій, Юрій) Дьєрдь — керівник антифеодального повстання угорських, українських, словацьких і волоських селян в Угорщині 1514 р. Повстання охопило і територію Закарпаття. Було жорстоко придушене, Довжа був страчений. Державним актом 1514 р. селянство в Угорщині було остаточно закріпачене.

Пинтя — ватажок опришків на Закарпатті на початку XVIII ст., учасник визвольної війни угорського народу 1703—1711 рр. під керівництвом Ф. Ракоці. Образ Пинті-опришка став фольклорним.

...чорний образ Іуди Іскаріотського на горі Оливній... — Один із дванадцяти апостолів Ісуса Христа Іуда (Юда) Іскаріотський зрадив свого вчителя, видав його римським легіонерам за 30 срібняків. Ніч перед зрадою він провів на Оливній (Елеонській) горі біля Єрусалима.

...Знищити їх, як Петлюра! Погроми на них! — жандармський капітан натякає тут на єврейські погроми, що їх нібито чинила українська контрреволюція у 1918—1920 рр.

...навколо вапеклої агітації, що розгорілася... між хуситами, ортодоксами і сіоністами.

Хусити — єврейська релігійна секта, що виникла серед єврейського населення західноукраїнських земель в середині XVIII ст. При виконанні своїх обрядів вони культивували молитовний екстаз, який нібито зближує людину з богом.

Ортодокси — правовірні рабиністи, або ортодоксальні талмудисти — суворо притримувалися правил і звичаїв, визначених Талмудом, головною релігійною книгою євреїв, Закарпатська ортодоксальна єврейська партія у 20—30-х рр. вважалася одною з найреакційніших партій у цілій Чехословаччині.

Сіоністи — прихильники сіонізму — релігійної та ідейно-політичної течії, що виражає інтереси шовіністичних кіл великої буржуазії єврейського походження. Оформився наприкінці XIX ст. після створення Всесвітньої сіоністської організації. Закарпатські сіоністські партії 20—30-х рр. XX ст. (халуци і бетари) за своїм складом були дрібнобуржуазними, але у своїх поглядах і ділах змикалися з великою єврейською фінансовою і промисловою буржуазією.

Бескид Антон Григорович (1855—1933) — губернатор (крайовий президент) Підкарпатської Русі з 1923 р. Сприяв колонізації Закарпаття чехословацькою буржуазією.

Гори і століття (Hory a staletí)

Книга «репортажів з Підкарпаття» «Гори і століття» творилася протягом кількох років. Початком її був нарис «Бій за культуру на Підкарпатській Русі», датований серпнем 1931 р. і вміщений у «Літературних новинах» у кінці 1931 р. (річн. 5, № 16, 18, 19, 20). Текст репортажу було поділено на сім розділів, без назв. Значно доопрацювавши цей репортаж, І. Ольбрахт розділив його на чотири окремі нариси («Село одинадцятого століття», «Ті, про кого тут раніше не чули», «Євреї», «Бій за культуру і мову») і випустив у квітні 1932 р. окремою книжкою під назвою «Земля без імені» («Země bez jména»). Письменник продовжував роботу над новими нарисами про Закарпаття, окремі з них друкувалися в періодичній пресі. У квітні 1935 р. вийшла книга під назвою «Гори і століття», що містила десять нарисів. До неї увійшли чотири нариси із попередньої книги «Земля без імені» і шість нових: «Опришки», «Вісімнадцяте століття», «Тяжка справа Анці Буркало», «Мандра», «Про затятість бажання» і «Земля націоналізується». Нарис «Бій за культуру і мову» з попередньої книжки одержав нову назву — «Земля без імені». У такому складі із незначними текстовими і правописними змінами книга «Гори і століття» виходила ще кілька разів — окремо і у Зібраннях творів І. Ольбрахта (1945, 1950, 1956, 1971, 1982).

Переклад здійснено за текстом, підготовленим автором для 9-го

тому своїх Творів у 15-ти томах (1950). Цей текст взято за основу всіх пізніших видань.

Українською мовою з книги «Гори і століття» перекладено (скорочено) три нариси, їх вміщено в книзі «Легенда про голод» (Ужгород: Карпати, 1969): «Село одинадцятого століття» (пер. К. Лустіга), «Ті, про кого тут раніше не чули» (пер. Д. Меденція) і «Тяжка справа Анці Буркало» (пер. К. Лустіга). У книзі «Забута земля: Збірник творів зарубіжних письменників» (Ужгород: Карпати, 1982.— Б-ка «Карпати») подано (із скороченнями) два нариси І. Ольбрахта — «Село одинадцятого століття» і «Тяжка справа Анці Буркало» в перекладі Д. Меденція.

Повністю книга нарисів І. Ольбрахта «Гори і століття» у перекладі українською мовою подається вперше.

Село одинадцятого століття (Vesnice jedenáctého století)

Рудольф (1858—1889) — австрійський архикнязь і престолонаслідник, син Франца-Йосифа. Застрелився в Майєрлінгу. Його особа була популярною серед українців Галичини і Закарпаття. Витворилася легенда про його прихильність до українців, ходили чутки, що він таємно виїхав до Америки і там гуртує емігрантів, вихідців з Австро-Угорщини.

...перед Петром і Павлом.— Мається на увазі релігійне свято, що припадає на 12 липня.

Бескид — див. прим. до «Миколи Шугая, розбійника».

Розсіпал Антонін — з 1923 р. віце-губернатор, а з 1928 р. президент земського уряду колишньої Підкарпатської Русі. Проводив реакційну, колоніальну політику на Закарпатті.

Славік Юрай — у 1929—1932 рр. міністр внутрішніх справ Чехословаччини від аграрної партії.

Ті, про кого тут раніше не чули (Ti, o kterých tu dříve nebylo slýcháno)

«Батя» — популярна у 20—30-х рр. чехословацька взуттєва фірма.

...викликана переворотом...— тобто після 1918 р., коли Закарпаття відійшло від Австро-Угорщини і було приєднане до Чехословаччини.

Хаката — реакційна антипольська організація німців у 20—30-х рр.

...мали свій Народний театр...— Перший український професійний театр на Закарпатті відкрито у 1921 р. Його керівником був видатний український актор і режисер Микола Садовський, який у 1920—1925 рр. жив на Закарпатті. Театр підготував багато вистав творів класиків української, російської та зарубіжної драматургії. Діяльність театру не подобалася чеським колонізаторам, уряд відмовився субсидувати його роботу і у 1930 р. він змушений був припинити свою діяльність.

...Федьковичевих «Верховинців»...— Тут І. Ольбрахт помилково називає «Верховинців» п'єсою О.-Ю. Федьковича. Насправді автором популярної п'єси з життя гуцулів, що довго трималася на сценах західноукраїнських театрів другої половини XIX — поч. XX ст., був польський письменник Юзеф Коженьовський (1797—1863).

...Черкасенкову «Казку старого млина».— До репертуару театру М. Садовського на Закарпатті у першій половині 20-х рр. входила також п'єса українського письменника Спиридона Черкасенка (1876—1940) «Казка старого млина» (1914). С. Черкасенко в цей час працював у театрі М. Садовського в Ужгороді.

Егон Едмунд (1851—1901) — угорський економіст, вищий чиновник міністерства землеробства. Він обстежив економічне життя закарпатських українців, сприяв послабленню засилля лихварського капіталу, відстоюючи одночасно позиції угорської буржуазії. Загинув при загадкових обставинах. Його доповідна записка («меморандум») до міністерства була надрукована кількома мовами. 1901 р. заходами І. Франка та В. Гнатюка її було видано у Львові окремою книжкою українською мовою під назвою «Економічне положеня руських селян в Угорщині». 1922 р. ця книжка була перевидана в Празі. Паралельно з українським текстом вміщено його переклад на чеську мову, виконаний Рудольфом Гулкою. Цим виданням праці Е. Егана користувався І. Ольбрахт.

Євреї (Zidé)

Барта Мікловш (1848—1905) — угорський політик і письменник, який підтримував діяльність Е. Егана, спрямовану на викорінення на Закарпатті середньовічного лихварського капіталу. На початку XX ст. він виступив із нарисами про Закарпаття, які склали книгу «В землі хозарів» («Kazar földön»). Книга ця була перекладена на чеську мову і видана 1927 р. в Мукачеві («V zemi chazarů).

Арпад — вождь кочового азіатського племені угрів у 890—907 рр., засновник династії Арпадовичів. Наприкінці IX ст., перейшовши гори Карпати, угри зайняли нинішню територію Угорщини, підкорили слов'янське населення Закарпаття.

Макавейський Юда — керівник єврейського повстання 167 р. н. е. проти гніту сірійського короля Антіоха IV.

Меджибіж, Межибіж — нині смт Летичівського р-ну Хмельницької обл. У XVIII ст. належало Польщі, тому І. Ольбрахт і називає його «містечком в Польщі».

Земля без імені (Země bez jména)

На старій Залітавщині...— у старій Угорщині. Так австрійці і чехи називали Угорщину, бо її територія для них була за рікою Літава, що впадає в Дунай біля Дьєра і відділяє Австрію від Угорщини.

...руські вчителі... у 1920 році вони вібрались.— Перший з'їзд учителів Закарпаття відбувся 16—17 квітня 1920 р. в Ужгороді. Після тривалої дискусії про мову навчання в школах було прийнято офіційне рішення про «малоруський язик» з етимологічним правописом.

Пілсудський Юзеф (1867—1935) — польський державний і військовий діяч, у 1918—1922 рр.— диктатор польської буржуазно-поміщицької держави.

...граматика Волошина...— Августин Волошин (1874—1945) був педагогом, довголітнім директором Ужгородської учительської семінарії. Він автор численних шкільних підручників. Його «Методическая грамматика угроруского литературного языка для народных школ» з 1899 до 1930 р. витримала шість видань. У поглядах на мову А. Волошин еволюціонував від російської до української літературної мови з використанням місцевих діалектизмів.

...граматика Панькевича — «Граматика руського язика для молодших клас шкіл середніх і горожанських» (1922, 1927, 1936). Її автором був тодішній професор руської (української) мови ужгородської гімназії Панькевич Іван Артемович (1887—1958), у 1945—1950 рр.— доцент Карлового університету в Празі. Граматика І. Панькевича була видана етимологічним правописом.

...українські підручники, привезені з Польщі.— Маються на увазі підручники, видані у Львові та в інших містах Галичини, яка входила тоді до складу Польщі.

В горожанських школах...— Так називали неповні середні школи, у яких навчання тривало чотири роки. До них вступали після закінчення 4—5 класів народних шкіл.

...з Баденійових часів...— *Бадені Казимир* (1846—1909) — австрійський державний діяч, намісник Галичини у 1888—1895 рр. У 1897 р. придушив радикально-демократичний рух у Галичині.

Духнович Олександр Васильович (1803—1865) — закарпатський український письменник і культурно-освітній діяч, що мав великий вплив на все подальше культурне життя Закарпаття.

Гренджа-Донський Василь Степанович (1897—1974) — відомий український письменник і журналіст. Першим на Закарпатті у 20—30-х рр. почав писати українською літературною мовою, розробляв у своїх творах соціальні мотиви, висловлював думки про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. З 1939 р. жив у Братіславі.

Боршош-Кум'ятський Юлій Васильович (1905—1978) — український радянський поет, що жив на Закарпатті і активно виступав з творами на соціальні теми ще у 20—30 рр.

Божук Миколая (Василина Миколаївна, 1907—1938) — українська поетеса демократичного спрямування на Закарпатті. Видала одну книжку — «Поезії» (Ужгород, 1930).

Зореслав — псевдонім Степана Сабола (нар. 1909 р.), закарпатського українського поета.

Карабелеш Андрій Васильович (1906—1964) — закарпатський поет, автор збірок «Избранные стихотворения» (1928) і «В лучах рассвета» (1929). Писав російською мовою.

Довжа — див. прим. до «Миколи Шугая, розбійника».

Бирчак Володимир (1881—1945) — український письменник і літературознавець. З 1920 р. жив і вчителював на Закарпатті. Написав історію літератури Закарпаття — «Літературні стремління Підкарпатської Русі» (1921, 2-е вид. 1937).

Маркуш Олександр Іванович (1891—1971) — український радянський письменник, фольклорист і педагог. Перша збірка оповідань «Виміряли землю» вийшла 1925 р. в Ужгороді.

Невицька Ірина (1886—1965) — українська письменниця на Закарпатті.

Міговк Петро (1899—?) — український письменник на Закарпатті, брав участь у літературному процесі кінця 20—30-х рр.

Джумурат Олександр — український письменник на Закарпатті. У 20—30-х рр. виступав з оповіданнями в періодичній пресі.

Ворон Андрій — український письменник на Закарпатті, автор оповідань з життя Гуцульщини.

Полянський Олександр (1890—?) — закарпатський український письменник і педагог, автор збірки «Оповідання ловця» (1925).

Бобульський Антоній (1877—?) — закарпатський український письменник. Писав язичієм примітивні оповідання.

Дем'ян Лука Васильович (1894—1968) — український радянський письменник. Перші твори — «Чорт на весіллі» (1921), «Відьма» (1924) написані з використанням народних вірувань.

«Поступ» — «орган поступової молоді» — український місячник, що його видавали студенти-українці із Закарпаття у Празі в 1932—1933 рр.

«Українське слово» — «незалежний суспільно-політичний часопис» — газета, що виходила в Ужгороді у 1932—1938 рр.

«Голос народу».— Очевидно, І. Ольбрахт має на увазі українську газету «Слово народу», що виходила в Пряшеві у 1931—1932 рр.

«Просвіта» — культурно-просвітня організація, заснована 1920 р. в Ужгороді з метою поширення просвіти серед народу. Мала понад 230 читалень майже у всіх українських селах Закарпаття. Була організатором аматорських театрів. Видавала художню та науково-популярну літературу. Загалом «Просвіта» відіграла позитивну роль у розвитку культури дорадянського Закарпаття.

Опришки (Loupežníci)

...за повстання Богдана Хмельницького проти польської шляхти — під час народно-визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького проти польсько-шляхетського панування і за возз'єднання України з Росією у 1648—1654 рр.

...міжусобна війна між Августом II і Станіславом Лещинським...— Див. прим. до «Миколи Шугая, розбійника».

...В Угорщині догорає повстання Ференца II Ракоці...— Див. прим. до «Миколи Шугая, розбійника».

...друга турецька війна і вбройна боротьба Карла VI за престол...— Йдеться про австро-турецьку війну 1682—1699 рр. і участь австрійського імператора Карла VI Габсбурга у війні за іспанську спадщину 1701—1714 рр.

...Румунія після війни в Росією охоплена бунтами.— Див. прим. до «Миколи Шугая, розбійника».

...«різні» 1768 року...— Так у буржуазній історіографії називалася Коліївщина — народновизвольне і антифеодальне повстання 1768 р. на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту.

Яношик (1688—1713) — легендарний ватажок словацького селянства в його боротьбі проти феодально-кріпосницького і національного гніту. Образ Яношика відтворено в численних фольклорних творах Карпатського регіону.

Целевич Юліан Андрійович (1843—1892) — український історик і педагог, дослідник опришківського руху в Карпатах. І. Ольбрахт у своєму нарисі «Опришки» використав наукову працю Ю. Целевича «Опришки», що була надрукована у 19-му томі серійного видання Наукового товариства імені Шевченка (Львів, 1897) «Руська історична бібліотека» — «Розвідки про народні рухи на Україні-Русі в XVIII віці» (с. 155—295).

Карпінський Франціщек (1741—1825) — польський поет-романтик. Із співчуттям ставився до кріпосного селянства.

Хоткевич Гнат Мартинович (1877—1938) — український письменник, актор і мистецтвознавець. У повісті «Камінна душа» (1911) і романі «Довбуш» (опублік. у 1965 р.) художньо відтворив опришківський рух в Карпатах у XVIII—XIX ст., змалював образи опришківських ватажків — Олекси Довбуша, Марусяка.

...у сказаннях про волосся Самсона...— за біблійною легендою джерелом сили Самсона було його волосся. Підкуплена філістимлянами,

проти яких воював Самсон, його коханка Даліла обстригла волосся у сплячого Самсона, і він, втративши силу, був осліплений ворогами.

...про п'яту Ахіллеса...— Див. прим. до «Миколи Шугая, розбійника».

...про лопатку Зігфріда...— Див. прим. до «Миколи Шугая, розбійника».

...про пророкування, що віщувало Макбету смерть...— Див. прим. до «Миколи Шугая, розбійника».

...про одну-єдину кулю, якою можна було вбити Олексу Довбуша.— За народними легендами Довбуша можна було вбити тільки зачарованою срібною кулею, що мала зберігатися в ярій пшениці і над якою дванадцять священиків мали відправити дванадцять служб. Довбуш виказав свою таємницю Дзвінці, а Дзвінка сказала про це своєму чоловікові Степанові, який і застрелив Довбуша.

Вісімнадцяте століття (Století osmnácté)

Сегантіні Джованні (1858—1899) — італійський художник, представник постімпресіонізму. У своїй творчості багато уваги приділяв зображенню селянського життя в Альпійських горах.

Марія Терезія (1717—1780) — ерцгерцогиня Австрії з 1740 р., королева Угорщини і Чехії, імператриця «Священної Римської імперії» з 1765 р. з династії Габсбургів.

Рені Гвідо (1575—1642) — італійський художник Болонської школи, представник академізму. І. Ольбрахт називав дві його картини на євангельські теми — «Це людина» і «Скорботна мати».

...підкарпатські песиголовці.— Песиголовцями в літературі названо ходів — етнографічну групу селян у Південно-Західній Чехії, в обов'язки якої з давніх-давен входила охорона державних кордонів і королівських лісів. Вони користувалися значними привілеями, не знали кріпаччини. З XVII ст., коли ці привілеї від них було відібрано, вони довго боролися за своє звільнення. Небезпечна служба зумовила їхню замкнутість, визначила своєрідність їхньої матеріальної і духовної культури. Назву одержали від того, що на їхньому прапорі була зображена голова пса. Видатний чеський письменник-реаліст Ірасек написав про ходів роман «Песиголовці» (1884).

Тяжка справа Анці Буркало (Obtížné jednání s Aňsou Burkalovou)

...піддався агітації щодо близького перегляду мирних угод...— тобто чуткам про перегляд Сен-Жерменського і Тріанонського договорів 1919 р., за якими Закарпаття було приєднано до Чехословаччини. Такі чутки пускала угорська буржуазія, яка виношувала думки про повернення Закарпаття до складу Угорщини.

...вся Колочава і весь Кальновець голосували за аграріїв.— На виборах до Чехословацького парламенту у 1929 р. через різні махінації — обіцянки, погрози і підкупи — перемогла реакційна аграрна партія.

Восени того року ми знімали в Колочаві кінофільм.— Художній кінофільм «Марійка-невірниця» знімався в Колочаві влітку й восени 1933 р.

Земля націоналізується (Země se nacionalizuje)

Агітатори-ревізіоністи — угорські націоналісти, які боролися за перегляд кордонів Угорщини, встановлених у 1919 р.

«Левенте» — воєнно-спортивна молодіжна організація у фашистській Угорщині.

Хорті Міклош (1868—1957) — австро-угорський контр-адмірал, у 1920—1944 рр.— регент, фашистський диктатор Угорщини.

Габаон і Аялон (Гівеон і Аялон-долина) — біблійна місцевість на північ від Єрусалима (нині місто Ел Джіб), де відбулася битва ізраїльтян із аморейцями. Біблійна легенда розповідає, що на прохання вождя ізраїльтян Ісуса Навина господь зупинив хід сонця над Габоном і місяця в Аялон-долині, продовживши день, потрібний для повної перемоги над ворогом.

Аграрна партія — «Республіканська землеробська партія» — одна з найбільших реакційно-буржуазних партій на Закарпатті у 20—30-х рр. Заснована у 1919 р. як філія чехословацької партії, що існувала з 1899 р. Мала чеську, угорську і русинську секції. Відстоювала інтереси аграрної буржуазії, поміщиків та заможного селянства.

«Латориця» — капіталістична фірма, створена у 20—30-х рр. чеською буржуазією для експлуатації лісового багатства Закарпаття.

«Духнович» — «Общество имени Духновича» — культурно-просвітнє товариство, засноване на Закарпатті у 1923 р. Мало свої читальні, видавало художню і науково-популярну літературу. Боролося за «русскость» на Закарпатті, об'єднувало переважно інтелігенцію «русофільської» орієнтації. Керівництво «Обществом имени Духновича» вдійснювали переважно російські білоемігранти.

Голет у долині (Golet v údolí)

Книга «Голет у долині» вийшла 1937 р. у Празі у вид-ві «Мелантріх» як 9-й том Творів І. Ольбрахта. До неї увійшли оповідання — «Чудо з Юлчею» («Zázrak z Julčou»), «Подія в мікве» («Událost v mikve») і повість «Сумні очі Ганни Караджичевої» («O smutných očích Hany Karadžičove»), написані у 1935—1936 рр. Присвячені ці твори життю закарпатських євреїв. З попередніми книгами про Закарпаття її об'єднує час і місце подій, а також окремі персонажі. Колочава у цій книзі названа Поляною.

Книга «Голет у долині» багато разів перевидавалася на батьківщині письменника. Українською мовою вперше вона повністю вийшла у перекладі С. І. Панька під назвою «Сумні очі Ганни Караджичевої» (Ужгород: Карпати, 1973, 226 с.). Переклад здійснено за 13-м виданням книги, що її випустило в Празі у 1961 р. вид-во «Чехословенскі спісователь». Це видання підготовлене за текстом 9-го тому Творів І. Ольбрахта (Прага, 1953), що його готував сам автор.

Подається за ужгородським виданням 1973 р. у перекладі С. І. Панька. Книзі повернуто її авторську назву. І. Ольбрахт у 1939 р. («Говори о книгах», 1939, № 13) виступив із спеціальним роз'ясненням терміну «голет», вказуючи, що так євреї називають місця, де вони живуть в екзилі, тобто розсіяні по світу, поза Палестиною, і чекають скорого приходу месії. По-давньоєврейськи це слово вимовляється «галут».

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ, ВИРАЗІВ, ГЕОГРАФІЧНИХ ПОНЯТЬ

Абсольвент — випускник середньої школи (учительської семінарії, гімназії, торговельної академії).
Агасфер — міфологічний образ «вічного жида», який завинив перед Ісусом Христом і за це був приречений на вічні мандри.
Адонай (євр.— «пан») — одне з часто вживаних імен бога Ягве в юдейській релігії.
Айалонська долина — біля міста Айалон у Палестині, завойована ізраїльтянами.
Алефбайс — давньоєврейський алфавіт.
Амгорець — невіглас.
Арамійська мова — мова арамів, що в давні часи населяли Сірію. Була поширена і серед євреїв. Деякі частини Біблії написано арамійською мовою.

Баркохбовський — дуже сильний. Від прізвища Бар-Кохби, керівника єврейського повстання проти римлян у 132—135 рр. н. е.
Бархес — білий суботній хліб у євреїв.
Бедр — прислужник у ритуальній лазні.
Бесаги, бисаги — подвійна торба, що перекидається через плечі.
Бетари — члени буржуазної радикально-сіоністської партії, що проповідували войовничий єврейський націоналізм.
Бернардини — члени католицького чернечого ордену Бернардинів, які оселилися у Львові в кінці XVI ст., сприяли зміцненню тут католицизму і польсько-шляхетської влади.
Біленька — монета вартістю двадцять гелерів.
Бойки — етнографічна група українців, які населяють гірські райони Львівської та Закарпатської областей.
Бокор — пліт на сплаві лісу.
Босорканя — відьма, чарівниця.
Бохер — учень.
Буштино — смт Тячівського району на Закарпатті.

Важниця — колодязьний журавель.
Валашка — гуцульський топірець.
Василіяни — греко-католицький чернечий орден, заснований ще кесарійським архієпископом Василієм Великим (330—379).
Верхній Бистрий — село Міжгірського району Закарпатської області.
Вигорлат — гірське пасмо Карпат на межі Закарпаття і Східної Словаччини.
Волове — нині смт Міжгір'я, районний центр Закарпатської області.
Вучкове — село Міжгірського району Закарпатської області.

Гавдоле — обряд прощання з святом; виконується в кінці святкового дня, коли появляються зірки в небі.
Гайдук, коміта — повстанець на Балканах.
Ганев — злодій.
Гахшара — спеціальна школа з гуртожитком — кедмою, в яких сіоністи готували молодь для відправлення в «землю обітовану»— Палестину.
Гашем ізбурех! — Слава богу!
Гелетка — невелика дерев'яна діжка.
Гентри (джентри) — угорська земельна аристократія.
Гите вох! — Доброго тижня! — привітання після суботи, на початку нового тижня.

Гит шабес! — Доброї суботи! — привітання напередодні суботи.
Говерла — найвища вершина (2061 м) Українських Карпат на межі Закарпатської та Івано-Франківської областей.
Гой, гойський — іновірець, іновірний. Так євреї презирливо називають людей іншої віри.
Голет — «країна вигнання», місце проживання євреїв поза Палестиною.
Голятин — село Міжгірського району Закарпатської області.
Гонведи — солдати угорської армії.
Гуменне — містечко в Східній Словаччині.

Десятник — капрал.
Дефінітивний учитель — такий, що не має педагогічної освіти, який закінчив гімназію, торговельну академію, технікум. Ця категорія через певний час здавала фахові іспити.
Дефінітивно — кінцево, назавжди.
Динар — представник динарської раси.

Екзекутор — збирач податків і урядових боргів, судовий виконавець.

Ешіва — єврейська релігійна школа.

Жовта зірка Давида — єврейська національна емблема у вигляді жовтої шестикутної зірки.

Ідиш — сучасна мова єврейського населення Східної та Центральної Європи, а також США.
Індустріальний учитель — такий, що має педагогічну освіту і декрет про призначення постійним учителем в одну зі шкіл.
Інфантерія — піхота.
Іом кіпур — день відпущення гріхів; за єврейським календарем — десятий день сьомого місяця;
Ірредентизм — національно-визвольний рух; тут: боротьба населення Закарпаття за возз'єднання з Радянською Україною.

Кабалістика — релігійне пояснення світу за допомогою символічного тлумачення текстів Біблії і Талмуда. Основна книга кабали «Зогар» виникла в Іспанії у XIII ст.
Кавза — випадок, факт.
Калабер — гра в карти.
Кантор — співак у синагозі.
Карлові Вари — місто в Чехословаччині, відоме своїми лікувальними водами і курортами.
Кассіопея — небесне сузір'я поблизу Полярної зірки.
Келев — пес.
Керон, кірон — підрядник на лісорозробках.
Коген — нащадок біблійного героя, первосвященика Арона, брата Мойсея.
Колиба — курінь, тимчасове літнє житло для пастухів і лісорубів.
Консилія — рада (каса) взаємодопомоги.
Коронні землі — Чехія та Моравія.
Кришма — єврейська вечірня молитва перед сном.
Кріс — рушниця.

Ламед вов — один із тридцяти шести тайних праведників, на яких за єврейськими релігійними уявленнями тримається світ.

Маламет — учитель.
Мандра (миндра) — деревний спирт, денатурат. Вживався як алкогольний напій.
Маріф (майрів) — вечірня єврейська молитва.
Мар'яж — гра в карти.
Мезуза — спеціальний футлярчик для зберігання релігійних текстів.
Месія — спаситель, «помазанник божий».
Мізрахісти — прихильники реакційної партії «Мізрахі», близької до сіоністів.
Межилабірщина — теперішня Східна Словаччина.

Мікве — ритуальна лазня у євреїв.
Мінхе — передвечірня молитва, що закінчується до появи зірок у небі.

Нансенівський паспорт — тимчасовий паспорт для російських емігрантів у буржуазній Чехословаччині, доки вони не набули прав громадянства.
Нігун — наспів, яким супроводжуються єврейські молитви.
Німецька Мокра — село Тячівського району на Закарпатті на південний схід від Колочави.
Нотар — державний урядовець, що здійснював владу на місцях. Виконував адміністративні і адвокатські функції.
Нумврус — ліміт, обмежене число учнів, що приймалися до середніх шкіл.

Оберінтальська порода — тірольська порода худоби.

Пандури — військо угорських магнатів, що мало оберігати їхні маєтки.
Персекуція — перевірка лояльності.
Повітруля — мавка. Міфологічний образ дівчини-чарівниці, що переноситься вітром.
Пструг — форель.
Пуриц — панич, панок.
Пурйохез — завіса, за якою лежить «свята книга» — тора.
Пушкарі — сільська поліція.
Рабин — єврейський учитель.
Ранковий покіс — площа луки, яку косар покосив від ранкової зорі до сніданку.
Раше шон — новий рік.
Рєспіцієнт — чиновник митної служби.
Русин — офіційна назва українців Закарпаття за часів Австро-Угорщини і буржуазної Чехословаччини.

Седрія — опікунська рада.
Семигородський — трансільванський, Семигород — історична область у сучасній Румунії.
Смоляки — місцеве військове ополчення.
Станіслав — теперішній Івано-Франківськ.
Стрефнити — знесвятити.
Субальтерний — підлеглий, не самостійний, не стійкий.

Талес — єврейський молитовний одяг із білої тканини з чорними смугами.
Талмуд — збірник догматичних, релігійно-етичних і правових норм іудаїзму, складений протягом IV ст. до н. е.— V ст. н. е. Основний зміст Талмуду становить тлумачення старого завіту Біблії.
Тарпейська скеля — крутий південно-західний схил Капітолійського горба в Римі, з якого в найдавніші часи скидали кволих новонароджених хлопчиків. Пізніше Тарпейська скеля стала місцем страти злочинців.
«Твілес» («дерех») — молитви перед дорогою.
Тефілін — футляр у формі маленького кубика, в якому зберігалися біблійні тексти. Використовувалися під час молитов.
Токан — густа каша з кукурудзяного борошна або крупи; мамалига.
Толе — «повішений» — так правовірні євреї називають розп'ятого Христа.
Тора — «священна книга», П'ятикнижжя Мойсея, що містить основні закони юдейської релігії.
Трефне — їжа, приготовлена не за релігійними правилами.

Урбаріальні ліси — державні ліси, що здавалися селянам в оренду.

Хавркопф (євр. жаргон) — свиняча голова.
Халуци — «сіоністи-соціалісти»— реакційна дрібнобуржуазно-націоналістична єврейська партія на Закарпатті у 20—30-х рр. XX ст., що блокувалася з чехословацькою соціал-демократичною партією.

Хасиди, хасидизм — єврейська релігійна секта, яка виникла у XVIII ст. на західноукраїнських землях. Засновником її був Бал Шем Тоф (1700—1760).
Хедр — початкова школа для єврейських чотирьох-п'ятирічних дітей.
Хуст — районний центр Закарпатської області.

Цадик — «справедливий, «побожний»; титул хасидського вчителя.
Царівна Сабат — урочиста назва суботи у євреїв.
Ціціс — торочки на молитовному одязі євреїв.

Чорна свічка — яка запалювалася євреями під час обряду проклять когось.

Шабес — єврейська назва святкового дня — суботи.
Шамес — слуга в синагозі.
Шандрово — нині село Олександрівка Хустського району Закарпатської області. Тут було джерело соленої води — ропи.
Шехтер — кошерак, ритуальний різник.
Шма Ізрулль! — Чуй, Ізраїле!
Шпорер — жебрак.
Шойхет — єврейський ритуальний різник.
Шуплатер — тірольський народний танець.

ЗМІСТ

Іван Ольбрахт і його твори про Закарпаття. Мишанич Олекса 5

МИКОЛА ШУГАЙ, РОЗБІЙНИК. Роман . . 23
Переклав С. В. Масляк

ГОРИ І СТОЛІТТЯ. Книга репортажів з Підкарпаття 175
Переклав Д. І. Меденцій

Село одинадцятого століття 176
Ті, про кого тут раніше не чули 188
Євреї 201
Земля без імені 214
Опришки 226
Вісімнадцяте століття 250
Тяжка справа Анці Буркало 260
Мандра 278
Про затятість бажання 286
Земля націоналізується 287

ГОЛЕТ У ДОЛИНІ 321
Переклав С. І. Панько

Чудо з Юлчею. Оповідання 322
Подія в мікве. Оповідання 341
Сумні очі Ганни Караджичевої. Повість . . 347

Примітки 482
Пояснення слів, виразів, географічних понять 491

Литературно-художественное издание

Библиотека *«Карпаты»*

Ольбрахт Иван

МИКОЛА ШУГАЙ, РАЗБОЙНИК

Произведения
Перевод с чешского

(На украинском языке)

Ужгород, ордена Дружбы народов
издательство «Карпаты»

Оформл. «Бібліотеки» *І. П. Плесканка*
Худож. редактор *В. О. Томашевський*
Техн. редактор *Н. Т. Яремчук*
Коректори *Г. Й. Лягушева, В. І. Мошкола*

ИБ № 2063

Здано до склад. 24.08 90
Підписано до друку 19.11.90.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк № 1.
Звичайна нова гарнітура. Високий друк.
Умов. друк. арк. 26,04. Умов. ф.-відб. 26,88.
Облік.-вид. арк. 31,84. Тираж 50 000 пр
Замовлення № 0—313. Ціна 2 крб. 80 к.

Видавництво «Карпати».
294000, Ужгород, пл. Радянська, 3.

Київська книжкова фабрика.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Ольбрахт Іван

О-56 **Микола Шугай, розбійник: Твори / Пер. з чес. / Упоряд., вступ. ст. та прим. О. В. Мишанича.— Ужгород: Карпати, 1990.— 493 с., портр.— (Б-ка «Карпати» / Ред. кол. В. І. Данканич та ін.)**

ISBN 5-7757-0143-7

Основу книги склали твори відомого чеського письменника Івана Ольбрахта (1882—1952) про Закарпаття, написані у 30-х роках після неодноразового відвідування цього краю: роман «Микола Шугай, розбійник», цикл репортажів «Гори і століття», збірка «Голет у долині».

О $\frac{4703010100-059}{M215(04)-90}47-90$ ББК 8.44

2 крб. 80 к.